

ৱেব পোর্টাল-১৭৫৫৫৫৫৫

২০০৯

Librarian

Uttarpara Joykrishna Public Library
Govt. of West Bengal

अथ गोभिल-गृह्यसूत्रम् ।

अर्थात्

भगवान् गोभिलाचार्या प्रणीत

कौशुभशांतीदेव गृह्यकर्म्म विधि ।

आचार्यो दृष्ट्वादाता शरणमिह सतां कर्मिणां दृष्टिनाथ,
गौडस्वामीति काश्यां विदितं बुध-मणिर्यस्वमासीथ हृद्ये ।
स्मारं स्मारं गुरो तेऽमृतविमलगिरः पाठकाले गृहीताः,
गृह्यार्थं कौशुमानां परमतरहितं स्याति सत्यव्रतस्ते ॥ १

मुय्मन्सिंहे वसति मम सुहृद्भ्रान्द्रकान्तः सुग्रीवाः,
यः स्मार्त्तां मच्छरजनकतोऽधीतविद्यो विपश्चित् ।
'आस्वारतिक्' समितिकथनतस्तेन भाषे ज्ञतेऽपि;
एतेनाथ जगतममिक्षितं स्यायति गोभिलीयम् ॥ २

বেদের ছয়টি অঙ্গ, তন্মধ্যে কল্পসূত্র একটি। যে গ্রন্থ-
গুলিতে অগ্নিস্টোমাদি বা বিবাহাদির ব্যবস্থা প্রণালি কল্পিত
অর্থাৎ বিহিত এবং সেই কার্যপ্রণালিগুলি সাক্ষাৎ শ্রুতিতে
উপদিষ্ট না হইলেও 'বেদবিৎ আশ্বলায়নাদি কর্তৃক বিহিত
সুতরাং অবশ্যই শ্রুতির অভিমত' কল্পনানুযায়ী যাহাদের
প্রামাণ্য স্বীকার করিতে হয়; সেইগুলিকেই কল্পগ্রন্থ বলা
যাযায়। উক্ত কল্পগ্রন্থসকল সূত্রাকারে রচিত, এইজন্যই
তাহাদের অপর নাম সূত্রগ্রন্থ। ঐ কল্পসূত্রসকল ভাগদ্বয়ে
বিভক্ত; কতকগুলি শ্রৌত, কতকগুলি গৃহ্য *। যাহাতে
সাক্ষাৎ শ্রুতিবিহিত অগ্নিস্টোমাদি অনুর্তিত হয় সেই
অগ্নিকে শ্রৌত কহে এবং সেই অগ্নি সম্বন্ধে যে সমস্ত অনু-
ষ্ঠেয় কার্য তাহাদিগকে ও ঐ কার্যসমস্ত প্রণালিবদ্ধ উপ-
দিষ্ট হইয়াছে যে গ্রন্থে, তাহাকেও শ্রৌতকহে। এই রূপ,
যে অগ্নিকে অবলম্বন করিয়া বিবাহাদি গৃহ্যকার্য সমস্ত অনুর্তান
করা যায়, সেই অগ্নিকে, সে কার্য সমস্তকে এবং তৎসমস্ত
কার্যের প্রণালি বিধায়ক গ্রন্থকেও গৃহ্য বলাযায় †। যদিও
শ্রৌতসূত্র প্রত্যেক বেদের একাধিকও আছে কিন্তু অমুক
গাথার অমুক শ্রৌতসূত্রই গ্রাহ্য এরূপ ব্যবস্থা নাই অতএব
শ্রীমদ্রায়ণাচার্য্য বলেন 'সর্ব্বশাখা প্রত্যয়মেকং কৰ্ম্ম' ‡ (অর্থ—

* শ্রীমদ্রায়ণাচার্য্য ঋগ্বেদীয় ভাষ্যভূমিকাতে কল্পসূত্রের পরিচয় দিও ঐশ্বা-
খ্যের উল্লেখ করেন নাই তথাপি আমি স্বীয় গুরুপাদেশানুসারে যৎজ্ঞান
লাভতে বাধ্য হইলাম। এতদ্ব্যয়ক ঋগ্বেদনির্ণয়-ও ঐবেদিকসমালোচন্যতেই
করিবার মানস থাকিল।

† শ্রৌত অগ্নি কতপ্রকার? ইত্যাদি বিশেষ বর্ণনা এবং গৃহ্য অগ্নির
নামান্তরাদি মানব কল্পসূত্রের ভাষ্যে দ্রষ্টব্য।

‡ কদীর ঋগ্বেদভাষ্যভূমিকা দ্রষ্টব্য।

সকল শাখা বোধিত কার্য্যানুষ্ঠা (একই)।* মীমাংসাকাব্য জৈমিনিও এতদনুরূপই ব্যবস্থা করিয়াছেন# এবং অধিকরণ-মালাদিতেও তাহাই সুস্পষ্ট বোধিত হইয়াছে † পরং গৃহ্য সূত্রগুলি শাখাতেদে বিভিন্ন সূত্ররাং যে বেদের যতগুলি শাখা সে বেদের গৃহ্যগ্রন্থও ততগুলি স্বীকার্য। সামবেদীয় শ্রৌতসূত্র প্রণেতা লাটায়ন এবং তদীয় কৌথুমী শাখার গৃহ্য গ্রন্থ প্রণেতা আচার্যের নাম গোভিল। এই গোভিলপ্রণীত সূত্রগুলির ব্যবস্থানুসারেই উক্ত শাখাধ্যায়ী ব্রাহ্মণগণের বিবাহাদি সমস্ত কার্য সম্পাদিত হইয়া থাকে ‡ এবং এই সূত্ররূপ প্রমাণানুসারেই মহামহোপাধ্যায় ভবদেব ভট্ট বিবাহাদির পদ্ধতি বাঙ্গলা প্রদেশে প্রচলিত করিয়াছেন অপরাপরদেশে অপরাপর পদ্ধতিও আছে। এই গোভিলাচার্যের গৃহ্যসূত্র, সঙ্ক্যাসূত্র, স্নানসূত্র ও শ্রাদ্ধসূত্র, এই চারিখানি গ্রন্থ আমরা গুরুর সমীপে যেরূপ অধ্যয়ন করিয়াছি, সেইরূপ অর্থাৎ যথালব্ধ উপদেশানুসারেই সংস্কৃত ব্যাখ্যানুগত এবং বঙ্গভাষায় অনুবাদিত করিয়া প্রচার করিবার মানসেই, এই সামবেদসংহিতার সাহিত্য অবলম্বন করিলাম। ইচ্ছা আছে এইগুলি প্রকাশের পরে ভবদেবীয় পদ্ধতি-খানিও প্রকাশ করত যাজক মুস্প্রদায়ের আশীর্ভাভ করিব।

*। শব্দমাধ্যমের দ্বিতীয় পাদ দ্রষ্টব্য।

† গোভিলপুত্রের দোহাই দিয়া কতকগুলি গৃহ্যপবিশিষ্ট, প্রামাণ্যরূপে স্বীকৃত হইয়া থাকে পরন্তু উহা কতদূর ন্যায্য তাহাও বিচার্য; অধিকন্তু কাত্যায়নপ্রণীত গৃহ্যপবিশিষ্টখানিও কৌথুমশাখীরা মান্য করেন পরং যে অংগণ গোভিল ব্রহ্ম স্বাভিপ্রায় প্রকাশ করিয়াছেন সে অংগণ যজুর্বেদী-কাত্যায়ন ঋষির পরিশিষ্টকারিতা উপগোপিত নহে, — বিচরণসমূহে ইহা বলাও বাহুল্য।

এই গৃহ্য সূত্রের নারায়ণোধ্যায় কৃত বৃত্তি পাওয়া যায়
 পরং উহা এতদূর লেখক-প্রমাদে পরিপূর্ণ, যে, তাহা
 সংশোধন করিয়া প্রকাশ করা এবং স্বয়ং নূতন রচিত করিয়া
 প্রকাশ করা উভয়ই তুল্য। এইজন্যই মদীয় জনৈক স্বহং
 উক্ত গ্রন্থের নূতন টীকা রচনা করিয়াছেন পরং বন্ধুকৃত উক্ত
 টীকাখানি পরশাখানুযায়ী মতাদির সহিত একমত্য সম্পাদন-
 পূর্বক রচিত হইবায় অতি বৃহৎ হইয়াছে এবং আমার
 বিবেচনায়,—যাবন্মাত্র এই গোভিলাচার্য বলিয়াছেন, তদ-
 তিরিক্ত কিঞ্চিদপি আকাঙ্ক্ষণীয় নহে, যেহেতু প্রতিশাখারই
 গৃহ্যকল্প ভিন্ন, যে শাখার যাবৎ কর্তব্য তাহা সেই শাখার
 গৃহ্যেই প্রাপ্ত্য; এই হেতু আমিও অপর একখানি স্বতন্ত্র
 টীকা প্রণয়নারম্ভ করিয়াছি। ইহাতে বহুমতের একতা
 সম্পাদন প্রয়াস না পাইয়া স্বল্পাকারে একমাত্র গোভিলীয়
 সূত্রসমস্তের ব্যাখ্যাই প্রকাশ্য। সাধারণের বোধস্থকর
 করণার্থ বাঙ্গলাভাষায় তদীয় অনুবাদও তৎসহ করা যাই
 তেছে। নিরুক্ত প্রণালিতে প্রকাশিত হইতে থাকিলে অনতি
 বৃহৎ গ্রন্থেই কোথুমশাখীগণ ভূপ্তিলাভ করিতে পারিবেন ॥

শ্রীমত্যাভ্রত শর্মা।

কলিকাতা।

सामवेदीयम्

अथ गोभिल-गृह्यसूत्रम् ।

—*:*:*—

अथातो गृह्याकर्माण्युपदेक्ष्यामः ॥ १ ॥

‘अथ’ अन्वयान्तरात्तदर्थं निपातः । ‘अतः’ तदानी-
न्तनाचार्याणां वचोभङ्गप्रयुक्तमिदम् । ‘गृह्याकर्माणि’ गृह्याय
हितो गृह्यः, योगरूढ्या अग्निरिति बुध्यते; वक्ष्यत्यनुपदमेव
‘स एवास्य गृह्योऽग्निर्भषति(२१सू०)’-इति; तत्र, कर्त्तव्यानि
‘कर्माणि’ नित्याग्निहोत्रहोमादीनि, तदङ्गभूतान्यग्न्याधानादीनि
च ‘उपदेक्ष्यामः’ तत्तदितिकर्त्तव्यतां बोधयिष्यामः । गृह्येतिदीर्घ-
म्हान्दसः । १

अथ अतःपरं गृह्य अग्निंते * कर्त्तव्यं नित्यं अग्निहोत्रं प्रभृति
एवं तद्रूपयोगी अग्न्याधानं प्रभृति उपदेशं कर्त्तव्यं । १

● अग्नि, नामान्यतः तिस्रः प्रकारः; प्रोक्त, गृह्यं ७ लौकिक ।
अतिरिक्त अर्थात् ब्राह्मण भागे याशरं वायुशरं वायुशरिं अत्र हईराहे
(परे नाटोवकादि कर्त्तव्यं विशेषतः विविक्त हईराहे), ताहाकेहै प्रोक्त
कहे, यथा—‘गार्हपत्या’ प्रभृति; तदतिरिक्तः अथच वेद विहित अर्थात्
वेदे गृहीतेषु उपदेशोनी ७ कर्त्तव्यं बलिना बोधितं हईले ७ याशरं
वायुशर-प्रयोगी अत्र हईराहे अथच गोडिनादि अग्निं वाया उपदिष्टं
ताहाकेहै गृह्यं वा अर्थात् कहे; अपर, वेदे याशरं निवेद्यं नई विधि
नई, अत्रपाकादि कार्थेन अन्य लोके वायुशरं हईरा वाके, ताहा-
केहै लौकिक कहे ।

অথ তত্র 'সর্বকর্মসাধারণবিধীনাহ—

যজ্ঞোপবীতিনাঃস্চান্নোদকেন কৃত্ব্যম্ ॥ ২ ॥

'যজ্ঞোপবীতিনা' ক্লেদ 'স্চান্নোদকেন' উদকান্বয়নং কৃত্ব্যম্—
তৈব পুঙ্খেন 'কৃত্ব্যম্' কার্যম্, বস্তুমাখকার্যম্ভাৱম্ভিতি । ২

সেই কার্যসকল যজ্ঞোপবীতী * হইয়া এবং জনগণের
আচমন করিয়া আরম্ভ করিবে । ২

উদগয়নে পূর্বপক্ষে পুণ্ড্রোহনি প্রাগাবর্তনাদঙ্ক:

কালং বিদ্যাৎ ॥ ৩ ॥

'উদগয়নে' উত্তরায়ণে 'পূর্বপক্ষে' যজ্ঞপক্ষে 'পুণ্ড্রোহনি'
মিথাস্চান্নাদিদীপয়ন্ত্যুদ্যদিনে 'অঙ্ক:' দিবসস্য 'প্রাগবর্তনাত'
যদিবর্তনাত 'প্রাক্' পূর্ব পূর্বাংশমিব 'কালম্' সময়ং 'বিদ্যাৎ'
জানীয়াৎ, বস্তুমাখকার্যমাংসং সর্বেষামিতি । ৩

যে স্থানে কোন বিশেষ ব্যবস্থা নাই, তাঁদৃশ স্থলে, সমস্ত
কার্য উত্তরায়ণে, শুক্লপক্ষে, নির্দোষ দিবসে, পূর্বোক্তে
করিবে । ৩

* উপবীত;—বামকক্ষ হইতে দক্ষিণ পাৰ্শ্বে লক্ষ্যমান থাকিলে
'যজ্ঞোপবীত' ও দক্ষিণ কক্ষ হইতে বাম পাৰ্শ্বে লক্ষ্যমান থাকিলেই
'প্রাচীনাবীত', এবং মালায় ন্যায় কণ্ঠলম্বিত থাকিলেই 'নিবীত' নামে
অভিহিত হয় । পিতৃকার্যে প্রাচীনাবীতী, মৈত্র কার্যসমস্তে যজ্ঞোপবীতী
হটবার ব্যবস্থা এবং 'নিবীতী' মনুষ্যধর্ম্মা' অর্থাৎ সাধারণ্যে যৎকালে
মনুষ্য কোনও মৈত্র গৈত্র কার্য করিতেছে না, সেই অবসর কালে,
এবং মল মূত্রত্যাগ, বা ভ্রমণাদি শারীরিক কার্য কালে নিবীতী হইবে ।

পূর্বকালে প্রায় সকলেই অধিকাংশ কাল মৈত্রকার্যে অভিহিত করি-
তেন সুতরাং ঔহাঙ্গিকগণে প্রায়ই যজ্ঞোপবীতী দেখা যাইত; ইন্দ্রানীতনীর
কর্ণজর্জর বিজাতিগণের পক্ষে নিবীতী থাকাই ব্যবস্থা । এই সমস্ত বিষয়ে
ঐমাণ এই আছেই, ক্রমে-পাওয়া যাইবে ।

यथादेशम् ॥ ४ ॥

यथादेशमपि कालं विद्यात् । यत्र यत्र च विद्येतः काल-
मादेशामस्तत्र स स एव काल आदरणीयो न तु सामान्यत-
उक्त उद्गयनादिक इति । ४

ये-ये न्हाने कालानि विनेष बावन्हा करिव, तथाय.
तांशै आदरणीय इहेवे । ४

सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति ॥ ५ ॥

‘सर्वाणि’ गृह्यकर्माणि ‘आहार्यवन्ति एव’ आदरणीयानि
कृमाद्युपकरणानि तद्विधिष्वन्वेति । ५

जमस्त गृह्य कर्मैहे कृमा प्रकृति विविध उपकरण
आवश्यक । ५

अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति ॥ ६ ॥

‘अपवर्गे’ कर्मसमाप्तौ ‘अभिरूपभोजनम्’ अभिरूपः शास्त्र-
बोधिततया यद्योपयुक्तः, तस्य तयोः तेषां वा भोजनं ‘यथाशक्ति’
सक्रीययाद्यनुगतं कार्यमिति । ६

नकल कर्मैरहे जमांशु काले शीघ्र क्रमतासुनारे, यथाशक्ति
उपयुक्त एक छुहे वा बहु व्यक्तिके यथाशक्ति भोजन कराहेवे । ७

इति सर्वकर्मसाधारणविधयः ।

—*:*:*—

अथान्वाधानविधीनाह—

ब्रह्मचारी वेदमधीत्याख्याद्युसमिधमभ्याधास्यन्—॥७॥

उक्तं ‘गृह्यकर्माणि’-इति, तत्र कोऽसौ गृह्योऽस्ति? :

प्रथमन्तावत् सपर्व उपदिश्यते 'ब्रह्मचारी'-इत्यारभ्य 'गृह्योऽग्नि-
र्भवति'-इत्यन्तेन यत्प्रसन्दर्भेण । —

'ब्रह्मचारी', 'वेदम् अधीत्य' गुरुकुले स्थित्वा वेदाध्ययनं
समाप्य 'मन्थ्या' ब्रह्मचर्यसमापिकां 'समिधमाधासन्' समि-
धमाधातुं प्रवृत्तः "अग्निसंमाधानं कुर्वीत (१४सू०)"-इत्यनेन
सम्बन्धः । प्रतिदिनं यथाऽऽचार्यान्नावेव समिधमाधत्ते तदानीं न
तथा आदधीत अपितु अपभ्राहरणादिपूर्वकं अग्निप्रणयनं कृत्वैव
तत्र स्वकीयेऽम्नी तामन्थ्यां समिधमादधीतेति । ७

ब्रह्मचारी (गुरुकुले থাকিয়া) वेदाध्ययनं समापनांश्चे
शेष मग्निं आहृत करिते अत्रुत हইয়াই ;— ৭ *

जायाया वा पाणिं जिघृक्षन्— ॥ ८ ॥

यदि ब्रह्मचर्यसमापिकान्यसमिधाधानकालेऽग्निग्रहणं न
कृतं भवेत्, तदा पूर्वपूर्वदिनवत् गुरोरन्नावेव ता मन्थ्यां समिध-
मादधीत् । पुनः कोऽग्निग्रहणकालः ? इत्याह — 'वा' अथवा
'जायायाः' 'पाणिं' 'जिघृक्षन्' ग्रहीतुं मिच्छन्, पाणिग्रहणात्
पूर्वमेव 'अग्निसंमाधानं कुर्वीत (१४ सू०)'-इति । ८

अथवा जाয়াত্র পাণিগ্রহণার্থ মমুদ্যত হইয়াই ;— ৮

अनुगुप्ता अप आहृत्य, प्रागुदक्प्रवणं देशसमं
वा ; परिसमुद्धोपलिप्य, मध्यतः प्राचीं लेखामुल्लि-

* अथमेइ वला 'हইয়াই' 'गृह्याग्निं नवकीं कार्यामन्तच्छर उगुदक्प्रवणं
'परिव' । मेइ गृह्याग्निं कि ? एतन्नादि नक्षत्रं नृवे अंशत्रदे उगुदक्प्रवण
देशसमं हইएतछे ।

স্ব্যোদীচীস্ব সৎহতাং পশ্চাত্, মধ্যি 'প্রাচীস্বিস্ব
উল্লিস্ব্যাম্বুচীত্ ॥ ৬ ॥

তদনিপ্রথয়নায় কীদৃশ্য: স্থানসংস্কাররূপ: ? ইত্যুচ্যতে—
'অনুগুপ্তা:' বিষ্ণুত্রপ্রশ্বেপতৈলাভ্যঙ্গাদিবারণেন সুরচিতা:
'অপ:' ব্রহ্মকানি 'আত্মস্ব,' 'প্রাগুদক্‌পবৰ্ণ' প্রাক্‌ উদক্‌ বা
ক্রমনির্জনং যস্যং ইদৃশ্যং, 'সমং' সমতলং 'বা' 'দেয়ং' স্থানং তৈবদকৈ:
'পরিসমুদ্র', 'মধ্যত:' তৎস্থানস্থান্মরে 'প্রাচী' প্রাগগ্ৰাং,
'স্ব' অপিচ 'পশ্চাত্' তস্বৈব পাদদেয়ে 'উদীচী' উদগগ্ৰাং 'সংলগ্না'
প্রাচীরেখয়া সংহতা মপরাং, 'লেখাং' রেখাং, 'মধ্যি' মধ্যস্থলে
'তিস্ব: প্রাচী:' এব অপর্য: রেখাচ্চ 'উল্লিস্ব' তৎ স্থানন্
'অম্বুচীত্' ক্রমাত্মজলবিবুধি: সিঞ্চীত্ । তদেতন্ স্থানং
স্বচ্ছিলমুচ্যতে । ৬

(* যে পুষ্করিণ্যাতির জল, বিষ্ঠা-প্রক্ষেপ বা মুত্রত্যাগ বা
তৈলাভ্যঙ্গন বা শৈবালাদি দ্বারা দূষিত নহে ; প্রত্যুত রাজা-
জ্ঞাদিশাসনে বিশেষ সাবধানে রক্ষিত, সেই) দোমশূন্য জল
আহরণ করিয়া তদ্বারা স্থানটি লেপন করিবে। ঐ স্থানটি
পূর্ব বা উত্তরদিকে ক্রম-নিম্ন অথবা সমতল হওয়া আবশ্যিক ।
ঐ লিপ্ত স্থানের মধ্যে পূর্বাগ্র একটি রেখা অঙ্কিত করিবে
এবং তাহারই নিম্নে অপর একটি রেখা উত্তরাগ্র করত
তাঁহাতেই সম্মিলিত করিবে, মধ্যে আর ও তিনটি রেখা
করিবে। পরে পুনশ্চ তদুপরি সেই আকৃত জলই অফুঙ্কন
করিবে (ইহাকেই স্বচ্ছিল কহে) । ৯

* অগ্নি প্রণয়ন করিতে হইলে তাহার অন্য কি রূপে স্থান প্রস্তুত করিতে
হইবে ? তাহারই রূপ হইতেছে ।

गौभिल-गृह्यसूत्रम्

—लक्षणावृद्धेः सर्वत्र ॥ १० ॥

‘एषा’ अपभ्राहरणादिका क्रिया ‘लक्षणावृत्’ उच्यते ; ‘सर्वत्र’ एष अग्निप्रणयने व्यवहर्तव्येति । १०

एहे क्रियात्र नाम नक्षत्रावृत् । ऐश अग्निप्रणयनमात्रेहे मूर्खत्वं वावर्शात् । १०

भूर्भुवःस्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति ॥ ११ ॥

‘भूर्भुवःस्वः’-इति मन्त्रेण ‘अभिमुखं’ यथास्वात् तथा कृत्वा ‘अग्निं’ ‘प्रणयन्ति’ । ‘लिट्ठे’ लोट् (३, ४, ७)-इति लोटि, रूपम् ; प्रणयेयुः । सर्वकर्मसु सर्वैः कर्मिभिरिवैव मग्निप्रणयनं कार्यमिति सामान्यविधित्वस्थापनायैव बहुवचनम्, सर्वे प्रणयेयुरिति । ११

पत्रे मेहे अङ्गाङ्किते ज्ञाने ‘ङ्ङुर्वःशः’-एहे मन्त्रे आपनान् अभिभूथ करिष्या अग्निं ज्ञापन करिष्वे । ११

गृहस्वामी पितादिर्जीवितइति ब्रह्मचर्यावसानसमये पाणि-ग्रहणकालेऽप्यग्निग्रहणं न भवेच्चेत् ;— गृहस्वामिनि मृते, यदैव गृहस्वामी म्रियेत तदैव अग्निग्रहणं कर्त्तव्यमित्याह—

प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठीकरणम् ॥ १२ ॥

‘वा’ अथवा ‘गृहपतौ’ पितादौ ‘प्रेते’ मृते तदैव परमेष्ठी-करणम् कृतम्विप्रत्ययस्यैतद्रूपम्, क्रियाविशेषणम् ; परमेष्ठितया अग्निः स्वीकरणं यथास्वात्तथा ‘अग्निसमाधानं कुर्वीत (१४सू०)-इति । परमेष्ठिकरणमिति द्रुक्षेकारयुक्तपाठसु चापि पुस्तकेऽप्यसम्भवात् युक्तः । १२

यदि जज्ञात्तर्ष्य मनापन काले वा पाणिग्रहण काले

১ প্র. ১ খ. ১০—১৪ সু.

গৃহস্থায়ী জীবিত থাকেন, তাহা হইলে গৃহস্থায়ীর মৃত্যু হইলে
পরেই অগ্নি গৃহিত হইবে । ১২

অগ্নিগ্রহণস্য সামান্যতঃ কালপ্রযুক্তম্, তত্রৈব বিষেধমাহ—

তথা তিথিনক্ষত্রপর্বসমবায়ৈ— ॥ ১৩ ॥

‘তথা’ অম্বাধানে যথা অম্বসমিধাধানাদিঃ কালোপেচিত-
স্বাদ্ধিতি । তিথিনক্ষত্রপর্বণাং ত্রয়াণামিবৈধাং যুধানাং সম-
বায়ৈ— (উত্তরেণ সংবন্ধঃ) । ১৩

যে মুহূর্ত্তে ভুল তিথি নক্ষত্র পর্ব একত্র হইবে, সেই
মুহূর্ত্তে অগ্নিগ্রহণ করিবে * । ১৩

তাহ্মসমবায়ঃ যৌগী ন ঘটত চেদাহ—

দর্শ্যে বা পৌৰ্ণমাসী বাঃস্নিসমাধানং কুর্বাতি ॥ ১৪ ॥

‘বা’ অথবা ‘দর্শ্যে’ অমাবাস্বায়াং, ‘বা’ অথবা ‘পৌৰ্ণমাসী’
পৌৰ্ণমাস্যাম্, ‘অগ্নিসমাধানম্’ অগ্নিঃ সম্বন্ধ্ স্মাধানং ধারণং
ঘোষণা ‘কুর্বাতি’ । ১৪

* গুরুগৃহে বাস পুরুক বেদাধায়ন কালে প্রতিদিনই গুরু গৃহ
অগ্নিতে ব্রহ্মচারীর সমিধাহতি প্রদান করিয়া থাকেন কিন্তু পাঠ সমাপ্ত
হইলে শেষ আহতি পুরুক না হইয়া ব্রহ্মচারীর স্ব-সম্পাদিত অগ্নিতে
হওয়াই কর্তব্য ; যদি কোনরূপ প্রতিবন্ধকে ঐ সময়ে অগ্নিগ্রহণ না ঘটে
তাহা হইলে পানিগ্রহণের পূর্বে উহা গ্রহণ করিয়া সেই স্থান অগ্নিতেই
লাজাহামাদি পূর্ক পানি গ্রহণ কর্তব্য ; পরে সে সময়ে যদি পিতা বা অপর
গৃহস্থায়ী জীবিত থাকেন, তাহা হইলে একান্তই সে সময়েও অগ্নিগ্রহণ
অনাবশ্যক্ অতএব গৃহস্থায়ী গভ হইলেই অগ্নিগ্রহণ করিবে ।

১ - সামান্যতঃ অগ্নিগ্রহণের এই তিনটি কাল উক্ত হইল । ১ম ব্রহ্মচারী
সমাপিকা সমিধাহতির সময়, ২য় পানিগ্রহণের সময়, ৩য় গৃহস্থায়ীর মৃত্যুর
অনন্তর । ইদানীং এ সূত্রে ৩ পরসূত্রে আরও বিশেষরূপে কাল নির্দিষ্ট
হইতেছে অর্থাৎ উক্ত নিমিত্তের কোন একটি ঘটিলেও ভুল মুহূর্ত্তের
অপেক্ষা করিবে । এতাবতী ৭ম, ৮ম ও ১২শ সূত্রের সহিত এই ১০ম ও
১৪শ সূত্রের একত্রাক্ষা করিয়াই কাল ব্যবস্থা করিবে ।

तिथि नर्कज्ज ७ पर्व, .ए सकलकुलिन एकज्ज संश्लोण
पाहेते यदि विलस्य वोध ह्य, ताहा हहेते ये कोन
अमावास्या वा पूर्वभाते ७ अग्नि ग्रहण करिते पावे । १४

अग्निश्च सः कुतो आद्य ? इति विधत्त —

वैश्वकुलाद्वाऽम्बरीषाद्वाऽग्निमाहृत्याभ्यादध्यात् ॥ १५ ॥

‘वैश्वकुलाद् वा’ वैश्वजातिगृहस्यगृहात्, अथवा ‘अम्बरी-
षाद्वा’ आद्वाद् वा ‘अग्निम्’ ‘आहृत्य’ ‘अभ्यादध्यात्’ अभ्याधानं
ग्रहणं कुर्वीतिति । १५

वैश्याकुल हहेते हडेक, जाण्टे हहेते हडेक, अग्नि आह-
रण करतः ग्रहण करिबे । १६

अपिवा बहुयाजिनएवागाराद्वाह्मणस्य वा,
राजन्यस्य वा, वैश्वस्य वा ॥ १६ ॥

‘अपिवा’ अथवा ‘ब्राह्मणस्य वा’, ‘राजन्यस्य वा’, ‘वैश्वस्य
वा’ ‘बहुयाजिनः एव’ ‘आगारात्’ अग्नि माहृत्येत्यादि पूर्वेषु
सम्बन्धः । बहुयाजिनोऽन्याहरणं विधेयम्, स च बहुयाजी,
त्रयाणामन्यतमो यः कश्चन भवेत्तामेति । अत्र वैश्वस्यानुष्ठे
ब्राह्मणश्चभियथीरन्यतरबहुयाजिनोऽग्निः ग्रहणीयः स्यात् न तु
वैश्वस्य बहुयाजिनः; पूर्वभागो तु बहुयाजिन एव वैश्वस्य स्यात्,
तदतिरिक्तस्यापि वैश्वनोऽग्निग्रहणमिष्टं तत्र भवेत्क्षुभयत्रैव
वैश्वस्योष्ठेः । १६

अथवा बहुयाजीर गृह हहेते अग्नि आहरण करत ग्रहण
करिबे । उक्त बहुयाजी ब्राह्मण, अजिन वा वैश्या, द्विवर्षेण
ये कोन वर्ग हडेक ताहाते कृति नहि । १७

अपिवाऽन्यं मथित्वाऽभ्यादध्यात् ॥ १७ ॥

‘अपिवा’ अथवा ‘मथित्वा’ अरविद्ययमन्थनं प्रकृत्यैव ‘अभ्याद-
ध्यात्’ ‘अन्यम्’ अपरं भूतमन् अभिमिति । १७

अथवा अरणि ग्रहन करिणाहे अपर अग्नि ग्रहण करिवे । १७

पुण्यस्त्वेवानर्चुको भवतीति ॥ १८ ॥

यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ १९ ॥

‘अनर्चुकः’ ऋषियून्धः ‘पुण्यः तु एव’ ‘पुण्यमात्रजनकएव
भवति, अयमारणेयोऽग्निरिति शेषः । ‘इति’ अतो हेतोः ‘यथा
कामयेत तथा कुर्यात्’ स यदि आमुष्मिकफल सृष्ट्यादिकं काम-
येत वैश्वकुलांदेरग्निं गृह्णीयात्, यदि तु तत्र न प्रवृत्तिः परं
पुण्यमात्रं कामयेत तर्हि अरणिं निमर्थैव गृह्णीयादिति । १८-१९

एहे अरणि हहेते नवोपन्न अग्निते वक्त्याग अनुष्ठान
मकल करिले पुण्य ह्य वटे किन्तु मन्थति ह्य न । १८

अतएव ये रूप ईच्छा सेहेरूप करिवे । १९

स यदेवान्वाऽसमिधमभ्यादधाति जायाया वा
पाणिं जिघृक्षन् जुहीति तमभिसंयच्छेत् ॥ २० ॥

‘सः’ पुंसः ‘यत् एव’ यस्मिन्नेवाग्नी ‘अन्वां समिधम्
आदधाति’, ‘वा’ अथवा ‘जायायाः पाणिं जिघृक्षन् जुहीति’
स्वाजादिकान्, ‘तम्’ अग्निम् ‘अभिसंयच्छेत्’ यत्नेन ह्वेत् । २०

एहे रूपे अग्नि आहरण पूर्वक ग्रहण करत वाशाते शेष
मग्निं अहृत करिवे अथवा पाणि ग्रहण कार्येण माजा
होममपि माशाते मन्थन करिवे, सेहे अग्नि अति यत्ने
नकगाम १/२०

स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति ॥ २१ ॥

‘सः एव अग्निः’ ‘अस्य’ ग्रहीतुः ‘गृह्यः’ गृह्याय हितः गृह्यकर्मीपयोगी अतएव ‘गृह्यः’-इत्येतन्नाम्ना प्रसिद्धो भवति’ । २१

इहाहै ताशत्र ‘गृहा’ अग्नि अर्थात् एहे अग्नितेहे च्छिरदिन तदीय मगल गृहकार्य मन्त्र करिते इहेवे । २१

तेन चैवास्य प्रातराहुतिर्हुता भवतीति ॥ २२ ॥

‘च’ अपिच, ‘तेन एव’ अन्वयसमिदाधानेन लाजादिहीमेन वा एव ‘प्रातराहुतिः’ ‘हुता’ हुतैवेति सिद्धा ‘भवति’ ; तद्दिने अपरा प्रातराहुतिर्नापिष्यतइति भावः । ‘इति’ अन्वयाधान-प्रकरणसमाप्तिसूचकोऽयमितिशब्दः । २२

एवम् एहे अन्त्याहृति वा लाजाहृतितेहे तदीय प्रातराहृति सिद्ध इहेवे से दिवस अपर प्रातराहृतिर आवश्यक नाहे । २२

अथ नित्यहोमकाशादिः—

सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्ध्वं गृह्योऽग्नी होमो
विधीयते ॥ २३ ॥

तद्दिनस्य प्रातराहुतिस्तेनैव सिद्धा परन्तु तद्दिने एव साय-
माहुति रूपदेष्टव्यैवेति ‘सायमाहुत्युपक्रमे एव’ वदामि—
‘अतऊर्ध्वं’ अन्वयाधानोपदेशात् परं ‘गृह्योऽग्नी’ तस्मिन्, ‘होमो
विधीयते’ सायं प्रातश्च होमप्रकार उपदिश्यते इति । २३

से दिनेर प्रातराहृतिर्त्सेहेरूपेहे सिद्ध इहेमेत्
सेदिनेत् सायं आहृतिर विधीति उपदेशकव्ये अतएव

अतःपरं मासानातः सकलदिनेन जनाइ ई गृहा अगिते
मासं ७ प्रातःकालेन होम एकरण वना इहेतेछे । २०

पुरा प्रादुष्करणावेलायाः सायंप्रातरनुगुप्ता अप
आहरेत् परिचरणीयाः ॥ २४ ॥

अपि वा सायम् ॥ २५ ॥

अपि वा कुम्भाद्वा मणिकाद्वा गृहणीयात् ॥ २६ ॥

पुरास्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिं
जुहुयात् ॥ २७ ॥

पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रात-
राहुतिं जुहुयात् ॥ २८ ॥ १

बोधसौकर्याय प्रथमस्तावत् सप्तविंशाष्टविंशसूत्रयोर्व्याख्यानं
प्रकृत्यैव अतुर्विंशद्विंशसूत्रयोर्व्याख्यानम्—

‘अस्तमयात् पुरा’ यावत् सूर्यास्ती न भवति तावदेव ‘अग्निं’
‘प्रादुष्कृत्य’ सन्दीप्य, ‘अस्तमिते’ सूर्ये ‘सायमाहुतिं जुहुयात्’
—इत्युक्तः सायमाहुतिकालमात्रः (२७) । ‘उदयात् पुरा’ यावत्
सूर्यो नोदेति तावदेव ‘प्रादुष्कृत्य’ अग्निम्, ‘उदिते’ सूर्ये ‘अनु-
दिते’ उदयसमये वा ‘प्रातराहुतिं जुहुयात्’— इत्युक्तः प्रातरा-
हुतिकालमात्रः (२८) । ‘सायं’-‘प्रातः’ च द्विवारमेव ‘प्रादुष्क-
रणावेलायाः पुरा’ अग्निसन्दीपनकालात् प्रागेव काले ‘अनु-
गुप्ताः’ सुरक्षिता निर्मलाः ‘परिचरणीयाः’ आचमनादिपरि-
चर्योपयुक्ताः ‘अपः’ उदकानि ‘आहरेत्’ (२४) । ‘अपिवा’ अथवा
‘सायम्’ प्रतिदिनं नैकवारं क्षयकाले अग्निसन्दीपनकालात् पूर्वं
नैव अपः आहरेत्, तेनैव प्रातःआचमनादिकाः क्रियाः कर्तव्याः ;

ন তু পুনঃ প্রাতরাহ্নেহিতি (২৫)। 'অপিবা' অথবা একইব
 সায়ং প্রাতর্বা অগ্নিসন্দীপনাৎ প্রাক্কালে অথবা 'অপ
 কুশে মণিকে বা স্নানপ্রযেৎ, প্রতিদ্বিভং ততএব 'কুশায়া' 'মণি-
 কায়া' তা: সায়ং প্রাতঃ 'গৃহীয়াৎ'। ২৬

ইতি গোমিশ্রগৃহসূত্রীয়-প্রথমপ্রপাঠকৌ

প্রথমস্বপ্নস্য ব্যাখ্যানম্। ১, ১।

সায়ংকালে,—সূর্যাস্ত হইবার পূর্বে সেই রক্ষিত অগ্নি
 সন্দীপিত করিয়া সূর্যাস্ত হইলে পরে তাহাতে আহুতি
 প্রদান করিবে (২৭)। প্রাতঃকালে,—সূর্যোদয়ের পূর্বে
 সেই রক্ষিত অগ্নি সন্দীপিত করিয়া সূর্য উদয় হইলে পরে
 বা উদয় হয় হয় এমন সময়ে তাহাতে আহুতি প্রদান
 করিবে (২৮)। সায়ংকালে ও প্রাতঃকালে উভয় কালেই
 ঐ অগ্নি সন্দীপন কালের প্রথমেই আচমনাদির উপযুক্ত
 সুরক্ষিত জল আহরণ করিবে (২৪)। অথবা সায়ংকালে
 একবার ঐ জল আহরণ করিলেই উভয় কালেরই কার্য
 চলিতে পারে (২৫)। কিম্বা একদিন সায়ংকালে বা প্রাতঃ-
 কালে অগ্নিসন্দীপন কালের পূর্বেই ঐ জল আহরণ করিয়া
 কলশ বা জালায় রাখিয়া দিবে, পরে প্রতি সায়ং ও প্রাতঃ
 উভয়কালেই আবশ্যিকানুসারে উহা হইতে গ্রহণ করিবে।
 (২৬) † ২৪-২৮*

প্রথম অধ্যায় প্রথম খণ্ডের অন্তিম সমাপ্ত ১১, ১

—*:*:*—

* বুধবার বুধবার অথবা শুক্রবার শুক্রবার ২৭শ ও ২৮শ দুইই বাধ্য
 করিয়া পরে ২৪শ অর্থাৎ সূত্রের বাধ্যতা হইবে।

अथ उपवीतविधिः—

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वाऽपि वा कुशरज्जु-
मेव ॥ १ ॥

पूर्वसूक्तं 'यज्ञोपवीतिना क्तव्यम्'-इति, इदानीं तद्यज्ञो-
पवीतमिद्वोपदिश्यते—

'सूत्रं', 'वा' अथवा 'वस्त्रं', 'अपिवा' अथवा 'कुशरज्जु
मेव' यदा यत्र यत् सुसभं, तदा तत्र तदेव 'यज्ञोपवीतं'
'कुरुते' लोटोरूपमिदम्, कुरुतीत्यर्थः । १

सूत्र वा वस्त्र अथवा कुशरज्जु, यत्रन यांशु मूलत इहेवे,
तत्रन तांशुरे यज्ञोपवीत व्यवहार करिबे # । १

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सर्व्येऽसि
प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्वत्रलम्बं भवत्येवं
यज्ञोपवीती भवति ॥ २ ॥

तत्र 'दक्षिणं बाहुम्' 'उद्धृत्य' उत्क्षिप्य, 'शिरः' 'अव-
धाय' वेष्टयित्वा 'सर्व्येऽसि' वामस्त्रन्धोपरि 'प्रतिष्ठापयति';
तत्र 'दक्षिणं कक्षमन्वत्रलम्बं' दक्षिणकक्षान्तस्त्रलम्बमानम् 'भवति'
भवेत् । 'एवम्' प्रकारेण सूत्राद्यन्यतमस्य धारणेन 'यज्ञोपवीती
भवति' । २

उहा, दक्षिण बाहुके उपरने राधिया, शिरो वेष्टेनान्-
सांसे, वामरुक् इहेते दक्षिण कक्षेन निम्नगीमा पर्यास्त लम्ब-

०-७ सूत्रे, नववर्ण वा द्विवर्णो वै । २ती कि द्विनती धारण करिबे,
कांशुके उपरनेन वाकिबे वा हेजांदि गोमनाग किबुहे नाई । गुधिवी,
बनावाकि अङ्गनारेई गोमनाग वाकि इहेतेहे ।

মান * হইবে। এই রূপে সূত্রাদির অন্যতম ধারণকারীকে যজ্ঞোপবীতী অর্থাৎ যজ্ঞোপবীতধারী বলা যায়। ২

প্রসঙ্গাত্ প্রাচীনাবীতিনোঽপি লক্ষণমুচ্যते—

সত্ব্যং বাহুভুমুদৃত্য শিরোঽবধায় দক্ষিণেঁ সী প্রতি-
 ষ্ঠাপয়তি, সত্ব্যং কক্ষমন্ববলম্ব্যং ভবত্যেধং
 প্রাচীনাবীতী ভবতি ॥ ৩ ॥

‘সত্ব্যং’ বামম্ স্মিত্যত্ সর্বং পূর্ববদ ব্যাখ্যেয়ম্ । ৩

এবং বাম বাহুকে উপরে রাখিয়া, শিরো বেষ্টনানুসারে, দক্ষিণ স্কন্ধ হইতে বাম কক্ষের নিম্নগীমা পর্য্যন্ত লম্বমানও হইবে। এইরূপে সূত্রাদির অন্যতম ধারণকারীকে প্রাচীনা-বীতী অর্থাৎ প্রাচীনাবীতধারী বলা যায়। ৩

পিতৃযজ্ঞী ত্বৈব প্রাচীনাবীতী ভবতি ॥ ৪ ॥

‘পিতৃযজ্ঞী’ শ্রাবাদী ‘তু’ ‘প্রাচীনাবীতী এত’ ‘भवति’
 भवेत्। एवञ्च दैवपितृकार्याभ्यामन्यत्र निवीत्वैव तिष्ठेदिति
 सूतरां लभ्यते । ৪

পিতৃযজ্ঞে প্রাচীনাবীতী হইবে † । ৪

* ইহাই উপবীতের দৈর্ঘ্য প্রমাণ স্থির হইল। ইহার বিরুদ্ধ যে কোন
 আছে দীর্ঘতা বিহিত আছে, তৎসমস্তই নামবেদি কোথুমশাখাধারী
 ব্রাহ্মণ্যের অঙ্গাধ্য।

† সর্ককার্যসাধারণবিধির প্রকরণে ২য় সূত্রে (দৈবকার্যে) যজ্ঞোপবীতী
 হইয়া কার্য করণের ব্যবস্থা করিয়াছেন এবং এখানে বিশেষত পিতৃযজ্ঞে
 প্রাচীনাবীতী হইবার ব্যবস্থা করিলেন। এতাবত যে সময়ে পিতৃকার্য বা
 দৈব কার্য কিছুই করিতেছে না, সেই অবসর কালে বা শারীরিক মগ্নত্ব-
 ত্যাগাদি কালে যজ্ঞোপবীতী বা প্রাচীনাবীতী থাকিবার কোনই প্রাবশ্যক
 নাই, ইহাও প্রতিপন্ন হইতেছে সূত্রাৎ যে সময়ে দৈব্য বা উপবীত কার্যে

अथ आचमनविधिरपस्मर्गनविधिर्वा—

उदङ्गनेरुत्सृप्य प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोपविश्य

त्रिराचामेद् द्विः परिसृजौत ॥ ५ ॥

पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् ॥ ६ ॥

इन्द्रियाण्यग्निः संस्पृशेत् ॥ ७ ॥

अक्षिणी नासिके कर्णाविति ॥ ८ ॥

यद्यन्मीमांस्य स्यात्तत्तदग्निः संस्पृशेत् ॥ ९ ॥

उक्तञ्च 'आचान्तोदकेनैव कृत्यम्'-इति, इदानीं तदिति-
कर्त्तव्यतादिकमुपदिश्यते—

'अग्नेः' 'उदङ्' उत्तरतः 'उत्सृप्य' सर्पणेन गत्वा, 'पाणी
पादौ च प्रक्षाल्य', 'उपविश्य च',—'त्रिः' त्रिवारम् 'आचामेत्'
जलं पिबेत्; 'द्विः' द्विवारं 'परिसृजौत' ओष्ठाधरसम्नमुदकं
मार्जयेत्; . ततश्च 'पादौ अभ्युक्ष्य' पादयोरभ्युक्षणं प्रकृत्य,
'शिरः' 'अभ्युक्षेत्' । ततश्च 'अक्षिणी' अक्षिगोलकद्वयम्, अनन्तरं
'नासिके' नासिकारन्ध्रद्वयं, तदनन्तरञ्च 'कर्णौ' कर्णशु-
लिहयम्;—इति षट् 'इन्द्रियाणि 'अग्निः' 'संस्पृशेत्' । ततोऽ-
नन्तरमपरमप्यङ्गं 'यत् यत्' 'मीमांस्यं' अवबोध्यां 'स्यात्',
'तत्तत् अपि 'संस्पृशेत्' । ५—९

अग्निं किञ्चिच्छूठरे मरिच्य इच्छद्वयं ७ पादद्वयं प्रकालनं
कुरणानस्तत्र यथाशाने उपविष्टे इष्ट्या वारद्वयं जलगोष पात्र
करिषे, पत्रे करद्वयं ओष्ठाधरं लघं जल परिमार्जित करिषे,

र्वाणुत ना चाकिवे उधन बोध इयं निवीती धाकाहे ब्यवहा । यन् बलेन—
'निवीती' कर्षणकाले (२७५ ७० श्लो०) . कर्षणं मन्वा ऋतुग अर्थात् नानात्र
नाः इधवीतधारीके निवीती बला वाय ।

অনন্তর পাদদ্বয় অভ্যুক্ষণ করিয়া মস্তক অভ্যুক্ষিত করিবে তাহার পরে অক্ষিদ্বয়, নাসিকাদ্বয় ও কর্ণদ্বয় এই ষড়্ভিঙ্গি স্থানে জল স্পর্শ করিবে, তদনন্তর আরও যে যে অঙ্গবে অববোধিত করিতে ইচ্ছা হইবে, সেই সেই অঙ্গেও জল স্পর্শ করিবে । ৫—৯

তত্রৈতদাহুঃ—॥ ১০ ॥

‘তত্র’ আচমনবিষয়ে ‘এতৎ’ মনুস্মৃতিমোষ্ঠাগতং বক্ষ্য-
মাণম্ ‘উচ্ছ্রীষ্টী হৈবাতীণ্যথা भवति (৩০)’-ইত্যন্তয়ন্যম্
আহুঃ কেচনীতি শিষ্যঃ । ১০

এই আচমন বিষয়ে কোন কোন আচার্য্য বলেন,—
তথ্যথা—

নোপস্মৃশেদ্ ব্রজন্ ॥ ১১ ॥

‘ব্রজন্’ ইত্যথেষ্টম্ অমন্ ‘ন’ ‘উপস্মৃশেৎ’ অপস্মৃতি শিষ্যঃ । ১১
ভ্রমণ করিতে করিতে আচমন করিবে না । ১১

ন তিষ্ঠন্ ॥ ১২ ॥

‘তিষ্ঠন্’ দৃষ্টায়মানঃ সন্ ‘ন’ উপস্মৃশেদিত্যনুবর্ত্তে । ১২
দাঁড়াইয়া আচমন করিবে না । ১২

ন হসন্ ॥ ১৩ ॥

‘হসন্’ হাস্যং কুর্বাণঃ ‘ন’ উপস্মৃশেৎ । ১৩
হাসিতে হাসিতে আচমন করিবে না । ১৩

ন বিলোকয়ন্ ॥ ১৪ ॥

‘বিলোকয়ন্’ অপদং ক্ৰিমপি হৃদ্যমাণঃ ‘ন’ উপস্মৃশেৎ । ১৪

৬ অপর দিকে তাকাইয়া (অর্থাৎ অন্যমনস্ক হইয়া) আচমন
করিবে না ১৪

५. प्र. २. ख. १०—१६ सू.

नाप्रणतः ॥ १५ ॥

‘अप्रणतः’ क्रोधदम्भादिभिरुद्यमूर्तिः सन् ‘न’ उपसृश्येत् । १५
अनत्र ना इहेया (अर्थात् क्रोधादिवशेन उग्रभावे
आचमन करिबे ना । १५

नाङ्गुलीभिः ॥ १६ ॥

‘अङ्गुलीभिः’ अङ्गुल्येषु जलं गृह्णन्त्याङ्गुल्य्या ‘न’
उपसृश्येत् । १६

अङ्गुल्यांश्च जलं नहेया (अर्थात् अग्राह्य वृत्तिकेते) आचमन
करिबे ना ।

नातीर्थेन ॥ १७ ॥

‘अतीर्थेन’ तीर्थं ब्राह्मादिकं मन्वादिभिरुक्तम्, तदतिरिक्तेन
पथा ‘न’ उपसृश्येत् । १७

अतीर्थं द्वावा (अर्थात् धातुपाठ्यादिते च्चुम्बक द्विधा न
गलाय चालिया) आचमन करिबे ना । १७

न सशब्दम् ॥ १८ ॥

‘सशब्दं’ क्रीडाभिप्रायेण शब्दं यथा भवेत् तथैव कुर्वाणो ‘न’
उपसृश्येत् । १८

शब्दं करिया (अर्थात् जलक्रीडाशुभारे) आचमन
करिबे ना । १८

नानवेक्षितम् ॥ १९ ॥

‘अनवेक्षितम्’ हस्तगृहीतमुदकं अनवेक्षैव यथासम्भवं
दृश्यक्रीटादिसहितं ‘न’ उपसृश्येत् । १९

जलं ना देधिया मेजले आचमन करिबे ना । १९

न वाच्याः ॥ २० ॥

'वाच्याः' वाच्या वहिर्भूता जान्तीः . अंसौ स्वन्वी यस्य,
तादृशः सन् 'न' उपसृशेत् । २०

जांबूद्वयव वाहिते कृक थाकिले । अर्थात् वक्र भरीदत्र ।
आचमन करिते न । २०

नान्तरीयैकदेशस्य कल्पयित्वात्तरीयताम् ॥ २१ ॥

'अन्तरीयैकदेशस्य' परिहितवसनस्यैकांगस्य 'उत्तरीयतां'
कल्पयित्वा 'न' उपसृशेत् । २१

दे वक्ष्य परिहिते सादरे, क्रीडादडे एक ग्रामः उद्वेगीय
थाकिले आचमन करिते न । २१

नीष्णाभिः ॥ २२ ॥

'नीष्णाभि' वज्रगाढितमाभिः अग्निः 'न' उपसृशेत् । २२

उमङ्गले आचमन करिते न । २२

न सफेनाभिः ॥ २३ ॥

'सफेनाभि' फेनादियुक्तेर्मलिनैरग्निः 'न' उपसृशेत् । २३

फेनिले जले आचमन करिते न । २३

न च सौपानत्कः क्वाचित् ॥ २४ ॥

'च' अपिच 'क्वचित्' म्यानविशेषे, यन्नानावश्यकं तत्र,
सौपानत्कः सौपानद्विशिष्टः सन् 'न' उपसृशेत् । २४

एवम् अनावशात्क श्ले पाण्ड्याय उपानत् धारण पूर्वक
आचमन करिते न । २४

कामत्तिकः ॥ २५ ॥

गले वद्धः ॥ २६ ॥

चरणौ न प्रसार्य च ॥ २७ ॥

के मस्तके आसक्तिर्बन्धनं यस्य स 'का सक्तिकः' 'गले' गलदेशे 'बद्धः' गलाधःकरणे व्याघातः स्यादेव 'दृढबद्ध', 'च' अपिच 'चरणौ' 'प्रसार्य' 'न' उपसृशेत् । २५—२७

गञ्जुक वा गलदेशे मृष्ट वक्रन धाकिले अथवा चतुर्दश एवार्थित कतिना आचमन कर्तव्ये वा । २५—२५

अन्ततः प्रत्युपसृश्य शुचिर्भवति ॥ २८ ॥

'अन्ततः' आचम्यारब्धकर्मकेण अनारब्धकर्मकेण वा शय नादीनामन्ते 'प्रत्युपसृश्य' अनुपद-वच्यमाणप्रत्युपसृशर्शनं प्रकृत्यैव 'शुचिर्भवति' । २८

शयनादितः परं अङ्गुष्पार्श्वानां कतिना शुचि इहेते । २८

हृदयस्पृशस्त्वं वापश्चाचामेत् ॥ २९ ॥

आचमनजलपरिमाणमाह—'हृदयस्पृशः' यावन्त्यः 'पोताः' हृदयं स्पृशन्ति, तावन्ता एवापः हृदयस्पृशः ताः 'आपः' 'आचामेत्' । २९

उत्ते जल पान कर्तव्ये अन्तः पश्चात् सिद्ध इहेते परं, अनान उत्ते जल अन्तः पान कर्तव्ये । २९

उच्छिष्टोऽहैवातोऽन्यथा भवतीति ॥ ३० ॥

'अतोऽन्यथा' उक्तादन्यप्रकारकृताचमनः 'उच्छिष्ट' एव'

● - 'कं न दोनं न न १ जल २२५ सू. निच्छिष्टे इहेते' ।

१ - 'अनादिनां पानं अन्तः पानं कर्तव्यं' । उक्तादन्यप्रकारकृताचमनः कर्तव्यं

अशुद्धएव 'ह' निश्चयं 'भवति'--'इति' 'आहः' १) इति
पूर्वेणान्वयः । ३०

तांशु गतिं ना करे, उच्छिष्टेष्टे थाकिन । ३०

अथ प्रत्युपस्पर्शनानि ॥ ३१ ॥

'अथः' अनन्तरम् 'प्रत्युपस्पर्शनानि' कीदृक्स्थलकृताचमनं
प्रत्युपस्पर्शनमंत्रां लभते ? तत् उपदेक्ष्यामइति । ३१

कोन एकान श्राद्धेन आचमनके प्रत्युपस्पर्शन वला गाय १
तांशु गति - ३१

सुप्त्वा, भुक्त्वा, क्षुत्वा, स्नात्वा, पीत्वा, विपरिधाय च,
रथ्यामाकस्य, श्मशानञ्चाचान्तः पुनराचामेत् ॥ ३२ ॥

सुप्त्वा' स्वापानन्तरम् १, 'भुक्त्वा' भोज्यभोजनानन्तरम् २,
'क्षुत्वा' क्षयनानन्तरम् ३, 'स्नात्वा' स्नानानन्तरम् ४, 'पीत्वा' पेय-
पानानन्तरम् ५, 'विपरिधाय' वमनादिपरिधानानन्तरम् ६, 'च'
अपि च 'श्मशानम्' 'रथ्याम्' आस्यमार्गम् ७ 'आक्रम्य' विच-
रणानन्तरम् ८ 'आचान्तः च' यागाद्यनुरोधतः प्रथममाचान्तोऽपि
पुनराचामेत् द्वितीयमाचमनं कुर्वीत । अत्रेदं तत्रस्वपाद्य
नन्तरमाचामेत्, तत्रैकमेवाचमनं कर्तव्यम् ; अथ आचम्यारब्ध-
कर्मकणं त् स्वापाद्यनन्तरं पुनश्च द्वितीयमाचमनं कर्तव्यम् .
तद्विद्वेषंस्थानिकमाचमनमेव प्रत्युपस्पर्शनमुच्यतेइति । ३२

इति श्रीगोभिलौय-गृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयखण्डसा व्याख्यानं समाप्तम् । १, २ ।

निद्राः भुञ्जेत् पत्रे, आहाताद्यु, हाचिव पत्र, स्नानान्नुव,
श्राद्धेन पत्रे, वमनं दृग्-दि पत्रिधानं आग्नेयं उप

सगार्थे, एवञ्च तथा '७ शशान लक्षण करिष्या, ईतिपूर्वे अपव
कोन कार्यान्तरोमे आचमन करा इईयाछे, एरूप म्बले ७
पुनश्च आचमन करिषे* । ७१

(इति सर्वकर्मसाधारण-प्रकरण समाप्तम्)

('अथ ब्रह्मयज्ञप्रकरणम्')

अग्निमुपसमाधाय परिसमृद्ध दक्षिणजान्वक्तो दक्षि-
णोनाग्निमदितेऽनुमन्यस्वत्पदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् ॥ १ ॥

'अग्निम्' पूर्वाक्तप्रकारेण (१,२७-२८) 'उपसमाधाय', 'परि-
समृद्ध' वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण, 'दक्षिणजान्वक्त.' दक्षिणं जानु अक्तं
भूमिगतं यस्य, तादृशः सन्;—'अदितेऽनुमन्यस्व' हे अदिते !
देवि ! एतत्कर्मकरणे अनुमतिं देहि—'इति' अनेन मन्त्रेण
'अग्निम् दक्षिणेन' कृत्वा 'उदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् । १

पूर्वोक्तपदिके प्रकारे (१,२१-२८) अग्निं उपसमाधान
करिष्या. परिसमृद्धन करिष्यान्तर, दक्षिण जानु छुगिते पातिया,
'हे अदिते ! आगाके एई कार्य करिते अनुमति दाओ'
--एई मन्त्रे अग्निं दक्षिणे उदकाञ्जलि सेक करिषे । १

* - अर्थाः निद्राउक्तादिव पवे आचमन अवश्य करिषे; यदि कोन
देवतागृथानादि करिते करिषे आसमाज्जत कृत्वाकप निद्रा कि कोनकन
आहान वा घाँचि प्रकृति (यथासम्भव) दटे, ताहा इहेले तादृश म्बले ७
पुनर्काव आचमन करिषे, एकरूप रू ७ इईयाछे दक्षिण कृतनादि
हरेवे वा ।

अनुमतिऽनुमन्यस्वेति पश्चात् ॥ २ ॥

‘अनुमतेऽनुमन्यस्व’ हे अनुमते देवि ! अत्रानुमतिं देहि -
‘इति’ मन्त्रेण ‘पथात्’ अग्नेः पश्चिमतः उदकाञ्जलिं
प्रमिश्रेत् । २

‘हे अनुमते ! आशाके एहे कार्या करिते अनुमति
दातु’—एहे मन्त्रे अग्निं पश्चात् अपर उदकाञ्जलि मेक
करिते । २

सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतः ॥ ३ ॥

‘सरस्वत्यनुमन्यस्व’ हे सरस्वति । देवि । अत्रानुमतिं देहि
‘इति’ मन्त्रेण ‘उत्तरतः’ अग्नेः उदकाञ्जलिं प्रमिश्रेत् । ३

एवम् ‘हे सरस्वति ! आशाके एहे कार्या करिते सर-
स्वति दातु’—एहे मन्त्रे अग्निं उत्तर उदके उदकाञ्जलि मेक
करिते । ३

देवमवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणामग्निं पर्युक्षेत् सकृद्
वा त्रिंवा ॥ ४ ॥

‘देवमवितः प्रसुव’ इत्याद्यनेन मन्त्रेण (म० ब्रा. १००)
‘अग्निं प्रदक्षिणं’ यथाभवेत् ‘सकृत् वा’ एकवारं वा ‘त्रिंवां’
अथवा वारत्रयं ‘पर्युक्षेत्’ उदकधाराभिरिति शेषः । ४

एकवारं वा वारत्रयं ‘देवमवितः प्रसुव’ (म० ब्रा. १००)
मन्त्रे अग्निं प्रदक्षिणं अनुमतेरे जलधारापात् करिते । ईश
केहे पर्युक्षणं कहे । ४

पर्युक्षणान्तान् व्यतिहरन्नभिपर्युक्षन् होमीयम् ॥ ५

‘पर्युक्षणान्तान्’ अङ्गयागान् ‘व्यतिहरन्’ व्यवहरन्

‘होमीयम्’ होमीपयोगितया सङ्गृहीतं वस्तुजातम् ‘अभिपर्युञ्चन्’
उदकविन्दुभिः सिञ्चन् । ५

उक्त प्रकारे पर्याङ्कण पर्याञ्च कार्याञ्चलि शेष करिया-
पत्वे होमेनर उपयोगी अन्नादि समस्त जलविन्दु सिञ्चन
करिबे । ईशाकेई पर्याङ्कण कहे । ५

अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वाऽकृ-
तस्य वा ॥ ६ ॥

‘अथ’ अनन्तरम् ‘अग्नौ’ तस्मिन् ‘कृतस्य’ वा पक्तस्य वा
‘अकृतस्य वा’ अपक्तस्य वा ‘हविष्यस्य’ अन्नस्य यवादिः (अंश-
मितिशिपः) ‘जुहुयात्’ । ६

अनन्तर, ‘उहाते’ अग्नि-पक्क अथवा आग्न इत्य इदम
करिबे । ६

अकृतञ्च त् प्रक्षाल्य जुहुयात् प्रादकं कृत्वा ॥ ७ ॥

तच्च होमीयं ‘अकृतम्’ अपक्क ‘चेत्’, तत् ‘प्रक्षाल्य’ उदकैः,
‘प्रादकं’ जलाद्र् च ‘कृत्वा’ ‘जुहुयात्’ । ७

यदि अग्नि-पक्क उक्तादि इवनीय ना ह्य; प्रक्षाल्य तथूल वा
कलादिई इवनीय ह्य, ताहा इहिले तथमनश्च डालरूपे पुईया
कलाद्र् अवस्थातेई इवन करिबे । ७

अथ यदि दधिपयोयवागूं वा, कल्मसेन वा चरु-
स्थाल्या वा सुवेण वै वा ॥ ८ ॥

‘अथ’ तत्रापि यदि दधि, पयः यवागूं ‘वा’ हीतव्यं भवेत्
तदा ‘कल्मसेन वा’ कांस्यपात्रेण वा ‘चरुस्थाल्या वा’ चरुपाक

পাत्रेण 'वा' अथवा 'स्रुवेण' 'वै' एव जुहुयात् न तु साक्षात्
हस्तेन । ८

বিশেষ, যদি দধি, দুগ্ধ বা যবাগু হোম করিতে হয়, ত
তাহা ধুইবার আবশ্যক নাই, যথাবস্থিত অর্ধোতই কাংগা-
পাত্রে দ্বারা বা চকুশালীতে গ্রহণ করিয়া তাহার দ্বারা
অথবা স্ফোর দ্বারা ই হন করিবে । ৮

अग्नये स्वाहेति पूर्वां तूष्णीमेवोत्तरां मध्ये

चैवापरजितायाञ्चैव दिशीति सायम् ॥ ९ ॥

'मध्ये' अग्नेर्मध्यस्थले 'पूर्वां' प्रथमामाहुतिम्
"अग्नये स्वाहा"-इति अनेन मन्त्रेण 'अपराजिताया'
दिशि अग्नेरैशान्यां 'उत्तराम्' द्वितीयामाहुतिम् 'तूष्णीम्'
मन्त्रशून्याम् जुहुयात् । 'इति' एवं, 'सायम्' सायङ्कालीनी
होमः । ९

প্রথম আহুতি "অগ্নয়ে স্বাহা" এই মন্ত্রে অগ্নির মধ্য-
স্থলে এবং দ্বিতীয় আহুতি ঐশান কোণে মন্ত্রশূণ্যই হন
করিতবে । ইহাই মায়ংকালের হোমবিধি । ৯

अथ प्रातः,—सूर्याय स्वाहेतिपूर्वां, तूष्णी-

मेवोत्तरां मध्ये चैवापराजितायाञ्चैव दिशि ॥ १० ॥

"अथ प्रातः—" 'पूर्वाम्' प्रथमामाहुतिं "सूर्याय स्वाहा"
-इति अनेन मन्त्रेण । अन्यत् समानं पूर्वेण । १०

প্রাতঃকালের হোমের ব্যবস্থাও মগুই ঐরূপ ; কেবল
। "অগ্নয়ে স্বাহা" মন্ত্রেণ প্রতিবাত্ত) "সূর্যায় স্বাহা" মন্ত্র
আহুতি প্রদান করিতে হয়, এইমাত্র বিশেষ । ১০

समिधमाधायानुपर्युक्ष्य तथैवोदकाञ्जलीन्

प्रसिञ्च दन्वमंस्था इति मन्त्रविशेषः ॥ ११ ॥

सायं प्रातश्चोभयत्रैव होमानन्तरम्—'समिधम्' अमन्त्रक-
मेव 'आधाय' तत्राग्नौ हुत्वा 'अनुपर्युक्ष्य' पुनः पर्युक्षणं कर्तुं
प्रहत्तः 'तथैव' पूर्ववदेव 'उदकाञ्जलीन्' प्रसिञ्चेत् । तत्र
'अन्वमंस्थाः'-इति अयमेव भूतार्थपदप्रयोगएव 'मन्त्रविशेषः'
मन्त्रे विशेषः कर्त्तव्यः । ११

सायं वा प्रातः उदककाले ई होमन पत्रे अशिते एकौ
सायं अग्निके अशक्ये वरिणा पृथक्वत् पुनश्च त्रयांशु-
करिते अत्रुठ इहेग! उदकाञ्जलि मेक करितेव । ईशानेदे
अनुपर्युक्षण कहे । एहे अनुपर्याकरणे पृथक्वत्तर पति
वर्ते 'हे अशिते! आभाके एहे कार्या करिते अनुपति
करिणाञ्जलि' (आशि ७ उदकसाग्री मष्पत्र करिलाग) -- एहे
दक्षिणे तानर्शन करिते इहेने. ईशाने विशेषः । ११

प्रदक्षिणामग्निं परिक्रम्यापांशेषं निनीय

प्रयित्वा चर्मसं प्रतिष्ठाप्य यथार्थम् ॥ १२ ॥

उक्तानुपर्युक्षणानन्तरम्--'अग्निं' 'प्रदक्षिणं' यथा स्यात्
तथा 'परिक्रम्य' 'अपाम्' अनुगुप्तानां कुम्भादिर्गृहीतानां वा
'शेषं' 'निनीय' पुनर्गृहीत्वा, तेनैवोदकशेषेण 'चर्मसं' पानपात्रं
'प्रयित्वा' 'प्रतिष्ठाप्य' संरक्ष्य च 'यथार्थम्' यथाप्रयोजनम् एत
'दुत्तरवक्ष्यमाणं सायं' सायमाशादिकं प्रातः प्रातराशारिकञ्च
कुर्वीतति । १२

उक्त अनुपर्याकरणे पत्रे अशिके दावा अशिते प्रति

क्रमेण कर्त्तव्याः, गृह्योक्तं जलैरत्र अवशिष्टैस्तु कृत्वा चयसनात् प्रसिद्धं
पानपात्रं चर्त्तव्या यथावशात्कं वावशार्थं रात्रिश्च। दिवे । १२

एव मतं ऊर्द्धं गृह्यग्नी जुहुयाद्वा हावये-

द्याऽऽजीवितावभृथात् ॥ १३ ॥

‘अतः ऊर्द्धम्’ एतद्विषयत उर्द्धम् ‘आ जीवितावभृथात्’
जीवितं जीवनम्, अवभृथश्च अन्नमेधादिसहायागक्रियान्त्यकर्म,
तयोः समाहारः ; तस्मात् यावज्जीवनं महाक्रतुसम्पादनान्तं वा
प्रतिदिनमेव सायं प्रातश्च ‘एवम्’ अनेन प्रकारेणैव तत्र ‘गृह्य
अग्नी’ उदयोत् वा’ स्वयम् ; ‘हावयेद्वा’ अपरं प्रति-
निधिना । १३

ये दिवस आग्निं अह्नपूर्वकं प्रथमं होमं कर्त्तव्ये. तेसु
दिवसे ह्येते यावज्जीवनं अथवा अन्नमेधादि महायागे अवभृथ
ज्ञानं कर्त्तुं पर्याप्तं प्रतिदिनं सायं ७ प्रातः उदयकाले
उपदिष्टे प्रकारेण यत्नं होमं कर्त्तव्ये अथवा प्रतिनिधि
द्वारां ७ एते होमं सम्पादनं कर्त्तव्ये । १७

अथाप्युदाहरन्ति ॥ १४ ॥

‘अथा’ अत्र विषये ‘उदाहरन्ति अपि’ अपरं हावने विशेष-
विधिमप्यनेके वदन्ति । १४

एते प्रतिनिधि विषये विशेष विधि ७ अनेके वदन्ति । १४
कामं गृह्यग्नी पत्नी जुहुयात् सायंप्रातर्हामौ
गृहाः पत्नी गृह्यण्योऽग्निर्भवतीति ॥ १५ ॥

‘एषः अग्निः’ ‘गृह्यः’ गृह्याय हित एव ‘भवति’,—‘पत्नी’
य ‘गृहा’ गृहा, ‘इति’ अतः इति गृह्ये अग्नी अत्र ‘पत्नी’,

‘कामं’ यथा भ्यात्तथा, इच्छेच्चैत् ‘सायंप्रातःर्होमौ’ यथोक्तौ
दाविव, ‘जुहुयात्’ । १५

पञ्जीके गृहा (गृहकार्योत्तर उपयोगिनी) वला गाय
एवम् एते अग्निंके ७ गृहा (गृहकार्योत्तर उपयोगिनी) वला गाय ;
अतएव पञ्जी ऐच्छा करितेन सायम् वा प्रातः उभय होमहे
करितेन । १५

निष्ठिते सायमाशप्रातराग्ने भूतमिति प्रवाचयेत् ॥ १६

अनन्तरम्, ‘सायमाशप्रातराग्ने’ सायं सायभोजने प्रातः
प्रातर्भोजने च ‘निष्ठिते’ अनुष्ठिते, ततः ‘भूतम्’ इदानींकर्त्तव्य-
जातं सम्पन्नम् ‘इति’ मनसि विचार्य अन्तेवामिनोविज्ञाप्य वा
‘प्रवाचयेत्’ स्वाध्याय मध्यापयेत् ; स्वान्तेवामिन इति शेषः ।
एष एव ब्रह्मयज्ञः । १६

अनन्तर, सायंकाले सायमाश एव प्रातःकाले प्रात-
राग्ने अनुष्ठित इहेने प्रातः छात्रागणके अध्यायन करीहेने
(इहेनेकेहे लंकागण करेहे) । १७

ऋते भगया वाचा शुचिर्भूत्वा—१७

प्रतिजपत्योमित्युच्चैस्तस्मै नमस्तन्माचा इत्युपदेशः ॥ १८ ॥

ब्रह्मयज्ञकाले ‘भगया वाचा ऋते’ वेदवाक्यं विना अपि
किमपि लौकिकं प्रब्रूय ‘अशुचिः भूत्वा’ तदशुचित्वं दूरीकर्त्तुम्
‘उच्चैः श्रीम् इति’ किञ्च ‘उपांशु’ नीचैः ‘तस्मै नमस्तन्माचाः’-
‘इति’ मन्त्रद्वयं ‘प्रतिजपति’ प्रतिवागं यावद्वागं लौकिकं वदेत्
तावद्वागमेव जपेदिति । १७ -- १८

इति गोभिलगृह्यसूते प्रथमप्रपाठके

तृतीयखण्डस्य व्याख्यानं समाप्तम् ॥ १, ३ ।

କଳାଗକର ପବିତ୍ର ବାକ୍ୟାନ୍ତରିକ୍ତ ବାକ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରিলେହି
ଅଶୁଚି ଚହେବ । ୧୭

ଅପରିକ୍ତ ବାକ୍ୟ ବ୍ୟବହାରେ ଅଶୁଚି ହିଲେ ପ୍ରକାଶ୍ୟେ “ଞ୍”
ବଳିୟା, ଯେନ ଯେନ ‘ତାଁହାକେ ନମସ୍କାର, ତିନି ଏରୂପ କଥେନ
ସଂସାର ଶ୍ରୀକ୍ରମ ନା କରେନ’ ଏ ଗନ୍ତୁଟି ଜପ କରିବେ । ୧୮

ନାମ ଅଧ୍ୟାୟେ ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡର ଅନୁବାଦ ମହାପୁ । ୧, ୭

अथ वाग्यतो बलीन् हरेत् । ୧

‘ଅଥ’ ପ୍ରକରଣାରମ୍ଭସୂଚକ: । ‘ବାଗ୍ୟତ:’ ନିୟତବାକ୍
ଜ୍ଞାସ୍ୟକୌତୁକାଦିନିମିତ୍ତକମନୃତଭାଷଣାଦ୍ୟନିୟତବାଚଂ * ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ
‘ବଲୀନ୍’ † ବଲ୍ୟର୍ଥପାକ୍ଷାଦୀନି ପ୍ରଥମକର୍ତ୍ତବ୍ୟାନି ‘ହରେତ୍’ ଆହରେତ୍
ସମ୍ପାଦ୍ୟେଦିତ୍ୟର୍ଥ: । ୧

ହାତ୍ୟକୌତୁକାଦି ନିମିତ୍ତକଓ ଶିକ୍ଷାଭାଷଣାଦି ଅନିୟତ
ବାକ୍ୟ ପରିତ୍ୟାଗ କରିয়া ଅର୍ଥାତ୍ କାର୍ଯ୍ୟେ ଗନୋଦ୍ୟୋଗୀ ହିଲିଆ
ବଳିକାର୍ଯ୍ୟ କରିତେ ହିଲିବେ ବିବେଚନାୟ ପାକ୍ଷାଦି ସମ୍ପାଦନ
କରିବେ । ୧

* ପଠିତ୍ୟେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟେ—“ଦୈକ୍ଷିତ୍ୟେନ ସତ୍ୟମିନ ବଦିତ୍ୟମ୍, ଅଧୀ ଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରାହୁ: କୌଠଞ୍ଚିତି
ମନୁଷ୍ୟ: ସର୍ବେ ସତ୍ୟଂ ବଦିତୁଂ ? ସତ୍ୟସଂହିତା ବେ ଦିଷା, ଅନୃତମଂହିନା ବେ ମନୁଷ୍ୟା ଇତି ।
ବିଷ୍ଠକ୍ଷଣବର୍ତ୍ତୀ ବାଚଂ ବଦିତ୍ । ଅକ୍ଷୁର୍ବି ବିଷ୍ଠକ୍ଷଣଂ, ବିଷ୍ଠିବିନ ପଞ୍ଚମୀର୍ଥ୍ୟେ ତଦ୍ ବେ ମନୁଷ୍ୟସ୍ତୁ ସତ୍ୟଂ
ନିହିତଂ, ଯସ୍ତୁଲକ୍ଷ୍ମୀଦାକ୍ଷୟାକ୍ଷୟାହୁରଦ୍ରାଗିତି, ସ ଯଦ୍ଦର୍ଶନିକ୍ଷାହାଧାହା ଅହଧତି ।
ଯଦୁ ବେ ସ୍ତ୍ୟଂ ପଞ୍ଚମିତି ନ ବହୁନାସ୍ତ ନାନ୍ଦିଷା ଅହଧାତି । ତକ୍ଷା ଦିକ୍ଷକ୍ଷଣବର୍ତ୍ତୀମିବ ବାଚଂ ବଦେତ୍ ।
ସତ୍ୟୋଚ୍ଚରା ହିତ୍ୟାସ୍ୟ ଦାଗୁଦିତା ଧବତି ଧବତି (୧, ୨, ୫)-ଇତି ।

† ଅଥ ବଳିଶବ୍ଦସ୍ୟ ବଲ୍ୟର୍ଥପାକ୍ଷାଦୌ ଶକ୍ତି: । ‘ସର୍ବେ ସ୍ଵାର୍ଥବାଚକା:’-ଇତି ପତଞ୍ଜଲ୍ୟନୁ-
ସ୍ଵାସନାତ୍ , ତଦାପି ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମିବ ‘ନିୟାମକଂ ଯଦା ନିସାଧିକାଣାଂ ଲକ୍ଷଣାଧ୍ୟାୟାମ୍ । ବଲ୍ୟାଦର୍ଥମିବ
ଅତ୍ରାପାକ୍ଷିକଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ଗ ତୁ ଶ୍ଵୀଦ୍ରବ୍ଧ୍ୟୁଚ୍ଚାରଣମିବେତି ।

उक्तनियतवाक्यमेव विग्रहयति—

भाषेतान्नसंसिद्धिमतिथिभिः कामसम्भाषेत । २

‘अन्नसंसिद्धिं’ अन्नसम्बन्धिनीं संसिद्धिं विकृत्यादिविषयिणीं कथां प्रश्नोत्तरादिकां ‘भाषेत’ न तत्र निषेधः । किञ्च ‘प्रति-
थिभिः’ समागतैः सह ‘कामं’ यथेच्छं विनयादिकं ‘सम्भाषेत’
तत्रापि न निषेधः । २

अन्नपाक मन्त्रक्री कथोपकथन करिते निषेध नाई एवम्
भगगत अतिथिगणेर सहित विनय सञ्जासणादि करिते ए
वाधा नाई ।

वैश्वदेवविधिरुच्यते—

अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुप-
सिच्याग्नौ जुहुयात्तूष्णीं पाणिनैव । ३

‘अथ’ पाकनिष्पत्तानन्तरं, ‘हविष्यस्य अन्नस्य’ तस्यैव पक्वस्य
हविष्यरूपान्नस्य किञ्चिद् ‘उद्धृत्य’ गृहीत्वा, ‘हविष्यैः व्यञ्जनैः’
सूपादिभिः ‘उपसिध्य’ गृहीतं तत् सन्निभ्य, ‘अग्नौ’ पूर्वोक्त-
सन्निभे गृह्णे, ‘तूष्णीम्’ अस्फुटवाक् सन् ‘पाणिनैव’ जुहुयात्, न
तत्र सुवादेरपेक्षा । ३

पाक अन्तत हईने, सेई हविष्य अन्नर कियदंश ग्रहण
पूर्वक हविष्यावाप्लनेर सहित सेठ अग्निते मन्त्रशून्या एकटि
आहृति अदान करिबे । ए आहृतिते अफवादिन अपेक्षा
नाई, उहा हस्तमात्रेई निर्वाहित हईबे ! ७

तत्र मन्त्रदेवते विधीयते—

प्राजापत्या पूर्वाहुतिर्भवति सौविष्टकृत्युत्तरा । ४

‘प्रजापत्या’ प्रजापतिदेवताका, तथाच मनसा प्रजापतिं प्रजानामीशानं सृष्टिस्थितिलयकर्तारं परमदेवं विचिन्त्य ‘प्रजापतये स्वाहा’-इत्यस्फुटमेवोक्त्वा ‘पूर्वाहृतिः’ प्रथमा आहुतिः ‘भवति’ सम्पद्यते । ‘सौविष्टकृती’ स्विष्टकृद्देवताका, स्विष्टं शोभनाभिलाषं करोति पूरयति यः तमेव सर्वान्तर्यामिणं परमेशं मनसा विचिन्त्य ‘स्विष्टकृते स्वाहा’ इत्यस्फुटएवोक्त्वा ‘उत्तरा’ आहुतिः भवति । इत्यमुपदिष्टो देवयज्ञापरनामको नित्यहोमाभिधो वैश्वदेवः ॥ ४

प्रजापति देवता अर्थात् यिनि ए विश्वराज्येण प्रकृत राजा इहेय। प्रजाकृप विश्वसंसावके प्रतिपानन करिते-छेन, सेहै परमेश्वरके मने मने चिन्ता करत प्रथम आहुति एवम् अस्फुटम् देवता अर्थात् एकमात्र यिनिहै विश्व संसा-रेण अन्तर्यामी ‘ओ स-मनोरथ पूरणकारी. त्हाकेहै मने मने चिन्ता करत त्रितीय आहुति प्रदान करिने हेहाकेहै देवयज्ञ, नित्यहोम ओ वैश्वदेव कहे । ४

अथ बलीन् हरेत्, वाह्यतोवान्तर्वा सुभूमिं कृत्वा । ५

‘अथ’ देवयज्ञापरपर्यायवैश्वदेवहोमान्तरम् ;—

‘वाह्यतः वा अन्तर्वा’ अग्न्यागारस्थेति शेषः, ‘सुभूमिं’ मार्जनादिभिर्भूमिशोधनं ‘कृत्वा’ ‘बलीन्’ भूतयज्ञात्मकान् पशुपक्षिपिपीलिकादीनामाहारदानरूपान् ‘हरेत्’ सम्पादयेत् । ५

देवयज्ञ नागक उक्त वैश्वदेव होमरेण परे, अग्नि-गृहेण मध्येहै हटेक वा वाहिरेहै हटेक अर्थात् यथायोग्य ये कोन स्थानेहै हटेक, मार्जनादिक द्वारा भूमि-परिष्करणदि कवत सेहै

मेहे श्वले पञ्च-पङ्की पिपीलिकादिर आहारं दानरूप बलि-
कार्यं सम्पन्न करिषे । ५

सकृदपो निनीय चतुर्धा बलिं निदध्यात्,

सकृदन्ततः परिषिञ्चेत् । ६

‘सकृत्’ एकवारम् ‘अपः’ उदकानि ‘निनीय’ भूमौ सिञ्चन्^०
प्रकृत्य ‘बलिं’ पार्थिवभूताद्युद्देश्यकं दानं ‘चतुर्धा’ चतुःप्रकारं
यथा स्यात् तथा ‘निदध्यात्’ तत्र मार्जितजलसिक्ते च स्थाने
संरजेत् ; ‘अन्ततः’ बलिनिधानान्ते, पुनरपि पूर्ववत् ‘सकृत्’
एकवारम् अपः ‘परिषिञ्चेत्’ । ६

मार्जितं भूमिंते प्रथमे एकवारं जलसिक्त्वनं करिष्यात् चतु-
र्धां बलिं स्थापनं करिषे एवम् पुनरपि तांशते जलसिक्त्वनं
करिषे । ७

एकैकं वानुनिधानमुभयतः परिषिञ्चेत् । ७

‘वा’ अथवा ‘अनुनिधानम्’ एकस्य पश्चादपरमिति क्रमेण
चतुर्णामेव बलीनां स्थापनं कार्यमिति शेषः, किञ्च ‘एकैकम्’
एव ‘उभयतः’ स्थापनात् पूर्वस्मिन् पश्चादपि ‘परिषिञ्चेत्’ । ७

अथवा एक एक भागं करिष्यात् बलिं स्थापनं करिषे एवम्
प्रत्येक भागेरहै स्थापनेव प्रथमे एकवारं ७ पदे एकवारं
जलसिक्त्वनं करिषे । ९

**स यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवत्यथ
‘यद् द्वितीयं स वायव्यो यत् तृतीयं स वैश्वदेवो
यच्चतुर्थं स, प्राजापत्यः’ । ८**

‘सः’ बलिप्रदाने प्रकृतः पुरुषः ‘यत् प्रथमं निदधाति’, ‘सः’

প্রথমো 'বালি:' 'পাৰ্শ্বিণ:' পৃথিবীদেবতাকো ভবতি । 'অথ'
 অনন্তরং 'যত্ব দ্বিতীয়ং' নিদধাতি. 'স' বালি: 'বায়ব্য:' বায়ু-
 দেবতাকো ভবতি । 'যত্ব তৃতীয়ং' নিদধাতি. 'স:' বালি: 'বৈশ্বদেব:'
 বিশ্বদেবদেবতাকো ভবতি । 'যত্ব চতুর্থং' নিদধাতি. 'স:' বালি:
 'প্রাজাপত্য:' প্রজাপতিদেবতাকো ভবতি । ৮ .

উক্ত চারিভাগ বলিৰ,—যেটি প্রথম, উহা পৃথিবী দেব-
 তার ; যেটি দ্বিতীয়, তাহা বায়ুদেবতার ; তাহা তৃতীয়, তাহা
 বিশ্বদেবতা দেবতারের এবং তাহা চতুর্থ, তাহা প্রজাপতি দেব-
 তার হয় । ৮ .

অথাপরান্ বলীন্ হরদুদধানস্য মধ্যমস্য দ্বার-
 স্যাব্দৈবতঃ প্রথমো বলিৰ্ভবত্যৌষধিবনস্পতিভ্যো
 দ্বিতীয় আকাশায় তৃতীয়ঃ । ৯

'অথ' তদ্বলিচতুষ্টয়বিধানানন্তরম্ 'অস্ম' বলিনিধাতু:
 'উদধানস্য' যস্মিন্ গৃহে পরিষ্করণীয়া আয়ো রক্ষিতা: তস্য
 'দ্বারস্য' মধ্যম্ মধ্যত: 'অপরান্' সীন্ 'বলীন্' 'হরত্'
 সম্বাদয়েত্ । তত্র 'প্রথম: বলি:' 'অব্দৈবত:' 'ভবতি'; 'দ্বিতীয়:'
 'ঔষধিবনস্পতিভ্য:' ঔষধিবনস্পতিদেবতাক: ভবতি; 'তৃতীয়:'
 'আকাশস্য' ভবতি ; তোষায়েতি সৰ্বত্র শ্রেয়শীয: ।

এ চারিটি বলি স্থাপনের পরে, এই বলি স্থাপয়িতার
 নিজের অলগৃহের অর্থাৎ যে গৃহে পূর্বেই পরিচরণীয়
 জন রক্ষিত থাকে, সেই গৃহের, দ্বারের, মধ্যদেশে অপর
 তিনটি বলি স্থাপন করিবে। তন্মধ্যে—প্রথমটি জনদেবতার,
 দ্বিতীয় ঔষধি-বনস্পতির এবং তৃতীয়টি আকাশের হয় । ৯

अथापरं बलिं^७हरिच्छयनं वाधिवर्चं वा म
कामाय वा बलिर्भवति मन्यवे वा । १०

‘अथ’ उक्तबलिच्छयहरणानन्तरम् ‘बलिम्’ अपरमपि एकं
‘हरित्’ सम्पादयेत् । तस्य स्थानं निर्द्दिशति --- ‘शयनं वा
अधिवर्चं वा’ शय्यागृहस्य मध्ये शयनस्थानं वा, तद्गृहमध्ये
एव अधिवर्चं मूत्रत्यागादिस्थानं वा अभिलक्ष्येति । देवतां
विधत्ते — ‘सः’ शयनस्थाने वा स्थापितो बलिः ‘कामाय’ भवति,
अधिवर्चस्थाने वा स्थापितो बलिः ‘मन्यवे’ भवति । १०

ॐ बलिद्वयं स्थापनेन परे शय्यागृहेन गणेशं शयन-
स्थानेनै इडकं मूत्रत्यागादि स्थाने (नर्दाग्रा) तेनै इडकं
अपरं एकं बलिं स्थापनं करिष्ये । तन्मध्ये शयनस्थानेनै
काय देवतां एवः नर्दाग्रादि गन्तुं देवतां इत्य ॥ १०

अथ संस्तूपं स रक्षोजनेभ्यः । ११

‘अथ’ अनन्तरं ‘संस्तूपं’ गृहावर्जनादिप्रक्षेपस्थान मभि-
लक्ष्य तथापि बलि मेकं प्रक्षिपेत् । ‘सः’ बलिः ‘रक्षोजनेभ्यः’
भवति । ११

तदनन्तरं, आंशुकूडे एकं बलिं अक्षिपु इहेवे, उहा
रक्षोजनेन इत्य ॥ ११

अथैतद्बलिशेषमग्निरभ्यासि स्थापसलवि दक्षिणा
निमयेत् पितृभ्यो भवति । १२

‘अथ’ तदनन्तरम्, ‘एतद्बलिशेषम्’ ‘अग्निः अभ्यासिच्च’ जल-
सेकेन धीतप्रायं प्रकृत्य ‘अपसलवि’ अपसल्वेन पितृतीर्थेन

आसीन एवाग्नी जुहुयात् । १३

आसीनः पितृभ्यो दद्यात् यथोपपादमितरान् । १४

‘आसीनः’ उपविष्टः ‘एव’ ‘अग्नी जुहुयात्’ पूर्वोक्तप्रकारं
मघ्नं हविषस्यावस्योषुत्येत्यादिकं वैश्वदेव-होमं कर्तव्यम् ।
‘पितृभ्यः’ अपि ‘अथैतद्वलिशेषमित्युक्तं’ वलिशेषम् ‘आसीनः’
एव ‘दद्यात्’ । ‘इतरान्’ अथापरानित्याद्युक्तान् उद-
धाभादिबलीन् ‘यथोपपादं’ यथा यथा उपपद्यते तथातथैव
तिष्ठन् प्रह्वयन् वा दद्यात् । १३, १४

पूर्वोक्त (२९ पृ२) देवप्रदाने होम उपविष्टे हरेणै
करिते, पितृभ्योऽपि प्रदाने नित्येन ७ (१२ सू०) उपविष्टे
हरेणै प्रदाने करिते । अपरार्थात् पूर्वोक्तं अग्न्या-
दिते प्रदाने (९ पृ२) वलिशेषे ये, येषाम् अग्न्या
हरेणै प्रदाने ये, तेषाम् अग्न्या हरेणै प्रदाने, वलिशेषे,
सूत्रेण ये अग्ने येषाम् हरेणै अग्न्या हरेणै प्रदाने
करिते । १३, १४

स्वयन्वैतान् यावदसद्वलीन् हरेत् । १५

अपि वाऽन्या ब्राह्मणः । १६

दम्पती एव । १७

‘एतान्’ ‘बलीन्’ ‘यावद्’ ‘वसेत्’ स्वयन्वै, तावत् ‘स्वयन्वै’
‘हरेत्’ । ‘अपिवा’ पीडादौ ‘अन्यः’ ‘ब्राह्मणः’ प्रतिनिधिरपि
अत्र अधिकारी । अत्र कार्ये ‘दम्पती’ भार्या पतिश्च उभौ ‘एव’
तुभ्याम्भ्यादित्यौ ॥ १५—१७

एते नलिशुलि यथन ताजोते थाकिवे तथन श्रयइ गम्पन करिने अथवा (पीडुदि इहेले) अन्य ब्राह्मण करिने ७ चले । ए कार्ये श्री पूरुव उभयइ गगन अतिकारी । एता-
वता पञ्ची ७ बलिहरण कविते पारिते * । १५-१७

इति गृहमेधिव्रतम् । १८

‘इति’ एतत्संख्योक्तं वैश्वदेवादिकं ‘गृहमेधिव्रतम्’ गृह-
मेधिनः गृहस्यस्य व्रतम् अथवा प्रतिपालननियमितकार्यम् । १८

इहा (एहे थरुतर आरम्भ इहेने वाहा किछू बला इहेले)
गृहस्यदिग्गुर अवश्या कर्तव्य । १८

स्त्री ह सायं प्रातः पुमानिति । १९

‘सायं स्त्री’, ‘प्रातः पुमान्’ कुर्यादिदं बलिहरणम् ‘इति’
एवं नियमः कस्यचिदाचार्यस्य अभिमतः । अत्राप्यस्य गोभिलस्य
नासम्पतिः । १९

‘प्रातः’ बाले गृह-शर्मा एतत् सायं काले तत्पञ्ची बलि
हरण करिने’ इहा ७ कोन कोन आचार्याव गत, इहा ७
जागि नाहे । १९

सर्वस्य त्वं वान्नस्यैतान् बलीन् हरित् पितृस्य वा
स्वस्थयनस्य वा ऽर्थार्थस्य वा । २०

‘पित्रास्य वा’ पितृकर्मायं श्रुतस्य, ‘स्वस्थयनस्य वा’ स्वस्थ-
यनार्थं कल्याणार्थं ब्राह्मणभोजनाय श्रुतस्य वा, ‘अर्थार्थस्य वा’
अर्थः प्रयोजनं, किमपि प्रयोजनं स्वभोजनादिकमुद्दिश्य यज्ञस्य

* श्री गोभिलक कविते एकरुप किछू हे बलिहरण ना

वा 'सर्वस्य एव' सर्वप्रकारस्यैवात्मस्य 'एतान् बलीन् हरित्'
बलिहरणे इदमेवात्मं ग्राह्यमिति न नियमः । २०

पितृकार्येण जन्ये इडक, त्राकणभोजनादि कलाया
कार्येण जन्ये इडक, वा श्वापदरपूरणादि उद्देश्ये इडक,
मकलप्रकारेण अग्नेइ बलिकार्यं सम्पन्नं करिते पारिवे । २०

यज्ञादिव निवर्त्तते । २१

'यज्ञात्' ज्योतिष्टोमादिकं यज्ञमारभ्य (ल्यब्लोपे पञ्चमी)
'एव' 'निवर्त्तते' इतः कर्मणः पुरुषइति यावत् । यज्ञे हीक्षि-
तस्य नास्यत्रावश्यकर्त्तव्यतेति भावः । २१

ज्योतिष्टोमादि ये कोन यज्जेतइ इडक, अनुष्ठान
आरम्भ करिते आन ए बलिकार्यं करिते ह्यं ना । २१

यद्ये कस्मिन् काले त्रीहियवौ प्रक्रियेतान्यतरस्य
कृत्वा कृतं मन्येत । २२

'यदि' 'एकस्मिन् काले' 'त्रीहियवौ' उभयविधावेवात्मौ प्रक्रिये-
ताम् प्रस्तुतीकृतं स्यातां, तर्हि 'अन्यतरस्य' त्रीहियवस्य वा बलि-
हरणं 'कृत्वा' 'कृतम्' सम्पन्नं विधिविहितं बलिहरणमिति
'मन्येत' जानीयात् । २२

यदि एकसमये तथूल ७. यन उडयविध अग्नेइ प्रस्तुत
ह्यं, ताहा इहेले उडयविध अग्नेइ बलिकार्यं करिते ह्यं ना,
ये कोन अग्नेइ इडक उडक कार्यं सम्पन्नं इहेते पारिवे । २२

यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सव-
देवैतद् बलितन्मं कुर्वीत । २३

'यदि' 'एकस्मिन् काले' 'पुनः पुनः' अग्रम् 'अन्नं पच्येत',

तर्हि प्रथमपक्षेनाग्नेन द्वितीयाद्यैर्वा 'सक्तत्' एकवारमेव 'एतद्' उक्तं 'बलितन्त्र' 'कुर्वीत' । २३

यदि एकवचने द्विवाच, द्विवाच वा तृतीयवचनं अत्र पाक इत्यत्र तत्रा इत्येव प्रतिवाचने नित्यकार्यं करिते इत्येव वा, एकवारं करिते इत्येव । २७

यद्येकस्मिन् कुले बहुधाऽन्नं पच्येत गृहपति-महानसादेवैतद्वलितन्त्रं कुर्वीत । २४

'यदि' 'एकस्मिन् कुले' बहुभ्रात्राद्यधिकतं एकवेष्मन्यपि पृथगन्नत्वाद् बहुमहानसेषु सक्त, 'बहुधा अन्नं पच्येत', तर्हि 'गृहपति-महानसात्' तेषां मध्ये यस्य गुरुत्वादिहेतोः स्वामित्वं तस्यैवैकस्य महानसात् पाकस्थानात् 'एव' 'एतद् बलितन्त्र' 'कुर्वीत' न तु प्रतिमहानसात् । २४

यदि एक वाग्विधेये एक वंशेश्वर किञ्च पृथगन्नं बहु परिवारं थाके, तत्रा इत्येव, उच्यते यानि अतिभावकरूपे कर्तव्यं कर्तव्यं, तत्रा इत्येव पाकस्थाना इत्येव ए नित्यकार्यं सम्पन्नं इत्येव । अत्रैककं करिते इत्येव वा* । २४

यस्य त्वेषामग्रतः सिध्येन्नियुक्तमग्नी कृत्वाऽयं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत । २५

यस्यो जघन्यं भुञ्जीतैवेति । २६

'एषाम्' एकस्यैवस्थितानां पृथगन्नानां भ्रात्रादीनां मध्ये 'यस्य तु' 'अग्रतः सिध्यति' अन्नमिति यावत्, सः किञ्चिदन्नम्

* एतन्नात्तु चकार इत्यर्थे न नित्यकार्यं गुरुत्वादिहेतौ कर्तव्यं, अपवादत इत्येवम् ।

‘अग्नी’ नियुक्तं ‘कृत्वा’, अनन्तरम् ‘अग्र’ पक्वान्नस्याग्रभागं
‘ब्राह्मणाय’ अतिथये ‘दत्त्वा’ ततः स्वयं ‘भुञ्जीत’। ‘यस्य उ’
यस्य तु निष्पन्नाग्रपाकस्य ‘जघन्यम्’ अंशुचिकरं कर्दर्यमन्न
पाकादिदोषेण स्यात्, स तु ‘भुञ्जीत एव’, न तेनाग्निनातिथिं
सेवयेत् अपितु तदनन्तरकृतपाकएवातिथिं सक्तुर्भ्यात्। ५२,२६

एकवाटोद्धृत पृथगन्न बहुपरिवारेण गन्धे याहार अथगे
पाक अशुभ हईवे, तिनिई किश्चिं अन्न अग्निते निष्प-
पूर्वक अग्रभाग द्वारा अतिथि सेना करिया परे अग्र.
भोजन करिवेन ; परं यदि सेई अन्न पाकादि-दोषे
कर्दर्य हईयाथाके, तवे उद्धारा अतिथि सेना ना करियाई
भोजन करिवे। ताहार परेई याहार पाक अशुभ हईवे
तिनिई अतिथि सेवने बाध्य हईवेन *। २५,२७

अथाप्युदाहरन्ति—२७

‘अथापि’ अपरमपि किञ्चित् ‘उदाहरन्ति’ वदन्ति पूर्वा-
चार्याः, अत्रैवेति शेषः। तथाहि -२७

पूर्वाचार्यागण एई बलिहरण निमगे आरंभ किछु अ.त
रिक्त वनेन। यथा—२५

एतस्यैव बलिहरणस्यान्तं कामं प्रब्रवीत भवति
ईवास्य। २८

* एतावता नृगच्छ अर्थात् अङ्घ्रिणि सेवने, अंगान से दिवस अग्रपाक
हईवे अथच डालपाक हईवे, से दिवस तिनिई अनिकारी अर्थात् ईहावई
अवस्था कर्तुवा, अपदेवत वनेच्छ।

‘एतस्यैव बलिहरणस्य’ ‘अन्ते’ अनन्तरं ‘कामं’ स्वाभि-
लाषं ‘प्रब्रवीत’ प्रार्थयौत । ‘अस्य’ प्रार्थकस्य ‘ह’ निश्चयं
‘भवति’ प्रार्थितसिद्धिरिति । २८

এই বলিহরণের পরেই যথাভিন্যাস বর প্রার্থনা করিতে ।
এ প্রার্থনা নিশ্চয়ই সিদ্ধ হয় । ২৮

किं कुर्वन् काम प्रब्रवीतेत्यत्रोत्तरमाशस्यबलिहरणं कुर्व-
न्निति, तदेव स्वगतं विशदयितुमाशस्य-बलिहरणं विधत्ते—

स्वयन्वं वाशस्यं बलिं हरेत् यवेभ्योऽध्यात्रीहिभ्यः
ब्रीहिभ्योऽध्यायवेभ्यः सत्वाशस्यो नाम बलिर्भवति । २९
दीर्घायुर्हेव भवति । ३०

‘आशस्यं बलिं हरेत्’ एतेनैव कामप्रार्थनं सम्पन्नं भवे-
द्याम । तच्च बलिं ‘स्वयम्’ एव हरेत्, नात्र प्रतिनिधिः कार्यः ।
कीदृशस्य स आशस्यबलिरित्याह—‘अध्यात्रीहिभ्यः’ ब्रीह्य-
न्तोत्पत्तितः पूर्वं ‘यवेभ्यः’ यवाधारोपरि, किञ्च ‘अध्यायवेभ्यः’
यवस्योत्पत्तितः पूर्वं ‘ब्रीहिभ्यः’ ब्रीह्याधारोपरि बलिं
हरेत् ‘स तु’ स एव ‘आशस्योनाम बलिर्भवति’ । ‘ह’
निश्चयम् ‘एवं’ एतेन बलिप्रदानेन ‘दीर्घायुः भवति’ पुरुष-
वृत्ति । २९, ३०

କଥିତ ବର ପ୍ରାର୍ଥନା କରିତେ ହইଲେ ଏକଟି ଆଶମ୍ୟ ବଳି
ଅନୁଦାନ କରିତେ হয় । যেପର୍ଯ୍ୟন্ত হৈমন্তিক ধান্য শস্য ଅସ୍ତୁର୍ତ
ନା হয়, তাবৎ যখনই মরাইর উপরে এবং তৎপরে
যাবৎ যব শস্য অস୍ତୁত না হয়, তাবৎ ধান্যের মরাইর
উপরে এক একটି বଳি প্রদত্ত হইয়া থাকে । ইহাকেই

সন্ধ্যাং পৌর্ণমাসীমুপবসেদুত্তরামিতীকে । ২,৩

‘সন্ধ্যাং পৌর্ণমাসী’ যচ্ছিন্নহনি প্রাতঃসন্ধ্যাকালতস্তপূর্বত
এব বা পৌর্ণমাসী আরম্ভা, তমেবাহ: ‘উপবসেত্’ । ‘এক’
আচার্যা: ‘উত্তরাম্’ অস্তমিতীদ্বয়ামুস্বৈরুদবা বা পৌর্ণমাসী-
মুপবসেত্ ‘ইতি’ আহু: তত্রাপি ন দীঘ ইত্যায়য়: । ২,৩

দর্শপৌর্ণমাস যাগ করিতে হইলে তত্তৎ পূর্বদিবসে উপ-
বাস করিতে হয় । তদ্বিধয়েই বলা হইতেছে । সন্ধ্যাপৌর্ণ-
মাসী * লক্ষ্য করিয়া সেই দিবস উপবাস করিবে; উত্তরা-
পৌর্ণমাসীতে অর্থাৎ অস্তমিতোদয়া * বা উচ্চৈরুদয়াতেই *
উপবাস কর্তব্য, ইহাও কতকগুলি আচার্য্য বলেন । অর্থাৎ
গোভিলের স্বমতে যে দিবস সূর্য্যোদয়েতেই পূর্ণিমা আছে, পরে
বৈকালে বা রাত্রে প্রতিপৎ হউক বা অরুণোদয় পর্য্যন্তই
পূর্ণিমা থাকুক, সেই দিবসই উপবাস কর্তব্য, কোন কোন
মতে উত্তরাপৌর্ণমাসী উপবাসের যোগ্য অর্থাৎ যে দিন চতু-
র্দশী থাকিয়া পরে সূর্য্যাস্তসময়ে অথবা তাহার পরে পূর্ণিমা
হয় সেই দিবসই উপবাস করিবে । ২,৩

অথ যদহস্বন্দ্রমা ন দৃশ্যেত তামমাবাস্যাম্ । ৪

উপবসেতৈত্বনুবর্ত্তন্তি । এতেন গতাধ্বাসমাবাস্থা নোপাস্তিতি
ক্ষিত্যা । ৪

যে দিবস চন্দ্রদর্শনের কোনও সম্ভাবনা নাই, সূর্য্যোদয়
হইতেই সম্পূর্ণ অমাবাস্যা বা পরে প্রতিপৎ, সেই দিবসই
অমাবাস্যার উপবাস হইবে । এতাবতা যে দিন চতুর্দশী

পরে অমাবাস্যা, যাহাকে গতাধা কহে, তাহাতে উপবাস
স্বতরাং নিষিদ্ধ হইল * । ফল, পূর্ণিমার উপবাসে ও অমা-
বাস্যার উপবাসে, উভয়ই উদয়া তিথিই গ্রাহ্য স্বতরাং
পূর্বপক্ষ যাগের প্রতিপৎ ও অপর পক্ষ যাগের প্রতিপৎ,
এ উভয়ও উদয়াতিথি অনুসারেই স্বীকার্য হইবে অর্থাৎ
সূর্যোদয়ে যে দিন যে তিথি থাকিবে, তাহাই গ্রাহ্য । ৪

পক্ষান্তান্তপবস্তব্যাঃ পক্ষাদয়োঃমিযষ্টব্যাঃ । ৫

যাবজ্জীবং সর্বেষামিষ মাঙ্গানাং 'পক্ষান্তাঃ' অমাবাস্যাঃ
পূর্ণিমাঞ্চ 'উপবস্তব্যাঃ' তাসু উপবাসঃ কার্যঃ । কিন্তু 'পক্ষাদয়ঃ'
ক্ಷণানাং যুক্তানাঞ্চ সর্বেষামিষ পক্ষাণামাদিভূতাঃ প্রতিপদঃ
'অমিযষ্টব্যাঃ' তাসু বহুমাণলক্ষণীয়াগঃ কার্যঃ । ৫

যাবজ্জীবন, প্রতিমাণেরই পক্ষান্তে অর্থাৎ অমাবাস্যা ও
পূর্ণিমাতে উপবাস করিবে এবং প্রতিমাণেরই পক্ষান্তে
অর্থাৎ শুক্ল ও কৃষ্ণ উভয় প্রতিপদেই যাগ করিবে । * ৫

আমাবাস্যে ন হবিষা পূর্বপক্ষ মমিযজতে পৌর্ণ-
মাস্যে নাপরপক্ষম্ । * ৬

অমাবাস্যায়ামুপৌষ যুক্তপ্রতিপদি যদ্বিহুঁয়তে তেনৈব 'আমা-
বাস্যে ন হবিষা' 'পূর্বপক্ষম্' যুক্তপক্ষ পঞ্চদশাং সময়মেব
'অমি' ব্যাখ্য 'যজতে' যাগং ক্রতমিতি স্বীকৃতং স্যাৎ । एवं 'পৌর্ণ-
মাস্যে ন' হবিষাপি 'অপরপক্ষ' সর্বমিতি । ৬

অমাবাস্যাতে উপবাস করিয়া শুক্ল প্রতিপদে যে যাগ কৃত
হইবে, সেই যাগেই সমস্ত শুক্লপক্ষ ব্যাপিয়া যাগ করা হইল

শ্রীকার করা যায় এবং পূর্ণিমাতে উপবাস করিয়া কৃষ্ণ প্রতি-
পদে যে যাগকৃত হইবে, তাহাতেই সমস্ত কৃষ্ণপক্ষ-ব্যাপী
যাগসম্পন্ন হইল বুঝিতে হইবে । ৬

অত্র প্রসঙ্গাত্, উপবাস-পৌর্ণমাস্যামায়াস্যানির্নয়ায় च
পৌর্ণমাস্যাদিলক্ষণं तत्तद्दिनिर्णयश्चाह—

यः परमो विकर्षः सूर्याचन्द्रमसीः सा पौर्णमासी

यः परमः सङ्कर्षः मामावास्या । ৩

विकर्षः विप्ररीतावस्थानं, सङ्कर्षः एकत्रावस्थानम् । अन्यत्
सुगमम् । ৩

সূর্য্য ও চন্দ্র, এই উভয় গ্রহের যে পরম বিকর্ষ অর্থাৎ
সম্পূর্ণরূপে বিপরীত দিকে অবস্থিত, তাহাই পৌর্ণমাসী
এবং ঐ গ্রহদ্বয়ের যে পরম সঙ্কর্ষ অর্থাৎ সম্পূর্ণরূপে এক
দিকেই অবস্থিত, তাহাই অগাভায়া । ৭

. यद्दृष्ट्वैव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्याङ्कु-
र्वीत दृश्यमानेऽप्येकदा गताध्वा भवतीति । ৮, ৯

‘यद्दृष्ट’ यस्मिन् दिने ‘तु’ ‘चन्द्रमा न दृश्येत एव’, ‘ताम्’
तिथिम् ‘अमावास्यां’ ‘कुर्वीत’ स्वीकुर्वीत । ‘एकदा’ एकस्मिन् काले
अहीराचर्याः ‘दृश्यमानेऽपि’ चन्द्रमसि, सा ‘गताध्वा’ प्राप्तपश्चा
अमावास्येति लक्षणाया ‘भवति’ । ‘इति’ गतमिदं पौर्णमा-
स्यवास्यालक्षणम् । ৮, ৯

যে দিন রাতে চন্দ্র দর্শনের সম্ভাবনা নাই, তাহাকেই
অগাভায়া বহে । একবারমাত্র কিছুকালের জন্য চন্দ্র দর্শনের
সম্ভাবনা হলেও অগাভায়া শ্রীকার করা যায়, তাহাকে গতাধ্বা

অর্থাৎ আরক্ণগতি অমাবাস্যা বলা যায়। এতাবতা যে দিন সূর্যোদয়কালে বা তৎপরে মক্ষার পর পর্য্যন্ত ও চতুর্দশী কিন্তু রাত্রে অমাবাস্যা তাহাকেই গতাক্ষা কহে এবং যে দিন সূর্যোদয় হইতেই অমাবাস্যা, মগস্ত রাত্রিও অমাবাস্যা বা কতক রাত্রির পরে প্রতিপৎ আরম্ভ হয়, তাহাকেও অমাবাস্যাই কহে ; এইরূপে দুইপ্রকার অমাবাস্যা স্থিরীকৃত হইল। ৮, ৯

পৌর্ণমাসী বিবিধেত্যাছ—

ত্রয়ঃ পৌর্ণমাসীকালো ভবন্তি সন্ধ্যা বাস্তু-
মিতোদ্दिता वोच्चैर्वाऽथ यदहः पूर्णा भवति । ১০, ১১

‘অথ’ যদহঃ’ যস্মিন্ দিনে ‘পূর্ণঃ ভবতি’ চন্দ্রমা, সৈব পৌর্ণমাসীতি শিষঃ । ‘পৌর্ণমাসীকালোঃ’ ‘ত্রয়ঃ ভবন্তি’ । তথাহি—সন্ধ্যেত্যাদি । সূর্যোদয়াৎ তত্পূর্বতা বা পূর্ণিমা যত্র সা সন্ধ্যা পৌর্ণমাসী, সূর্যাস্তমিতেন সাকমেব পূর্ণোদয়ো দৃশ্যে ত চিত্ সা অস্তমিতোদ্दिता . পৌর্ণমাসী, সূর্যাস্তাত্ উচ্চৈঃ জর্ধং রাত্রৌ পূর্ণশ্চেৎ চন্দ্রঃ, সৈব উচ্চৈঃ-পৌর্ণমাসীত্যুক্তাস্ত্রয়ঃ কালোঃ । ১০, ১১

যে দিন রাত্রে পূর্ণচন্দ্র দর্শনেব সম্ভাবনা, তাহাই পূর্ণিমা । এই পূর্ণিমা তিনপ্রকার । প্রথম, মক্ষাপূর্ণিমা ; অর্থাৎ প্রাতঃ-মক্ষার প্রথমেই আরম্ভ ; রাত্রে পূর্ণিমা বা প্রতিপৎ । দ্বিতীয়, অস্তমিতোদয়া পূর্ণিমা ; ইহা সূর্যাস্তকালে আরক্ণ স্ততরাৎ দিবসে চতুর্দশী এবং রাত্রে ও তৎপর দিন বহুক্ষণ পূর্ণিমা । তৃতীয়, উচ্চৈঃপূর্ণিমা ; অর্থাৎ সূর্যাস্তের পরে চতুর্দশী ত্যাগ হইলে পরে পূর্ণিমা, যাহা পরদিন অনেক রাত্রি পর্য্যন্ত থাকিলে । ১০, ১১

पृथगेवैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवताधीयीत वा
तद्विद्वां वा पर्वगमयेत । १२

‘एतस्य ज्ञानस्य’ ग्रहनक्षत्रकालादिबोधस्य ‘पृथगेव’
‘अध्यायः’ पाठ्योऽन्यः ‘भवति’ ज्योतिःशास्त्रमिति । ‘अधी-
यीत वा’ तं ग्रन्थं समयं ‘तद्विद्वाः’ ज्योतिर्वेत्तृभ्यः ; सम्पूर्ण-
शास्त्राध्ययनेऽप्रवृत्तश्चेत् ‘पर्व’ पक्षान्तकालः तन्मात्रमेव ‘अव-
गमयेत’ अवगतं स्यात् । अतोऽप्रवृत्तवर्णना विस्तारोऽत्रास्माभिर्न
क्रियतइति भावः । १२

ग्रहनक्षत्रादितरं स्थितिगत्यादि विषये विशेष ज्ञानं
थाकिलेई ए मयञ्च विशेषं रुदश्रमं करायाञ्च । ताहा
ज्ञानिते इहेले, ए मन्त्र विमयेर पृथक् शास्त्रे (ज्योतिष)
आछे, ताहाई ज्योतिर्विदगणेर निकटे अध्यायनं करिवे
अथवा माशान्यत् किछू किछू ज्ञानिया लहेले७. चलिते
पात्रे । १२

अथ यदहंरुपवसथो भवति तदहः पूज्याह एव
प्रातराहुतिं हुत्वैतदग्निः स्थण्डिलं गोमयेन समन्त
मपर्युपलिम्पताथेध्मानुपकल्पयते खादिरान् वा
पालाशान् वा खादिरपालाशालाभे विभौदक
तिल्वकबाधकनीवनिम्बराजवृक्षशास्त्रलारलुदधित्य
कोविदारश्लेष्मातकवर्जं सर्ववनस्पतीनामिधोयथा-
र्यंस्याद्विशाखानिं प्रति लूनाः कुशाबर्हिरूपमूल-
लूनाः पितृभ्यस्ते षामलाभेश्चकटंगाशरशीर्यबल्वजम्-

तवनलगुगुठवर्द्धं सूर्द्धणानग्राज्यं स्थालीपाकीयान्
 व्रीहीन् वा यवान् वा चरुस्थालीं . मेक्षणं सुवमनु-
 गुप्ता अप इति यानि चानुकल्पमुदाहरिष्यामी न
 तदहः प्रसृज्येत दूरादपि गृहानभ्येयादन्यतस्तुधनं
 क्रीणीयान्न विक्रीणीयात् बहुवादी स्यात् सत्रं विव-
 दिषेदथापराह एवाभ्रुतग्रीपवसथिकं दम्पती भुञ्जी-
 यातां यदेनयोः कामां स्यात् सपिर्मिश्रं स्यात्
 कुशलेन । १३-२६ ॥ ५

‘अथ’ कालनिर्णयानन्तरमुपवासदिनकर्त्तव्यतां वदामइति ।
 ‘यदहः’ यस्मिन् दिने ‘उपवासः’ उपवासः कर्त्तव्यः ‘भवति’,
 ‘तदहः’ तस्मिन् दिने, अर्थतः पूर्वपक्षयागाय अमावास्यायाम-
 परपक्षयागाय सन्ध्यानामपौर्णमास्यां च ‘पूर्वाह्णे एव’, ‘प्रातरा
 इति’ इत्वा’ अग्निहोत्रेयप्रातर्होमं समाप्य इमानि कर्त्तव्यानि ।
 तानि च यथा — ‘एतदग्नेः’ प्रातराहुत्यादिसाधनान्ने; ‘स्थण्डिलं’
 ‘गोमयेन’ ‘समन्तं परि उपलिम्पति’ समन्तात् सर्वत उपलिम्पे-
 दित्येकम् । ‘अथ’ तदनन्तरम् । ‘खादिरान् वा पालाशान्
 वा ‘इधान्’ इन्धनकाष्ठान् ‘उपकल्पयते’ उपकल्पयेत उपस्थि-
 तान् कुर्वीतेति द्वितीयम् । तत्र, ‘खादिरपालाशास्ताभे’ एतत्पुत्र
 ‘परिगणितविभीतकादिकतिपयवृक्षेष्ववर्जः’ . ‘सर्ववनस्पतीनाम्’
 एव-‘इधः’ ‘यथार्थं’ अर्थः प्रयोजनं सिद्धं यथा स्यात् तथा कृत्वा
 अहृषीयः ‘स्यात्’ । ‘विश्वानि’ येभ्यः स्थानेभ्यः शाखा विस्त्रिष्टा
 भवन्ति, तानि सन्धिस्थानानि ‘प्रति’ लक्षोक्त्यं ‘सूनाः’ द्विधाः

‘कुशाः’ कुशदणानि ‘बर्हिः’ बर्हिषे बर्हिरास्तरणादिदेवकार्यार्थं
मुपकल्पयेतति तृतीयम् । ‘उपलूनमूलाः’ मूलसमीपतश्छन्नाः
कुशाः कुशदणानि ‘पिढभ्यः’ पिढकार्यार्थंमुपकल्पयेतति चतु-
र्थम् । तत्र ‘तेषां’ कुशानाम् ‘अलाभे’ शृकादिकवर्जम् ‘सर्व-
दणानि’ एव ग्राह्याणि । ‘आज्य’ घृतं सम्पाद्यमिति पञ्चमम् ।
‘स्थालीपाकौयान्’ स्थालीपाके पक्तव्यान् ‘व्रीहीम् वा यवान् वा’
सम्पादयेदिति षष्ठम् । ‘चरुस्थाली’ पाकपात्रं सम्पादनीय
मिति सप्तमम् । ‘मेक्षणं’ दर्वीविशेषमासाद्यमित्यष्टमम् ।
‘स्रुवम्’ आसानामिति नवमम् । ‘अनुगुप्ता अपः’ पूर्वोक्त-
लक्षणाः आसादनायादिति दशमम् । अन्यानि ‘यानि च’
‘अनुकल्पम्’ पथादिहैव दर्शपोर्णमासयागकर्त्तव्यानि ‘उदा-
हरिष्यामः’ वक्ष्यामः, तान्यपि सर्वाणि सम्पाद्य स्थण्डिले
उपस्थाप्यानि । अथ तद्दिनप्रतिपादनियमानाह — ‘तदहः’
तस्मिन्नहनि ‘न प्रसृज्येत’ गृहत्यागं न कुर्वीतिति प्रथमनियमः ।
यदि पूर्वं दूरगतं स्तिष्ठेत् तर्हि तद्दिने तस्मात् ‘दूरादधि’
‘गृहान्’ स्वकीयान् ‘अभ्येयात्’ आगच्छेदिति द्वितीयनियमः ।
‘अत्यतम्’ वणिजादेः सकाशात् ‘धनं’ क्रयद्रव्यं ‘क्रीणीयात्’
‘न विक्रीणीयात्’ इति तृतीयनियमः । ‘अबहुवाद्दौ’ मितभासी
‘स्यात्’ इति चतुर्थनियमः । ‘सत्यं’ विवदिषेत् वक्तुमिच्छेत् ‘सत्य-
संहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः’ (ऐ० ब्रा० १, १, ६) — इति
श्रुतिपरिषयान्निश्चयमेव सर्वतः सत्यपालने न विद्यते शक्तिर्मनु-
ष्याणामिति यावच्छक्यं सत्यमेकवदेदिति पञ्चमनियमः । ‘अथ’
इभादिसम्पादनानन्तरम् ‘अपराह्णे एव’ ‘दम्पती’ यजमानस्त
पत्नी च उभावेव स्नानं प्रकृत्य ‘श्रीपवसथिक’ उपवासदिन-

নিয়মসেব্য মসাদিকং তথা চ 'লবণং মধু মাंसং চ চারামৌ
 যেন ভূয়তে । উপবাসে ন ভুঞ্জীত, নোরাত্নী চ কিঞ্চন'-ইতি
 মৃছ্যান্তরবচনানুগতমিতি যাবত্, (উরাত্নী সমধিকরাত্নী,
 অধিকরাত্নীভোজনেন পীড়াসম্ভবস্তথা চ সত্বা পরদিনকার্য-
 ব্যাঘাত: স্যাৎস্বাস্যমিপ্রায়:) 'এতযো:' দম্বন্যো: 'যত্' কিঞ্চন
 'কাম্যম্' ইক্ষিতং 'স্বাত্' কিঞ্চ 'সর্পিমিশ্র' চুতসহিতং 'কুম-
 লেন' সন্তৃপ্তমনসা 'ভুঞ্জীয়াতাম্ । ১৩---২৬

इति गोभिलमृच्छसूत्रे प्रथमप्रपाठके पञ्चमखण्डस्य

व्याख्यानं समाप्तम् । १,५

অতঃপর উপবাসদিনের কর্তব্যগুলি উপদেশ করিতে-
 ছেন। যে দিবস উপবাস কর্তব্য হইবে, সে দিবস অর্থাৎ
 যেদিন সূর্যোদয়ে পূর্ণিমা ও যে দিন সূর্যোদয়ে অমাবাস্যা,
 সেইদিন পূর্নাহ্নে অগ্নিহোত্রের প্রাতঃস্নান করিয়া
 এইগুলি করিবে। ১য়, গোময়ের দ্বারা অগ্নিগৃহ ভালরূপে
 লিপ্তন করিবে। ২য়, খদির বা পলাশের ইন্ধন সংগ্রহ
 করিবে। যদি খদির বা পলাশ সংগ্রহের অসুবিধা হয় ত
 বিভীতক (বহেড়া), তিলক (লোঙ্গ), বাধক (?), নীব
 (কদম্ব), নিম্ব (নিম), রাজবৃক্ষ (সোন্দাল *), শাল্মলী
 (শিমূল), অরলু (শোনাগাছ), দধিথ (কংবেল),
 কোবিদার (রক্তকাঞ্চন), শ্লেষ্মাতক (বহুয়ার) ; এই একা-
 দশ ব্যতিরেকে অপর যে কোন কাষ্ঠই হউক যজ্ঞীয় ইন্ধন

* এই বৃক্ষের বীজে এক প্রকার রাজবাড়ী' লক্ষ্যক প্রকৃত হয়, সেই
 জন্যই বোধ হয় ইহাকে রাজবৃক্ষ কহে :

হইতে পারিবে। ৩য়, বর্হির জন্য অর্থাৎ দেবকার্যের জন্য
 স্বক্ক হইতে ছিন্ন কতকগুলি কুশা সংগ্রহ করিবে। ৪র্থ,
 পিতৃকার্যের জন্য মূল হইতে ছিন্ন কতকগুলি কুশা সংগ্রহ
 করিবে। যদি কুশা সংগ্রহের অস্থবিধা হয়'ত শুকতৃণ
 (হিন্দী-শুকড়া), শর (প্রসিক), শীর্ষ্য (শরের মতন),
 বস্ত্রজ (দাব), মুতব (*), নল (প্রসিক), লুষ্ঠ (?); এই
 সপ্তবিধ তৃণ ব্যতিরেকে অপর যে কোন তৃণই হউক যজ্ঞার্থ
 ব্যবহৃত হইতে পারে। ৫ম, দ্বত। ৬ষ্ঠ, স্থালীপাকে পাকের
 উপযুক্ত কতকগুলি ধান্য বা যব। ৭ম, চরুস্থালী (পাকপাত্র)।
 ৮ম, মেক্গ (হাতা)। ৯ম, স্ৰব। ১০ম, রক্ষিত জল।
 এই ১০ এবং আরও যাহা যাহা পরে বলিব, তৎ সমস্তও
 সম্পাদন করিয়া অগ্নিগৃহে উপস্থিত করিবে। সে দিবস এই
 কয়েকটি নিয়ম বিশেষরূপে প্রতিপালন করিতে হইবে। ১ম,
 সে দিন গৃহ ত্যাগ করিবে না। ২য়, দূরে থাকিলেও তথা হইতে
 নিজালয়ে প্রত্যাগমন করিবে। ৩য় অপরের নিকটে ক্রয় করিতে
 পারিবে পরং স্বয়ং কোন বস্তু বিক্রয় করিবে না। ৪র্থ
 মিতভাষী হইবে। ৫ম, সম্পূর্ণরূপে সত্য বলিতেই ইচ্ছা
 রাখিবে। অনন্তর স্বামীস্ত্রী উভয়েই বৈকালে স্নান করিয়া
 উপবাসদিনের নিয়মে * ইহাদের যাহা ইচ্ছা হইবে তাহাই
 দ্বতযোগে, তৃপ্তাস্তঃকরণে ভোজন করিবে ॥ ১৩—২৬

প্রথম অধ্যায়ের পঞ্চম খণ্ডের অন্তিম সমাপ্ত। ১,৫

* অর্থাৎ উপবাসদিনে স্নান, মধু, মাংস এবং অপর যেরূপ বস্তুতে পুরীয়ে
 কারণে সমুৎপন্ন হয় খাইবে না ; তদ্ব্যতীত সমস্তই খাইতে পারিবে পরং
 অধিক স্নানে আহার করিবে না অর্থাৎ যদি পশ্চিমপাকের ব্যাধিতে পরদিনের
 কার্য্য ক্ষতি হয়।

मानतन्त्वो होवांचाहुता वा एतस्य मानुष्या-
 हुतिर्भवति यं औपवसथिकं नाश्रात्यनीश्वरो ह
 क्षोधुको भवताकाम्यो जनानाम्पापवसीयसी हास्य
 प्रजा भवति य औपवसथिकं भुङ्क्त ईश्वरो ह भव-
 ताक्षोधुकः काम्यो जनानां वसीयसी हास्य प्रजा
 भवति तस्माद्यत् कामयेतौपवसथिकं भुञ्जीयातामध
 एवैताए रात्रिं शयीयातान्तौ खलु जायन्मिशावे-
 वैताए रात्रिं विहरेयातामितिहासमिश्रेण वा केन-
 चिद्वा जुगुप्सेयातान्वेवाव्रतेभ्यः कर्मभ्यो न पवसन्नु-
 पवसेदितग्राहुः पत्रा व्रतं भवतीति । १—६

‘मानतन्त्वो’ नामाचार्यः ‘उवाच ह’ निश्चयेन कथितवान् ।
 ‘तथाहि—अहुतेत्यादि पत्रा व्रतं भवतीत्यन्तम् । ‘यः’ यज-
 मानः ‘औपवसथिकम्’ उपवास-दिन-भोग्यं भोजनं ‘न अश्राति’
 निराहारएव तिष्ठति, ‘एतस्य’ ‘मानुष्याहुतिः’ मनुष्योपकारार्था
 आहुतिः यागक्रिया ‘वै’ निश्चयम् ‘अहुता’ निष्कला ‘भवति’ ।
 एवञ्च ‘क्षोधुकः’ क्षुद्युक्तः पुरुषः ‘ह’ निश्चयमेव ‘अनीश्वरः’ व्रत-
 कर्मकरणे दीर्वल्यादसमर्थः ‘भवति’ । किञ्च ‘जनानाम्’ लोक-
 साधारणानामपि ‘अकाम्यः’ अप्रियः भवति । अपिच ‘ह’
 निश्चयमेव ‘अस्य’ क्षुद्युक्तस्य ‘प्रजा’ सन्ततिः ‘पापवसीयसी’
 आपवर्णावधौभूता ‘भवति’ । पक्षान्तरे—‘यः औपवसथिकं
 भुङ्क्ते’ सः सुतराम् ‘अक्षोधुकः’ क्षुद्ग्रन्थः ‘ईश्वरः’ व्रतकर्मकरणे
 सबलत्वात् समर्थः ‘भवति’ । किञ्च ‘जनानां’ लोकसाधारणा-

নামপি 'কাম্য:' প্রিয়: ভবতি। অপিচ 'হ' নিয়মেইব 'অস্ব' শুক্লন্যস্য 'প্রজা' সন্ততি: 'বসীযসী' স্ববশীভূতা 'ভবতি'। 'তস্মাত্' শুক্লস্ব যজমানস্য এবং নিন্দাশ্রবণাত্ 'শ্রীপবসধিকম্' উপবসথ-দিন-ভোজ্যং 'যত্ কাময়েত' 'ভূঞ্জীয়াতাম্' দম্পতীতি। 'এতাম্' উপবাসদ্বিবসীয়াং 'রাত্রিম্' 'অধ:' নীচৈ: 'শয়ীয়া-তাম্'। কিঞ্চ 'তৌ' দম্পতৌ 'খলু' নিশ্চয়ম্। "এতাং রাত্রি" 'জাগ-ন্মিশ্রৌ' অংশয়োনিদ্রিতৌ অংশয়োজাগরিতৌ 'এব' 'বিহরেয়াতাং' যাপয়েতাম্। তত্র জাগরণোপায়মভিগময়িতুমাহ—'ইতিহাস-মিশ্রেণ বা' ইতিহাসৌ বৈদিকেতিব্রহ্ম: 'ব্রহ্মহ বা ইদমেক মথ-আসৌদিত্যাদি: তদালোচনামিশ্রিতেন স্বাপেণ রাত্রি' যাপ-য়েতাম্ 'বা' অথবা 'কেনচিত্' যেনকেনাপ্যভিযুক্ততরজনেন সাকং ধর্মানলোচনয়া জাগরিতৌ রাত্রংশং যাপয়েতাম্, ন তু সর্বাং রাত্রিম্ অস্ত্যাদ্যুদ্যান্কাং জড়াবিব স্তৌ ভবেতামিতি ভাব:। 'তু' পরন্তু জাগ্রদবস্থায়াম্ 'অত্রত্যৈ: কর্মৈ: স্ত্রীসংসর্গাদিভ্য: 'জুগুপ্সে-যাতাংমেব' আক্রান্তৌ রক্ষণং কুর্বায়াতামেবেতি। 'প্রবসন্' প্রবাসং কুর্বন্ 'ন উপবসেত্' 'ইতি আহু:' কৈচনেতি। পরং তত্রাপি মৃছে পত্নীস্বাসেত্ তয়া 'পত্নয়া' 'ব্রতং ভবতি' ন তু ব্রতভঙ্গায়হেতি ভাব:। 'ইতি' স্বর্ণকারাদি এতস্পর্যন্ত' সমস্তমেব মানতন্ত-ব্যাচার্যাভিমতমিতি যাবত্, মমাপ্যভিমতমেবেতি প্রদর্শি-তম্। ১—৮

মানতন্তব্য নামক আচার্য্য বলেন—“যে কোন যজমান উপবাস দিবসে সে দিবসের নিয়মে ভোজন না করে, তাহার নমুস্যোপকারার্থ অন্তর্হিত সমস্ত যাগক্রিয়াই নিষ্কল হয়। পূর্ব দিন নিরাহার থাকিলে পরদিন অতিরিক্ত ক্ষুধা নিবন্ধন মনঃ-

শিব পূর্বক যাগকার্য্য নির্বাহে অবশ্য্য অসমর্থ হইবে * ও জনসাধারণের অপ্রিয় হইবে † এবং তাহার পুত্র পৌত্রাদি প্রজাও পাপবুদ্ধির বশীভূত হইবে ‡। পক্ষে ক্ষুধাশূন্য হইয়া কার্য্য করিলে মন শিব্র থাকায় যাগক্রিয়া সমস্তই অসম্পন্ন হইবে ও জনসাধারণের প্রিয়ও হইবে এবং তাহার পুত্র পৌত্রাদি প্রজাও বশে থাকিবে। অতএব ক্ষুধাতুর হইয়া কোন ক্রিয়া করিবে না, স্ত্রীপুরুষ উভয়েই যথেষ্ট ভোজন করিবে। উপনাম দিবস রাত্রে খটাদির উপরে শয়ন করিবে না এবং বৈদিক ইতিহাসের আলোচনাতে বা অন্য লোকের সহিত যে কোন রূপ হউক ধর্ম্মালোচনাতেই রাত্রির আদ্যন্ত কাল জাগ্রদবস্থাতে অতিবাহিত করিবে অর্থাৎ সমস্ত রাত্রি নিদ্রিত না থাকিয়া অল্পমাত্র নিদ্রা করিবে পরং স্ত্রীসংসর্গাদি ব্রতনাশক কার্য্য হইতে আপ-
 ণীকে রক্ষা করিবে। প্রবাসে থাকিলে উপবাস করিতে হইবে না, অথবা গৃহে স্থিত পত্নীর দ্বারাও এ ব্রত সম্পন্ন হইতে পারিবে”। ১—৯

যথা কাময়েত তথা কুর্য্যাৎ । ১০

● ক্ষুধাচঞ্চলচিত্ত ব্যক্তি কোন কার্য্যে বই উপযুক্ত নহেন।

† আশ্রমশরীরে কষ্ট দানু দেখিয়া কোন বন্ধু তুষ্ট হইবেন ?

‡ পিতৃগণের মৃষ্টান্তানুসারে মিরাহার থাকিয়া কার্য্য করাই অবশ্য্য কর্ত্তব্য হইলে সম্ভক্তিগণ ক্ষুৎকষ্ট সহ্য করিবাব ভয়েই নিত্যকার্য্যানুষ্ঠান সকল ত্যাগ করিতে বাধ্য হইবে সুতরাং তাহার পিতৃগণের অবশ এবং পাপবশ, ইহা কেনা বলিবে।

उपवासदिने भोजनफलमभोजनफलञ्च हे एवोक्ते, तद्वत्
 'यथा कामयेत तथा कुर्यात्' अनीश्वरत्वादिकमिच्छेत्
 अभोजनएव स्यात्, अपीश्वरत्वादिकमिच्छेत् भोजनं कुर्वी-
 तैव ॥ १०

एहे'त उपवास विसृज्यर कलाकल वला हहेन । अतः-
 पत्र वाश हेष्ठा करिवे । १०

एवमेवाहिताग्नेरप्युपवसथो भवति यच्चास्त्रायो
 विदध्यात् । ११, १२

'एव' कथितप्रकारः 'एव' 'आहिताग्नेः' अपि नित्याग्निहो-
 त्रियोऽपि 'उपवसथः' उपवासनियमः 'भवति', 'यच्च' उपवसथ-
 कार्यं स्थण्डिललिम्पनादिकम् 'आस्त्रायः' वेदः 'विदध्यात्' विधातुं
 युज्यते, तदेवास्त्राभिः संस्मृत्य विहितमिति अहोत्या-
 दगम् ॥ ११, १२

कथित उपवास नियमादि मन्त्र आहिताग्निर ज्ञाने हहेन,
 एहेरूपहे वेदेर विधि हहेते पात्रे । ११, १२

अथ पूर्वार्धे एव प्रातराहुतिः हृत्वाऽप्येणान्नि
 म्परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्थं
 तेषां पुरस्तात् प्रताङ्मुखस्तिष्ठन् सव्यस्य पाण्डुर-
 छेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या ब्रह्माऽऽसनात् हृत्वा मभि-
 सङ्गुञ्ज दक्षिणापरमष्टमं देशं निरस्यति निदुस्तः परा-
 वसुरिति । १३, १४

‘अश्व’ अन्नन्तरं तत्परदिने प्रतिपदि ‘पूर्वाह्ने एव प्रातरा-
हुतिं हुत्वा’ ‘अग्निम्’ ‘अथेष’ सम्मुखीकृत्येति यावत् ‘परिक्रम्य’
प्रदक्षिणीकृत्य ‘अग्निः’ ‘दक्षिणतः’ दक्षिणस्यां दिशि ‘प्रागग्रान्’
पूर्वस्यां दिशि कृताग्रभागान् ‘दर्भान्’ ‘आस्तीर्य’ पातयित्वा ‘तेषां’
यातितदर्भाणां ‘पुरस्तात्’ सम्मुखे ‘प्रत्यङ्मुखः’ पश्चिमाभि-
मुखः ‘तिष्ठन्’ स्थितिं कुर्वाणः ‘सव्यस्य पाणेः’ वामहस्तस्य
‘अङ्गुष्ठेन’ ‘उपकनिष्ठिकया’ अनामिकया ‘अङ्गुल्या च’ ‘ब्रह्मा
सनात्’ ब्रह्मनामर्त्विज उपवेशनाय यातितात् दर्भपुञ्जात्
‘दृषणम्’ एकम् ‘उपसङ्गृह्य’ गृहीत्वा ‘दक्षिणापरं’ दक्षि-
णस्याः अपरस्याः पश्चिमायाश्च दिशोरन्तरालं नैर्ऋतं कोणम्
‘अष्टमं देशं’ प्रति ‘निरस्तः परावसुः’— इति मन्त्रेण ‘निर-
स्यति’ प्रक्षिपेत् ॥ इति ‘दृषणनिरसनम्’ ॥ १३, १४

अनन्तरं तत्परदिने अर्थात् प्रतिपदे, पूर्वाह्नेतेहै यथा-
नियमं प्रातराहुतिं होमं समाप्तं करिष्यात् तदनन्तरं अग्निं सन्मुखे
राधियाहै प्रदक्षिणं करिष्यात्, अग्निं दक्षिणे कतकञ्चलि कुशा
पातित्वे, तेहै कुशाञ्चलिनं अग्रभागं पूर्वदिक्तेहै धाकिरे ।
तेहै पातित कुशासनेर सन्मुखे पश्चिमाभिमुखं धाकिया वाम
हस्तेर अङ्गुष्ठं ७ अनामिकार द्वारा ब्रह्मार जन्य पतित तेहै
कुशासन हेहेते एकटिं तृणं लहेया ‘निरस्तः परावसुः’ एहै
मन्त्रे नैर्ऋत कोणे क्षेपणं करिषे । हेहाक्तेहै तृण-निरसन
‘कार्यं कर्हे । १३ १४’

‘अपत्रपस्पृश्याथ ब्रह्माऽऽसनउपविशत्यावसोः सद्ने
सीदामीत्यग्निमभिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्तथाक्-

ର୍ଣ୍ଣାଃ ପର୍ଯ୍ୟବସାନାନ୍ନାପିତ ଯଜ୍ଞସଂସିଦ୍ଧିନ୍ନାୟଶ୍ଚୀର୍ଯା
 ବାଚଂ ବଦେଦ୍ୟଦ୍ୟଜ୍ଞୀୟାଂ ବାଚଂ ବଦେଦ୍ୱିଷ୍ଣାବୀମୃଚଂ ଯଜୁର୍ବା
 ଜପେଦ୍ପି ବା ନମୋବିଷ୍ଣାବ ବୃତ୍ୟେବଂ ବ୍ରୂୟାତ୍ । ୧୫—୨୦

‘ଅଥ’ ଅନନ୍ତରମ୍ ‘ବ୍ରହ୍ମା’ ନାମ ସର୍ବକାର୍ଯ୍ୟପର୍ଯ୍ୟବେକକ ଶତ୍ୱତିକ୍
 ‘ଅପ:’ ଚଦକାନି ‘ଉପ ସ୍ମୃଷ୍ୟ’ ସ୍ମୃଷ୍ଟା ‘ଆସନେ’ ତତ୍ର, ‘ଆବସୋ:
 ସଦନେ ସୀଦାମି’ ‘ହତି’ ମନ୍ତ୍ରମୁଚ୍ଚରନ୍ ‘ଉପବିଷ୍ଠତି’ ଉପବିଷେତ୍ ।
 ‘ଆ କର୍ମଣ: ପର୍ଯ୍ୟବସାନାତ୍’ କର୍ମାନ୍ତ’ ଯାବତ୍ ‘ଅଗ୍ନିମ୍ ଅଭିମୁଷ୍ଠ:’
 ସୁତରାମୁତ୍ତରାସ୍ୟ:, ‘ବାଗ୍ୟତ:’ ନିୟମିତବାକ୍ ଯଜ୍ଞୋପବଚନାତିରିକ୍ତ-
 ବାକ୍ୟନ୍ୟ:, ‘ମାଞ୍ଚଲି:’ କ୍ରତାଞ୍ଚଲିପୁଟ: ସନ୍ ‘ଆସ୍ତେ’ ଆସୀତ ।
 ଯଦୁକ୍ତାଂ ବାଗ୍ୟତଃତଃ ତଦେବ ସ୍ଫୁଟୟତି,—‘ଯଜ୍ଞସଂସିଦ୍ଧି’ ଯଜ୍ଞାନୁ-
 କୂଳାଂ ବାର୍ଣୀ ‘ଭାପେତ’ ବଦେତ୍, ‘ଅୟଶ୍ଚୀୟାଂ ବାଚଂ ନ ବଦେତ୍’, ‘ଯଦି’
 ଅମାଦପି ‘ଅୟଶ୍ଚୀୟାଂ ବାଚଂ ବଦେତ୍’, ‘ବିଷ୍ଣାବୀମ୍’ ବିଷ୍ଣୁଦେବତାକାଂ
 ଯାଂ କାମପି ‘ଋଚଂ’ ‘ଯଜୁର୍ବା’ ‘ଜପେତ୍’ ପଠେତ୍, ‘ଅପିବା’ ଅଥବା
 ‘ନମୋବିଷ୍ଣାବେ’ ‘ହତି’ ଏତନ୍ମାତ୍ରମେବ ‘ବ୍ରୂୟାତ୍’ । ୧୫—୨୦

ଅନନ୍ତର ଉକ୍ତା ନାମେ ସର୍ବକାର୍ଯ୍ୟପର୍ଯ୍ୟବେକକ ଜନେକ ପ୍ରଧାନ
 ଶାସ୍ତ୍ରିକ୍ ଜଳେ ହସ୍ତପଦାଦି ଧୌତ କରିয়া ମେହି ପାତ୍ରିତ କୁଶାମନେ
 ଅଗ୍ନିର ଦିଗେ ମନ୍ତ୍ରୁଥ କରିয়া ଉତ୍ତରାଂ ଉତ୍ତରାଂ ହୈଶା
 କ୍ରତାଞ୍ଚଲିପୁଟେ ‘ଆବସୋ: ସଦନେ ସୀଦାମି’ ଅର୍ଥାଂ ଯଜ୍ଞ ସମାପ୍ତି
 ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ସ୍ଥାନେ ଥାକିବ, ବଲିଆ ନିୟମିତ ବାକ୍ୟମାତ୍ର ବଲିତେ
 ଯନେ ଯନେ ଦୃଢ଼ପ୍ରତିଜ୍ଞ ହୈଶା କାର୍ଯ୍ୟସମାପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉପବିଷ୍ଟ ହୈ-
 ବେନ । ଯଜ୍ଞ-ସମ୍ପନ୍ନେ ଯାହା କିନ୍ତୁ ଉପଦେଶ୍ୟ ତନ୍ମାତ୍ରହି. ବଲ୍ଲିବେନ,
 ଅପରାପର କୋନ ବାକ୍ୟହି. ବ୍ୟବହାର କରିବେନ ନା । ଯଦି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ
 କୌନ ଅପର କଥା ବଲେନ’ ତ ତତ୍ତଦ୍ୱ୍ୟାଂ ବିକ୍ରମଦେବତାର ସ୍ଵାତ୍ମକ

कोन एकटि अक् वा यजू पाठ करिबे, किंवा 'नशादिसरे' एहेमात्र नलिनेउं चलिबे । १५—२०

यद्वा उभयं चिकीर्षेह्यौतश्चैव ब्रह्मत्वञ्चैवैतेनैव कल्पेन ह्यत्रं वोत्तरासङ्गं वोदकमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्याब्रज्याथान्यश्चेष्टेत् । २१।६

'यदि उ वै' यदि 'ह्यौत' च ब्रह्मत्वञ्च' उभयमेव एकः 'चिकीर्षेत्' कर्तुमिच्छेत्, तर्हि 'एतेनैव कल्पेन' पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण 'ह्यत्रं', 'वा' अथवा 'उत्तरासङ्गं' उत्तरीयकम्, 'वा' अथवा 'उदकमण्डलुं' उदकपूर्णं कमण्डलुं 'वा' अथवा 'दर्भवटुं' कुशानिर्मितं ब्राह्मणं 'ब्रह्मासने' तत्रैव 'निधाय' संस्थाप्य 'तेनैव' पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण प्रदक्षिणादिना 'प्रत्यावर्ज्य' प्रत्याहृत्य 'अथ' तदनन्तरम् 'अन्यत्' इह दशपौर्षमासे चरुप्रकरणादिकं यत् किमति विशेषकार्य-जातमग्रे वक्ष्यति, तदतिरिक्तम्, अग्निहोत्रप्रकरणे कथितं धूमि-जपादिकं सर्वमविशेषेण 'चेष्टेत्' कुर्वीत । २१

इति गोभिलगृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठके षष्ठखण्डस्य
व्याख्यानं समाप्तम् । १,६

यदि होतृकार्य ७ ब्रह्म ७ उभय क्रिया एक व्यक्तिहै करिबे हेछा करे, ताहाहहेले ब्रह्म जन्य पातित मेहे आसने मेहे अकारेहे ह्यत्र वा उत्तरीय अथवा जन-पूर्ण, कमण्डलु किंवा कुशानिर्मित ब्राह्मण आसन करिबे मेहे: अकारेहे अथकिनादि पूर्वक चीर होतृ-आसने अत्यंगत रहेता तदनन्तर अग्निकार्यभाजेहे कर्तव्य माथा-

ବ୍ରତ କାର୍ଯ୍ୟମକଳ ଅର୍ଥାତ୍ ଅଗ୍ନିହୋତ୍ର ଏକରମୋକ୍ତ ଭୂମିଜମାଦି
ମଗ୍ନସ୍ତ୍ରୈ କରିବେ । (ଚକ୍ରମାକାଦି ଯାହା କିଛି ଦୈଶାତେ ବିଶେଷ
କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ତଦ୍ଦିଷୟେ ବିଶେଷ ବିଧି ମତେ ବଳା ହୈତେହେ) । ୧୧

ଏଥମ ଅଧ୍ୟାୟେ ଷଷ୍ଠ ଖଣ୍ଡେର ଅନୁବାଦ ମମାଞ୍ଚ । ୧, ୬

अथोलूखलमुसले प्रक्षाल्य शूर्पञ्च पञ्चादग्नेः प्राग-
ग्रान् दर्भान्नास्तीर्योपसादयति । १

‘अथ’ तदनन्तरम् ‘उलूखलमुसले’ ‘शूर्पञ्च’ ‘प्रक्षाल्य’
‘अग्नेः पश्चात्’ ‘प्राग्रान् दर्भान् आस्तीर्य’ तदुपरि प्रक्षालितानि
तानि ‘उपसादयति’ उपस्थापयति । १

ତଦନନ୍ତର ଉଲୁଖଳ, ଗୁମଳ ଓ ଶୂର୍ପ ଭାଲରୂପେ ଜଳ-ଧୋତ
କରିଗ୍ନା-ଅଗ୍ନିର ମଞ୍ଚାଞ୍ଚାଗେ କତକଗୁଳି ଥାଗତ୍ର କୁଶା ମାତିଗ୍ନା
ତତ୍ତ୍ଵମ୍ପରି ହାମନ କ୍ରିବେ । ୧

अथ हविर्निर्वपति व्रीहीन् वा यवान् वा कण्सेन
वा चरुस्थाल्या वामुष्ମै त्वा जुष्टं निर्वपामीति देव-
तानामादेशः सक्कद् द्विस्तूष्णीम् । २, ३

‘अथ’ तदनन्तरमुपसादिते तत्रोलूखले ‘हविः’ हविषे हवि-
र्योग୍ୟान् ‘व्रीहीन् वा यवान् वा’ ‘निर्वपति’ निर्वपेत् प्रक्षिपेत् ।
‘कण्सेन वा चरुस्थाल्या वा’ तत्र प्रक्षेपः कर्तव्यः । ‘वामुष्ମै त्वा
जुष्टं निर्वपामि’ अत्रामुष्ମै-पद-सुतेः द्रव्य यद्देवताकं हेविः कार्यं
तत्र तथैवोक्तेः, अग्न्यर्धहविर्निर्वापे “अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपा-

মীত্বাদি যথা, 'হুতি' শ্রুতেন মন্ত্রেণ 'দেবতানামাদেয়' দেবতা-
নামোল্লেক্ষং 'সন্নত' একবার, 'দ্বিঃ' দ্বিবারং তৃণীম্' মন্ত্রযুগ্মং
সুতরাং দেবতানামোচ্চারণরহিতমপি কুর্যাত্; তমেব নির্বাণ
মিতি শ্রেয়ঃ। হুতি নির্বাণ:। ২, ৩

তদনন্তর হবিঃপাকের উপযোগী করিবার জন্য ধান্যই
হউক আর যবই হউক, কাংশ্য পাত্রের দ্বারা বা চক্ৰ-
স্থালীর দ্বারা তুলিয়া সেই স্থাপিত উলুখলে প্রক্ষেপ
করিবে। যতগুলি ধান্য বা যব হবির্যোগ্য করিতে হইবে,
তাহা বারক্রমে প্রক্ষিপ্ত হইবে; তন্মধ্যে একবার "অমুক
দেবতার সেবনীয় করিবার জন্য ধান্য (বা যব) তোমাকে
এই উলুখলে প্রক্ষেপ করিতেছি"—এই মন্ত্রে এবং অপর
বারদ্বয় মন্ত্র-শূন্য। ২, ৩

অথ পশ্চাত্ প্রাঙ্মুখোঃবহ্নুস্তুমুপক্রমতি দ্বিঃশ্বো-
ত্তরাভ্যাং পাণিভ্যান্দিঃ ফলীকৃতাত্শংগডুলাংস্বির্দে-
বেभ्यঃ প্রক্ষালयेदित्वाहुर्दिर्मनुष्येभ्यঃ সক্রত্পিতৃभ्य-
ভুতি। ৪, ৫

'অথ' নির্বাণানন্তরং 'পশ্চাত্' উলুখলস্য 'প্রাঙ্মুখঃ' তিষ্ঠন্
'দ্বিঃশ্বোত্তরাভ্যাম্' ওভাভ্যামিবে 'পাণিভ্যাম্' 'অবহ্নুস্তুম্' উপ-
ক্রমতি। তন্ম 'দ্বিঃ' দ্বিবারং 'ফলীকৃতান্' কণ্ডিতান্ 'তঙ্কুসান্'
ধান্যানাং যবানাং বা স্তম্বীত্বাং, 'দেবেभ्यঃ' দেবকার্যার্থং 'দ্বিঃ'
দ্বিবারম্, 'মনুষ্যেभ্যঃ' ব্রাহ্মণমৌজনাথার্থং 'দ্বিঃ' দ্বিবারম্,

कुशानिर्भ्रित पवित्र नामे अग्निह धुनूनीते अकालनार्थ
 गृहीत सेहे तदुनगुनि, ताहा हहेते स्थानीते निरूप
 करिबे । पाककाले येरुण (हाता) वारां नाडिगा उपर्याधः
 एकरूप पाक करिबे, एहे पाक एक जन उपयुक्त पाचकेर
 कृत पाकेर न्याय सर्वदोष-वर्द्धित हउआहे आवश्यक ।
 पाक अशुभ हहेले ताहाते श्रुत-संभवा दिगा अग्निर उठरे
 नामाहेगा पुनश्च ताहाते भागानुगारे श्रुत मिथित
 करिबे । ७-८

अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृणुयात्
 पुरस्ताद्दक्षिणतउत्तरतः पश्चादिति सर्वतद्विद्वतम्यञ्च-
 वृतं वा बहुलमयुग्मसङ्घतम्प्रागग्रैर्मूलानिच्छाद-
 यन् पश्चाद्वास्तौर्यं दक्षिणतः प्राञ्चम्य कर्षति तथोत्तरेण
 दक्षिणोत्तराख्ययाणि कुश्यादिषु परिस्तरणनायः सर्वे-
 ष्वाहुतिमत्सु । ९—१५

वक्ष्यन्नुपदं वर्द्धिषि, स्यांस्त्रीपाकेत्यादि (१९ सू०), ततश्च
 स्त्रीपाकोत्तरणात् प्रागेव परिस्तरणं कर्त्तव्यमिति तत्प्रकार
 उच्यते;—‘अग्निम्’ ‘उप समाधाय’ समिद्धिः प्रज्वाल्य, तस्य प्रज्व-
 लितस्याग्नेः ‘समन्तं’ समन्तात् सर्वतः सर्वासु दिक्षु ‘कुशैः’ कुशा-
 सङ्घैः ‘परिस्तृणुयात्’ परिस्तरणमाच्छादनं कुर्वीत । तत्र
 क्रममाह—‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां, ततः ‘दक्षिणतः’ दक्षिणस्थां, ततः
 ‘उत्तरतः’ उत्तरस्थां, ततः ‘पश्चात्’ पश्चिमस्थां ‘इति’ एवम् ।
 तथाप्यव्यर्द्ध्याह—‘सर्वतः’ सर्वास्त्रिव दिक्षु ‘विद्वतं पञ्चद्वतं वा’
 परिस्तरणं कार्यम् । तथापि ‘बहुलं’ बहुद्वयं, परं दृष्टायां

পরস্পরযোগেন যুগ্মত্বং সংহতত্বং বা ন স্ম্যাত্ যথা । হযৌর্যৌগি
 যুগ্মত্বং ত্রয়াদ্যোগে তু সংহতত্বমিতি বিবেকঃ । কিञ্চ 'প্রাগ্ভৈঃ'
 পূর্বদিগ্ভুস্বৈর্দমৈঃ 'অভৈঃ' অত্রভাগৈঃ প্রথমস্তুতানাং কুশানাং
 'মূলানি ছাদয়ন্' एवमुत्तरत्रापि । 'वा' अथवा अत्रैर्मूला-
 ष्छादनं न कुर्याच्चित् 'पश्चात्' पश्चिमस्यां प्रथमतः 'अपस्तीर्य'
 'दक्षिणतः' 'तथा उत्तरेण' 'प्राञ्च' पूर्वदिग्भागं 'प्रकर्षति'
 प्रकृष्टं कर्षित् आकर्षणपूर्वकं मिस्रयेत् । तत्र तथा कर्षणाय
 'दक्षिणोत्तराणि' दक्षिणाभिमुखानि 'उत्तराभिमुखानि च
 'अप्राणि' कुर्यानां 'कुर्यात्' । 'एषः' उभयविधएव 'परिस्तरण-
 न्यायः' 'सर्वेषु आहुतिमक्षु' अनुष्ठानेषु त्रियः । ८—१५

উনবিংশ সূত্রে স্থালীপাক উত্তরণানস্তর আজ্যসংস্কার
 বিহিত হইবে, অতএব স্থালীপাক নামাইবার পূর্বেই পন্নি-
 স্তরণ করিতে হইবে । যথা—

সম্বিৎপ্রক্ষেপাদির দ্বারা অগ্নি প্রজ্বলিত করিয়া, উক্ত অগ্নির
 চতুর্দিকেই কুশা ছড়াইয়া দিবে । প্রথমে পূর্বদিকে, পরে
 দক্ষিণে, তাহার পর উত্তর দিকে, শেষে পশ্চিমে । সকল
 দিকেই তিনবার বা পাঁচবার কুশা ছড়াইবে কিন্তু এরূপ
 সতর্কতার সহিত ছড়াইবে, যে ছুই, তিন বা ততোহধিক
 কুশা একস্থানে মিলিত হইয়া না যায় এবং সকল কুশাই
 পূর্বাগ্র ফেলিবে ও তাহাদেরই অগ্রভাগের দ্বারা তাহাদের
 মূলভাগ আচ্ছাদিত হইবে অথবা ('কুশা যদি অল্প থাকে ')
 পশ্চিম দিকে ছড়াইয়া দক্ষিণাগ্র কুশার দ্বারা দক্ষিণ হইতে
 এবং উত্তরাগ্র কুশার দ্বারা উত্তর হইতে পূর্বদিক্ আকর্ষিত
 হইবে অর্থাৎ বৃত্ত বা চতুর্কোণ করিয়া না ছড়াইয়া ত্রিকোণ

রূপে ছড়াইলেও চলিতে পারে। ইহাকেই পরিস্করণ কহে; ইহা সকল প্রকার আছতিবিশিষ্ট অনুর্তানেই ব্যবহৃত হইবে। ৯—১৫

পরিধীন্যে কে কুর্বন্তি শামীলান্ পার্ণান্ বা । ১৬

‘একে’ আচার্য্যঃ ‘শামীলান্’ শমীকাষ্ঠীয়ান্ ‘বা’ ‘পার্ণান্’ পলাশকাষ্ঠীয়ান্ ‘পরিধীন্’ কর্মপদীঘোক্তসম্পন্নান্ শীমারূপান্ ‘কুর্বন্তি’ । ১৬

কোন কোন আচার্য্য শমীকাষ্ঠেব অথবা পলাশকাষ্ঠেব পরিধি অর্থাৎ শীমা-স্থাপনও করিয়া থাকেন। ১৬

উত্তরতোঃপাম্পূর্ণঃ স্রুবঃ প্রণীতা ভাবে ন বা
স্যাদিত্যে কে । ১৩, ১৮

‘উত্তরতঃ’ অন্নে রিতি যাবৎ, ‘অপাং পূর্ণঃ স্রুবঃ’ ‘প্রণীতা’ এতৎসংক্রম্য ভবেৎ । ‘ভাবে’ পূর্বোক্তসমসপাত্ৰস্য (২৫ পৃ০) ‘ন বা স্যাৎ’ স্রুবঃ প্রণীতা ‘ইতি’ এবম্ ‘একে’ আচার্য্য্য বদন্তি তদপি ন বিবৃষ্টম্ । ১৩, ১৮

অগ্নির উত্তরে জন-পূর্ণ স্রুব রক্ষা করিবে, তাহাকে প্রণীতা বলা যায়। কোন কোন আচার্য্য বলেন যে পূর্বোক্ত (২৫ পৃ০) চন্মসপাত্রে জনরক্ষিত থাকিলে, স্রুবমধ্যে জনস্থাপন না করিলেও ক্ষতি নাই। ১৩, ১৮

বর্হিষি স্যাঙ্গীপাৎমােসােসধমম্ভাধাযাষ্যৎ
সৎস্রুবতে সর্পিষৌলন্দধি পযৌ যবাগুং বা । ১৮, ২০

‘वर्हिषि’ आसृते तत्र कुशासमूहे ‘स्यालोपाकम्’ स्यात्स्यां पक्वं चर्त्तं तद्वहितस्यालोपाकमिह याज्ञम् ‘आसाय’ संस्थाप्य, अथाज्यसंस्कारः ;—‘इधम्’ इन्धनकाष्ठं पूर्वोक्तं पालाशाद्यन्य- तमम् ‘अभ्याधाय’ अग्नीं क्षमितः प्रदाय पुनरपि सुप्रज्वाल्याग्नि- मिति यावत् । ततस्तत्र प्रज्वलितेऽग्नीं ‘आज्यम्’ अनुपदवक्ष्यमाणं सर्पिरादीनामन्यतमं ‘संस्कृते’ संस्कृवीतं । तथाच ‘सर्पिः’ घृतं ‘तैलं’ तिलज्जेहं ‘दधि’ ‘पयः’ दुग्धं ‘यवागूं वा’ । १९, २०

मेहे पातित कुशामगृहेर उपरि श्वालोपाक श्वापन करिष्या पुनश्च ईकन प्रक्रेपे अग्निं समुद्धलित करत ताहाते आज्या मंस्कार करिषे । आज्या,—अश्वले घृत, तैल, दधि, दूध अथवा यवांश्च एहे पाँचटि वस्तुन ये कोनटि रहेते पात्रिषे । १९—२०

ततश्च पवित्राभ्यामाज्योत्पवनं कर्त्तव्यमिति प्रथमं पवित्र- निर्माणमुच्यते ;—

ततएव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुर्वते ओष- धिमन्तर्धाय क्षिनत्ति न नखेन पवित्रे स्योवैष्ण- व्यावित्यथैमे अद्विरनुमाष्टिं विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति । २१—२३

‘ततः’ पूर्वासादितात् ‘वर्हिषः एव’ ‘प्रादेशमात्रे’ प्रादेश- प्रमाणे ‘पवित्रे’ ‘कुर्वते’ कुर्वीत । कथमित्याकाष्ठ-चायां वदति;— ‘ओषधिमं’ व्रीह्यादिकम् ‘मन्तर्धाय’ मध्ये स्थाप्य “पवित्रे स्यो १” —‘इति’ अनेन मन्त्रेण ‘क्षिनत्ति’ क्षिण्यात् न नखेन ।

‘अथ’ तदनन्तरम् ‘एने’ पवित्रे ‘अग्निः’ “विष्णोर्मनसा पूते स्वः”
—‘इति’ अनेन मन्त्रेण ‘अनुमाष्टि’ अनुस्यूयात् । २१—२३

परे सेहै पूर्वसंगृहीत कुशासग्रहैर मथाहैतेहै
प्रादेशप्रमाण कुशाद्वय ग्रहण करिग्या ‘तोमरा विष्णुदेवतार
सूत्रारं पवित्र’ एहै मन्त्र पाठ करत षोडश मध्ये निग्या छेदन
करिवे, नखेर द्वारा छेदन करिवे ना । तदनन्तर एहै
‘विष्णुदेवतार अभिप्रायेहै तोमरा पवित्र’ एहै मन्त्र पाठ-
पूर्वक उहा जलधोत करिवे । २१—२७ .

निर्मिताभ्याश्च ताभ्यां पवित्राभ्यामाज्योत्पन्नं विधत्ते ;—

सम्पूयोत्पुनात्यदग्याभ्याम्यवित्नाभ्यामङ्गुष्ठा-
भ्याञ्चोपकनिष्ठिकाभ्याञ्चाङ्गुलिभ्यामभिसङ्गुच्छ प्राक्-
शस्त्रिरुत्पुनाति देवस्त्वासवितोत्पुनात्स्विष्टेणपवि-
त्रेण वसोः सूर्यस्य रस्मिभिरिति सङ्गद् यजुषा द्विस्तू-
ष्णीम् ॥ २४, २५ .

‘सम्पूय’ ते पवित्रे पूर्वोक्तप्रकारेण शोधयित्वा शोधिताभ्यां
ताभ्यामेव ‘पवित्राभ्याम्’ कौटुशाभ्याम् उदग्याभ्याम् ‘उत्पु-
नाति’ आज्यमित्याशयः । आज्ये पतितं तृणादिकं ततउदृत्य
अज्यो निक्षिपेदित्यर्थः । कथङ्गुत्वा ? कतिवारम् ? केन मन्त्रे-
णेत्याकाङ्क्षात्पूर्व पुरयति ;—‘अङ्गुष्ठाभ्याम्’ ‘उपकनिष्ठि-
काभ्याम्’ अनामिकाभ्यां ‘च’ ‘अङ्गुलिभ्याम्’ ‘अभि’ अमितः
‘सङ्गुच्छ’ ‘प्राक्शः’ प्रागतं यथा स्वात्तथा, ‘विः’ विवारम्
‘उत्पुनाति’ । तत्र चिषु वारिषु ‘सङ्गत्’ एकवारं ‘देवस्त्वित्यां’

দিনা' 'যজুশা' যজুরূপমন্ত্ৰেণ 'হিঃ' হিবারং 'তৃষীম্' অমন্ত্রক
মেবেত্যান্যোমবনম্ । ২৪, ২৫

কথিতপ্রকারে ঐ পবিত্রদ্বয়কে শোধিত করিয়া উত্তরাগ্র
করত তদ্বারা আজ্যোৎপবন করিবে অর্থাৎ আজ্যে পতিত
ভূগাদি বাহির করত পূর্বদিগ্গত করিয়া ফেলিয়া দিবে ।
আজ্যোৎপবন কালে পবিত্রদ্বয় অঙ্গুষ্ঠ ও অনাগিকা দ্বারা
গ্রহণ করিবে এবং একবার 'দেবস্তা' ইত্যাদি যজুরূপ মন্ত্র
পাঠ করিবে, অপর বারদ্বয় মন্ত্রশূন্যই উৎপবন করিতে
হইবে । ২৪, ২৫

অথৈনে অগ্নিরভূত্যাগ্নাবপ্যুত্মৃজেদ্যৈতদাজ্যমধি-
শ্রিত্বোদগুহাসযেদেবমাজ্যস্য সংস্করণকল্যো . ভব-
তীতি ॥ ২৬—২৮

'অথ' তদাজ্যোত্মবনানন্তরম্ 'এনে' পবিত্রে 'অগ্নিঃ অম্যুচ্য'
জলধীতে প্রকৃত্য 'অনৌ অপি' 'উত্মৃজেতু' ছিপেত্ । অপি শব্দ-
বলাদন্যত্র ছেপণে'পি দোষাভাবঃ । 'অথ' অনন্তরম্ 'আজ্য'
তদেব 'অধিশ্রিত্য' জ্বলদগ্নারেণু ক্ত্বৈব 'উদক্' অগ্নিহুতরস্যাং
দিশি 'উদ্বাসয়েত্' স্থাপয়েত্ । 'আজ্যস্য সংস্করণকল্যঃ' 'এবম্'
এব 'ভবতি' । ২৬—২৮

ইতি গোবিলগৃহসূত্রে প্রথমপ্রপাঠকে সমাপ্তকৃত্য

ব্যাখ্যানং সমাপ্তম্ । ১, ৩

আজ্যোৎপবনের পরে এই 'পবিত্রদ্বয় জলে ধুইয়া
ঐম্মিতেও ফেলিয়া দিতে পারে । অনন্তর অগ্নির উত্তরে

कतकशुनि क्वनित अक्षारैर उपरि, पृ३-आक्षारपात्र स्थापन करिबे । आक्षार-मंशुक्षार एइरूप करिबे । २७-२८

प्रथम अध्याये मशुम खण्डे अरुवादि नमः ११, १

आज्यस्य स्थालीपाकस्य च उभयोरेव अग्निरुत्तरतः स्थापन-
मुक्तम् (२७ सू०, ८ सू०) । तत्र पूर्वापरौभावी विधीयते-
नेन—

पूर्वमाज्यमपरः स्थालीपाकः ॥ १

अग्निरुत्तरस्मिन्नेव 'पूर्व' पुरस्तात्स्थानम् 'आज्यम्' आज्य-
सहितमाज्यपात्रं भवेत्, किञ्च तत्रैव 'अपरः' तत्पश्चात्स्थानः
'स्थालीपाकः' पक्वचरुसहितस्याध्याधारः भवेत् । १

चरुस्थाली ७ आक्षारपात्र, ए उभयै अग्निर उत्रर निके
स्थापन करिबार व्यवस्था इइयाछे (७० पृ० ७ ७७ पृ०) । तन्मध्ये
प्रथमे आक्षारपात्र थाकिबे एवः ७९पश्चात् चरुस्थाली
थाधिठे इइबे । १

पर्युक्ष्य स्थालीपाक आज्यमानीय मेक्षणेनोप-
घातः होतुसेवोपक्रमते ॥ २

'पर्युक्ष्य' अदितेऽनुमन्वस्त्रेत्यादिना (२१, २२ सू०) पर्यु-
क्षयान्तं प्रकृत्य, 'स्थालीपाके' चरी 'आज्यं' सर्पिरादीनामन्व-
तमम् 'आनीय' क्षिप्वा 'मेक्षणेन' दूर्वाविशेषेण 'उपघातम्' उम-

स्तरणाभिधारणरहितं होमं 'होतुम्' 'उपक्रमते' प्रवर्त्तते । स्रुचि स्रुवेण प्रथममाज्यग्रहणं, ततश्चक्षुग्रहणं, ततः पुनराज्यग्रहणम् चेत् उपस्तीर्णाभिधारितं तदुच्यते होमीयम् ; चक्षुग्रहणादि पूर्व-माज्यग्रहणमुपस्तरणमुच्यते, परस्ताद्याभिधारणमिति । यत्र तु उपस्तरणमभिधारणञ्च न भवति स एव होम उपघात इति विवेकः । २

अग्निकार्यामात्रेण अनुष्ठेयं पूर्वोक्त 'अदितेनुग्रमन्यम्' प्रवृत्ति पर्युक्त्यास्तु कार्या (२१ ७ २२ पृ०) कार्या सम्पन्न इहेने परे स्थालीपाके आज्या प्रक्षेप करिष्या उपघात होम * करिष्या उपक्रम करिष्ये । २

यद्वावा उपस्तीर्णाभिधारितं जुहुषेदाज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयाच्चतुर्थं होतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चावसन्तु भृगूणामज्ये स्वाहेतुत्तरतः सोमाय स्वाहेति दक्षिणतः प्राक्शो जुहुयात् ॥ ३,४

'अदि उ वा' अद्वैव 'उपस्तीर्णाभिधारितं' 'जुहुषेत्' होतुमिच्छेत्, तद्वैव 'प्रथमौ' उपघातनामोपक्रमरूपहोमसम्पादनोपयो-

* अक्षरं मध्यं चक्रग्रहणं प्रथमे क्रमेण द्वारा आज्याग्रहणके उप-स्रुण अर्थात् आस्रुण एव चक्रग्रहणं परे । आज्याग्रहणके अतिचारण अर्थात् आच्छादन कहे । तदनुशारी प्रथमे आज्या, परे चक्र, पुनश्च आज्याग्रहण करिष्या ये होम करिष्या तांहाके 'उपस्तीर्णाभिधारित' कथा याव । ये होमे उपस्रुण वा अतिचारण आबन्धक नाई तांहाके 'उपघात' होम कहे अर्थात् गजारुद्ध-दोषात्क होम ।

নিম্নে 'স্বাস্থ্যভাগী' উপর্যুপরি হোমদ্বয়নিষ্পাদকী 'জুহুয়াৎ'
 অন্নাবিতি। এতাবিব হোমী উপঘাতসম্বন্ধী প্রকৃতহোমস্বীপস্বী-
 ণাংবিধারিতস্বীপোঘাতরূপত্বাৎ। অত্র তিষ্ঠাংস্বীপ্যতাং দিকং ব্রুতে;—
 'অতুষ্ঠ্যহীতম্' অতুঃক্লবঃ গৃহীতং স্রুবেণ স্রুচীতি যাবৎ,
 'স্বাস্থ্য' সর্পিরাহীনামন্যতমম্ 'গৃহীত্বা' অগ্নিমধ্যে এষ, 'উত-
 রতঃ' উত্তরস্থ্যাম্ 'অগ্নয়ে স্বাহা'—'ইতি', 'দক্ষিণতঃ' দক্ষিণস্থাং
 'সোমায় স্বাহা'—'ইতি' 'প্রাক্ষমঃ' প্রাক্ষতং যথা স্বাস্থ্যে জুহু-
 য়াৎ। এতাবিব হোমী উপঘাতাস্থী। অত্র বিশেষ:—'ভৃগুণাং'
 ভৃগুগোত্রোৎপন্নানাং 'তু' 'পঞ্চাবস্ত' পঞ্চক্লবঃ স্বাস্থ্যগ্রহণ
 মিতি। ৩,৪

যখনই উপস্তীর্ণীভিধারিত নামক হোম করিতে ইচ্ছা
 করিবে, তখনই তাহার পূর্বে দুইটি উপঘাত হোম করিবে।
 এই উপঘাত হোম করিতে হইলে স্রুচের মধ্যে প্রতিবারই
 স্রুচের দ্বারা উপর্যুপরি চারিবার আজ্যগ্রহণ করিতে হইবে
 এবং ঐ চতুর্গৃহীত আজ্য প্রথমে 'অগ্নয়ে স্বাহা' মন্ত্রে অগ্নি-
 কুণ্ডের মধ্যে উত্তরে ৩৩ তৎপরে 'সোমায় স্বাহা' মন্ত্রে অগ্নি-
 কুণ্ডের মধ্যে দক্ষিণে, পূর্বদিগ্গত করিয়া হোম করিবে।
 বিশেষত ভৃগুগোত্রোৎপন্নগণের প্রতিহোমেই পঞ্চবার
 আজ্যগ্রহণ কর্তব্য। ৩,৪

ইদানীমুপস্তীর্ণাংবিধারিতহোমপ্রকারং কথয়তি ;—

অথ হবিষ উপস্তীর্ণ্যাবদ্যতি মধ্যাত্ পূর্বাঙ্গাংস্ব-
 তুরবস্তী চেদ্ববতি মধ্যাত্ পূর্বাঙ্গাৎ পঞ্চাঙ্গাদিতি পঞ্চা-
 বস্তী চেদ্ববস্ত্যভিধারয়স্ত্যবদানানি প্রত্যনক্ত্যবদা-

নস্থানান্যযাতযামতায়াঅন্নয়েস্বাহেতি মধ্যে জুহু-
যাত্ সক্রদ্বা ত্রিবেতেন কল্যেণ ॥ ৫—১০

‘অথ’ উপঘাতহোমানন্তরম্ ‘উপস্বীর্য’ আজ্বেব সূচং সজেহাং
প্রকৃত্য তদুপরি ‘হবিষঃ’ চকুন্ ‘অবদ্যতি’ অবদায় গৃহ্নাতি।
অবদানপ্রকারমাহ—‘চতুরবতী’ অগুবংশীসৌ ব ‘भवति चेत्’,
‘मध्यात्’ मध्यं कञ्चीकृत्य पूर्वार्धात् अवद्यतीत्यनुवर्तते ; किञ्च
‘पश्चावती’ अगुवंशीयः ‘भवति चेत्’, ‘मध्यात्’ मध्यं कञ्चीकृत्य
‘पश्चार्धात्’ अवद्यति; ‘इति’ एवमेव नियमः । ‘अवद्भাজानि’, ‘तदु-
गृहीतानि पञ्चगृहीतानि वा तानि ‘अभिघारयति’ अभिघारयेत्
तदुपरि पुनः सुवाज्यधारापातं कुर्वीतेति यावत् । किञ्च ‘अव-
दानस्थानानि’ चकृत्स्नास्तीमध्यतो यतीयत; चকুন্ चतুः पञ्च वा
कृत्वा अवदाय गृहীतानि तानि, ‘अथातयामतायै’ यातयामता
यागायोग्यता तद्भावाय यागयोग्यतामेव रक्षयितु मिति
यावत्, ‘प्रत्यनक्ति’ यत्र यत्र मेक्षणप्रवेशचिह्नं तानि सर्वांश्वेव
प्रति कञ्चाज्यसिञ्चनं कुर्वते कुर्वीतेत्यर्थः । ततः तदेव उपस्वी-
र्णाभिघारितं हविः प्रगृह्य “अन्नये स्वाहा”—‘इति’ इमं मन्त्र-
मुच्चरन् ‘मध्ये’ अग्नेः ‘जुहुयात्’ अयमेव होमोऽथोपस्वीर्णाभि-
घारित उच्यते । ‘एतेन कल्येन’ कथितप्रकारेण ‘सक्रत् वा’
एकवारं वा ‘त्रिर्वा’ त्रिवारं वा जुहुयात् । ५—१०

উপঘাত হোত্মর পরে সেই স্পৃষ্টে স্পৃব দ্বারা বাটেরক
আজ্যগ্রহণ করিয়া তদুপরি মেক্ষণ দ্বারা চক্ৰ গ্রহণ করিবে ।
তন্মধ্যে বিশেষ এই ; যে, যদি ভৃগুগোত্র হয় ত চক্ৰস্থানীর
মধ্যে পশ্চাৎ হইতে এবং পঞ্চবার চক্ৰগ্রহণ করিতে হইবে ;

অপর গোত্র হইলে চরুস্থানীর মধ্যে পূর্বার্দ্ধ হইতে এবং চারিবারমাত্র চরুগ্রহণ করিবে। পরে যে যে স্থান হইতে মেকণ দ্বারা চরু কাটিয়া লইবে, আজ্যদ্বারা সেই সেই স্থান সিঞ্চিত করিবে, যাছাতে চরু শুষ্ক না হয়—যাগযোগ্য থাকে! অনন্তর সেই গৃহীত চরুর উপরি পুনশ্চ আজ্যধারা-পাতন করিয়া সেই উপর্ধ্যথ আজ্যবিশিষ্ট চরু ‘অগ্নয়ে স্বাহা’ এই মন্ত্রে অগ্নির মধ্যে হবন করিবে। ইহাকেই উপস্তীর্ণাভি-
ঘারিত হোম কহে। এইরূপ হোম একবার বা বারত্ৰয় করিবে। ৫—১০

ইদানীং স্থিষ্টকৃত্তমমুপদিযতি ;—

অথ স্থিষ্টকৃত্ত উপস্তীর্থ্যাবদাতু চরার্দ্ধপূর্বার্দ্ধাত্
সক্ৰদেব ভূয়িষ্ঠং দ্বিঃবিঘারয়েদদা পঞ্চাবতী স্যাৎ
• দ্বিঃপস্তীর্থ্যাবদায় দ্বিঃবিঘারয়েৎ ন প্রত্যনক্তাৎ বদা-
নস্থানং সাস্যামতায়্যামনয়ে স্থিষ্টকৃতে স্বাহেতু-
চরার্দ্ধপূর্বার্দ্ধে জুড়িয়াৎ ॥ ১০—১৪

‘অথ’ অর্থাৎ অর্ধেণ প্রকরণান্তরত্বমাত্রং লক্ষয়তি, নত্বা-
নন্তর্যম্ ; স্থিষ্টকৃত্তমাত্ম পুরস্তাদেব প্রকৃতযাগস্ব বক্ষ্যমাণ-
ত্বাত্ (১৬ সূ.) । ‘স্থিষ্টকৃতে’ স্থিষ্টকৃত্তমসিদ্ধ্যর্থম্, পূর্ববত্
‘উপস্তীর্থ্য’ স্তুধাণ্ডং স্তুধি আস্তীর্থ্যং, তত্রৈব অবস্থাস্তীমধ্বতএব
‘উপস্তীর্থ্যপূর্বার্দ্ধাত্’ উপস্তীর্থ্যং প্রথমার্দ্ধাত্ ‘ভূয়িষ্ঠং’ বহুতরং
‘সক্ৰত্’ একবারম্ • ‘এব’ অবস্থ্যতি’ অবদায় গৃহ্নাতি ;
তদনন্তরং গৃহীতং তং চহং ‘দ্বিঃ’ দ্বিবারম্ ‘বিঘারয়েৎ’

স্তু বাণ্যধারয়া সিষেৎ । অত্র বিশেষ: কথ্যতে;—‘যদি ঙ’ ‘যস্মা-
 বতী’ ঋগুগোত্র: ‘স্মাত্’ যজমান; তর্হি ‘হি:’ দ্বিবারম্ ‘অব-
 দায়’ ‘উপস্বীর্য’ ‘দ্বিবিধারয়েৎ’ দ্বিবারমিবাধিধারণং কুর্যাৎ ।
 কিঞ্চ স্মিষ্টক্ৰম্যগ্নি ‘যাতযামতায়ৈ’ যাগায়ীশ্বতাভিযা ‘অবদান-
 স্থানং’ ‘ন প্রত্যনক্তি’ অস্বৈব হীমস্মান্ত্রাশ্ববহীমত্বানটেপি
 তস্মিন্ সত্যভাবাদিতিভাব: । স্মিষ্টক্ৰম্যগ্নিস্থ মন্ত্রং স্থানং ‘ব’
 বোধয়তি ;—‘অন্ময়ে স্মিষ্টক্ৰতে স্মাহা’—ইতি অনেন মন্ত্রেণ
 ‘উত্তরাঈপুর্বাঈ’ অন্মৈবত্তরাঈস্য পূর্বাঈ ‘জুহুয়াৎ’ ॥ গতীশ্ব
 স্মিষ্টক্ৰম্যগ্নি: ॥ ১১—১৪

(উক্ত উপস্বীর্ণাভিধারিত হোমের পরে প্রকৃত হোম
 শেষ হইলে*) স্বিষ্টকৃৎ হোম করিবার জন্যও পূর্ববৎ স্রব্দার
 দ্বারা আজ্য লইয়া স্রুচে গ্রহণ করণানন্তর সেই চরুস্থালী-
 মধ্য-স্থিত চরুর উত্তরার্ধের পূর্বার্ধ হইতে একবারমাত্র কিন্তু
 সমধিক পরিমাণে চরু গ্রহণ করিবে এবং তরুপরি পুনশ্চ
 বারদ্বয় আজ্য-সিঞ্চন করিবে । বিশেষ এই ; যে, যদি
 কর্তার ভৃগুগোত্র হয় ত তাহাকে বারদ্বয় উপস্তরণ করিতে
 হইবে অনস্তর ঐরূপ চরুগ্রহণ ও ঐরূপই বারদ্বয় অতি
 ধারণ করিবে । (আরও জ্ঞাতব্য ; যে, স্বিষ্টকৃৎ যাগই
 শেষ অর্থাৎ ইহার পরে আর হোমের জন্য চরুর আব-

* দর্শ পৌর্ণমাসের প্রকৃত হোম পরে বলা যাইবে ২২—২৫শ্লোক । বিবাহাদি
 সমস্ত কার্যেরই প্রকৃত হোম আছে । প্রকৃত হোমকেই ‘আবাপ’ কহে । সকল
 আবাপেরই প্রথমে উগধাতুহোম, ও উপস্বীর্ণাভিধারিত হোম হইয়া থাকে
 এবং শেষে স্বিষ্টকৃৎ হোম করিতে হয় । এই চতুর্বিধ হোমই চরুদ্বারা
 নিপ্পন্ন হয় ।

श्याक ह्य ना अत एवः) शिकेकृ९ होमैर अन्या चक्रग्रहण
करिष्या मेइ चक्र वधायोग्य रक्षिष्या अथा ताहाते प्रज्य-
निकन करिष्यार आवश्यक नाई ।। ७ गृहीत होमीय अग्नये
शिकेकृते आशा' । अग्ने अग्निः उतरादेवः पूर्वार्धे हवन
करिषे । ईशाकेइ शिकेकृ९ होम कहे । ११—१४

अथापरोऽप्यग्निं होमः सर्वकारसाधारणस्तं विवर्त्ते—

महाव्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयात् ॥ १५

'महाव्याहृतिभिः' भूर्भुवःस्वरितिमन्त्रेण 'आज्येन' 'अभि-
जुहुयात्' इति सर्वसाधारणहोमप्रकारः ॥ १५

'भूर्भुवःश्चः आशा' मन्त्रे आज्यद्वारा होम करिषे । ईशा-
केइ महाव्याहृति होम कहे । १५

इदानीं प्रकृतहोमकाशं व्यवस्थापति—

प्राक् स्निष्टकृत आवापः ॥ १६

'स्निष्टकृतः' स्निष्टकृतीमात् 'प्राक्' पुरस्तादेव 'आवापः'
प्रकृतहोमी इत्यपौरुषमासीदीवैवाहिकादिच कार्यः ॥ १६

शिकेकृ९ होमैर पूर्वैरे आवाप अर्था९ दर्शपौर्णमातेन
वा विवाशदिन अकृत होमनकन करिषे । १७

गणेष्वेकाम्यदिसमूहनमिधोवर्हिःपर्युक्ष्यमाज्य-
माज्यभागौ च सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टकृतं
जुहोति ॥ १७, १८

'गणेषु' बहुआवापेषु कर्त्तव्येषु आवापेषु आपुरोधतस्त-

পূর্বাপরকার্যাম্যামপি বহুলং ন ভবেদিত্যাহ—‘পরিসমূহনমিত্যা-
 দিকম্’ পূর্বাঙ্গং সমস্তমেব ‘একং’ সজ্ঞদেব ভবেৎ, কিন্তু ‘সর্বৈশ্ব্যঃ’
 আবাগৈশ্ব্যঃ ‘সমবহায়’ অবহানপূর্বকহীমানন্তরং ‘স্রীবিষ্টি-
 ক্তং’ স্রিষ্টকৃত্যম্নিহীমং ‘সজ্ঞত্’ একস্বারমেব ‘জুহোতি’ ন তু
 আবাগসজ্ঞানুগুণমিতি যাবৎ । ১৩,১৮

যেস্থলে বহুতর আবাগ কর্তব্য হইবে, তথায় আবা-
 গের বহুতর অনুরোধে ইথাগ্রহণাদি কার্যসমস্তও বহুবার অনু-
 ষ্ঠিত হইবে না এবং সকল আবাগের জন্যই পূর্ববৎ প্রকারে
 চক্ষুগ্রহণ পূর্বক হোমগুলি শেষ হইলে পরে সর্বশেষে এক-
 বারমাত্র স্বিকৃৎ হোম করিবে । ১৭,১৮

হুত্বৈ তন্মৈশ্ব্যমনুপ্রহরেত্মস্বাত্য বৈতেনীহৃত্য মুশ্চীত ॥

১৮,২০

‘এতৎ’ স্রিষ্টকৃত্ হীমং ‘হুত্বা’, ‘অনু’ পশ্চাত্ অনাবশ্যক-
 মিতি মত্বা তহীমান্তহীমসাধনং ‘মৈশ্ব্যং’ ‘প্রহরেৎ’ প্রচিপেৎ
 অম্মাবিতি শিষ্যঃ । ‘ব’ অথবা ‘প্রস্বাত্য’ তন্মৈশ্ব্যম্ রচিৎ,
 যথাকাসম্ ‘এতেন’ মৈশ্ব্যেনৈব ‘তদ্বৃত্য’ অন্নং ‘মুশ্চীত’ যজ-
 মানঃ । एवञ्च মৈশ্ব্যেন ভোজনং যস্মৈ স্তম্বকরং স ন-প্রচিপেদिति
 ভাবঃ ॥ ১৮,২০

এই স্বিকৃৎ হোমের পরে স্নেহণ অনাবশ্যক হয়’ত
 আগ্নিতে ফেলিয়া দিবে অথবা ভোজনার্থ আবশ্যক বিবেচিত
 হইলে ধুইয়া রন্ধিবে, যথাসময়ে তাহাচার্য আহার
 করিবে । ২০

ন স্তুবসনুপ্রহরেদিত্যেকাশ্বাহুঃ ॥ ২১

‘एके’ आचार्याः ‘सुवं व अनु प्रहरत्’—‘इति चाहुः’
तदपि सम्मतम् । २१

कोन कोन आचार्या बलम ; ‘कार्शणनेन व्यव० धूईया
शाशिवे ; अशिते अरुण कश्चित् नः जहाते० कति
नाहे । २१

अथेदानीमाहिताग्नेनाहितान्ग्नीर्दशपौर्णमासवापमन्त्र-
भेदमाह—

आग्नेयएवानाहिताग्नेरुभयोर्दशपौर्णमासयोः
स्थालीपाकस्यादाग्नेयोवाम्नीषोमीयोवाऽऽहिताग्नेः पौ-
र्णमास्यायामैन्द्रो वैन्द्राग्नेो वा माहेन्द्रो वा अमा-
वास्यायामपि वाऽऽहिताग्नेरप्युभयोर्दशपौर्णमासयो-
रान्नेयएव स्यात् ॥ २२—२५

‘अनाहिताग्नेः’ अग्निहोत्रिणः ‘उभयोः’, कयोरित्याह
‘दशपौर्णमासयोः’ ‘स्थालीपाकः’ स्थात्यां पक्वचरुः ‘आग्नेयः’
अग्निदेवताकः ‘स्यात्’ उपस्तीर्णाभिघारितं चरुं गृहीत्वा
‘अन्वये स्नाहा’ इति मन्त्रेणैवापरोहोमभावापोर्दशपौर्णमासयो-
रनाहिताग्नेरित्येव पर्यवसितार्थः । ‘आहिताग्नेः’ अग्नि-
होत्रिणस्तु ‘पौर्णमास्यायाम्’ ‘आग्नेयः’ एव ‘वा’ अथवा ‘अग्नीषो-
मीयः’ किञ्च ‘अमावस्यायाम्’ ‘हैन्द्रः वा वैन्द्राग्नेः वा माहेन्द्रः
वा’ स्थालीपाकः स्यादिति । ‘अग्निवा’, ‘आहिताग्नेरपि’
‘उभयोः दशपौर्णमासयोः’ ‘आग्नेयः एव’ ‘स्यात्’; अस्मिन् पक्षे
आहिताग्नेनाहितान्ग्नीर्न कोऽपि भेदइति फलितम् । २२-२५

(অতঃপর দর্শপৌর্ণমাসেয় আবাণ বলা হইতেছে) যজ্ঞমান যদি অগ্নিহোত্ৰী না হয় ত দর্শ ও পৌর্ণমাস উভয় যাগেই 'অগ্নয়ে স্বাহা' মন্ত্রে উপস্তীর্ণাভিচারিত চরু হোম করিবে; যদি অগ্নিহোত্ৰী হয়, তাহা হইলে পৌর্ণমাস যাগের আবাণে 'অগ্নয়ে স্বাহা' অথবা 'অগ্নীষোমাত্যাং স্বাহা' মন্ত্র ব্যবহার করিবে এবং অমাবাস্যাযাগে 'ইন্দ্রায় স্বাহা' বা 'ইন্দ্রা-গ্নীত্যাং স্বাহা' অথবা 'মহেন্দ্রায় স্বাহা' মন্ত্র ব্যবহার করিবে কিংবা অগ্নিহোত্ৰীও দর্শ ও পৌর্ণমাস উভয় যাগেই অনগ্নি-হোত্ৰীর ন্যায় 'অগ্নয়ে স্বাহা' এই মন্ত্রেই আছতি প্রদান করিবে। ২২—২৫

যজ্ঞবাস্তু নাম কাম পরমপি কিঞ্চিদুপদিশতি—

সমিধমাধায়ানুপর্যুস্থ্য যজ্ঞবাস্তু করোতি তত
 এব বর্হিষঃ কুশমুষ্টিমাদাযাক্ষ্যে বা হবিষি বা
 তিরবদ্বধ্যাদ্যাষি মধ্যানি মূলানীত্যক্তপরিহাণা
 ব্যনু বয বৃত্বযৈনমঙ্গিরমুংখ্যান্নাবপ্যর্জযেদ্যঃ পশূনা-
 মধিপতীরুদ্রস্তান্তিচরোবৃষা পশুনস্ম্যকং মাহিৎসী-
 রেতদস্তু হুতন্নব স্বাহিত্যে তদ্যজ্ঞবাস্ত্বিত্বত্যাচক্ষতে ॥

২৬—২৬ ॥ ৮

'সমিধম্' আধায়ঃ অনুপর্যুস্থ্য' : 'মূর্ধ্বীক্ষপ্রকারেণ সমিধাধানং
 প্রকৃত্ব পর্যুস্তবচ্চ সমাপ্য তস্মিন্দেবে কালৌ 'যজ্ঞবাস্তু' নাম
 কিঞ্চিত্ কার্য 'করোতি' কুশ্রাত্ দর্শপৌর্ণমাসাদৌ । কামমি-
 ত্যাহ—'তত এব বর্হিষঃ' আস্মৃতকুশাসমূহাদেব 'কুশামুষ্টিম্'

सृष्टिमितानि कुयद्वयानि 'आदाय' संयुक्त 'आदाय' पूर्वोक्ता-
न्यतमे वा 'इविमि'वा' पक्षचरो वा 'अथाणि, मध्यानि, मूल्यानि,
'इति' एवं 'चिः' विवारम् 'अथदधात्' अन्वयेत् 'अत्तं रिहाया
अन्तु नवः'—'इति' अनीम मन्वेयेति । 'अथ' अन्तरम्, तानि
'अग्निः' 'अभुयक्त' सिद्धयित्वा 'यः पशूनामित्यादिस्राहान्तेन
मन्वेय 'अन्वौ' 'अन्वेयेत् अपि' चियेष । 'एतद्' कर्म 'यन्न-
वासु'—'इति आचक्षते' ॥ २६—२८ ॥ ८

इति गोभिलस्यसूत्रे प्रथमप्रपाठके अष्टमखण्डस्य
व्याख्यानं समाप्तम् । १,८

दर्शपोर्णमासादि याग आर एकटि कार्य्य करिंते ह्य,
ताहाके 'यज्ञवासु' कहे, उहा पूर्वोक्त प्रकारे समिदाधान
श्रुति पयुर्युक्त पयसु कर्मेर परेई अनुष्ठित हईवे ।
यथा—आसुत कुशासुह हईते एकयुक्त कुशा लईया आजेय
वा चरुते अत्र मध्य मूलक्रमे 'अत्तं रिहाया' मन्त्र पाठपूर्वक
वारुण्य सिद्धित करिबे । तदनन्तर उहा कल-पूत
करिया 'यः पशूनामधिपतिः' इत्यादि मन्त्र पाठ करत अग्निते
विसर्जन करिबे । ईहाकेई यज्ञवासु कहे । २७—२९ ॥ ८

प्रथम अध्याये अष्टम खण्डेर अनुवाद समाप्त । १,७

যাগান্বকর্মাংস্বাহ—

অথৈতদ্বিহিষ্টিমুদসুহাস্যোদৃত্ব ব্রহ্মণে প্রযচ্ছৈত
 তং তিতর্পয়িষেৎ ব্রাহ্মণস্য তস্মি অনু তপ্যামীতি
 হ যজ্ঞস্য বেদয়ন্তী ঽথ বদস্যান্যদন্নমুপসিদ্ধং স্যাৎ ॥

১—৪

‘অথ’ মহাব্যাহতিহোমানন্তরম্ । ‘এতৎ’ ‘উচ্ছিষ্টম্’
 অবশিষ্টং ‘হবিঃ’ চর্ব্বনং ‘উদক্’ অন্নোহুত্তরস্মিন্ ‘উহাস্য’
 সংস্বাপ্য ‘উদৃত্ব’ পান্ধান্তরে গৃহীত্বা ‘ব্রহ্মণে’ ব্রহ্মণামর্লিজে
 ‘প্রযচ্ছৈত্’ । ‘তং’ ব্রহ্মাণং ‘তিতর্পয়িষেৎ’ অতিশয়েন তর্পয়িতুং
 তসং কৰ্ত্তুমিচ্ছৈত্ । ‘হ’ যতঃ ‘ব্রাহ্মণস্য তস্মি অনু তপ্যামি’
 —‘ইতি’ ‘যজ্ঞস্য’ যজ্ঞপুঙ্গবস্য অভিমতং ‘বেদয়ন্তী’ ঋষয়ঃ ;
 ব্রাহ্মণং তন্ন্যর্থমেব যজ্ঞানুষ্ঠানমিতি ভাবঃ । ‘অথ’ কিঞ্চ ‘অন্যৎ’
 অপরমপি ভক্তাদিকং ‘যৎ অন্নম্’ ‘অস্য’ যজমানস্য ‘উপ’
 সমীপে ‘সিদ্ধং স্যাৎ’ তদপি তস্মৈ দেয়মিতি ॥ ১—৪

যজ্ঞের শেষ কার্যগুলি বলা হইতেছে । প্রথম, ঐ
 মহাব্যাহতি হোমের পরে অবশিষ্ট ঐ চরু, অগ্নির উত্তরদিকে
 স্থাপনপূর্ব্বক সেই চরুশালী হইতে পাত্রান্তরে চরু লইয়া
 ব্রহ্মা=ঋষিক্কে প্রদান করিবে; সে সময়ে যজমানের নিকটে
 যদি আরও অপর অন্ন, ভাত প্রভৃতি থাকে’ত তাহাও
 তাঁহাকে দিবে; যে কোনরূপে হউক তাঁহাকে পরিভূণ
 করিতে ইচ্ছা করিবে; কারণ, ঋষিগণ বলেন—‘ব্রাহ্ম-

‘अत्र छुत्ताभूमात्रेहे चापि छुत्त इहे’—इहाहे तच्छुत्ताभूमात्रे
अतिशयोक्तम् । १—४

अथ ब्राह्मणान् भक्तो गोपेप्सित् ॥ ५

‘अथ’ अनन्तरं ‘भक्तो’ अथैव ‘ब्राह्मणान्’ निमन्त्रितान्
‘उपेप्सित्’ सम्बद्धमुच्छेत् भोजयेदित्यर्थः ॥ ५

अनन्तरं द्वितीयकार्या, —निमन्त्रितं जातृगणान्तिके तात
थांवाहेयां प्रतिछुत्तं करिषेत् । ५

पूर्णपात्रो दक्षिणां तं ब्रह्मणे दद्यात् कंसं
चमसं वाजस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वापि
वा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमित्याचक्षते ब्रह्मैवैक-
कृत्विक् पाकयज्ञेषु स्वयं होता भवति पूर्णपात्रो-
ऽवमः पाकयज्ञानां दक्षिणाऽपरिमितं परार्धमपि
ह सुदाः पैजवन ऐन्द्राग्नेन स्थालीपाकेनेष्ट्वा शतं
सहस्राणि ददौ ॥ ६—१२

‘पूर्णपात्रः’ पूर्णपात्रम् ‘दक्षिणा’ भवति दर्शपौर्णमासादि-
यागश्चेति । ‘तं’ दक्षिणारूपं पूर्णपात्रं ‘ब्रह्मणे’ ब्रह्मणामर्त्विजे
‘दद्यात्’ । किन्तोत् पूर्णपात्रमिति ? वदति—‘कंसं’ कांस्य-
पात्रं ‘चमसं’ यवादिप्रदानसाधनं, ‘वाजस्य’ पानपात्रं ‘वा’
‘कृतस्य’ पक्कस्य ‘अकृतस्य’ अपक्कस्य ‘वा’ ‘अवस्य’ समूहेः ‘अपि
वा’ ‘फलानां’ समूहेः ‘पूरयित्वा’; ‘एतम् एव’ ‘पूर्णपात्रम् इति
आचक्षते’ । दर्शपौर्णमासादीं कर्मणि ‘ब्रह्मण एव एकः कृत्विक्’
रणीयः ; बहुतराणांकृत्विणां नापेक्षा । होतृकार्यं कर्म भवे-

দিত্বাহ;—‘পাকযজ্ঞেষু’ দর্শপৌৰ্ণমাস্যপ্রথতিষু ‘স্বধ’ বজমান
 এব ‘হোতা’ ‘भवति’ भवेत्नाम । ननु दर्शपौर्णमासादिपाक-
 यज्ञस्य पूर्णपात्रं दक्षिणा विहिता, ततोऽधिकदाने दोषः सञ्जा-
 यते किम् ? नेत्याह ;—‘पाकयज्ञानां’ पाकैः चर्वत्रैर्यजनीयानां
 दर्शपौर्णमासादीनां कर्मणां ‘पूर्णपात्रः’ पूर्णपात्रम् ‘दक्षिणा’
 ‘अवमः’ अवमम् प्रथमं न्यूनकल्पत इति यावत् । ‘अपरि-
 मितम्’ बहुसङ्ख्यकस्वर्षादिक नैव दक्षिणा ‘परार्धम्’ उत्तमं
 प्रथस्तमित्यर्थः । अथ बहुतरदानव्यवहारोऽपि निदर्शयति;—‘ह’
 निचयम् ; ‘पिजवनः’ पिजवनस्य पुत्रः ‘सुदाः’ ऋषिः ‘ऐन्द्रा-
 येन स्वासौपाकेन इद्वा’ ‘यत’ यतनुषितं ‘सहस्राणि’ तथाच
 स्वर्षं सम्भवम्, स्वधम् ‘अपि’ दक्षिणा ‘इहौ’ ॥ ६—१२

এই দর্শপৌর্ণমাস্য যাগের দক্ষিণা পূর্ণপাত্র হইবে। সেই
 পূর্ণপাত্র ব্রহ্মানামক ঋত্বিক্কে প্রদান করিবে। আম অথবা
 সিন্ধু, অন্ন কিংবা কতকগুলি ফুলের দ্বারা কাংস্যপাত্র অথবা
 চমস পূর্ণ করিবে, তাহাকেই পূর্ণপাত্র কহে। দর্শপৌর্ণ-
 মাস্য প্রভৃতি কার্যে একমাত্র ব্রহ্মা ঋত্বিক্ বৃত হইবেন।
 পাকযজ্ঞে অর্থাৎ চরুপাক মাত্র করিয়া যে বজ্ঞ করিতে হয়
 তৎসমস্তে অন্ন যজমানই হোতা হইবে। এখানে আরও
 জ্ঞাতব্য; যে, পাকযজ্ঞের উক্ত পূর্ণপাত্র দক্ষিণা ন্যূনকল্পে
 বুঝিতে হইবে; যদি কমতা থাকে ত অপরিমিত দক্ষিণা
 প্রদানই কর্তব্য; পিজবন-বংশধর সুদা ঋষি ইন্দ্রাদীদেবতার
 উদ্দেশে। স্বাসৌপাক দ্বারা যাগ করিয়া অর্থাৎ অশ্বাবান্যা
 যাগানন্তর পত্নসহজ স্তুরাং লক্ষ (স্বর্ষ বা মুক্তা বা গাভী)
 দক্ষিণা প্রদান করিয়াছিলেন। ৬—১২

अथ यदि गृह्णन्मौ सायं प्रातर्हीमयोर्वा दर्श-
पूर्णमासयोर्वा हव्यं वा होतारं वा नाधिगच्छेत्
कथं कुर्यादिति सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्वेत्या-
प्रातराहुतेः सायमाहुतिरामावास्यायाः पौर्ण-
मासं नात्वेत्या पौर्णमास्या आमावास्यामेतेनैवावका-
शेन हव्यं वा होतारं वा लिप्सेतापि वा यज्ञिया-
नामेवौषधिवनस्पतीनां फलानि वा पलाशानि वा
अपयित्वा जुहुयादप्यप एवान्ततो जुहुयादिति ह
स्माह पाकयज्ञ ऐहो हुतं ह्येव ॥ १३—१७

अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवतीति नात्रतो ब्राह्मणः
स्यादिति ॥ १८, १९

अथाप्युदाहरन्ति यावन्न ह्येताभोजनेनैव तावत्
सन्तनुयादथ यदाधिगच्छेत् प्रति जुहुयादेवमप्यस्य
व्रतं सन्ततं भवतीति ॥ २१—२३

‘अथ’ प्रकारणान्तरम् । ‘यदि’ ‘गृह्णन्मौ’ ‘सायम्प्रातर्ही-
मयोर्वा’ ‘दर्शपूर्णमासयोर्वा’ कर्मणोः ‘हव्यं’ हवनीयमाज्या-
दिकं ‘वा’ अपि ‘होतारं’ स्वयमशक्ती प्रतिनिधिं ‘न अधिगच्छेत्’
नाजुवात्, तर्हि ‘कथं’ केन प्रकारेण ‘जुवात्’ सायम्प्रातर्हीमौ
दर्शपूर्णमासौ वेत्याशङ्क्य । इमान्मासङ्गमपत्तुदतिः—‘आ साय-
माहुतेः’ सायमाहुतिर्नात्वं यावत् ‘प्रातराहुतिः’ प्रातर्हवनकाली

‘न अत्येति’ नातिक्रमते; एवम् ‘आ प्रातराहुतेः सायमाहुतिः’, किञ्च ‘आ अमावास्यायाः’ अमावास्यामारभ्य ‘पौर्णमासं’ यावत् अमावास्याहवनकालो ‘न अत्येति’; एवमेव ‘आ पौर्णमास्याः’ पौर्णमास्यामारभ्य ‘अमावास्य’ यावत् पौर्णमास्याहवनकालो नात्येत्येव । तदित्यं हृष्यहोत्रोरन्वेषणाय सायम्प्रातराहुत्योञ्चतुर्यामीश्वकाशः दर्शपूर्णमासयोस्तु पञ्चदशाहः, ‘एतेन’ चतुर्यामेन पञ्चदशाहेन वा ‘अवकाशेन एव’ ‘हृष्यं’ होतारं वा ‘ल्लिषेति’ लब्धुमिच्छेत् । ‘अपिवा’ होदलाभे ‘यन्नियानाम् ओषधिवनस्यतीनां फलानि पलाशानि वा एव अपयित्वा जुहुयात्’ । ‘अपि’ तदलाभे च ‘अन्ततः’ ‘अपएव’ उदकान्येव ‘जुहुयात्’, ‘हृ’ निश्चयम्, ‘पाकयज्ञः’ पाकयज्ञनियमः ‘इति’ एवं ‘एहः’ नामर्षिः ‘आह स्म’; तथाच अवाहुतौ अपि ‘हि’ निश्चयं ‘हुतम् एव’ स्वीकार्यमस्माकम् । १३—१७

‘अहुतस्य’ गृह्येष्मौ सायम्प्रातराहुतौ येन न हुते, नापि दर्शपौर्णमासयोर्हुते येन, तस्य ‘प्रायश्चित्तं’ कर्त्तव्यं ‘भवति’—‘इति’ हेतोः ‘ब्राह्मणः’ ‘अन्नतः’ नियमाहुतिदानशून्यः ‘न स्यात्’ ‘इति’ आदेशः । १८, १९.

‘अथ अपि’ अपरमपि पक्षम् ‘उदाहरन्ति’ वदन्ति आचार्याः । तथाच—‘यावत्’ कालं ‘न हूयेत’ सायम्प्रातरहोमी दर्शपौर्णमासहोमी वा ‘तावत्’ ‘अभोजनेन’ भोजनमल्लत्वेव ‘सन्तनुयात्’ कालहरणं कुर्यात् । ‘अथ’ अनन्तरं कालातीतेऽपि ‘वदा’ यस्मिन्नेव समये ‘अधि गच्छेत्’ हृष्यं होतारं वा, तदैव ‘प्रति जुहुयात्’ सायमाह्निककालं प्रतीक्ष्य जुहुयात् । ‘एवमपि’ अभोजनेन दिनकर्त्तनेनापि ‘व्रतं’ नित्यानुष्ठेयं ‘सन्ततम्’ अवि-

‘স্থিত’ ‘भवति’; ‘इति’ गतमिदं प्रकरणं निख्यानुष्ठानस्य । २०—२३’

যদি কোন দুর্বিপাকে গৃহ্যাগ্নিতে সায়ং ও প্রাতর্হোম করিবার এবং দর্শ ও পৌর্ণমাস যাগ করিবার আয়োজন সঙ্গ্ৰহীত না হয় বা পীড়াদিনিবন্ধন স্বয়ং ও পত্নী উভয়েই অসমর্থ হয় ও হঠাৎ তৎক্ষণাৎ প্রতিনিখিলাভও হ্রস্ব হয়’ত তাদৃশস্থলে, সায়ং-হোমের সময় পর্য্যন্তও প্রাতরাহ্নতির সময় অতীত হইবে না এবং প্রাতরাহ্নতির সময় পর্য্যন্তও সায়ংহোমের সময় অতীত হইবে না এবং অমাবাস্যা হইতে পূর্ণিমার পূর্বদিবস পর্য্যন্ত পঞ্চদিবসের যে কোন দিবস অমাবাস্যা-যাগ হইতে পারিবে ও পূর্ণিমা হইতে অমাবাস্যার পূর্বদিবস পর্য্যন্ত পঞ্চ দিবসের যে কোন দিবস পৌর্ণমান্যা-যাগ হইতে পারিবে ! এই সময়ের মধ্যে আয়োজন যাহা কিছু অপ্রতুল তাহা সঙ্গ্ৰহীত করিতে যত্ন করিবে এবং এই অবকাশে হোতা লাভও করিতে পারিবে । যদি হবনীয় অন্নাদি সঙ্গ্ৰহীত না হয়, তাহাতেও ক্ষতি নাই ফলের দ্বারাও হবন সম্পন্ন করিবে, অভাবপক্ষে ধান্যাদি শস্যবৃক্ষের বা আত্মাদি বনস্পতির পত্রের দ্বারাও হোমকার্য্য সম্পন্ন করিবে, ঐড় ঋষি বলেন অস্তুত একমাত্র জলের দ্বারাও যাগ হইবে । যদি এমন কোন ঘোর দুর্দৈবে জলপর্য্যন্ত সঙ্গ্ৰহের উপায় না হয়’ত যাবৎ হোমের উপায় নিশ্চয় না হইবে তাবৎ অনাহার থাকিবে, পরে যখনই হবনীয় পাইবে বা হোতলাভ করিবে তখনই যথাসময় সায়ং বা প্রাতরাহ্নতি প্রদান ও দর্শ বা পৌর্ণমাস যজন করিবে । এ প্রকারেও উক্ত কার্য্য

সমস্তের নিয়মিত কর্তব্যতা রক্ষা করিবে পরং ভ্রাক্ষণ কোণে
রূপেই ব্রত-শূন্য হইবে না, ব্রতশূন্য হইলে প্রায়শ্চিত্ত
করিতে হয়। ১৩-২৩

এষোক্ত অর্ঘ্যে হবিরাহুতিষু ন্যায়ঃ ॥ ২৪

‘অতর্ঘ্য’ ইতঃপরং ‘হবিরাহুতিষু’ হবির্भिঃ বহুभिর্নিষ্যাদেযু
নৈমিত্তিকেষু কাষ্যেষু চ সর্বেষু হোমেষু ‘এষঃ’ এষ ‘ন্যায়ঃ’
প্রকারঃ, অর্ঘ্যতঃ পূর্বসুপঘাতহোমদ্বয়ং ততশ্চ ভবস্তীর্ণাভিঘাতিং
প্রজ্ঞাত্বৈব স্ববনং কার্যমিতি । ২৪

ইহার পরে, চরুদ্বারা সম্পাদ্য যে সমস্ত যাগ বলা
যাইবে, সে সমস্ত স্থলেও অবিকল এইরূপেই উদ্বৃথল মুসল
স্থাপনাদি সমস্ত কার্য্য করিতে হইবে। ২৪

মন্ত্রান্তে স্বাহাকারঃ ॥ ২৫

‘মন্ত্রান্তে’ হবিঃপ্রদানমননসাধনান্তে পূর্বত্র পরত্র চ
সর্বত্রৈব হোমে ‘স্বাহাকারঃ’ স্বাহাপদং প্রযোক্তব্যম্ । ২৫

আহুতির সমস্ত মন্ত্রেরই শেষে ‘স্বাহা’ পদ যোগ করিয়া
প্রয়োগ করিবে। ২৫

আজ্যাহুতিষ্বাজ্যমেব সঃস্কৃত্যোপঘাতং জুহুয়া-
ন্বাজ্যভাগৌ ন স্থিষ্টক্বদাজ্যাহুতিষ্বনাদেশী পুরস্তা-
ন্বোপরিষ্ঠান্চ মহাব্যাহুতিभिর্দীমৌ যথা পাণ্ডিয়হণে
তথা চূড়া কর্মস্থ্যপনয়নে গোদানে চ ॥ ২৬-২৮

— ‘আজ্ঞাহুতিষু’ যত্র হবিभिर्न হবনং বিধেयमपि तु आज्ञै-
 रিवाहुतयो विधास्यन्ते’ তত্র ‘আজ্ঞমেব সংস্কৃত্য’ বহুপাকাস্থা-
 স্ত্রীজনমনর্ধকমিত্যুলুখলাদুঃপসাৎনাদিকামঞ্জলী ব ‘উপঘাত’
 প্রকৃতযাগস্বীপৌছাতরুপমেকমেব হোমং ‘জুহুয়াৎ’; ‘ন আজ্ঞভাগৌ’
 স্তুমৃৎ হীতাদ্ব্যাজ্ঞভাগদ্বয়াক্রমুপঘাতহবনং ন কার্যম্ , ‘ন
 স্তিষ্টক্ৰদৃ’ স্তিষ্টক্ৰযাগৌঃপি তত্রানাবশ্যকঃ । অপিচ ‘আজ্ঞা-
 হুতিষু’ সর্বত্রৈব ‘অনাदेशे’ विशेषविध्यभावे सुतरां गर्भाधानादौ
 ‘पुरस्तात्’ प्रधानकर्मणः ‘उपरिष्ठाच्च’ तस्य ‘महाव्याहृतिभिः’
 भूर्भुवःस्वरिति समस्ताभिः ‘होमः’ एकएव कार्यः । ननु चूडा-
 करणादावपि नास्ति कश्चिद् विशेषादेशइति तत्रापि किमेक-
 एव होमो महाव्याहृतिभिरिति व्युदस्यत्यनेनातिदेशसूत्रेण;—
 ‘पाणिग्रहणे’ पाणिग्रहणनिमित्तं सति ‘यथा’ वक्ष्यामी होम-
 चतुष्टयम् ‘महाव्याहृतिभिश्च पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थीम्’—इति,
 ‘चूडाकर्मणि, उपनयने, गोदाने च’ ‘तथा’ एव कार्यं होम-
 चतुष्टयमित्यतिदेशसूत्रम् । २६—२८

যে সমস্ত হোম কেবল আজ্যের দ্বারাই সম্পাদ্য,
 তাহাতে আজ্যসংস্কারমাত্র কার্য্য, উদূখন-স্থাপনাদি অনা-
 বশ্যক । এবং তাদৃশ স্থলে চরুহোমের ন্যায় চতুর্গৃহীত বা
 পঞ্চগৃহীত আজ্যের দ্বারা দুইটি উপঘাত হোম করিতে হয়
 না একবারমাত্র উপঘাত হোম করিবে ও উপস্তীর্ণাভিচারিত
 হোমও অনাবশ্যক এবং স্মিক্তকুৎ হোমও করিতে হইবে না ।
 আজ্যাহুতিস্থলে আরও বিশেষ জ্ঞাতব্য ; যে, যে কোন স্থলে
 বিশেষ বিধি নাই * তাদৃশস্থলে প্রকৃত যাগের পূর্বে ও পরে

* অর্থাৎ গর্ভাধানাদিতে ।

‘ভূঃ, ভুবঃ ও স্বঃ’ এই মহাব্যাহ্তিত্রয় পাঠপূর্বক এক একটী
আছতি প্রদান করিবে পরং বিবাহে যেরূপ ব্যবস্থা কর
যাইবে *, চূড়াকর্মে, উপনয়নে ও গোদানেও তাহা
হইবে । ২৬—২৮

অপবৃत्ते कर्मणि वामदेव्यगानम् शान्त्यर्थम्
शान्त्यर्थम् ॥ ২৬ ॥ ৬

॥ इति गोमिल-गृहसूत्रे प्रथमः प्रपाठकः ॥

‘কর্মণি’ নিত্যে, নৈমিত্তিকে, কাম্যে বা সর্বত্রৈব ‘অপবৃत्ते’
সমাপ্তে সর্বান্তে ইতি যাবৎ ‘বামদেব্যগানম্’ বামদেব্যনামকস্য
সাম্নোগানম্ (জ০ গা০ ১,১,৫) কৰ্ম্মণ্যম্, তচ্চ ‘শান্ত্যর্থম্’
ভবতীতি শিষ্যঃ । দ্বিত্বিত্বিৰধ্যায়সমাপ্তিযৌতিকা । ২৬ ॥ ৬

इति गोमिलगृहसूत्रे प्रथमप्रपाठके नवमखण्डस्य
व्याख्यानं समाप्तम् । १, ६

॥ समाचार्यं प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

* বিবাহে বিশেষ বিধি হইবে, যে, ‘ভূঃ, ভুবঃ, স্বঃ’ এই তিনটি মহাব্যা-
হ্তির দ্বারা পৃথক্ পৃথক্ তিনটি ও ঐ তিন একত্র করিয়া পাঠপূর্বক আব একটি
সূত্রাং চারিটি হোম করিবে । উক্ত মহাব্যাহ্তিগুলি পৃথক্ পৃথক্ করিয়া
হোম করাকেই ব্যক্তহোম এবং একত্রিত পাঠপূর্বক হোম করাকে সমস্ত
হোম কহে ।

• কি নিত্য, কি নৈমিত্তিক, কি কাম্য সকলপ্রকার হোমেই
ঈশোষে বামদেব্য * গান করিবে ; তাহাতে সমস্ত আপৎ
:স্তি হইবে । ২৯ ॥ ৯

প্রথম অধ্যায়ে নবম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত । ১,৯

প্রথম অধ্যায় সমাপ্ত । ১

* ছন্দ আর্চিকের দ্বিতীয়প্রপাঠকের দ্বিতীয়াদ্বে তৃতীয়দশতের পঞ্চম
'করানশ্চিত্রমা' ঋক্ অবলম্বন কবিতা তিনটি সাম গীত হইয়াছে, তাহা
গেবগানের পঞ্চম প্রপাঠকের প্রথমাদ্বে ত্রয়োবিংশ, চতুর্বিংশ ও পঞ্চবিংশ;
তন্মধ্যে তৃতীয়টিই আর্ষেয়ব্রাহ্মণোক্ত (১,১৯) শ্রত্যনুসারে 'বামদেব্য' ।
উত্তরার্চিকের প্রথমপ্রপাঠকের প্রথমাদ্বে দ্বাদশসূক্তের প্রথমও ঐ 'করান-
শ্চিত্রমা' ঋক্ এবং ঐ সূক্তের ঐ ছন্দের আরও দুইটি ঋক্ আছে ; "হদ্-
যোনাং তদ্বক্তরয়ের্গায়তি" তাণ্ড্যব্রাহ্মণোক্ত এই শ্রত্যনুসারে ঐ দুইটিতেও
বামদেব্য গান হইবাথাকে ; এই তিনটি বামদেব্য একত্রিত গীত হইলে
তাহাকেই মহাবামদেব্য গান কহে ; এই মহাবামদেব্য গানটি উৎপানের
প্রথমপ্রপাঠকের প্রথমাদ্বে পঞ্চম সাম ।

अथ द्वितीयप्रपाठकः ॥

(अथ विवाहः)

॥ ॐ ॥ पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत । १

‘पुण्ये नक्षत्रे’ ज्योतिःशास्त्रोक्ते ‘दारान्’ पत्नीं ‘कुर्वीत’ स्वीकुर्वीत । १

ज्योतिषशास्त्रानुसारेण शुभ नक्षत्रे दारग्रहणं करिष्ये । १

लक्षणप्रशस्तान् कुशलेन । २

कीदृशान् दारानित्याह—‘लक्षणप्रशस्तान्’ प्रशस्तलक्षणो-
पेतान् ‘कुशलेन’ लक्षणाभिन्नजनेन परीक्ष्यति । २

• यौशारां सुलक्षणं कुलक्षणं बुद्धिं पावेन, एतत्पुं अङ्गिष्ठं
जन कर्तृक परीक्षा कराइया, प्रशस्त-लक्षण-युक्ता दारा स्वीकार
करिष्ये । २

तदलाभे पिण्डान् । ३

‘तदलाभे’ लक्षणपरीक्षकालाभे लक्षणविचारेण सुलक्षणाया
अभावे च ‘पिण्डान्’ मृतपिण्डग्राहणपरीक्षान् कुर्वीतिति । ३

• यदि यथासमये स्त्रीलक्षणाङ्गिष्ठं काहारुं साहाय्यं ना
पांञ्जयां याय अथवा लक्षणं विचारुं करिष्यां सर्वसुलक्षणा कन्याइ
दुर्लभं ह्यत कन्याके मृतपिण्डं ग्राहणं कराइया परीक्षित
करिष्ये । ३

वेद्याः सीताया ऋदाद् गोष्ठाच्चतुष्पथादादेवना-
दादहना दीरिणात् सर्वेभ्यः सम्भार्यं नवमं समानं
कृतलक्षणान् । ४—६

‘वेद्याः’ यज्ञीयवेदीतः, ‘सीतायाः’ लाङ्गलक्ष्यस्थानात्,
‘ऋदात्’ अगाधजलस्थानात्, ‘गोष्ठात्’ गोस्थानात्, ‘चतुष्पथात्’;
‘आदेवनात्’ देवनं द्यूतस्थानं तस्मात्, ‘आदहनात्’ श्मशानात्,
‘दीरिणात्’ उत्तरप्रदेशात् मृदो गृह्यत्वा ‘समानं’ तुल्यप्रमा-
णादिकान् किञ्च ‘कृतलक्षणान्’ यतश्च योमृतपिण्डो गृहीतः
तद्यद्योतकचिक्रीकृतान् पिण्डान् कुर्वीतति अष्टौ पिण्डाः सम्यन्त्राः।
‘सर्वेभ्यः’ पिण्डेभ्य एव ‘सम्भार्यं’ किञ्चित् किञ्चिदाहृतमपि
पिण्डमेकं कुर्वीत, तदेव ‘नवमं’ पिण्डानां भवेत् । ४—६

यज्ञवेदी हईते, ऋष्टभूमि हईते, अगाधजलस्थान हईते,
गोष्ठ हईते, चतुष्पथ हईते, द्यूतस्थान हईते, श्मशान
हईते ७ उत्तरभूमि हईते किञ्चि ९ किञ्चि ९ श्रुतिके मङ्गुह
करिया, देखिते एकप्रकार पृथक् पृथक् आटि पिण्ड प्रसृत
करिबे एव ९ ९ अष्टप्रकार श्रुतिके किछु किछु लईया
एकत्र करिया आर ७ एकटि ९रूप पिण्ड करिबे, ९रूपे
नयटि पिण्ड हईल । ४—७

पाशावाधाय कुमार्या उपनामयेदतमेव प्रथम-
मृतं नाल्येति कश्चनर्त्तद्वयं पृथिवी श्रिता सर्वमिद-
मसौ भूयादिति तस्या नाम गृहीत्वेषामेकं गृह्यतेति

ব্রূয়োত পূর্বেষাং চতুর্ণাং গৃহ্ণতীমুপযচ্ছিত্ সম্ভার্য্য-
মপীত্যকৈ । ৩—৬

উক্তান্ পিণ্ডান্ 'পাণী' 'আধায়' 'কুমার্যাঃ' বিবাহার্থ-
পরীক্ষণীয়ায়াঃ 'উপ' সমীপে 'নাময়েত্' স্থাপয়েত্ । তত্র মন্ত্রঃ
—মৃতমেবেত্যাদির্ভূয়াদিতীত্যন্তঃ । ততश्च 'तस्याः' कुमार्याः
'नाम' गृह्णीत्वा तां सम्बोधयित्वेति यावत्, 'एषां' पिण्डानां
नवानाम् 'एकं' यं कमपि 'गृह्णाण्'—'इति' ब्रूयात् । तथा-
चोक्ते—'पूर्वेषां चतुर्णां' वेदी-सीता-इद गोष्ठीयमृन्निर्मितानां
यं कमपि 'गृह्णन्तीम्' ताम् 'उप यच्छेत्' उद्वहेत् । 'एके'
आचार्याः 'सम्भार्य्य' नवमं पिण्डं गृह्णन्तीमपि उपयच्छेत्
इत्याहुः । चतुष्पथ-देवन-श्रमशानोपरस्थानीयमृन्निर्मितपिण्डाना-
नेकतमं गृह्णन्ती दुर्लक्षणेति नोद्वाह्येति सूतरां फलितम् ।
इति कन्यापरीक्षणम् । ३—६

সেই নয়টি পিণ্ড হস্তেতে লইয়া, যে কুমারীটি বিবাহার্থ
পরীক্ষণীয়া হইবে, তাহার নিকটে উপস্থিত করিবে এবং
ঋত প্রভৃতি মন্ত্রটি পাঠ করিয়া তাহার নাম গ্রহণ পূর্বক
সম্বোধন করত বলিবে 'হে অমুকি ! এই কতিপয় পিণ্ডের
যেটি ইচ্ছা একটি গ্রহণ কর' । এইরূপ বলিলে যদি সে
পূর্বকথিত চারিটির একটি অর্থাৎ বেদী, কুষ্ঠভূমি, হ্রদ বা
'গোষ্ঠের পিণ্ডগ্রহণ করে, তবে তাহাকে স্থলক্ষণা জানিয়া
বিবাহ করিবে । কেহ কেহ বলেন, নবম পিণ্ডটি অর্থাৎ ঐ
অষ্টপ্রকার মৃত্তিকাই যাহাতে একত্রিত আছে, তাহা যে গ্রহণ
করিবে, তাহাকেও বিবাহ করিতে পারে কিন্তু চতুষ্পথ,

दृष्टान्, शशान वा ऊवन्न श्रुतिकार पिण्ड ग्रहण करिष्ये मे
कदाच विवाहेन योग्या नहे । इति कन्या प्रतीक्षा । १—९

क्लौतकैर्यवैर्भाषैर्व्याऽऽप्लुताऽ सुहृत् सुरोत्त
मेन सशरीरां त्रिर्मूर्धन्यभिषिञ्चेत् कामवेद ते नाम
मदोनामासीति समानयामुमिति पतिनाम गृह्णी-
यात् स्वाहाकारान्ताभिरुपस्थमुत्तराभ्यां प्लावयेत्
ज्ञातिकर्मतत् । १०, ११

‘क्लौतकैः’ चूर्णीकृतैः ‘यवैः मासैः वा’ ‘आप्लुताम्’ मर्दिताङ्गां
कन्यां ‘सुहृत्’ कन्यायाएव काचित् सखी ‘सुरोत्तमेन’ उत्कृष्ट-
जलेन ‘सशरीरां’ शरीरसहितां तां ‘मूर्धनि’ मस्तके ‘त्रिः’
त्रिवारम् ‘अभिषिञ्चेत्’ । तत्र ‘कामवेदादि-स्वाहाकारान्ताभिः
(म० ब्रा० १, १, २-३-४)’ ऋग्भिरभिषिञ्चनम् । तत्र च समा-
नयामुमिति मन्त्रे अमुमित्यस्य स्थाने ‘पतिनाम’ भाविभर्तृनाम
‘गृह्णीयात्’ । किञ्चोक्ताभिषिञ्चनमन्त्राणाम् ‘उत्तराभ्यां’ दाभ्याम्
‘उपस्थं’ कन्याया विशेषेण ‘प्लावयेत्’ धावयेत् । ‘एतत्’ अभ्यङ्ग-
मर्दनपूर्वकमुपस्थधावनान्तं ज्ञानं ‘ज्ञातिकर्म’ इत्युच्यते इति
गतं ज्ञातिकर्म । १०, ११

यवचूर्णं वा मासकलाहै चूर्णैश्च द्वारा कन्यां सर्वज्ञ मर्दन
करिष्या कन्यांरहै कोन नहे कागवेद प्रभृति स्वाहाकारास्तु
(म० ब्रा० १, १, २, ३, ७, ८ ४र्थ) मन्त्रद्वय पाठपूर्वकं कन्यां
गण्डके वारद्वय ऊँकृष्टं जलं जालिना दिवे, एकरूपे जल
जालिने गाहाते कन्यांर गण्ड शरीरं जालरूपे धोत इय ;

विशेषत ए तिनटि मञ्जर शेष छूटौ (७३ ७ ४४) पाठ
 करिशा ए कर्नार उपन्ह (अजननअदेश) भांलरूपे
 १७याइया दिवे । ईशाकेइ झातिकर्म्म कहे । १०, ११

पाणियहणे पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरूप-
 समाहितो भवति । १२

‘पाणियहणे’ करणीये ‘शालायाः’ मध्ये ‘पुरस्तात्’ अथतः
 ‘अग्निः’ ‘उपसमाहितः’ संस्थापितः ‘भवति’ भवेत् । १२

पाणिग्रहण करिजेत इहेले७ नाटौर मध्ये मन्थुथे अग्नि
 स्थापन कविजेत इहेवे । १२

अथ जन्यानामेकां ध्रुवाणामपाङ्गलशं पूरयित्वा
 सहोदकुम्भः प्रावृत्तो वाग्यतोऽग्नेर्वाग्निम्परिक्रम्य
 दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते प्राजनेनान्यः शमीप-
 लाशमिश्राश्च लाजाञ्चतुरङ्गलिमात्राञ्छूर्णेणोपसा-
 दयन्ति पश्चादग्नेर्दशत् पुत्रञ्च । १३—१६

‘अथ’ अनन्तरं ‘जन्यानां’ जनीं बधूं वहन्ति नयन्ति वा
 ये, तेषाम् ‘एकः’ ‘ध्रुवाणां’ अतिप्रखरतापेऽप्यशुष्कजलाशयो-
 थितानाम् ‘अपां’ ‘कलशं पूरयित्वा’ ‘प्रावृत्तः’ वस्त्राच्छादितः,
 ‘वाग्यतः’ अनियमितवाक्शून्यः, ‘अग्निम्’ तम् ‘अग्नेण’ कृत्वा
 ‘परिक्रम्य’, ‘दक्षिणतः’, दक्षिणस्यामग्नेः, ‘उदङ्मुखः’ उत्त-
 राभिसुखश्च सन् ‘अवतिष्ठते’ अवतिष्ठेत अवस्थितिं कुर्यात् ।

‘अन्यः’ तथैवैकः पुरुषः ‘प्राजनेन’ गवादिपालनदण्डेन साकं प्राजनहस्तइति यावत् भवतिष्ठेत्येव । ‘शमीपलाशमिन्त्रान्’ ‘चतुरश्रलिमात्रान्’ ‘लाजान् च’ ‘सूपेण’ कृत्वा ततैव ‘अग्निः पश्चात्’ प्रदेशे ‘उप सादयन्ति’ स्थापयन्ति स्थापयेयुः ये के चाम्नीयजनाइति । ‘दृश्यत्पुत्र’ दृश्यदः पेषणाधारस्य शिला-खण्डस्य क्रोडे पुत्रवत् शीते य उपलः पेषणकरः तम् ‘च’ अपि उपसादयन्तीत्येव । १३—१६

अनसुत्र कन्यार आश्रीय केह एकजना, ये जलाशयेर झल कदापि शुक्र ना ह्य अदृश जले कलश पूर्ण करिया बन्ना-छादित हईया एवं संयतवाक् हईया अग्निके सम्मुखे राथिया प्रदक्षिणक्रमे अग्निर दक्षिणे उतराभिमुख हईया अवस्थिति करिबे । आरंभ एकजना ऐरूपे पाँचनी हस्ते लईया থাকिबे । अग्निर पश्चाद्भागे शमीपत्रमिश्रित चतुरश्रलि परिमित लाजा (शै) रक्षित हईबे एवं एकटा लोड़ाओ तथाय रक्षित থাকिबे । १७—१७

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सशिरस्का-
मुता भवति । १७

‘अथ’ अनन्तरं ‘यस्याः’ कन्यायाः ‘पाणिं’ ‘ग्रहीष्यन् भवति’ वरः सा कन्या ‘सशिरस्का’ शिरःसहिता आमुता ज्ञाता भवति भवेत् । इति विवाहद्वितीयकन्याज्ञानम् । १७

. अनसुत्र, वर ये कन्यार पाणिग्रहण करिबे, ताहाके

पञ्चक पर्याप्तु भिजाइया सान्कराइया दिवे । ईशाई विवाह
भवमेर कन्यासान् । ११

अहतेन वसनेन पतिः परिदध्याद् या अहन्त-
इत्येतयर्चा परिधत्त धत्त वाससेति च । १८

एतत्स्नानानन्तरं 'पतिः' भावौ 'याअहन्तन् (म० ब्रा०
१,१,५)—'इत्येतया ऋचा' 'परिधत्तधत्तवाससा (म० ब्रा०
१.१,६)—'इति' अनया ऋचा 'च' 'अहतेन' अखण्डेन
'वसनेन' 'परि दध्यात्' अहत्तं वसनं तां परिधापयेदित्यर्थः ।
इति कन्यावासपरिधापनम् । १८

एहै स्नानेर परे भावी पति 'वाअकृन्तन् (म० ब्रा० ५३)'
मन्त्र एवम् 'परिधत्तधत्तवाससा (म० ब्रा० ७४)' मन्त्र पाठ
करिशा सेहै कन्याके अथञ्च वास परिधान कराइवे । ईशाई
कन्यावास परिधापन । १८

प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानयञ्चपेत् सीमो-
ऽददद्गन्धर्वायेति पश्चादग्निः संवेष्टितङ्कटमेवञ्चातीयं
वाऽन्यत् पदा प्रवर्त्तयन्तीं वाचयेत् प्र मे पतियानः
पन्थाः कल्पतामिति स्वयञ्चपेदजपन्थाम्प्रास्यादिति
वर्हिषोऽन्तङ्कटान्तम्प्रापयेत् । १९—२२

ततश्च 'प्रावृतां' आच्छादितां किञ्च 'यज्ञोपवीतिनीं'
यज्ञोपवीतयुतां तां कन्याम् 'अभि' अभिसुखम् 'उत' उक्तं उ-

रूपेण समीपमानीय भावी पतिः सोमोद्ददद्गन्धर्वाय (म० ब्रा० १,१,७)—इति मन्त्रं 'जपेत्' पठेत् । अपिच 'अन्धेः पश्चात्' संवेष्टितं 'कटम्' एवञ्जातीयं कटतुल्यम्. 'अन्यत्' आस्तरणं वा 'प्रवर्त्तयन्तीं' पदा चालयन्तीं 'प्रमे (म० ब्रा० १, १,८)—इति' बधूँ 'वाचयेत्' । 'अजपन्त्रां' तस्यां प्रास्था (म० ब्रा० १,१,८वा)—इति' इमं मन्त्रं 'स्वयम्' एव 'जपेत्' । एवमेव चालयन्ती कटान्तं 'बर्हिषः' आस्तृतस्य 'अन्त' समीपं 'प्रापयेत्' । १९—२२

पत्रे मेहे कन्याके वज्रावृत्ता ७ यज्ज्ञापवौतिनी करिग्रा भावी पति निरुत्तभिन्नुथ करत समोपे आनाइया 'सोमोद्ददद् (म० ब्रा० १म)' मन्त्र पाठ करिरेव एवं अग्निर पश्चाते स्थापित कट वा ढेरूप अपत्र कोन आमन मेहे कन्या पाठ द्वारा चालाईया अग्निर समीपेआस्तृत बर्हि पर्यास्त आनाइवे : मेहे समये ँ भावी बधूके 'प्र मे (म० ब्रा० ८म)' मन्त्र पाठ कराइवे, यदि पाठ करिते ना पारेत भावी पति 'प्राग्या (म० ब्रा० ८म वा)' मन्त्र स्वयंहे पाठ करिरेव । १९—२२

पूर्वे कटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति दक्षिणेण पाणिना दक्षिणमण्डसमन्वारध्यायाः षडा- ज्याहुतीर्जुहोत्यग्निरेतुप्रथमद्वित्येतत् प्रभृतिभिर्महा- व्राहृतिभिश्च पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थीम् । २३—२६

‘পূর্ব কটান্তে’ কটস্য পূর্বপ্রান্তে ‘পাণিগ্রাহস্য’ পাণিগ্রাহ্যে
 গৃহীতস্য ভাবিপত্যুঃ ‘দক্ষিণতঃ’ দক্ষিণস্যাম্ ‘উপবিশতি’
 (ধূত্বিত্তিগেৰ্ণ. (২৩) । ‘দক্ষিণেণ পাণিনা’ বরস্য ‘দক্ষিণম্
 শ্ৰীতম্’ ‘অন্বারন্বায়াঃ’ অন্বারন্বয়ং পৃষ্ঠতঃ স্মরণং তত্ কুর্বা-
 ন্বায়াঃ বধ্বাঃ গ্রহণদ্বীতকমঙ্গলকামনয়া “অগ্নিরেতু প্রথমঃ
 (ম০ ব্রা০ ১, ১, ৮—১৪)”—ইত্যেতৎপ্রভৃতিभिঃ षड্भिर्मন্ত্রैঃ
 ‘ষট্ আন্বাহুতীঃ’ ‘জুহোতি’ জুহুয়াৎ পাণিগ্রাহ ইতি
 গ্ৰেৰ্ণ: (২৪) । ‘মহাব্যাহুতিभिঃ’ তিস্ত্ৰभिঃ ‘পৃথক্’ বিभिन्নাঃ
 তিস্ত্ৰ আহুতী জুহুয়াৎ (২৫) । ‘সসস্তাभिঃ’ তাभिঃ ‘চতু-
 র্থীম্’ আহুতিং ‘চ’ জুহুয়াৎ (. .) ॥ ২৩—২৬

ইতি সামবেদীয়ে গৌমিলগৃহসূত্রে দ্বিতীয়প্রপাঠকে প্রথমস্বৰ্ণস্ব
 ব্যাখ্যানং সামশ্রমিকৃতং সমাপ্তম্ । ২, ১

সেই পদচালিত কটের পূর্বপ্রান্তে পাণিগ্রাহ্যে প্রবৃত্ত
 ভাবী পতির দক্ষিণে বধু উপবিশ্তে হইবে (২৩) । কনয়া,
 স্ত্রীয়ে দক্ষিণ হস্তের দ্বারা বটবর দক্ষিণ ঋক্ষ স্পর্শ করিয়া
 থাকিবে এবং বর কনয়ার গ্রহণ দ্যোতক কল্যাণ প্রার্থনা করিতে
 প্রবৃত্ত হইয়া ‘অগ্নিরেতু প্রথমঃ (ম০ ব্রা০ ১, ১, ৮—১৪)’
 প্রভৃতি ছয়টি মন্ত্রবাবা ছয় আহুতি প্রদান করিবে (২৪) ।
 পরে ‘হুঃ, ভুবঃ ও স্বঃ’ এই তিনটি মহাব্যাহুতি পাঠ পূর্বক
 পৃথক্ পৃথক্ তিনটি হোম করিবে (২৫) এবং ঐ তিনটি
 একত্রে ‘ভূভুবস্বঃ’ পাঠ করিয়া চতুর্থ হোমটি সম্পন্ন
 করিবে (২৬) । ২৩—২৬

দ্বিতীয় অধ্যায়ে প্রথম অংশের অন্তিমাদ সমাপ্ত । ২, ১ .

ଅଥାଶ୍ମାକ୍ରାମଣସହିତଲୀଳାହୋମପୂର୍ବକପରିଷ୍ଠୟମାହ ;—
 ଅଶ୍ମାକ୍ରାମଣ ପୁରୀଃମର ଲୀଳାହୋମ ପୂର୍ବକ ପରିଷ୍ଠ.
 ବଳିତେଛେନ ;—

ହୃତ୍ଵୋପୋତ୍ତିଷ୍ଠତଃ ॥ ୧

‘ହୃତ୍ଵା’ ମହାଭ୍ୟାହୃତ୍ୟନ୍ତମ୍ ‘ଉପୋତ୍ତିଷ୍ଠତଃ’ ଉପୋତ୍ୟାନଂ ମିଥଃ
 ପୃଷ୍ଠତଃ ଶ୍ଳାଧ୍ୟାର୍ପିତହସ୍ତୀ ସନ୍ତୀ ଉତ୍ୟାନଂ କୁର୍ବତଃ ଦମ୍ପତୀତି । ୧

ଏ ମହାରୀୟାହୃତି ହୋମେର ପରେଇ ଉଭୟେ ଏକତ୍ର ଉପୋ-
 ଥାନ କରିବେ ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍ଥାନକାଳେ ବରେର ବାମହସ୍ତ କନ୍ୟାର
 ପୃଷ୍ଠ ହେୟା ବାମ ଶ୍ଳେଷ୍ଠ ଏବଂ କନ୍ୟାର ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତ ବରେର ପୃଷ୍ଠ
 ହେୟା ଦକ୍ଷିଣ ଶ୍ଳେଷ୍ଠ ଥାକିବେ । ୧

ଅନୁପୃଷ୍ଠଂ ପତିଃ ପରିକ୍ରମ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣାତ ଉଦକ୍ଷୁଧୋଽବ-
 ତ୍ତିଷ୍ଠତେ ବଧ୍ଵଞ୍ଜଲିଂ ଗୃହୀତ୍ଵା ॥ ୨

‘ପତିଃ’ ‘ଅନୁପୃଷ୍ଠ’ ପରିକ୍ରମ୍ୟ’ ପୃଷ୍ଠପରିକ୍ରମଣେନ ‘ଦକ୍ଷିଣାତଃ’
 ପତ୍ୟା ଦକ୍ଷିଣାତଃ ଗତଃ ପତିଃ ‘ବଧ୍ଵଞ୍ଜଲିଂ ଗୃହୀତ୍ଵା’ ‘ଉଦକ୍ଷୁଧଃ’
 ସନ୍ ‘ଅବତ୍ତିଷ୍ଠତେ’ ॥ ୨

ପତି, ବଧୂର ପୃଷ୍ଠାଦିକ୍ଷିୟା ଦକ୍ଷିଣେ ଗମନ କରତ ତଦୀୟ
 ଅଞ୍ଜଳିଗ୍ରହଣ ପୂର୍ବକ ଉଦ୍ଭରାଭିମୁଖ ଅବସ୍ଥିତ ହେବେ । ୨

ପୂର୍ଵାଂ ମାତା ଲୀଳାନାଦାୟ ଭ୍ରାତା ବା ବଧୂ
 ମାକ୍ରାମୟେଦକ୍ଷ୍ମାନଂ ଦକ୍ଷିଣେନ ପ୍ରପଦେନ ॥ ୩

‘ମାତା ଭ୍ରାତା ବା’ ‘ଲୀଳାନା’ ‘ନାଦାୟ’ ଗୃହୀତ୍ଵା ଶାନ୍ତିବେ

‘धुं’ ‘दक्षिणेन प्रपदेन’ ‘अश्मानं’ सोपलक्षित्वापट्टकम्
‘सोपलक्षित्वापट्टकम्’ आरोहयेत् ॥ ३

। गता अथवा जाता लाजाग्रहण पूर्वकं वधूकं पक्षिण
पक्षांश द्वारा अश्माक्रामण कराइए, अर्थात् लोड़ा महित
। नार उपरि चालित करिबे । ७

पाणियहो जपतीममश्मानमारोहेति ॥ ४

तस्मिन्नेवाक्रमणकाले ‘इममश्मानमारोह (म० ब्रा० १,
११)’—‘इति’ इमं मन्त्रं ‘पाणियाहः’ पाणियहणकारी
मतिः ‘जपति’ जपेत् पठेदित्यर्थः ॥ ४

सेहे अश्माक्रामण काले पाणिग्रहणकारी ‘इममश्मान
मारोह (म० ब्रा० १, ११)’ मन्त्र पाठ करिबे । ४

‘सकृत् संगृहीतं लाजानामञ्जलिं भ्राता वध्व-
न्लावावपति तत्सोपस्तीर्णाभिघारितमग्नौ जुहो-
प्रविष्टिन्दत्यञ्जलिमियं नार्युपब्रूतेऽर्थ्यमणं नु देवं
पूषणमित्युत्तरयो हृते पतिर्यथेतं परिव्रज्य प्रदक्षिण-
ग्निं परिणयति मन्त्रवान् ब्राह्मणः कन्यलापितृभ्य-
इति परिणीता तथैवावतिष्ठते तथा ऽऽक्रामति तथा
जपति तथाऽऽवपति तथा जुहोत्येवं द्विः ॥ ५—१०

‘सकृत्’ एकवारं ‘संगृहीतं’ ‘लाजानाम् अञ्जलिं’ ‘भ्राता’
‘वध्वन्लावावपति’ स्वभगिन्या अञ्जली आवपति’ प्रयच्छति (५) । ‘सा’

वधूः 'तम्' भ्रातृदत्तम् 'अञ्जलिं' लाजाञ्जलिम् 'उपस्तीर्णाभिः
 धारितं' पूर्वोक्तप्रकारेण (६८ पृ०) प्रकृत्य 'अविच्छन्दती' विच्छेदम्
 अञ्जलिभेदमकुर्वती 'इयंनार्युपब्रूत (म० ब्रा० १,२,२)' 'इति
 अनेन मन्त्रेण 'अग्नी' 'जुहोति' जुहुयात् (६) । 'हुते' लाज,
 होमे सम्पन्नं ऽनन्तरं 'पतिः' 'यथा' येन प्रकारेण पत्नीपृष्ठदेशेन 'इति
 गतं, तथैव 'प्रदक्षिणं' यथास्यात् तथा 'परिव्रज्य' प्रत्यागत्य अध-
 तिष्ठेतेति वाक्यशेषः ; ततोऽपरः * कश्चन 'मन्त्रवान्' अधीतवेदो
 'ब्राह्मणः' 'कन्यलापित्यभ्यः [म० ब्रा० १,२,५]—'इति' अनेन
 मन्त्रेण 'परिणयति' तां कन्यां तं पतिमिति शेषः ; कन्याधाः
 पतिलोकप्रापणं बोधयति कन्यां पतिञ्चेति भावः (८) ।
 'परिणीता' च सा पत्नी 'तथैव' पूर्वोक्तप्रकारेणैव [२ सू०]
 'अवतिष्ठते', 'तथा' एव 'आक्रामति' [३ सू०] ताम्, 'तथा'
 एव 'जपति' [४ सू०] पतिः, 'तथा' एव (५ सू०) 'आवपति'
 भ्राता, 'तथा' एव [६ सू०] 'जुहोति' वारहायम् 'कन्या-
 स्वयमेव (८) । अत्र च 'उत्तरयाः' लाजाहोमयोः 'अर्थमणं' तु 'देवं
 (म० ब्रा० १,२,३)—'पूषणं' (म० ब्रा० १,२,४)—'इति' एतौ
 मन्त्रौ यथाक्रमेण प्रयोक्तव्यावित्येव विशेषः (७) । 'एषम्' प्रथम-
 लाजाहोमिनोत्तरलाजाहोमद्वयमेलनेन सङ्गलनया 'त्रिः' होम-
 त्रयं सम्पन्नम् (१०) । इति गता परिणयक्रिया । ५—१०

कञ्चरं ज्ञातुं एकेवाग्नेइ एकं अञ्जलिं लाजां नईशा श्रीश

* मन्धीतादिपुस्तकेषु सम्भवे ज्ञेयं 'वा' पदस्यादर्शनात् परिणयकाले कथमपि पत्न-
 मुपस्थितं रमन्मवाप्तं प्रतिनिधेरत्यन्तानावश्यकत्वाच्चानिच्छयापि अन्तं सुष्ठुदी मत् सादृत्य
 तस्यकारणेति सत्यः ।

ভগিনীর অঞ্জলিতে প্রদান করিবে (৫)। সেই ভ্রাতৃদত্ত
লাজাঞ্জলি পূর্বোপদেশানুসারে (৬৮ পৃ.) উপস্তীর্ণাভিষ্কারিত
করিয়া অঞ্জলিভেদ না হয় এরূপ সাবধানে 'ইয়ং নাযুর্য়পক্রতে
(মংত্রাং ১,২,২)' মন্ত্র পাঠ করত সেই বধু অগ্নিতে আহুতি
প্রদান করিবে (৬)। এইরূপ আহুতি প্রদত্ত হইলে পরে পতি
যে প্রকারে গমন করিয়াছিল সেই প্রকারেই অর্থাৎ
কন্যাকে অগ্রে লইয়া পুনরাগত হইবে এবং অপর
কোন বেদজ্ঞ ব্রাহ্মণ 'কন্যালা পিতৃত্যঃ (মংত্রাং ১, ২,
৫)' মন্ত্র পাঠ করত সেই কন্যাকে সেই পতির সহিত পরি-
ণীত করিবে অর্থাৎ কন্যা যে পতিলোক প্রাপ্ত হইতেছে, ইহা
উভয়কে বুঝাইয়া দিবে (৮)। এইরূপে বধু পরিণীতা হইলে
আরও বারদ্বয় সেই প্রকারেই অবস্থান (২ সূ.), সেই
প্রকারেই অশ্মাক্রামণ (৩ সূ.), সেই প্রকারেই মন্ত্রপাঠ
(৪ সূ.), সেই প্রকারেই লাজাবপন (৫ সূ.) ও সেই প্রকা-
রেই লাজাহোম হইবে (৯)। কিন্তু এই হোমদ্বয়ে পূর্ব মন্ত্র
পঠিত হইবে না প্রত্যুত তৎপরিবর্তে 'অর্যমণং নু দেবং
(মংত্রাং ১, ১, '৩)' এবং 'পুষণং (মংত্রাং ১,২,৪) এই
মন্ত্রদ্বয় যথাক্রমে প্রযুক্ত হইবে (৭)। এইরূপে তিনটি লাজা-
হোম সম্পন্ন হইবে (১০) ইহাকেই 'পরিণয়' কহে। ৫—১০

अथ सप्तपदीगमनीचकामन्त्रमूर्द्धावसिञ्चनीपदमपूर्वकं पाणि-
दहयमाह ;—

অনন্তর সপ্তপদী গমন, ঈক্ষকামন্ত্রণ ও মূর্দ্ধাবসিঞ্চন কখন
পূর্বক পাণিগ্রহণ বলা হইতেছে,—

शूर्पेण शेषमग्नावोष्य प्रागुदीचीमभ्युत्क्रामन्त्ये-
कमिषद्भृति दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामेन्मा-
ःसवेन दक्षिणमतिक्रामेति ब्रूयात् ॥ ११—१३

'शेष' लाजानाम्, 'शूर्पेण' गृहीत्वा 'अग्नी' 'ओष्य'
अमन्त्रकमेव निक्षिप्य 'प्रागुदीचीम्' ऐशानीं विदिशम् 'एकमिषे
(१, २, ६७)'—'इति' सप्तभिः यजुर्भिः सप्तवारमुत्तरोत्तरम्
अभ्युत्क्रामयन्ति मन्त्रादिपरिजना वधूमिति (११) । तत्र चाक्रा-
मणक्रममुपदिशति ;--'दक्षिणेन पादेन' 'प्रक्रम्य' भूमिम्, 'अनु'
पश्चात् 'सव्येन' पादेन 'क्रामेत्' तामेव स्थलीम् (१२) । परं
तत्रापि 'सव्येन दक्षिणं मा अतिक्राम'—'इति' इमं मुपदेशं
ब्रूयात् ताम् (१३) । एवञ्च प्रथमं सव्यपादक्षिपणं, सव्येन पादेन
दक्षिणपादाक्रमणञ्च निषिद्धमिति । गतमिदं सप्तपदीगम-
नम् ॥ ११—१३

वारज्जय हतावशिके लाजाङ्गुलि शूर्पे लहैया अमन्त्रक
अग्निते निक्षेप करिया ज्ञेशान कोणे 'एक मिषे (१, २,
७९)' प्रभृति सप्त मन्त्र पाठानुसारे वधुके यथाक्रमे
सप्तपद गमन कराइवे (११) । ताहाते विशेष लक्ष्य थाकिने
ये प्रथमे बाय पौद क्रिष्टु ना हय (१२) एव२ बाय पौद द्वारा
दक्षिण पौद आक्रान्तु० ना हय ! ईहाकेई सप्तपदी गमन
कहे । ११—१३

ईक्षकान् प्रतिमन्त्रयेत् सुमङ्गलीरियं वधूरिति ॥ १४

तदनन्तरम् सुमङ्गलीरियं वधूः (म० ब्रा० १, २, ८)—
ति' इमं मन्त्रं पठन् पाणिग्राहः 'ईक्षकान्' विवाह-दर्शकान्
सर्वानिवाविशेषेण 'प्रति मन्त्रयेत्' आश्रीः प्रार्थयेत् । इदमेव
प्रेक्षकामन्त्रणम् ॥ १४

तदनन्तरं 'सुमङ्गलीरियं वधूः (म० ब्रा० १, २, ८)'—एहै
मन्त्रं पाठं करतु दर्शकं तदनन्तरं निकटे आशीर्षाञ्जनं इहेत् ॥ १४

अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंभ्रज्य पाणिग्राहं मूर्ध्नि-
वसिञ्चति तथेतरांसमञ्चन्वित्येतयर्चा ॥ १५

ततश्च 'मौदकः' उदककुम्भयुक्तः कश्चन पुरुषः 'अग्निम्-
अपरेण' अग्निः पश्चिमतः दम्पतीस्थानं 'अनुसंभ्रज्य' समागत्य
'पाणिग्राहं' वरं 'तथैव इतरां' वधूञ्च 'समञ्चन्तु (म० ब्रा०
१, २, ८)'—'इति एतया ऋचा' दम्पतीभ्यामुच्यमानया सप-
नकालं संसृज्य 'मूर्ध्नि' तयोर्द्वयोरेव 'अवसिञ्चति' आ-
सिञ्चति उदकेनैवेत्यासिञ्चनम् ॥ १५

अनन्तरं कोनं कुलवाही अग्निं पश्चिमे आगिना पाणि-
ग्राहार्थं उदकं वरेण च कन्यारं मन्त्रके कुलं टालिना स्नानं
कराद्देशां दिवे एव सैहै समये दम्पती एकवाक्यं 'सम-
ञ्चन्तु (म० ब्रा० १, २, ८)' मन्त्रं पाठं करित्वे ॥ १५

अवसित्तायाः सव्येन पाणिनाञ्जलिमुपोद्गृह्य
दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं
गृहीत्वैताः षट् पाणियग्रहणीया जपति गृभ्णामि तः
इति ॥ १६

‘अवसित्तायाः’ वधाः ‘अञ्जलिं’ ‘सव्येन पाणिना’ ‘उपो-
द्गृह्य’ स्वसमीपे अर्द्धीकरणपूर्वकं प्रगृह्य, तस्याएव ‘साङ्गुष्ठम्’
अङ्गुष्ठसहितम् ‘उत्तानं’ पृष्ठनिम्नं ‘पाणिं’ आमणिवन्धाङ्गुलि-
चयं ‘दक्षिणेन पाणिना’ ‘गृहीत्वा’ ‘गृभ्णामि ते (१, २,
१०—१५)’—‘इति’ ‘एताः’ ‘पाणियग्रहणीयाः’ पाणियग्रहणार्थ-
बोधिकाः ऋचः षट् ‘जपति’ जपेत् पाणियाह इति शेषः ।
इति गतं पाणियग्रहणम् ॥ १६

पति, नेहै क्लमिक्त वधूर अञ्जलि वाम हस्त एहण करत
स्वसमीपे किञ्चिद्दूर्गे नहैशा दक्षिण हस्तुर द्वारा तदीय साङ्गुष्ठ
उत्तान दक्षिण पाणि (गणिवन्ध हहेते अञ्जलि पर्याप्त)
एहण करत ‘गृभ्णामि ते (न० ब्रा० १, २, १.—१५)’ अहृति
पाणि एहणार्थ बोधक छत्रटि शक् पाठ करिवे । ईशाई
पाणिग्रहण । १७

समाप्तासूहहन्ति ॥ १७ ॥ २

‘समाप्तासू’ पाणियग्रहणान्तक्रियासु ‘सूहहन्ति’ पतिलोकं
प्रापयन्ति वधूम् स्वजनाः रथादयो वा करणादीनामपि कर्तृत्वं

ভবন্তেব, কারকাষণাং বিবচাধীনত্বাৎ, কাঠা: পশন্তি' ইত্যাदि
'ভাষ্যমেব নিদর্শনমিতি । ইত্যুদাহঃ । ১৩

ইতি সামবেদীযে গোভিলগৃহ্যসূত্রে দ্বিতীয়প্রপাঠকে দ্বিতীয়স্বপ্নস্য
ব্যাখ্যানং সামশ্রমিক্তং সমাপ্তম্ । ২,২

পাণি গ্রহণান্তে সমস্ত ক্রিয়া সমাপ্ত হইলে পরে সেই
বধূকে স্বজনগণ ব্রথাদি দ্বারা বহন করিবে অর্থাৎ পতিলোক
প্রাপ্ত করাইবে । ইহাই উদাহঃ । ১৭

দ্বিতীয় অধ্যায়ে দ্বিতীয় খণ্ডেত অনুবাদ সমাপ্ত । ২,২

অধীন্তরবিবাহঃ ;—

প্রাগুদীচ্যাং দিশি যদ্বান্নাণকুলমভিরূপন্তত্রান্নি-
রূপসমাহিতো ভবতি ॥ ১

'প্রাগুদীচ্যাং' ऐशान्यां 'दिशि' 'यत्' 'अभिरूपं' तपःस्ना-
ध्याययुतं 'ब्राह्मणकुलम्', 'तत्र' ब्राह्मणकुले 'अग्निः' वैवाहिकः
'उपसमाहितः' यथाविधि स्थापितः 'भवति' भवेत् ॥ १

যদি নিজ আলয় দূরে থাকে ত সমীপস্থ ভ্রমণ কোণ-
স্থিত কোন উপযুক্ত ভ্রমণের গৃহে উত্তরবিবাহ সম্পাদনার্থ
যথাবিধি অগ্নি সংস্থাপন করিবে । ১

अपर्याग्निमानडुहः३ रोहितं चर्म प्राग्ग्रीवमुक्ता
लोमास्तीर्णं भवति ॥ २

‘अग्निम् अपरेण’ अग्नेः पश्चात् ‘रोहितं’ लोहितं शुष्कमिति
भावः ‘आनडुहं चर्म’ गोचर्म ‘प्राग्ग्रीवं’ ‘उत्तरलोम’ उपरिष्ठा-
लोमपृष्ठम् ‘आस्तीर्णं’ पतितम् ‘भवति’ भवेत् ॥ २

सेहै स्थापित अग्निं पश्चाद्वागे शुक्ल सूतरां लोहित-
वर्ष गो-चर्म एकथानि, लोमपृष्ठं उपरिभागे राशिया पूर्व-
पश्चिमे लम्बायमानरूपे आसृत करिबे, ताहाते ऐ चर्मैर
शिरोदेश पूर्वभागे हईबे सूतरां अधोदेश पश्चिमदिग्गत
थाकिबे । २

तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेशयन्ति ॥ ३

‘तस्मिन्’ आसृते आनडुहे चर्मणि ‘एनां’ ‘वाग्यतां’
निर्णयमितवाचाम् ‘उपवेशयन्ति’ आत्मीयजनाः । ३

सेहै पातित गो चर्मै एहै वधूके नियमित वाचा करिया
वसाईया दिबे । ३

सा खल्वास्तएवानक्षत्रदर्शनात् ॥ ४

‘सा’ वधूः ‘खलु’ निश्चयम् ‘आनक्षत्रदर्शनात्’ अस्तमितं
दिवाकरे यावत् नक्षत्रैकमपि दृश्यते तावत् तथा ‘एव’
‘आस्ती’ ॥ ४

नेहै वधू नक्षत्रोदय काल पर्यास्तु सेहैरूपहै वसिधा
थाकिबे । ४

प्रोक्ते नक्षत्रे षड्भाज्याहुतीर्जु होतिलेखासन्धिष्वि-
त्येतत्प्रभृतिभिः ॥ ५

‘नक्षत्रे प्रोक्ते’ मेघाच्छन्नादिहेतुभिः नक्षत्रोदयादर्शनेऽपि
उद्धितमेव नक्षत्रमण्डलं यतस्तत्कालोऽयमागतः—इत्येवमभि-
जनैः कथिते ‘लेखासन्धिषु (म० ब्रा० १,३,१—६)’—‘इत्ये-
तत्प्रभृतिभिः मन्त्रैः षड्भिः ‘षट्’ ‘आज्याहुतीः’ ‘जुहोति’
जुहुयात् षतिरिति शेषः ॥ ५

प्राञ्जगण कर्तृक नक्षत्र उदय इत्यादि * कथित इहेलेह
‘लेखासन्धिषु (म० ब्रा० १,३,१—६)’ इत्यादि छयटि मन्त्रे छयटि
आज्याहुति हवन करिवे । ५

आहुतेराहुतेस्तु सम्पातं मूर्ध्नि वध्वा अवनयेत् ॥ ६

‘आहुतेः आहुतेः’ प्रत्याहुतेः ‘सम्पातं तु’ अवशिष्टतधारां
‘वध्वा मूर्ध्नि’ ‘अवनयेत्’ । ६

सेहै छयटि आहुतिरु एतोकेरहै शेष श्रुतधारा सेहै
बधुर मन्त्रके अवनयित करिवे । ७

हुत्वोपोत्थायोपनिष्क्रम्य ध्रुवं दर्शयति ॥ ७

‘हुत्वा’ एतत् षड्भाज्याहुतिहवनानन्तरं दम्पती ‘उपोत्थाय’

* एकरूप उक्ति, नक्षत्र कृते इहेले'उ इहेतेहै पाठेन अधिकत मेघाच्छ-
दि कारणेन नक्षत्र दर्शनं न्ना षट्मन्त्रे नक्षत्रोदयस्य कालं अनुमानं करि-
३ इहेते पाठेन ।

সহৈবোত্তিষ্ঠন্তী 'উপনিষদ্ভ্য' সহৈব হোমস্থানানির্গত্ব 'ধ্রুব'।
ধ্রুবসন্ম' নক্ষত্র' দর্শয়তি পতি: পত্নীমিতি । ৩

এই ছয় আছতি ও আছতি-শেষ গ্রহণের পরে দম্পতী;
উভয়ে একত্র উথিত হইয়া উভয়েই একত্র হোমস্থান হইতে
নির্গত হওত পতি পত্নীকে ধ্রুব নক্ষত্র দর্শন করাইবে । ৭

ধ্রুবমসি ধ্রুবার্হ পতিকুলে ভূয়াস মমুথ্যাসা-
বিতি পতিনাম গৃহীয়াদাত্মনশ্চ ॥ ৮

তত্র ধ্রুবদর্শনকালে 'ধ্রুবমসি ধ্রুবার্হ পতিকুলে ভূয়াস
মমুথ্যাসী'—'ইতি' ইমং মন্ত্র' বধূ: পঠেৎ । 'চ' অপি অমুথ—
ইত্যস্য স্থানে স্বপতিনাম মমুথ্যাসী নাম 'মাখন:'
নাম প্রথমান্ত' 'গৃহীয়াৎ' ॥ ৮

সেই ধ্রুব-দর্শন সময়ে "হে নক্ষত্র! তুমি স্থিরপ্রকৃতি,
এই জনাই ধ্রুব নামে বিখ্যাত, আমিহ ঘেন পতিকূলে স্থির-
প্রকৃতি হই! আমি অমুক নাম্নী, অমুক নাম ব্যক্তির পত্নী"
এই মন্ত্র বধূ পাঠ করিবে । এই মন্ত্রের মধ্যগত অমুক পদের
স্থানে পতির নাম এবং অমুক নাম্নীর স্থানে স্বীয় নাম গ্রহণ
করিবে । ৮

অকন্বতীশ্চ ॥ ৯

'অ' অপি 'অকন্বতী' নক্ষত্রবিশেষ' দর্শয়তি তাং পতিরিতি । ৯
সেই সময়েই পতি বধূকে অকন্বতী, নামক নক্ষত্রটিও দর্শন
করাইবে । ৯

रुद्राहमस्मीत्येव मेव ॥ १०

‘रुद्राहमस्मीत्येव मेव’—‘इति’ । ‘एवमेव’
वीक्षणप्रकारेण पत्युः स्वस्य च नामग्रहणपूर्वकमेव वधुः पठे-
इति । १०

এই অল্পকৃতী দর্শনকালে বধু বলিবে—‘অমুক নাম্নী
আমি, অমুক নাম পতির আদেশ-বন্ধা হইতেছি’ । ১০

অথৈনামনুমন্তথতে ধ্রুবাঈরিত্যেতযচ্চা ॥ ১১

‘অথ’ অনন্তরম্ ‘এনা’ বধু ‘ধ্রুবা ঈঃ (ম० ব্রা० ১,২,৩)’
—‘ইত্যেতয়া ঋচা’ ‘অনুমন্তথতে’ পতিরিতি । ১১

তদনন্তর পতি, এই বধুকে ‘ধ্রুবা ঈঃ (ম० ব্রা० ১,৩,১)’
মন্ত্রটি পাঠ করাইবে । ১১

অনুমন্তিতা গুরুং গোত্রৈশ্চাভিবাৎসর্যতে ॥ ১২

‘অনুমন্তিতা’ সা বধুঃ ‘গোত্রৈশ্চ’ প্রামগোত্রং পতিগোত্রম্
‘স্বরন্তী’ ‘গুরুং’ পতিম্ ‘প্রভিবাৎসর্যতে’ । ১২

এ মন্ত্র পাঠকারিণী বধু ‘অমুক গোত্রা অমুক নাম্নী আমি
তোমাকে অভিবাৎসর্য করিতেছি’ বলিয়া পতির পাদ গ্রহণ
করিবে । ১২

সৌম্যস্য বাগ্বিসর্গঃ ॥ ১৩

‘সঃ’ কাসঃ ‘সম্বাসঃ’ বধ্বাঃ ‘বাগ্বিসর্গঃ’ বিশ্বমিত্তবাক্-
প্রদোম-নিয়ম-বিসর্জনশ্চেতি । ১৩

এই পর্য্যন্ত বধু নিয়মিতবাক্ থাকিলা অন্তঃপর সে নিয়ম

ত্যাগ করিবে অর্থাৎ যথেষ্ট বাক্ প্রয়োগ করি-
পারিবে । ১৩

তাবুভৌ তত্প্রভৃতি ত্রিরাত্রমক্ষারলবণাশি-
ব্রহ্মচারিণৌ ভূমৌ সহ শয়ীয়াতাম্ ॥ ১৪

‘তত্প্রভৃতি’ বিবাহকর্মারম্ভদিনতঃ ‘ত্রিরাত্র’ ত্রীষ্মহা-
রাত্রাণি ‘তাবুভৌ’ দ্ব্যতী ‘অক্ষারলবণাশিনৌ’ ক্ষারলবণাতি-
রিক্তভোজিনৌ হুবিথ্যাশিনাবিতি যাবদ্-‘সহ’ সহৈব তিষ্ঠন্তাবপি
‘ব্রহ্মচারিণৌ’ সঙ্কমশূন্যৌ ‘ভূমৌ’ পল্যঙ্কাদিবর্জিতমথ্যায়াম্
‘শয়ীয়াতাম্’ ॥ ১৪

যে দিবস প্রথম বিবাহ কার্যে প্রযুক্ত হইবে, সে দিন
অবধি তিন দিন, পতি ও পত্নী উভয়েই ক্ষারলবণ ব্যতিরেকে
অর্থাৎ হবিষ্য ভোজন করিবে এবং সতত উভয়ে একত্র
থাকিবে কিন্তু ব্রহ্মচার্য্য নষ্ট না হয় ও ভূমিতে শয়ন
করিবে । ১৪

অনার্ঘ্যমিত্যাহুরাগতেষ্বিত্যে ॥ ১৫, ১৬

‘অত্র’ তিস্তম্ভু রাশিষু যস্মিন্ কস্মিন্নপি কালৌ যথাবসরং
কন্যাপিতা বরায় ‘অর্ঘ্য’ অর্হণীয়বস্তুজাতং মধুপর্কাদিকম্
প্রদাতব্যম্ ‘ইত্যাহুঃ’ প্রাচীনাচার্যাঃ (১৫) । ‘আগতেষু’
বরায়র্হণীয়জনেষু তস্মিন্বেব কালৌ অর্ঘ্যেষু এব অর্ঘ্যদানং কর্তব্যম্
‘ইত্যেভে’ শব্দাঃ (১৬) । ১৫, ১৬

এই তিন দিবসের মধ্যে যে, কোন দিন, যে কোন
সময়েই হউক, কন্যাকর্তা, স্বীয় অবসর ক্রমে বসকে মধুপ-

• यदि पूजनिय वस्तु नगृह्येन द्वारा पूजा करिते, हेहाहे
 'शौन' मत्त किञ्च नवागण बलेन वाँहादिगुके पूजा करिते
 हेवे, ताँहारा आगत हहेवायात्त त९कणेहे कर्तव्य ।
 • शक्रेहे अर्घ्यादान कहे । १५, १७

• अनयोर्भोजननियमोव्यवस्थाप्यते,—

हविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत श्लोभूते वा
 समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत तस्य देवता अग्निः
 प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरित्युच्यते स्थालीपाकं
 व्यञ्जकदेशं पाणिनाभिमृशेदन्नपाशेन मणिनेति भुक्तो-
 च्छिष्टं वध्वै प्रदाय यथार्थम् ॥ १७—२१

‘हविष्य’ चारादिवर्जितम् ‘अन्नम्’ ‘प्रथमं’ पत्नीभोजनात्
 पूर्वं ‘परिजपितं’ वक्ष्यमाणप्रकारेण विधास्यमानमन्त्रेण च (२०
 सू०) ‘भुञ्जीत’ पतिः । अयं विधि द्वितीयादनस्येति बुद्धयर्त,
 प्रथमदिने अर्घ्यास्वादानेनैव परिदत्तेः (१७) । ‘वा’ अथवा
 द्वितीयदिनेऽरुन्वतीदर्शनान्तकर्मसु निरन्तरव्यापृतत्वात् पर-
 गृहस्थितत्वाच्च पाकाभावे ‘श्लोभूते’ तत्परदिने द्वितीयदिने
 इति यावत् ‘समशनीयं’ सम्यग् भोजनयोग्यं ‘स्थालीपाकं’
 स्थाल्यां पक्कमन्नं ‘कुर्वीत’ (१८) । ‘तस्य’ अन्नस्य भोजनाय
 ‘अग्निः प्रजापतिः विश्वेदेवाः अनुमतिः’—‘इति’ इमाः चतस्रो
 ‘देवताः’ स्तुत्याः (१९) । ‘स्थालीपाकम्’ ‘उच्यते’ पाकस्थानात्
 ‘एकदेशं’ तदीयं किञ्चिद्द्रव्यं स्वभोजनयोग्यं ‘व्यञ्ज’ पात्रान्तरे
 निक्षिप्य ‘अन्नपाशेन मणिना (म० ब्रा० १, १, ८)’—‘इति’

ইমং মন্ত্রং পঠন্ 'যাষিমা' 'অমি স্ময়িত্' পরিধীয়য়েত্ (২০) ।
 'মুক্তা' স্বভোজনানন্তরম্ 'উচ্ছিষ্ট' তত্ 'বধ্বৈ' তস্মৈ 'প্রদায়' ।
 'যথার্থ' যথাপ্রযোজনং বিহরেদিতি শ্রীমঃ (২১) ॥ ১৩—২১

এই তিন দিনের জন্য দম্পতীর ভোজন ব্যবস্থা;—

প্রথম দিবস অর্ঘ্যাস্বাদনেই পরিতৃপ্ত হইবে, দ্বিতীয় দিবস বধূব অরুক্ষতী দর্শনান্তে কার্যে ব্যস্ত থাকিবে বিশেষত পথিবধ্যে পরগৃহে তাদৃশ ব্যস্ততার মধ্যে পাকের আয়োজন হওআও স্ককঠিন, যদি হয়'ত সেই দিবসেই, অন্যথা তৎপরদিনে প্রভাত হইতেই, আপনার সম্যক্ ভোজনযোগ্য পাক প্রস্তুত করিবে। পাক প্রস্তুতকালে অগ্নি, প্রজাপতি, বিশ্বদেবা ও অনুমতি দেবতা যথাক্রমে আরাধ্য হইবেন। পাক প্রস্তুত হইলে নিজোদর-পুরণের উপযুক্ত অন্নাদি পাত্রান্তরে ঢালিয়া 'অন্নপাশেন মণিমা (মং ত্রাং ১,৩,৮)' মন্ত্র পাঠ করত ঋক্বেদবেশণ পূর্বক ভোজন করিবে। পরে ভুক্তাবশিষ্ট অন্ন বধূকে প্রদান করিয়া স্বয়ং যথেষ্ট বিচরণাদি করিবে। ১৭-২১

গৌর্দক্ষিণা ॥ ২২ ॥ ৩

অস্ব কর্মণঃ 'দক্ষিণা' 'গৌঃ' একেতি ॥ ২২ ॥ ৩

ইতি সামবেদীয়ে গোমিলগৃহসূত্রী দ্বিতীয়প্রপাঠকে তৃতীয়স্বর্গে

ব্যাখ্যানং সামশ্রমিক্রান্তং সমামম্ । ২,৩

এই কন্যাগ্রহণ কার্যের দক্ষিণা একটি গাভী । ২২ । ৩

দ্বিতীয় অধ্যায়ে তৃতীয়খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্তঃ । ২,৩

पंथि कर्त्तव्यान् नैमित्तिकविधीनाह ;—

यानमारोहन्त्याऽ सुकिंशुकं शाल्मलिमित्येता-
मृचं जपेत् ॥ १

‘यानं’ रथादिकम् ‘आरोहन्त्यां’ तस्यां वधां ‘सुकिंशुकं’
शाल्मलिम् (म० ब्रा० १,३,११)—‘इत्येताम् ऋचं’ ‘जपेत्’
पतिरिति शेषः । १

पति-भवन गगनार्थे रथादि याने वधु आरोहण करितेहे
सेहे मत्रसे पति ‘सुकिंशुकं शाल्मलिं (म० ब्रा० १,३,११)’
एहे शकटि पाठ करिते । १

अध्वनि चतुष्पथान् प्रति मन्त्रयेत् नदीश्च विषमाणि
च महावृक्षाञ्छानञ्च मा विदन् परिपन्थिन इति ॥२

‘अध्वनि’ पथि ‘चतुष्पथान्, नदीश्च’ ‘विषमाणि च’
सङ्घटस्थानानि च, ‘महावृक्षान्, श्छानं च’ प्राप्य ‘मा
विदन् परिपन्थिनः (म० ब्रा० १,३,१२)’—‘इति’ अन-
यर्था ‘प्रति’ प्रतिवारं यदा यदा उपतिष्ठेत् तदा तदैव ‘मन्त्रयेत्’
मननमौश्वरचिन्तनं कुर्यात् । २

पथिमथो चतुष्पथ, नदी, कोनरूप सकटस्थान, महावृक्ष
३ श्छान यथन यथन प्राप्य इहेवे तथन तथनई ‘मा
विदन् परिपन्थिनः (म० ब्रा० १,३,१२)’ एहे शकटि व द्वात्रा
ईश्वर मनन करिते । २

अध्वभङ्गे नद्विमोक्षे यानत्रिपथ्यासिऽन्यासु चा-

पत्सु यमेवाग्निं हरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभि-
हुत्वान्यद्रव्यमाहृत्य यच्छतेचिदभिश्चिषद्भुताग्यशेषे-
णाभ्यञ्जेत् ॥ ३

‘अक्षभङ्गे’ रथचक्रे भग्ने, ‘नडविमोक्षे’ नद्यात् प्रथुतेऽग्नादी
‘यानविपर्याषे’ वाहनदौरात्मिन रथस्य पश्चात् पाश्र्वयोर्वा
गमने सति, ‘च’ अपि ‘अन्यासु आपत्सु’ समापतितासु किं
कत्तव्यमित्याह ;—तदा ‘यमेवाग्निं’ लौकिकमलौकिकं
(१, १, १५—१८ सू०) वा ‘हरन्ति’ आहरन्ति विपत्यातदर्शन-
सञ्जातदयाः स्वजनाः पान्यास्तद्गाम्या वा ‘तमेव’ अग्निम् ‘उप’
समीपे ‘समाधाय’ सम्यक् प्रज्वाल्य तत्रैवाग्नी ‘व्याहृतिभिः’
तिष्ठभिः आज्यतन्त्रेण ‘हुत्वा’ ततः ‘अन्यद्रव्यं’ अन्य चक्रादिकं
यानान्तरं वा ‘आहृत्य’ समीपतो यथासंभ्यं सङ्गृह्य ‘यच्छतेचिद-
भिश्चिषे’ (सा० छ० आ० ३, २, १, २)—‘इति’ ऋषूक्तं
साम (गी० गा० ६, २, २२) गायन् [अनादिष्टपरिभाषयान्
साम् एव बोधः सूत्रे ऋगादिपदानुल्लेखात्] ‘आज्यशेषेण’ हुता-
वशिष्टेनाज्येन तं चक्रादिकं यथास्थानं ‘अभ्यञ्जेत्’ अक्षयेत् । ३

यदि पथिमध्ये रथेर चक्र उग्र इय वा वाहन श्वले
विमुक्त इहेया याय अथवा अपथे वा पश्चात् पथे रथादि
क्षेपण करे, ताहा इहेले इहाते अशुभ आशङ्का करिया
सेइ दोष उपशमेर जन्य सेइ श्वाणेइ अग्नि श्वापन करत
महावाञ्छित्त्रय पाठ पृर्रक आहृतित्रय प्रदान करिबे ;
एइ, अग्नि पृर्रोक्त विधानानुसारे (१, १, १५—१८)

সংগৃহীত হইলেই ভাল হয়, অভাবে যে কোন রূপ হউক তাহাতে ক্ষতি নাই। পরে চক্র বা যানাস্তর সংগৃহীত হইলে 'যথ্যতেচিদভিল্লিষে (সাং ছং আং ৩,২,১,২)' ঋদ্ধ্বূলক সামটি (গেং গাং ৬.২,২২) গান করত হুতাবশিষ্টে স্মৃত সেই চক্রাদির যথাস্থানে রাখাইয়া দিবে। ৩

বামদেবাং গীত্বাঃসরোহিত্ প্রাপ্তিষু বামদেবাম্ ॥৪,৫

তত: 'বামদেব্য' বামদেব্যনামকং সাম 'গীত্বা' 'সরোহিত্' পুনরপি রঘাদি যানং, পতি: বধূসহিত: (৪)। 'প্রাপ্তিষু' স্বরূহিষু পুনরপি 'বামদেব্য' গায়েদ্বিতি ঋষ: (৫)। ৪,৫

যানদোষ দূরিত হইলে বা যানাস্তর আনীত হইলে তাহাতে বধূসহিত পতি উত্থানকালে বামদেব্য নাম গান করিবে এবং পরে স্বভবন প্রাপ্ত হইয়া অবতরণকালেও বামদেব্য গান করিবে। ৪,৫

গৃহগতাং পতিপুত্রংশীলসম্পন্না ব্রাহ্মণ্যোঃসরো-
প্যানভুহে চর্ম্মণ্যুপবেশয়ন্তীহ গাভ: প্রজাযধ্বমিতি
তস্যা: কুমারমুপস্থ্যাদধ্যুস্তস্মৈ শকলোটানঙ্গলা-
বাবপেয়ু: ফলানি বা ॥ ৬—৬

তত: 'গৃহগতাং' পতিভবনদ্বারোপনীতাং তাং বধূ 'পতিপুত্র-
শীলসম্পন্না:' 'ব্রাহ্মণ্য:' তস্মাত্ যানাৎ 'সরোপ্য' অবতার্য
'আনভুহে চর্ম্মণি' পাতিতগৌচর্ম্মীপরি 'গৃহ গাভ: প্রজাযধ্বম্
(ম. ব্রা. ১.৩,১৩)'—'দ্বিতি' মর্ম্মং পঠন্ত্য: তাএব তাম্

‘ଉପବେଶ୍ୟନ୍ତି’ (୧) । ‘ତତ୍ତ୍ଵା:’ ‘ଉପସ୍ଥି’ କ୍ରୋଡ଼ି ତାଏବ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ;
‘କୁମାରମ୍’ ଯଂ କମପି ‘ଆଦଧୁ:’ ସ୍ଥାପୟେୟ: (୭) । ‘ତତ୍ତ୍ଵି’
କୁମାରାୟ କ୍ରୋଡ଼ାର୍ଥଂ ‘ସକଳୋଟାନ୍’ କର୍ତ୍ତ୍ଵିମନିର୍ମିତସ୍ତପକ୍ଷଗୋଳକାନ୍
କ୍ରୋଡ଼ନକାନ୍ ‘ଅସ୍ତ୍ରଲୀ’ ‘ଆବପେୟ:’ ପ୍ରଦଦ୍ୟୁ: (୮) । ‘ବା’ ଅସ୍ତ୍ରବା
‘ଫଳାନି’ ଆତ୍ମାଦୀନି ଆବପେୟୁରିତ୍ଵିବ (୯) ॥ ୧-୯

ଅନନ୍ତର ପତିତବନେର ଦ୍ଵାରଦେଶେ ଉପଗୀତା ସେହି ବଧୁକେ
ପତି-ପୁତ୍ରବତୀ ଓ ଶୀଳମସ୍ତମ୍ନା ତ୍ରାକ୍ଵଶୀଗଣ ଯାନ ହୈତେ ନାମା-
ହୈୟା ‘ହିହ ଗାନ୍: ପ୍ରତୋୟଧ୍ଵଂ (ମଂ ଶ୍ରୀଂ ୧,୭,୧୭)’ ଯଜ୍ଞଟି
ପାଠ କରତ ପାତିତ ଗୋଚର୍ଷ୍ଵେର ଉପରି ତାହାକେ ବସାହିବେ (୬) ।
ସେହି ବଧୁନ କ୍ରୋଡ଼େ ସେହି ତ୍ରାକ୍ଵଶୀରାହି ସେ କୋନ ହୈକ ଏକଟି
ବାଳକ ଅର୍ଘ୍ୟ କରନ୍ତେ (୭) ଏବଂ ସେହି ବାଳକେର ଅଞ୍ଜଳିତେ
ଏକଟି ସ୍ଵାମିର୍ମିତ ସ୍ଵନ୍ଦର ଅଗ୍ନିପକ୍ଵ ଗୋଳକ (ଡାଁଟା) କ୍ରୋଡ଼ନକ
ଏତାନ କରନ୍ତେ (୮) ଅଥବା ଡକ୍ଵଗାର୍ଥ ଆତ୍ରାଦି ସ୍ଵମଧୁର ଫଳଓ
ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତେ ପାନ୍ତେ (୯) । ୬-୯

ଉତ୍ତ୍ୟାପ୍ୟ କୁମାରଂ ଧ୍ରୁବା ଆଜ୍ୟାହୁତୀର୍ଜୁହୈତ୍ୟଷ୍ଟାବିହ
ଧୃତିରिति ॥ ୧୦

ତତସ୍ତ ତତ୍ତ୍ଵା: ଉତ୍ତ୍ୟାପ୍ୟ: ‘କୁମାରଂ’ ପୂର୍ବଦତ୍ତମ୍ ‘ଉତ୍ତ୍ୟାପ୍ୟ’ ‘ଧ୍ରୁବା:’
ଧ୍ରୁବନାମତ: ପ୍ରସିଦ୍ଧା: ‘ଅଷ୍ଟୌ’ ସହସ୍ରାକା: ‘ଆଜ୍ୟାହୁତୀ:’ ଆଜ୍ୟ-
ତନ୍ଦ୍ଵେଷ୍ଠ ଆହୁତୀ: ‘ହିହ ଧୃତି: (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧,୧,୧୪)’—‘ହିତି’
ଏତତ୍ପ୍ରଭୃତିଭିରଷ୍ଟାଭିର୍ଯଜୁର୍ଭି: ଯଥାକ୍ରମତ: ‘ଜୁହୈତି’ ସ୍ତୁତ୍ଵାଦ୍
ପତି: ॥ ୧୦

ପରେ ପତି, ସେହି-ବଧୁର କ୍ରୋଡ଼େ ଏତତ୍ କୁମାରଟି ତୁଲିୟା

লইয়া 'ইহ ধ্বতি (৩০ ভা০ ১,৩,১৪)' প্রভৃতি আটটি যজু-
মন্ত্রে ধ্রুব নামে ঐন্দ্রি ক আটটি আভৃতি আভ্যাতম্বে হবন
করিবে । ১০

**সমাম্নাসু সমিধমাধায় যথাবয়সং গুরুন্ গোচে-
ন্যামিবাচ্য যথার্থম্ ॥ ১১ ॥ ৪**

'সমাম্নাসু' ধ্রুবাভুক্তিষু 'সমিধম্' তত্রান্নী অমন্ত্রকমেব
'যথাবয়সং' বয়ঃসুসারেণোত্তরোত্তরং গুরুন্ মান্যান্ তচোপস্থি-
তান্ 'গোত্রেণ' গোচোচ্চারণপূর্বকম্ 'অমিবাচ্য' পাৎসহস্রেন
প্রণম্য 'যথার্থম্' স্বপ্রয়োনানুসারতী বিহরেৎ । ১১ ॥ ৪

ইতি সামবেদীয়ে গোভিলগৃহ্যসূত্রে দ্বিতীয়প্রপাঠকে প্রথমখণ্ডস্য
ব্যাখ্যানং সামশ্রমিক্তং সমামম্ । ২,৪

উক্ত ধ্রুবাভৃতি সম্পন্ন হইলে পরে সেই অগ্নিতে অমন্ত্রক
একটি সমিৎ প্রক্ষেপ করিয়া পরে সেই স্থলে উপস্থিত
গুরুগণের বয়সানুসারে যথাক্রমে পাৎগ্রহণ করিবে এবং
তৎকালে প্রতিবারেই স্বর্গোত্তের উল্লেখ অবশ্য
করিবে । ১১ । ৪

• দ্বিতীয় অধ্যায়ে চতুর্থ খণ্ডের অমুবাদ সমাপ্ত । ২,৪

अथातश्चतुर्थीकर्म ॥ १

‘अथ’ अनन्तरम्, ‘अतः’ इतन्नारभ्य “चतुर्थीकर्म” विवाह-
रात्रितः चतुर्थीं रात्रौ करणीयम् वच्मतीति शेषः । १

एहेरूपे विनाश्रादि ह्येतेषु द्विरादि अतिवाहित ह्येतेषु
पत्रे चतुर्थं रात्रे याशं याशं कर्तव्यं ह्येतेषु तांशै रिति । :

अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहीत्यग्ने
प्रायश्चित्त इति चतुरग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्याः समस्य
पञ्चमीं बहुवद्द्याहुतेराहुतेः सुवसम्पातमुदपात्रेऽवद-
येत्तेनैनाऽसकेशनखामभ्यज्यक्लासयित्वाप्लावयन्ति ॥

२—६

‘अग्निम्’ ‘उपसमाधाय’ ‘अग्नेः प्रायश्चित्ते (म० ब्रा० १, ४
१]’ ‘इति’ अनेन मन्त्रेष्वैव पतिः ‘चतुः’ सङ्ख्याः ‘प्रायश्चित्ता-
ज्याहुतीः’ प्रायश्चित्ताय बहुपापप्रशमनाय आण्यतन्त्रेण आहुतीः
‘जुहीति’ जुहुयात् (२) । तत्र च द्वितीयादिषु तिस्रस्य-
हुतिषु ‘अग्ने’—इति पदस्य स्थाने क्रमेण ‘वायुचन्द्रसूर्याः’
उच्यन्तेः (३) । किञ्च ‘पञ्चमीम्’ ‘समस्य’ सर्वस्य आहुतीम् अन्त्यादि-
पदचतुष्टयस्य मेलनेन ‘अग्निवायुचन्द्रसूर्याः’—इत्येवं सम्बुध्य
अपिच ‘बहुवद्’ उच्यते एकवचनस्थाने बहुवचनप्रयोगेण मन्त्र-
पाठं विपरिणमय्य जुहुयादित्येव (४) । ‘आहुतेराहुतेः’
प्रत्याहुतेरेव ‘सुवसम्पातं’ अवशिष्टवृत्तधाराम् ‘उदपात्रे’ चमसे
‘अवनयेत्’ स्थापयेत् (५) । ‘तेन’ रक्षितसम्पातसमुदायेन
‘एनां’ वधूं ‘सकेशनखां’ आपादमस्तुकां सर्वतएव ‘अभ्यज्य’
स्रक्षयित्वा ‘क्लासयित्वा’ यानागमनादिजनितक्लेशान् शरीर-

কুমান্ নাঘবযিত্বা 'আপ্লাবয়ন্তি' প্রবাহাদিষু সন্তরণা-
 ১। আদযেযু: সন্ত্যাদয: স্রজনা ইতি যাবত্ (৬) । ইতি গতং
 ,র্যীকর্ম বিবাহপ্রকরণশ্চেতি ॥ ২—৬

পতি, পত্নীর পূর্বকৃত পাপের প্রায়শ্চিত্তের জন্য অগ্নি-
 স্থাপন করিয়া 'অগ্নে প্রায়শ্চিত্তে (ম০ ব্রা০ ১৪,১)' মন্ত্রের
 দ্বারা আজ্যতন্ত্রে চারিটা আহুতি হবন করিবে (২) । তন্মধ্যে
 দ্বিতীয়াদি আহুতিতে ঐ মন্ত্রস্থ অগ্নির পরিবর্তে বায়ু, চন্দ্র
 ও সূর্য পঠিত হইবে ইহ্মান্ন নিশেম (৩) এবং পঞ্চম
 আহুতিটিতে অগ্নি, বায়ু, চন্দ্র ও সূর্য্য এ চারিদেবতারই এক-
 কালে সম্বোধন ব্যবহার করিবে স্ত্রীরাঃ মন্ত্রস্থ যতগুলি এক
 বচন আছে তৎসমস্তই বহুবচনরূপে পরিবর্তিত হইয়া পঠিত
 হইবে (৪) । এই পঞ্চ প্রায়শ্চিত্তাহুতির প্রত্যেকেরই শেষ
 স্লত ধারাপাত ক্রমে চমসে রক্ষিত হইবে (৫) ; ঐ রক্ষিত
 স্নতের দ্বারা সেই বধূব আপ্যদমস্তক সর্বাঙ্গ ভালরূপে
 ডলিয়া দিবে, তাহাতে আগমন ক্লাস্তির অনেকটা উপশম
 হইবে, পরে সখী প্রভৃতি সকলে একত্রিত হইয়া নদ্যাদি
 প্রবাহে সম্ভরণ জলক্রীড়াদি পূর্বক নববধূকে স্নান করাইবে
 (৬) । চতুর্থী কৰ্ম শেষ হইল এবং বিবাহ প্রকরণও এই
 পর্য্যন্ত সমাপ্ত । ২—৩

অথ গর্ভাধানম্ ;—

অতঃপর গর্ভাধান বলা যাইতেছে,—

জর্ঘ্ণী ত্বিরাবাত্ সম্ভব ইত্যকী যদর্শুমতী ভবত্যু-
 পরমযৌষিতা তদা সম্ভবকালঃ ॥ ৩,৮

‘জর্ঘ’ ত্বিরাত্রাত্’ রজোদর্ঘ্যনাদিতি বোধ্যম্ ‘সম্ভবঃ’ সম্ভ-
 বতি গর্ভাৎস্মাদিতি সম্ভবঃ সঙ্কমঃ ‘ইতি’ এবম্ ‘একে’ প্রাচীন-
 চার্যাঃ আশ্রুঃ। এবম্ রজোদর্ঘ্যনাদিতিস্তু রাত্রিষু গতাশু চতুর্থী-
 মেব রাত্রৌ গর্ভাধানায় সঙ্কমঃ কার্যঃ ইত্যেব কৌথুমশাস্ত্রিপ্ৰাচীন-
 চার্যাণাং মতম্ (৩) । গোম্বিলস্য স্বমতে তু নাত্র রাত্রিসঙ্ক-
 মন্যম্ : যতোহি শোণিতবেগে স্থিতং সঙ্কমস্য নাস্তি গর্ভোৎপাদন-
 মপিত্বম্ভি রোগকারিত্বমতঃ শোণিতবেগে বিद्यमानি সঙ্কমৌদু-
 ষীয় ইতি তিস্ত্বপি রাত্রিষু গতাশু যस्याঃ শোণিতবেগো ন
 ক্রসতি তদা নাসৌ সঙ্কম্য্য অপি তু শোণিতায়াঃ কস্য-
 ঞ্চিত্ দ্বিতীয়ায়ামেব রাত্রৌ শোণিতবেগাভাবশ্চেৎ তদা সা সঙ্ক-
 ম্যৈবেত্যাহ ;—‘ঋতুমতী’ পত্নী ‘যদা’ ‘উপরতশোণিতা’ শোণি-
 তবেগপ্রবাহশূন্যা ‘भवति’ ‘तदा’ एव ‘सम्भवकालः’ । न रात्रि-
 सङ्कमानियमइति भावः (८) । इति गर्भाधान कालनिर्णयः ॥ ७, ८

‘যে দিন প্রথম রক্তা দর্শন হইবে, সেই দিবস প্রভৃতি
 ত্রিরাত্র গত হইলে চতুর্থ রাত্রে সঙ্কম করিবে’— ইহাই চিব-
 প্রসিদ্ধ মত (৭) কিন্তু গোম্বিলের নিজ মত তাহা নহে
 প্রভূত যখন দেগিবে ঋতুমতী স্ত্রীর শোণিত পতনের বেগ
 ন্যূন হইয়াছে তখনই সঙ্কম কাল অর্থাৎ ঋতুর প্রথম দিন
 হইতে তিন দিন সমধিক শোণিত পতনবেগ থাকে, তাদৃশ
 অবস্থাতে সঙ্কম করিলে গর্ভ’ল হয়ই না অধিকস্তু বিবিধ রো-
 গোৎপত্তিও হইতে পারে, এই জন্যই প্রথম রাত্রিভ্রম সঙ্কম
 নিষিদ্ধ হইয়া থাকে পরং গোম্বিলাচার্য্য বলেন, যখন এতা-
 দৃশ নিমেধের শোণিতবেগই একমাত্র কারণ বুঝা বাইতেছে
 তখন রাত্রিসংখ্যা না বলিয়া “যাবৎ শোণিত পতন বেগ

'ভ্রাস না হইবে তাবৎ সঙ্গম করিবে না বলাই অপেক্ষাকৃত
সঙ্গত" এরূপ বলিলে যে স্ত্রীর চারি বা পঞ্চরাত্রেও শোণিত
পতনের বেগ হ্রাসিত না হইবে, সে সেপর্যাস্তও সঙ্গমের
যোগ্য নহে পক্ষান্তরে যে ক্রীণ-কায়্য স্ত্রীর দ্বিতীয় দিবসেই
শোণিত পতনের বেগ ন্যূন হইবে সে সেই দ্বিতীয় দিবসেও
ভোগ্য হইবে । ৭,৮

গর্ভাধানপ্রকারমাহ ;—

কিরূপে গর্ভাধান করিবে বলা হইতেছে ;—

दक्षिणेन पाणिनोपस्थम्भिमृशेद्विष्णुर्योनिं कल्प-
यत्वित्यतयच्चा गर्भस्य हि सिनीवालीति च समाप्यच्चै
सम्भवतः ॥ ६, १० ॥ ५

প্রথমতঃ পতিঃ 'विष्णुर्योनिं कल्पयतु (ম০ ব্রা০ ১:৪.৬)'
'इत्येतच्चा', 'गर्भं धेहि सिनीवालि (ম০ ব্রা০ ১,৪,৩)'—
'इति च' মন্ত্রাভ্যাং স্বকায়েন 'दक्षिणेन हस्तेन' 'उपस्थं' পদ্য
অন্তর্নিদ্রিয়ম্ 'अभिमृशेत्' (৬) । 'ऋचौ' পূর্বোক্তৌ 'समाप्य'
পাঠেন মননেন अभिमर्शनफलदर्शनेन च ततः 'सम्भवतः' মিথঃ
सङ्गमं कुरुतः दम्पतीति (১০) । গত গর্ভাধানম্ ॥ ৬, ১০ ॥ ৫

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमखण्डस्य
व्याख्यानं सामश्रमिज्ञतं समाप्तम् । २, ५

প্রথমতঃ পতিঃ 'विष्णुर्योनिं कल्पयतु (ম০ ব্রা০ ১,৪,৬)'
अक् एवः 'गर्भं धेहि सिनीवालि (म० ब्रा० १,४,३)' अक्

ପାଠ କରତ ପଞ୍ଚମି ଗୋନି ଶ୍ରଦ୍ଧେଶ ଅଭିଗର୍ଷନ କରିବେ (୯) ।
ଏହି ଶ୍ମଶ୍ରୁତ୍ୟ ପଠନ, ଗନନ ଓ ତତ୍ତ୍ଵମହ ଅଭିଗର୍ଷନ-କଳମର୍ଷନ
ହଲେ ପରେ ଉତ୍ତମେ ମନ୍ତ୍ରମ କରିବେ (୧୦) । ହିହାହି ଗର୍ଭା-
ଧାନ । ୯, ୧୦ । ୫

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟେ ପଞ୍ଚମଖଣ୍ଡେର ଅନୁବାଦ ମସାମ୍ । ୨, ୧

ଅଥ ପୁଂସବନସଂସ୍କାରଚତ୍ଵତୀ ,—୬

ଅତଃପଂର ପୁଂସବନ ନାମକ ମଂସ୍କାର ବନା ହିତେତ୍ତେ ;—

ତୃତୀୟସ୍ୟ ଗର୍ଭମାସସ୍ୟାଦିସଦେଶେ ପୁଂସବନସ୍ୟକାଳଃ ॥ ୧

‘ଗର୍ଭମାସସ୍ୟ ତୃତୀୟସ୍ୟ’ ଗର୍ଭମାସସମ୍ବନ୍ଧିତତୃତୀୟସ୍ୟ ମାସସ୍ୟ
‘ଆଦିସଦେଶେ’ ଆଦ୍ୟର୍ଦ୍ଧସ୍ୟ ପ୍ରଥମପଦ୍ଵୟେତି ଯାବତ୍ ସଦେଶେ ସମୀପେ
ଅପ୍ତମ୍ୟନ୍ତରେ ଏବ ‘ପୁଂସବନସ୍ୟ’ ସଂସ୍କାରବିଶେଷସ୍ୟ ‘କାଳଃ’ ଜ୍ଞାତର୍ଥ-
ଇତି ଶେଷଃ । ୧

ଗେ ଗାମେ ଗର୍ଭାଧାନ ହିତେବେ ମେହି ଗାମେର ମନ୍ତ୍ରକ୍ଷେ ଯେତି
ତୃତୀୟ ମାସ, ତାହାରହି ଆଦି ପଞ୍ଚମେର ନିକଟେହି ଅର୍ଥାତ୍ ଅକ୍ଷେ-
ନୋର ଗର୍ଭାଧାନେ ପୁଂସବନ ନାମକ ମଂସ୍କାରେର କାଳ ଜାନିବେ । ୧

ପ୍ରାତଃ ସଶିରସ୍କାଽଽମ୍ଳତୋଦଗଘେଷୁ ଦର୍ଭେଷୁ ପଞ୍ଚାଦନ୍ନ-
ରୁଦ୍ରଗଘେଷୁ ଦର୍ଭେଷୁ ପ୍ରାଚ୍ୟୁପବିଶତି ପଞ୍ଚାତ୍ ପତିରବସ୍ଥାୟ
ଦକ୍ଷିଣେନ ପାଣିନା ଦକ୍ଷିଣାଂ ସମନ୍ଵବମୃଷ୍ଟ୍ୟାନନ୍ତର୍ହିତଂ
ନାଭିଦେଶମଭିମୃଶେତ୍ ପୁମାଂସୌ ମିତ୍ରାବରୁଣାବିତ୍ୟେତ-
ୟର୍ଚ୍ଚାଥ ଯଥାର୍ଥମ୍ ॥ ୨—୪

পুংসবনসংস্কার: কথঙ্কর্তব্যত্বত্যাছ ;—

‘পাত:’ সময়ে ‘উদগয়েষু দর্ভেষু’ উপনীতা বধূ: ‘সম্বিরস্কা
 য়তা’ গির:প্রমুতিসর্বাঙ্গজলসিক্তা স্নাতা সতী ‘অম্নে:’
 ‘স্নাত’ পশ্চিমস্থাং দিগি তথৈব ‘প্রাগয়েষু দর্ভেষু’ স্নাতিতেষু
 উপরি ‘প্রাচী’ প্রাঙ্-মুখী পুরতোর্গম্নং কৃত্বিতি ফলিতম্ ‘উপবি-
 যতি’ উপবিযেত্ (২)। তত: ‘পস্নাত’ ‘পতি:’ ‘অবস্থায়’
 তাং বধূ ক্রোড়ীকৃত্বিতি যাবত্, ‘দক্ষিণেন পাণিনা’ তস্যাএব
 বধ্বা: ‘দক্ষিণম্ অসম্’^{বধু} ‘অন্ববমৃশ্য’ কিञ্চিদুত্তানা যথাস্থাংস্তথৈ-
 বানম্য “পুমাংসী মিচাবরুণী (ম০ ব্রা০ ১,৪,৮)” — ‘ইতি
 এতয়া ঋচা’ স্মর্তব্যং দেবং সংস্করন্ তস্যাএব ‘নাভিদিগম্’
 ‘অনন্তর্হিতং’ বস্ত্রাব্যাবরণশূন্যং প্রকৃত্ব্য ‘অভিসৃযেত্’ বিশিষেণ
 সৃযেত্, শিষেণ সত্থ্যৈ নৈব হস্তীনেতি গম্যতে (৩)। ‘অথ’ তদনন্তরং
 ‘যথার্থম্’ যথাপ্রয়োজনং বিহরেত্ স: (৪) ॥ ২—৪

প্রাত:কালে উত্তরাগ্রকুশাসনে সেই ত্রিগাম গর্ভবতী
 বধূকে বসাইয়া মস্তকাদি সর্ব্বশরীর জলে আঞ্জুত অর্থাৎ
 তাহাকে স্নানরূপে স্নান করাইয়া অগ্নির পশ্চিমদিকে পাতিত
 উত্তরাগ্রকুশাসনে বসাইবে এবং তাহার পশ্চাৎস্থানে অর্থাৎ
 তাহাকে ক্রোড়ে করিয়া পতিও অবস্থিত হইবে পরে দক্ষিণ
 হস্তদ্বারা ঐ বধুর দক্ষিণ স্কন্ধ স্বীয় ক্রোড়ের দিকে কিঞ্চিৎ
 উত্তানভাবে নোআইয়া ধরিয়া থাকিবে এবং বামহস্তের দ্বারা
 তাহার নীবীবন্ধন মুক্ত করিয়া তদীয় নাভিদেশ বিশেষরূপে
 স্পর্শ করিবে এবং ঐ স্পর্শকরণ কালে “পুমাংসৌ মিচাবরুণৌ
 (ম০ ব্রা০ ১,৪,৮)” এই ঋগ্-বক্তের দ্বারা স্মরণীয় দেবতা

অন্নং করিবে । ইহাই সে দিবসের কার্য ; তদনন্তর যথেষ্ট
বিচরণ করিবে । ২—৪

অথাপরম্ ॥ ৫ .

‘অথ’ তৎকার্য্যানন্তরম্ ‘অপরম্’ অপি একমস্মি কার্য
পুংসবনস্মেতি । তদপি পূর্বোক্তকালানন্তরে [১সূ०] এব কর্তব্যং
পরং যস্মিন্ দিনে নাভিমর্শনং কৃতং তস্মিন্বেব, তত্পরদিনে,
তত্পরপরদিনে বেতি নাযং নিয়মঃ । ৫

এই নাভিমর্শন কার্যের পরে পুংসবন সংস্কার করিতে
আর একটি কার্য আছে, তাহাও পূর্বোক্ত কালেই হইবে ।
[১সূ०] কিন্তু যে দিন নাভিমর্শন করিবে সেই দিনই কি তৎ-
পরদিন কি তৎপর পরদিন করিবে, এরূপ কোন বিশেষ
নিয়ম নাই । ৫

কিন্তুতদপরং কার্যমিতি স্ফুটয়তি ;—

সেই অপর কার্যটি কি ? তাহাই জ্ঞাত করিতেছেন ;—

প্রাগুদীচ্যাং দিশি ন্যযোধশুক্লামুভয়তঃ ফলা
মস্লামামক্লামিপরিস্রপ্তাং ত্বিঃসপ্তৈর্যবৈমাধৈব্বাং পরি-
ক্রীযোত্বাপযেদ্যসি সৌমী সৌমায ত্বা রান্নে পরি-
ক্রীণামি যদ্যসি বারুণী বরুণায় ত্বা রান্নে পরি-
ক্রীণামি যদ্যসি বসুভ্যো বসুভ্য স্ত্বা পরিক্রীণামি
যদ্যসি রুদ্রেভ্যো রুদ্রেভ্য স্ত্বা পরিক্রীণামি যদ্যসি
সরুহ্নো মরুহ্ন স্ত্বা পরিক্রীণামি যদ্যসি বিশ্বেভ্যো-

देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य स्त्वा परिक्रीणाभ्योषधयः
सुमनसो भूत्वास्यां वीर्यं समाधत्सेयं कर्म करिष्य-
तौत्युत्वाप्य तृणैः परिधायाहृत्य वैहायसीं निदध्या
इशदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मवन्मूः
कुमारी वाऽप्रत्याहरन्ती पिनष्टि प्रातः सशिरस्का-
ऽऽप्तोद्गयेषु दर्भेषु पश्चादग्नेरुद्गयेषु दर्भेषु प्राक्-
शिराः संविशति पृथिवीत् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाने-
रङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्याभिसङ्गृह्य दक्षिणे
नासिकाश्रोतस्यवनयेत् पुमानग्निः पुमाननिन्द्र इत्ये-
तयच्चाथ यथार्थम् ॥ ६—१२ ॥ ६

‘प्रागुदीच्यां’ ऐशान्यां दिशि सञ्जातां ‘न्यग्रोधशृङ्गां’ न्यग्रा-
धस्य वटस्य शृङ्गां अस्फुटितपत्रमिति यावत् ‘त्रिःसप्तैः यवैर्मा-
षैर्वा’ एकविंशतिमासान् एकविंशतियवान् वा वृक्षस्वामिने
मूल्यं दत्त्वा तत्सर्कायात् ‘परिक्रीय’ ‘उत्थापयेत्’ । शृङ्गां
विशिनष्टि—‘उभयतः फलाम्’ यस्या उभयपार्श्वयोरिव फले
विद्येते तादृशीं, किञ्च ‘अस्त्रामाम्’ अस्त्रानाम्, किञ्च ‘अस्त्रमि-
परिच्छिन्नां’ कृमिभिः पत्रकौटैः परिच्छिन्ना परिच्छिन्ना तदभावाम्
(६) । तत्परिक्रयमन्वाः सप्त । तानाह ;— हे शृङ्गे ! त्वं ‘यदि’
‘सौमी सोमदेवतायाः प्रिया’ ‘असि’ तर्हि ‘सौमाम रात्रे’
सोमराजप्रीत्यर्षमेव ‘त्वा’ त्वां ‘परिक्रीणामि’ १ । त्वं ‘यदि’
‘वासुषी’ वरुणदेवतायाः प्रिया ‘असि’ तर्हि तस्मै ‘वरुणाय

रात्रे' एव 'त्वा' 'परिक्रीणामि २ । त्वं 'यदि' 'वसुभ्यः' वस्वष्ट.'
 कानां प्रीत्यर्थमेवोत्पन्ना 'असि' तर्हि 'वसुभ्यः' एव 'त्वा' 'परिक्री-
 णामि' ३ । त्वं 'यदि' 'रुद्रेभ्यः' रुद्राणामिकादशानां प्रीत्यर्थमेवो-
 त्पन्ना 'असि' तर्हि 'रुद्रेभ्यः' एव 'त्वा' 'परिक्रीणामि' ४ । त्वं
 'यदि' 'आदित्येभ्यः' द्वादशादित्यानां प्रीत्यर्थमेवोत्पन्ना 'असि'
 तर्हि 'आदित्येभ्यः' एव 'त्वा' 'परिक्रीणामि' ५ । त्वं 'यदि'
 'मरुद्भ्यः' एकोनपञ्चाशतां मरुतां प्रीत्यर्थमेवोत्पन्ना 'असि' तर्हि
 'मरुद्भ्यः' एव 'त्वा' 'परिक्रीणामि' ६ । 'यदि' 'विश्वेभ्योदेवेभ्यः'
 सर्वदेवप्रीत्यर्थमेवोत्पन्ना 'असि' तर्हि 'विश्वेभ्योदेवेभ्यः' एव
 'त्वा' 'परिक्रीणामि' ७ । इति सप्त परिक्रयणमन्त्राः (७) ।
 अधोत्थापनमन्त्रः ;—हे 'ओषधयः' ! यूयं 'सुमनसः' प्रसन्नाः
 सन्तः 'अस्यां' वध्वां 'वीर्यं' समाधत्त वीर्यसमाधानं कुरुत,
 किन्निमित्तमित्याह—'इयं' वधूः 'कर्म' गर्भप्रसवनं 'करिष्यति'
 ततएव वीर्यस्य प्रयोजनम् ; 'इति इमं मन्त्रं पठन् 'उत्थाप्य' ताः,
 'दृष्ट्वैः' यथालभ्यैः 'परिधाय' विष्टयित्वा 'वैहायसीं' आकाश-
 सम्बन्धिनीं लताममरवेलेति प्रसिद्धाम् 'आहृत्य' तदुपरि
 'निदध्यात्' स्थापयेत् (८) । ततश्च 'दृश्यदं' शिलापट्टकं
 'प्रक्षाल्य' अपरवस्तुकणासंसर्गं यथा न स्यात् प्रक्षालनेनैव
 कृत्वा तत्र 'ब्रह्मधारौ' ऋतावन्यत्र स्वभार्यायामपि यो न
 सङ्गच्छति सः इव 'व्रतवती वा' पातिव्रत्यं व्रतं यथा पाष्यते
 विशेषेण सा, 'ब्रह्मबन्धूः' 'ब्राह्मणजातीया' 'कुमारौ वा' अगूढा
 ब्राह्मणकन्येति यावत् 'अप्रत्याहरन्ती' प्रत्याहारंस्तरांगक्षम-
 कुर्वन्ती अविश्रामेणैव भ्रटित्वेवेति यावत् अन्यथा आप्रातथ्यं
 ओषधिवीर्यं नष्टं स्यादेव 'पिनष्टि' पेषणं कुर्यात्, ताः कृत्वा

इत्थर्थादागतम् उपलनेति च (८) । ततश्च 'प्रातः' 'उदगद्येषु
दर्भेषु' उपस्थिता सा बधूः 'सशिरस्का आश्रुता' सती, 'जन्मेः'
'पश्चात्' पश्चिमस्यां दिशि 'उदगद्येषु दर्भेषु' पातितेषु 'प्राक्-
शिराः' पूर्वदिग्गतमस्तका भवती 'संविशति' संवेशनमर्हययन-
मिश्रोपवेशनं कुर्यात् (१०) । ततः 'पश्चात्' 'पतिः' 'अवस्थाय'-
दक्षिणस्य पाणेः 'अङ्गुष्ठेन' 'उपकनिष्ठिकाया' अनामिकाया
'अङ्गुल्या' अङ्गुष्ठानामिकाभ्यामिति यावत् 'अभि' अभितः सर्व-
नोव्याप्य 'सङ्गृह्य' तद्विषयेषु पृष्ठशुक्लारसं, तस्या वृद्धाः 'दक्षिणे'
'नासिकास्रोतसि' नासिकारम्भे 'अवनयेत्' अवशिपेत् आघ्रा-
पयेद्वा ; 'पुमानग्निः पुमानिन्द्रः (म० ब्रा० १,४,८)'—'इति
पतया ऋचा' इष्टं संस्मरन्निति शेषः (११) । 'अथ' अनन्तरं
'यद्यार्थ' यद्यप्रयोजनं विहरयेदिति शेषः (१२) । गतमिदं
पुंसवनकर्म ॥ ६—१२ ॥ ६

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके षष्ठखण्डस्य
व्याख्यानं सामन्त्रमिहृतं समाप्तम् । २,६

ज्ञेशान् कोणे ये कोन वटवृक्ष धाकिवे ताहा हइतेइ
शुक्रा (टूशी) अर्थात् अक्षुटितपत्र, वृक्षशामीके एकविंशति
एव वा एकविंशति मास प्रदानपूर्वकं क्रय करिणा परे
उत्थापित करिबे । ए शुक्रार उतयपाश्चे फलधरा चाई,
उहा ग्लान अर्थात् शुक्रप्राय ना ह्य एवं उहाते पत्रकीट ना
कनिष्ठा धाके (७) । ए शुक्रा क्रय करिते सप्त मन्त्र पाठ
आवश्यक । यथा ;—हे शुक्रे ! तूमि यदि सोमदेवतार प्रिय

হও'ত সেই রাজার * প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করিতেছি : । তুমি যদি রাজা বরুণদেবতার প্রিয় হও'ত সেই বরুণরাজার * প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করিতেছি ২ । তুমি যদি অষ্টবহুর প্রিয় হও'ত সেই বহুগণের প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করিতেছি ৩ । যদি একাদশ রুদ্রগণের প্রিয় হও'ত সেই রুদ্রগণের প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করিতেছি ৪ । যদি তুমি দ্বাদশ আদিত্যগণের প্রিয় হও'ত সেই আদিত্যগণের প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করিতেছি ৫ । তুমি যদি ঊনপঞ্চাশৎ মরুদগণের প্রিয় হও'ত সেই মরুদগণের প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করিতেছি ৬ । যদি তুমি বিশ্বদেবা দেবগণের প্রিয় হও'ত সেই বিশ্বদেবা দেবতাদিগের প্রীতির জন্যই তোমাকে ক্রয় করিতেছি ৭ । পরে এই মন্ত্র পাঠ পূর্বক উহা উত্থাপিত অর্থাৎ বৃক্ষশাখা হইতে ছিন্ন করিবে ; যথা—‘হে ওষধিগণ ! তোমরা প্রসন্ন হইয়া এই বধূতে বীর্য্যাধান কর, যাহাতে এই বধূ অক্লেশে গর্ভ প্রসব কর্ম করিবে’ । উখিত সেই শুঙ্গা তৃণাচ্ছাদিত করিয়া বৈহায়সী অর্থাৎ অমরবেল বা সূক্ষ্ম জটামাংসী সঙ্গ্ৰহ পূর্বক তাহাতে রক্ষা করিবে (৮) । অনন্তর পেষণাধার শিলা একখানি ভালরূপে প্রক্ষালিত করিয়া তাহাতে ব্রহ্মচারীর ন্যায় ব্রতবিশিষ্টা অর্থাৎ গৃহী ব্রহ্মচারী যেরূপ ঋতুকালমাত্রে স্বীয় ভার্য্যামাত্র গমন করেন সেইরূপ আচরণবতী কোন পতিব্রতা অথবা ব্রাহ্মণবংশীয়া কোন

জ্ঞা.
স্মী

* .সোম ও বরুণ প্রায়ই রাজা বলিয়া কীর্তিত হইয়া থাকেন,

'কুমারী উহা অবিশ্রামে পেষণ করিবে অর্থাৎ পেষণকালেই
ওষধির সমস্ত গন্ধ গন্ধবহ কর্তৃক অপহৃত না হয় (৯)। পরে
প্রাতঃকালে বধু উত্তরাগ্র কুশাপুল্পে অবস্থিত হওত আ-মস্তক
জলপ্লুতা স্নাতা হইয়া অগ্নির পশ্চিমভাগে উত্তরাগ্র
পাতিত কুশাসনে পূর্বশিরা হওত অর্দ্ধশয়ন করিবে (১০),
পতি তাহার পশ্চাতে থাকিয়া অনামিকা ও অঙ্গুষ্ঠ দ্বারা
সেই শুক্র-পিণ্ডে গ্রহণ করিয়া তাহার দক্ষিণ নাসারন্ধ্রে
তদীয় রস প্রদান করিবে বা আশ্রাণ করাইবে। তৎকালে
"পুমানগ্নিঃ পুমানিস্রঃ (ম. ব্রা. ১,৪,৯)" এই মন্ত্র পাঠ
করত পতি ইচ্ছা স্বরণ করিবে (১১)। অনস্তর যথেষ্টা
বিচরণ করিবে (১২)। ইহাই পুংসবনকর্ম ॥ ৬—১২ ॥ ৬

দ্বিতীয় অধ্যায়ে ষষ্ঠ খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ২, ৬

অথ সীমন্তকরণম্ ॥ ১

'অথ' প্রকারণান্তরং সীতযতি। 'সীমন্তকরণম্' নাম
কর্ম, সংস্কারবিধিঃ। তদ্বিক্রম্য বচুশীতি। ১

সীমন্তকরণ * নামে আর একটি সংস্কার করিতে হয়,
এক্ষণে তাহাই বলা হইতেছে। ১

তস্য কালং বিধন্তি ;—

প্রথমগর্ভে অন্ত্যে মাসি সপ্তেষ্টমি বা ॥ ২

* ইহাটুক সীমন্তোন্নয়নও কহে।

‘प्रथमे गर्भे’ एष हि संस्कारः प्रथमे एव गर्भे कार्यः न तु प्रतिगर्भम् । तत्र च ‘चतुर्थे षष्ठे अष्टमे वा मासि’ कुर्वादिति तत्कालविधिः । २

एहे गौमस्तकंरुण मंस्कार एथम गर्डमादेहे करिदेते इहेदे, एतिवार गर्ड इहेनेहे करिदेते ना । हेहा चूर्ध, षष्ठे वा अर्केम मांस्मर कार्य । २

तथेतिकर्तव्यतां विधत्ते ;—

प्रातः सशिरस्काऽऽमुतोद्गयेषु दर्भेषु पश्चाद्भग्ने-
रुद्गयेषु दर्भेषु प्राच्यपविशति पश्चात् पतिरवस्थाय
युग्मन्तमौदुस्वरए शलाटुयथनमाचघ्नाति अयमूर्जावतो,
वृक्ष इत्यथ सीमन्तमूर्धमुन्नयति भूरिति दर्भपिञ्जली-
भिरेव प्रथमम् भुवरिति द्वितीयए स्वरिति तृतीय-
मथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्चा ऽथ पूर्णचात्रेण
राकामहमित्येतयर्चा चिखेतया च शलल्या यास्ते
राके सुमतय इति कृसरः स्थालीपाक उत्तरघृत
सामवेद्येत् किम्पयसीत्युक्त्वा प्रजाभिति वाचयेत्
तं सा स्वयं भुञ्जीत वीरसूर्जीवसूर्जीवपत्नीति ब्रा-
ह्मण्यो मङ्गल्याभिर्वाग्भिरुपासीरन् ॥ ३—१२

‘प्रातः’ पूषाङ्ग, ‘उद्गयेषु दर्भेषु’ उत्तराश्रीकृतपातित-
कुशासन उपविष्टा सती ‘सशिरस्का आमुता’ जाता भवती
‘भग्नेः पश्चात्’ ‘उद्गयेषु दर्भेषु’ ‘प्राच्ये’ प्राञ्जली ‘उपविशति’

(३) । 'पतिः' तस्या वध्वाः 'पञ्चत्' 'अवकृपात्', 'युग्मन्वम्' युग्मानि फलानि यस्मिन् तादृशम् 'श्रीदुग्मरम्' सदुग्मरयुग्मं 'शलाटुश्रुम्' शलाटुनामफलविशेषस्य स्तवकश्च 'अग्रमूर्द्धावतो वृषः (म० ब्रा० १,५,१)'—'इति' इमं मन्त्रमुच्यते 'आ वध्नाति' वध्वाः मस्तके कण्ठे बाहौ कट्यां नाभौ अक्षले वेति न् नियमः (४) । 'अथ' अनन्तरम् । 'सीमन्तम्' क्षेत्ररचना- विशेषम् 'उर्ध्वम् उन्नयति' उन्नयेत् पतिरेव । तत्र 'दर्भपिण्डू- लीभिः' शुक्लैः गर्भसारैश्च कुशासमूहैः 'भूः'—'इति' मन्त्रेण 'प्रथ- मम्' उन्नयनम् ; 'भुवः'—'इति' मन्त्रेण 'द्वितीयम्' उन्नयनम् ; 'सः'—'इति' मन्त्रेण 'तृतीयम्' उन्नयनम् (५) । 'वीरतरेण' शरद्वयविशेषेण 'येनादितेः (म० ब्रा० १,५,२)'—'इत्येतया ऋचा' च सीमन्तमूर्द्धमुन्नयति पतिः (६) । 'अथ' तदनन्तरम् 'राकामहम् (म० ब्रा० १,५,३)'—'इत्येतया ऋचा' 'पूर्णे- चात्रेण' सूत्रपूर्णतर्कुणा सीमन्तोन्नयनम् (७) । 'च' किञ्च 'यास्ते राके सुमतयः (म० ब्रा० १,५,४)'—'इति' मन्त्रं पठन् पतिः 'त्रिष्वेतया' त्रिषुस्थानेषु श्वेतवर्णया 'शलल्या' शल्लकी- कण्ठकेन सीमन्तमूर्द्धमुन्नयेत् (८) । ततश्च ; 'स्वरासीपाकः' स्वास्यां पक्वः 'उत्तरद्वृतः' पाकान्ते द्वृतमिश्रितः 'ऊसरः' तिस्र- तण्डुलसमूहः 'ऊसरः' इति ऊसरसञ्चयम् ; 'तम्' तादृशं ऊसरम् 'अवेक्ष्येत्' दर्शयेत् पत्नीं पतिरिति (९) । यदा सा तं पश्यति, तदैव प्रतिः कृष्येत् 'किम् प्रयत्सि ?—इति' 'उक्त्वा' पतिवैवं वृष्टा सा, 'वृत्ताम्' (म० ब्रा० १,५,५)—'इति' इमं मन्त्रं 'वाचयेत्' पत्नीं प्रतिः (१०) । 'तं' ऊसरं 'सा' वधूः 'स्वसं भूञ्जीत' (११) । तस्मिन्नेव भोजनकाले 'नाश्रयः'

‘বীরসূর্জাবসূর্জাবপত্নী’—‘হৃতি’ এবমাহিभिः ‘মহ্নস্বামিः
 গীর্মিঃ’ আয়ীর্বাकैः ‘उषासीवन्’ ইন্দ্রবমিতি মিব: (১২) ।
 হৃতি সীমন্তোন্নয়নম্ । ৩—১২

সীমন্তকরণ সংস্কার কিরূপে করিতে হয় বলিতেছেন;—
 ঐতে উত্তরাগ্রভাবে পাতিত কুশাসনে বধূকে বসাইয়া আ-
 মন্তক প্লাবিত করিয়া স্নান করাইয়া দিবে । পরে অগ্নির
 পশ্চিম ভাগে পাতিত উত্তরাগ্র কুশাসনে পূর্বাভিমুখী করিয়া
 তাহাকে বসাইবে, পতিও তৎপশ্চাতে থাকিবে । অনন্তর
 যজ্ঞভূমুরের একটি গুচ্ছ ও শলাটুর আর একটি গুচ্ছ সেই
 বধুর অঞ্চলে বা শরীরের যে কোন স্থানে বাধিয়া দিবে । সেই
 গুচ্ছদ্বয় বন্ধনকালে ‘অয়মূর্জাবতোবৃক্শঃ (ম० ত্রা० ১,৪,১)’
 এই মন্ত্রটি পাঠ করিবে । তদনন্তর সারগর্ভ শুক কুশাসনমূহ
 নির্মিত পিঞ্জলীর (ত্রসের) দ্বারা সেই বধুর কেশবিন্যাস করিবে।
 ‘ভুঃ’ মন্ত্রে প্রথমবার, ‘ভুবঃ’ মন্ত্রে দ্বিতীয়বার এবং ‘স্বঃ’ মন্ত্রে
 তৃতীয়বার সীমন্তের কেশগুলি ঐ পিঞ্জলি দ্বারা উন্নীত করিয়া
 দিবে । ‘যেনাদিতে (ম० ত্রা० ১,৫,২)’ মন্ত্রপাঠ করত যে
 শরের বাণ প্রস্তুত হয় সেই শরের দ্বারা সীমন্তের মধ্য চিরিয়া
 শোভমান করিবে । ‘রাকামহঃ (ম० ত্রা० ১,৫,৪)’ মন্ত্রপাঠ
 করত স্থানত্রেয়ে খেত এরূপ শজারুর কাঁটার দ্বারা ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র
 কেশগুলি গুছাইয়া দিবে । তাহার পরে স্নাতসংবরা দেওআ
 অগ্নিপক তিলতণুল তাহাকে দেখাইবে এবং তদর্শনকালে
 তাহাকে পতি জিজ্ঞাসা করিবে ‘উহাতে কি দেখিতেছ ?’
 এতদ্বত্তরে বধু বলিবে ‘প্রজা ইত্যাদি (ম० ত্রা० ১,৫,৫)’ ।
 পরে সে দিবল তাহাই বধু ভোজন করিবে এবং সেই

भोजनकाले प्राक्कनीगण एहे वधु 'वीरप्रसविनी हउक' हेत्यानि मन्त्रमूचक वाक्ये जेवरुपासना करिसे । हेहाहे जीमस्तोत्रमन्त्र ॥ ७—१२

अथ सोष्यन्तीहोमः ॥ १३

'अथ' प्रकरणात्तरं शीतवति । 'सोष्यन्तीहोमः' एतन्नामक श्रापदः संस्कारः कार्यः । १३

एहे जीमस्तोत्रमन्त्र मन्त्रकारेण पत्रे मोष्यन्तीहोम नामे आत्र एकटि मन्त्र करिसे ह्य । १३

तस्य कालं विधत्ते ;—

प्रतिष्ठिते वसौ ॥ १४

'वसौ' योनिप्रदेशे 'प्रतिष्ठिते' गर्भे समुपस्थिते सोष्यन्ती-होमः कार्यः इति तत्प्राक्तनिर्दिष्टः । १४

यथन प्रसवद्वारदेशे गर्भ आसिना उपस्थित हईवे सेहे समये अर्थात् प्रसवेतु अत्रव्यवहित पूर्व्वे एहे मोष्यन्ती होम मन्त्र करिसे हईवे । १४

तत्रैतिकर्त्तव्यतां विधत्ते ;—

परिसीर्यामिस्राज्याहुती जुहोति या तिर-
स्त्रीत्येयर्त्वाः विपश्चित्पुत्रमभरदिति च पुमान्मर्ष
अनिष्यतेऽसौ नामेति नाम्निधियं यन्नाति यत्तद् गुह्य-
मेव भवति ॥ १५—१७

‘অগ্নিম্ পরিস্রীষ্য’ তন্ম, ‘বা তিরশ্চী (মং ব্রাং ১,৫,৬)’
 —‘দ্বিত্যতযর্ষা’, ‘বিপশ্চিত্পুচ্ছমভরৎ (মং ব্রাং ১,৫,৩)’—
 ‘হতি’ অন্যথা ব’ ‘আখ্যাযুতী’ আখ্যতন্মেষ আহুতিদ্বয়ম্
 ‘জুহোতি’ জুহুয়াৎ (১৫)। অপরঞ্চ ‘অয’ গর্ম: পুমান্
 ‘জনিষতি’ যেত্ ‘অসৌ নাম’—‘হতি’ ‘নামধেয়’ জনিষমাণ-
 পুশাস্থা ‘গৃহ্ণাসি’ গৃহ্ণস্য্য রচসি (১৬)। ‘হত্’ নামধেয়ং
 মনসি নিষিতম্, ‘তত্’ নামধেয়ং ‘বুদ্ধম্’ মৌষমেব
 ‘শবতি’ ভবেৎ, অন্যথা কন্যাভাতি হালায় স্বাচ্ছবুখামিতি
 (১৩)। গতোঃ সৌখ্যস্তীহৌমসংস্কার: । ১৫—১৩

পূর্ব উপদেশানুসারে অগ্নি স্থাপনাদি পরিস্তরণান্ত
 কার্যের পরে ‘বা তিরশ্চী (মং ব্রাং ১,৫,৬)’ মন্ত্রে এবং
 ‘বিপশ্চিত্পুচ্ছমভরৎ (১,৫,৩)’ মন্ত্রে আকাতন্ত্রে আহুতি-
 দ্বয় প্রদান করিবে (১৫)। এই সময়ে,—‘যদি পুত্র জন্মে ত
 তাহার এই নাম রাখিব’ এইরূপ মনে মনে একটি নাম স্থির
 করিয়া রাখিবে অর্থাৎ পুত্রের আশা করিবে (১৬) পরং
 তাহা প্রকাশ করিবে না অর্থাৎ প্রকাশ করিলে যদি পুত্র
 না হয় ত শত্রু-হান্য হইতে পারে (১৭)। ইহাই সৌখ্যস্তী-
 হৌম সংস্কার । ১৫—১৭

অথ জাতকর্মীষ্যতে ;—

‘যদাঃসৌ কুমারং জাতম্’ অর্থাৎ যদাঃ সৌ কুমারং জাতম্
 ‘যদাঃ’ যস্মিন্ কালে প্রসবগৃহস্থা: ধাতীপ্রদতয: সবে
 ‘কুমারং জাতম্’—‘হতি’ সমাচারম্ ‘অসী’ বিশিষ্ট ‘অর্থচীদন্’

‘अथ’ तद्व्यहितमेव पिता ‘ब्रूयात्’—‘नाभिलक्षणेन’—‘नाभि-
लक्षणादीच्छेदनेन’—‘अपि स्तनप्रतिधानेन’ स्तनधावन्निम-एन
यास्यितुं ‘काञ्चन’ इच्छां कुर्वत ‘युयम्’ इति’ । १८

अतःपरं क्रांतकर्म सूत्रकार यथा;—यथनई सुतिकाग्रह-
धात्री प्रकृति वलिया उठिवे.ये ‘कुमार. जन्मग्रहण करिन’
तथनई पित। वलिवे ‘नाभिसंलग्न नाडीच्छेदन उ सुन्याप्रदा-
नादिर द्वारा रक्षा करिते हेछ। कर’ । १८

ब्राह्मण्यवी पेषयेत्तथैवाऽऽवृता यथा शुक्रान्द-
क्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपष्ठिकया चाङ्गुल्याभिसङ्गुह्य
कुमारस्य जिह्वायां निर्माष्टीयमाञ्चेति तथैव मेधा-
जननं सर्पिः प्राशयेज्जातरूपेण वादाय कुमारस्य
मुखे जुहोति मेधान्ते मित्रावरुणावित्ये तयश्च स-
सस्पतिमद्भुतमिति च कृन्ततं नाभिमिति ब्रूयात्
स्तनञ्च प्रतिधत्तेति ॥ १९—२२

नाभिलक्षणात् पूर्वलक्षणाह;—‘यथा’ पूर्वोक्ता ‘आहता’
परिपाद्या ‘शुक्रा’ पूर्वोक्ता ‘पेषयेत्’ ‘तथैव’ त्रौहिष्यी पेषयेत्
(१८) । पिष्टी च त्रौहिष्यी ‘दक्षिणस्य पाणिः अङ्गुष्ठेनोप-
ष्ठिकया च अङ्गुल्या अभि सङ्गुह्य’ इत्यमरा (म० ब्रा०
१, ५, ८)—‘इति’ इत्तं मन्त्रसुचरत् ‘कुमारस्य’ तस्य ‘जिह्वायां’
‘निर्माष्टी’ नियच्छति (२०) । ‘तथैव’ तथैव प्रकारेण दक्षि-
णस्य पाणिः अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां अङ्गुष्ठेति वाच्यं ‘मेधान्ते

মিচাবব্বৌ (মং ত্রাং ১,৫,৫)—‘হৃত্তিত্তমর্ষা’ ‘ব’ অপি
 ‘সদসম্পতিমহুতম্ (ছং আং ২,২,২,৩)’—‘হৃতি’ অনয়া
 ‘মেধাজননং সর্পিঃ’ ‘প্রায়বেৎ’ । ‘বা’ অথবা ‘জাতরূপে’
 ‘হিরস্বেন’ হিরস্বময়মলাকাদিনা ‘আদায়’ গৃহীত্বা সর্পিঃ
 ‘ভুমারস’ তস্য ‘মুখে’ ‘জুহোতি’ জুহুয়াৎ ছিপেৎ (২১) ।
 এতদনন্তরম্ ‘নামিহ্ম জ্ঞাত’—‘হৃতি’, ‘জ্ঞানং প্রতিধন’—
 ‘হৃতি চ’ ‘ব্রূয়াৎ’ আদিহ্মাত্ পিতৈতি শ্রীষঃ । মিচাদেয়মহুত-
 পূর্বকমেব নামিহ্মজ্ঞানং জ্ঞানপ্রতিধানশ্চেতি স্তং জাতকর্ম (২২) ।

১৫—২২

পূর্বে শুক্রা পেষণের যে নিয়ম বলা হইয়াছে, সেই-
 রূপেই ধান্য-তণ্ডুল ও যব-তণ্ডুল পেষণ করিয়া নাড়ীচ্ছেদনের
 পূর্বেই দক্ষিণহস্তের অনামিকা ও অঙ্গুষ্ঠের দ্বারা গ্রহণ করত
 ‘এই স্নেহের আঞ্জা (মং ত্রাং ১,৫,৮)’ মন্ত্রপাঠপূর্বক সেই
 নবকুমারের জিহ্বাতে লেহন করাইবে এবং মেধার বৃদ্ধি কাম-
 নাতে ‘মেধাস্তে মিত্রাবরণৌ’ (মং ত্রাং ১,৫,৯) মন্ত্র ও
 ‘সদসম্পতিমহুতম্ (ছং আং ২,২,৩,২)’ মন্ত্র ; এই মন্ত্রদ্বয়
 পাঠপূর্বক বারদ্বয় সেইরূপ অঙ্গুষ্ঠানামিকার দ্বারাই স্নত ও
 অবলেহন করাইবে অথবা স্নবর্ণশলাকাদির অগ্রে স্নত লইয়া
 সেই কুমারের মুখে প্রদান করিবে । অনন্তর নাড়ী ছেদন
 করিয়া শুনপান করাইবে । ইহাই জাতকর্ম সংস্কার । ১৯—২২

‘অত জর্ঘমসমাজ্ঞানমাদায়রান্নাত্ ॥ ২৩,৩

‘অতজর্ঘম্’ নামিহ্মজ্ঞানাত্ পরজ্ঞাত্ ‘আ হ্ময়রান্নাত্’ হ্ম-

रात्रिशेषं यावत् 'असमालम्बनम्' अन्वयानम् कुमारमातुरित्य-
शौचविधिः ॥ २३

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके सप्तमखण्डस्य
व्याख्यानं सामन्मिक्तं समाप्तम् । २.७

एहै नाडिच्छेदानेन पर इहेते दश दिन मेहै प्रसृति
अस्पर्शा इहेते अर्थात् ए दश दिन भर्दा शीश पङ्कोक स्पर्श
पर्यास्तु कर्तव्ये न । २७

द्वितीय अध्यायस्य मध्यम खण्डस्य अनुनाद मन्त्राश्च ॥ २,१

अथ निष्क्रामणकार्यस्याद्यदक्षं ज्यौत्स्नोपस्थानं विधत्ते;—
अथ निष्क्रामण । तन्मध्ये अथगत क्रोशस्त्रोपस्थान ;—

जननाद्यस्तृतीयोज्यौत्स्नस्य तृतीयायां प्रातः
सशिरस्कं कुमारमाप्लाव्यास्तमिते वीते लोहितिन्ना-
ञ्जलिकृतः पितोपतिष्ठतेऽथ माता शुचिना वसनेन
कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत उदञ्चं पित्रे प्रयच्छत्युदक्-
शिरसन्मनुपृष्ठम्परिक्रम्योत्तरतोऽवतिष्ठतेऽथ जपति यत्ते
सुसौमन्निति यथाऽयन्नप्रमीयेतपुत्रो जनित्राअधीत्यु-
दञ्चं मात्रे प्रदाय यथार्थम् ॥ १—५

'जननात्' जन्मतः आरभ्य 'यः' 'तृतीयः' 'ज्यौत्स्नः'

জ্যোত্স্নায়ুক্ত: পক্ষ:, 'তস্য' পক্ষস্য 'দ্বিতীয়ায়াং' তিথৌ 'পাত:'
 'কুমারং' 'সশিরস্বাম্' আশ্বাথ্য' শিরসি জলেদানেন স্নাপয়িত্বা
 'অস্তমিমে' সূর্যে, 'বীতে' বিগতে চ 'লৌহিতিন্ধি', 'পিতা'
 কুমারজনক: 'অঞ্জলিক্রত:' পুত্রগ্রহণায় প্রসারিতাশ্চতিদ্বয়:
 সন্ 'উপতিষ্ঠতে' উখিতস্তিষ্ঠেত (১) । 'অথ' তদনন্তরং
 'মাতা' কুমারপ্রসূতি: 'শুচিনা' শুভ্রিণা নির্মলেনেতি যাবত্
 'বসনেন' 'কুমারম্' 'আচ্ছাদ্য' 'দক্ষিণত:' দক্ষিণস্থাং দিশি
 গত্বা 'উদ্ব' উত্তানম্ 'উদক্শিরসং' কুমারং 'পিত্রে' কুমার-
 জনকায় তস্মৈ 'প্রযচ্ছতি' প্রযচ্ছেত্ (২) । দত্বা চ সা
 'অনুপৃষ্ঠ' পরিক্রম্য' স্বপতিপৃষ্ঠদেশেনাগত্য 'উত্তরত:' উত্তরস্থাং
 সূতরাং পত্যুর্ভাগে 'অবতিষ্ঠতে' অবস্থিতা भवेत् (৩) ।
 'অথ' দম্পত্যৌর্যথোক্তভাবেন স্কুমারাবস্থানানন্তরং পতি: 'যচ্চৈ
 স্তসীম'--'ইতি' আরম্ভ্য 'যথাঃয়ম্' প্রমীয়েত পুত্রো জনিত্বা অধি-
 ইত্যন্ত' ত্বচং (ম০ ব্রা০ ১,৫,১০-১২) 'জপতি' জপেত্ (৪) ।
 জপিত্বা চ 'উদ্ব' উত্তানমেব তং কুমারং মাত্রে তস্যসূত্রে
 'প্রদায়' প্রদানং কৃত্বা সমাস' জ্যোত্স্নোপস্থানমিতি মত্বা
 'যদ্বাধম্' যদ্বাপ্রয়োজনং বিহরেদिति (৫)': ২-৫

জন্ম হইতে তৃতীয় জ্যোত্স্নাপকের তৃতীয়া তিথিতে
 প্রাতঃকালে নবকুমারের মস্তক পর্য্যন্ত আশ্রুত করিয়া স্নান
 করা হইবে অনন্তর সূর্যাস্তপরে, এমনকি সূর্যমণ্ডলের অরুণিমা-
 পর্য্যন্ত দৃষ্টিপথাভীত হইলে, সেই নবকুমারের পিতা, পুত্র
 গ্রহণের জন্য অঞ্জলিদ্বয় প্রসারিত করত দণ্ডায়মান হইবে ।
 অনন্তর নবকুমারের মাতা সেই কুমারকে পরিষ্কৃত বস্ত্রে
 আচ্ছাদিত করিয়া স্বীয় স্বামীর দক্ষিণদিকে আসিয়া ঐ বালক

के उद्वरशिखा ७ उद्वानभावे उाहार अङ्गलिते अदान करिया अयं अमीरे पुर्षपथे वामदिके आसिया युग्मरूपे अवस्थित हईवे । परे ६ बालक सह पिता 'यत्नेऽमीम' हईते 'यथा अयं न प्रमीयेत पुत्रोऽजनित्र्या अधि' पर्याप्त (म० ब्रा० १,५,१०—१२) शक्यत्र पाठ करिबे । अनन्तर गृहीत पुत्रटि तदीय जननिके पुनःअदान करिया यथाप्रयोजन अपरकार्य वा विश्राम करिबे । १—५

निष्क्रामणान्तरदलमबुद्धजनं विधत्ते ;—

द्वितीयत अबुद्धजन ;—

अथ येऽत ऊर्ध्वं ज्योत्स्नाः प्रथमोद्दिष्टएव तेषु
पितोपतिष्ठतेऽपामञ्जलिं पूरयित्वाऽभिसुखञ्चन्द्रमसं
यददञ्चन्द्रमसीति सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीमुत्सृज्य
ग्रथार्थम् ॥ ६,७

'अथ' प्रकरणान्तरं द्योतयति । 'अतः' जननात् द्वितीयज्योत्-
स्नातः 'ऊर्ध्वं' उपरिष्टाद्परस्तादिति यावत्, 'ये' 'ज्योत्स्नाः'
ज्योत्स्नायुक्ताः कालाः शक्यपक्षाः, 'तेषु' ज्योत्स्नेषु कालेषु
'प्रथमोद्दिष्टे' प्रथमागते ज्योत्स्ने जननाच्चतुर्थे शक्यपक्षे, यस्यां
कस्यामप्येकस्यां तिथौ सम्भवतश्चन्द्रादये 'पिता' कुमार-
जनकः, 'अपामञ्जलिं पूरयित्वा' 'चन्द्रमसम् अभिसुखः' सन्
'उपतिष्ठते' उपतिष्ठेत उल्लिखितस्तिष्ठेत (६) । ततश्च 'यद-
दञ्चन्द्रमसि (म० ब्रा० १,५,१२)'—'इति' अनेन 'यजुषा'
इन्द्रःसुन्वमन्त्रेण 'सकृत्', 'तूष्णीं' असन्मकं 'द्विः' द्विवारम्

‘ବ୍ରହ୍ମଜ୍ୟ’ ଗୃହିତୌଦକାଞ୍ଚଲିମିତି ଯାବତ୍ ; ସମାମ ମବମର୍ଜନ’ କ୍ରତ୍ୟ
ମିତି ମତ୍ବା ‘ଯଥାର୍ଥ’ ଯଥାପ୍ରୟୋଜନଂ ବିହରେଦିତି ଶିଷ: ॥ ୧,୭

ବର୍ଣ୍ଣିତ ଐ ତୃତୀୟ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନେର ପରେ ଯେ ପ୍ରଥମୋପସ୍ଥିତ
ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନ ଅର୍ଥାତ୍ ଜନ୍ମ ହେତେ ଚତୁର୍ଥ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାପକ୍ଷ, ତାହାର
ପ୍ରତିପତ୍ ହେତେ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପଞ୍ଚଦଶ ରାତ୍ରିର ଯେ କୋନ ରାତ୍ରେ
ସଞ୍ଜବତ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟେ, କୁମାରେର ପିତା ଦଘାୟମାନ ହେୟା ଚନ୍ଦ୍ରାଭି-
ମୁଖ ହେତ ‘ପଦଦଶଚନ୍ଦ୍ରଗମି (ମ୦ ବ୍ରା୦ ୧,୧,୧୦)’ ଗନ୍ତ୍ରପାଠ କରତ
ଏକବାର ଏବଂ ଅପର ବାରଦ୍ବୟ ଅଗନ୍ତକ, ମାକଲ୍ୟେ ଅଞ୍ଜଳିତ୍ରୟ
ଜଳ ତ୍ୟାଗ କରିବେ । ୬,୫

ଅଥ ନାମଧେୟଂ ବିଧନ୍ତି ;—

ଅଥ ନାମଧେୟଂ କରଣ ;—

ଜନନାହଶରାତ୍ରିଂ ବ୍ୟୁଷ୍ଟିଂ ଶତରାତ୍ରିଂ ସଂବତ୍ସରଂ ବା
ନାମଧେୟକରଣମ୍ ॥ ୮

‘ଜନନାତ୍’ ଜନନଦିନମାରମ୍ଭ ‘ହଶରାତ୍ରିଂ ଶତରାତ୍ରିଂ ସଂବତ୍ସରଂ
ବା’ ‘ବ୍ୟୁଷ୍ଟିଂ’ ଅତୀତି ଏକାଦଶଦିନାଦି ‘ନାମଧେୟକରଣମ୍’ କୁମାର-
ସ୍ତେତି । ୮

ଜନ୍ମାଦିବସ ହେତେ ଦଶଦିବସ ବା ଶତାଦିବସ ଅଥବା ସଂବତ୍ସର
ଗତ ହେଲେ ଏକାଦଶାଦି ଦିବସେ ନବକୁମାରେର ନାମଧେୟକରଣ
ହେବେ । ୮

ତତ୍ତ୍ରେତିକର୍ତ୍ତବ୍ୟତାଂ ବିଧନ୍ତି ;—

ନାମଧେୟକରଣ ଯେକ୍ରମେ ସମ୍ପାଦିତ ହେବେ,ତାହାହି ବଳିତେହେନ;—

ଅଥ ଯସ୍ମାତ୍ କରିଷ୍ୟନ୍ ଭବତି ପଞ୍ଚାଦଶମିହଦଗ୍ୟଷୁ

दर्भेषु प्राङ्उपविशत्यथ माता शुचिना वसनेन कुमार-
माच्छाद्य दक्षिणतउदञ्चं कर्त्रे प्रयच्छत्युदक्षिरसम-
नुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतउपविशत्युदगग्रेष्वेव दर्भेष्वथ
जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय देवतायाइति
तस्य मुख्यान् प्राणान्त्सम्भृशन् कोऽसि कतमोऽसी-
त्येतं मन्त्रं जपत्याहस्पत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते
च मन्त्रस्य घोषवदाद्यन्तरन्तस्थन्दीर्घाभिनिष्ठानान्तं
कृतनाम दध्यादेतदतद्वितमयुग्दान्तंस्त्रीणाम्मात्रे
चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थङ्गौर्दक्षिणा ॥

६—१८

‘अथ’ प्रकमार्थः । ‘यः’ पुरुषः पिता पुरोहितोवा ‘तत्’
मामधेयं कर्म ‘करिष्यन् भवति’, सः ‘अग्नेः पश्चात्, उदगग्रेषु
दर्भेषु ‘प्राङ्’ प्राङ्मुखः सन् ‘उपविशति’ उपविशेत् (६) । ‘अथ’
तदनन्तरं ‘माता’ ‘दक्षिणतः’ दक्षिणस्यां कर्तुर्दक्षिणभागे गत्वा
‘शुचिना वसनेन कुमारम् आच्छाद्य’ ‘उदक्षिरसम्’ उत्तर-
शिरस्कम् किञ्च ‘उदक्षम्’ उत्तानं शिशुं ‘कर्त्रे’ नामधेयकर्मणो-
ऽनुष्ठाने प्रयच्छति (१०) । दत्त्वा च ‘अनुपृष्ठं परिक्रम्य’ सा
‘उत्तराग्रेषु दर्भेषु’ ‘उत्तरतः’ उत्तरस्यां दिशि कर्तुर्वामभागे ‘उप-
विशति’ उपविष्टा भवेत् (११) । ‘अथ’ तदनन्तरं, क्रीड्डी-
कृतकुमारः सः ‘प्रजापतये’ प्रजापतिदेवतामनुकूलयितुं तथैव
‘तिथये’, तथैव ‘नक्षत्राय’, ‘जुहोति’ इवनं कुर्यात् (१२) ।

ଏବଂ ହୋମାନନ୍ତରଂ 'ତସ୍ୟ' କୁମାରସ୍ୟ 'ସୁଧ୍ୟାନ୍ ପ୍ରାଚ୍ୟାନ୍' ସୁଧଗତ-
 ଶ୍ଵାସାନ୍ 'ସନ୍ଧୃଶନ୍' ଅହ୍ନୁଲୋଭିଃ ସ୍ଵୃଶନ୍ 'କୋଽସି କତମୋଽସି (ମଂ
 ବ୍ରାଂ ୧,୫.୧୪—୧୭)'—'ଇତ୍ୟିତଂ ମନ୍ତ୍ରଂ' 'ଜପତି' ଜପେତ୍ (୧୩) ।
 'ମନ୍ତ୍ରସ୍ୟ' ତସ୍ୟ 'ଆହସ୍ୟତ୍ୟ' ମାସଂ ପ୍ରବିଶାସୌ—'ଇତି' ଅନ୍ତ 'ବ'
 ଅପି 'ଅନ୍ତେ' ଚରମେ ଅସୌ ଇତ୍ୟସ୍ୟ ସ୍ଥାନେ 'କ୍ଷତଂ' ନବରଚିତଂ 'ନାମ'
 ଆହ୍ନାନାଦ୍ୟର୍ଥ୍ୟବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟଂ ପଦଂ 'ଦଧ୍ୟାତ୍' ସ୍ଥାପୟେତ୍ ବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟାଦିତି ।
 ତତ୍ତ୍ଵ ନାମ 'ଘୌଷବଦାଦ୍ୟମ୍' ଆଦିତଏବ ଘୌଷସଂଗ୍ରହକାଚରଯୁକ୍ତମ୍,
 'ଅନ୍ତରନ୍ତସ୍ୟ' ଅନ୍ତସ୍ୟସଂଗ୍ରହକାଚରମଧ୍ୟଂ, 'ଦୌର୍ଘାଭିନିଷ୍ଠାନାନ୍ତ' ଦୌର୍ଘ-
 ସଂଗ୍ରହକାଭିନିଷ୍ଠାନସଂଗ୍ରହକାଚରଯୋରନ୍ତରାବସାନକଂ ଭବେତ୍ (୧୪) ।
 'ଏତତ୍' ନାମ 'ଅତଦ୍ଵିତ' ତଦ୍ଵିତପ୍ରତ୍ୟୟରହିତମିବ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ (୧୫) ।
 'ସ୍ତ୍ରୀଣାମ୍' କନ୍ୟାଣାଂ ତୁ 'ଅୟୁଗ୍ଦାନ୍ତମ୍' ଅୟୁଗ୍ମାଚରାନ୍ତଂ ଦାନ୍ତବ୍ୟ-
 ତିରିକ୍ତସ୍ତ୍ଵ ନାମ ଦଧ୍ୟାଦିତ୍ୟେବ ତତ୍ର ବିଚାର୍ଯ୍ୟମ୍ (୧୬) । 'ବ' ପୁନଃ
 ତତ୍ 'ନାମଧେୟଂ' 'ମାତ୍ରେ' ଏବଂ ପ୍ରଥମଂ 'ଆଷ୍ଟାୟ' ପରିଗ୍ରାପ୍ୟ
 ନାମଧେୟକରଣଂ ସମାମ୍ନମିତି ମତ୍ଵା 'ଯଥାର୍ଥମ୍' ଯଥାପ୍ରଯୋଜନଂ
 ବିହରେଦିତି (୧୭) । ଅସ୍ୟ କର୍ମଣଃ 'ଗୌଃ' ଏକା 'ଦକ୍ଷିଣା'
 ଦେୟେତି (୧୮) । ସମାମ୍ନଂ ନାମଧେୟକରଣମ୍ । ୧—୧୮

ଏହି ନାମଧେୟ କାର୍ଯ୍ୟଟି ଯେ କରିବେ ସେ ଅର୍ଥାତ୍ ପିତା ବା
 ପୁରୋହିତ, ଅଗ୍ନିର ପଶ୍ଚିମଦିକେ ଉତ୍ତରାଂଶ ପାତିତ କୁଶାମନେ
 ପୂର୍ବାଭିମୁଖ ହେଲା ଉପବିଷ୍ଟ ହେବେ । କୁମାବେର ପ୍ରସୂତି ପରି-
 କ୍ତ ବସ୍ତ୍ରେ ଶିଶୁ ଆଚ୍ଛାଦିତ କରିয়া ଲେଇয়া ସେହି ନାମଧେୟ
 କରିତେ ପ୍ରବୃତ୍ତ କୁମାରେର ପିତାର ବା ଅପର ବ୍ରାହ୍ମଣେର ଦକ୍ଷିଣେ
 ଆସିয়া ଉତ୍ତରଶିରା ଓ ଉତ୍ତାନର୍ଦ୍ଧାବେ ତାହାକେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦାନ କରିয়া
 ସେହି ନାମଧେୟ କରିତେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ପିତା ବା ବ୍ରାହ୍ମଣେର ପୂର୍ବଦେଶ

পথে বামে আসিয়া কুশাপুঞ্জের উপরি উপবিষ্ট হইবে। অনন্তর ঐ নামধেয়কারী কুমারকে ক্রোড়ে লইয়া প্রথমে প্রজাপতি দেবতার তৃষ্টির জন্য হোম করিবে, পরে যে তিথিতে কুমারের জন্ম হইয়াছে সেই তিথির উল্লেখপূর্বক দ্বিতীয়া-হুতি প্রদান করিবে, তৎপরে যে নক্ষত্রে কুমারের জন্ম হইয়াছে তাহার উল্লেখপূর্বক তৃতীয় আহুতি প্রদান করিবে। পরে সেই বালকের মুখে হস্তদানপূর্বক শ্বাস স্পর্শ করত 'কোসিকতমোসি (ম০ ত্রা০ ১,৫,১৪)' মন্ত্রটি পাঠ করিবে এবং ঐ মন্ত্রের পাঠকালে স্থানদ্বয়ে স্থিত অসৌপদের পরিবর্তে নূতন নাম নিবিষ্ট করিয়া ব্যবহার করিবে। ঐ নামটির আদ্যাক্ষর ঘোম বর্ণ হইবে, মধ্যে অন্তঃস্ববর্ণ থাকিবে, অন্তঃস্ববর্ণ দীর্ঘ বা বিনগ্ন হইবে। বিশেষত এ নামটিতে তদ্ধিত থাকিবে না। কন্যাসস্তানের নামটি যুগ্মাক্ষরান্ত ও দকারান্ত না হয় ঐইমাত্র লক্ষণীয়। এইরূপ নাম উক্ত মন্ত্রের স্থানদ্বয়ে 'অসৌ' পদের পরিবর্তে নিবিষ্ট করত পাঠ সমাপ্ত হইলে সেই নামটি সর্বপ্রথমে তদীয় প্রসূতিকে অবগত করাইবে। এইরূপে নামধেয়করণ শেষ করিয়া পিতা বা পুরোহিত যথাপ্রয়োজন অপরাপর কার্য বা বিশ্রাম করিবে। নামধেয় করণের দক্ষিণা একটী গাভী। ৯—১৮

দীষ্টিক কর্ম বিধি ;—

অথ পৌষ্টিক কর্ম ;—

কুমারস্য মাসিমাसि संवत्सरे सांवत्सरिकेषु

वा पर्वस्वग्नीन्द्रो द्यावापृथिवी विश्वान्देवाँश्च यजेत
दैवतमिष्ट्वा तिथिं नक्षत्रञ्च यजेत ॥ १६—२०

‘कुमारस्य’ नवजातस्य ‘संवत्सरे’ प्रथमे ‘मासि मासि’
प्रति जन्मतिथौ, ‘वा’ अथवा ‘सांवत्सरिके’ जन्मतिथावेव प्रथमे
एव च, अथवा ‘पर्वसु’ पौर्णमास्यामावास्यासु प्रथमे संवत्सरे एव
‘अग्नीन्द्रो’, ‘द्यावापृथिवी’, ‘च’ अपि ‘विश्वान् देवान्’ ‘यजेत’
यागिनेष्टं भावयेत् (१६) ‘दैवतमिष्ट्वा’ अग्नीन्द्रादियागं प्रकृत्य
‘तिथिं’ जन्मनः ‘च’ अपि ‘नक्षत्रं’ जन्मन एव ‘यजेत’ (२०) ;
गतमिदं पौष्टिकं कर्म जन्मतिथिकृत्यं वा । १६, २०

प्रथमं नवमं प्रतिमासं जन्मतिथित्ते अथवा मन्वन्तरेण
शेषं जन्मतिथित्ते किंवा प्रति पूर्णिमां च अमावास्यां पर्व
अग्नीन्द्रं, द्यावापृथिवीं च विश्वान् देवान् देवतारं अर्चनां करिष्वे
एव च एतेरूपे देवतार्चनेन परे तिथिं च नक्षत्रेण च अर्चनां
करिष्वे । इहाह जन्मतिथिकृत्यं । १६, २०

अथ मूर्ध्नाभिघ्नणम् ;—

अथ मूर्ध्नाभिघ्नणं कर्म ;—

विप्रोष्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्योभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्ध्नां
परिगृह्य जपेद् यदा वा पिता मद्भति विद्यादुपेतस्य
वाङ्गादङ्गात् सःश्रवसीति पशूनां त्वा हिङ्कारिणाभि-
जिघ्रामौत्यभिजिघ्र्य यथार्थमेवमेवावरेषां यथाज्येष्ठं
यथोपलभं वां स्त्रियास्तूष्णीं मूर्ध्नाभिघ्नणं मूर्ध्नाभि-
भिघ्नणम् ॥ २१—२५ ॥ ८

‘विप्रोच’ प्रवासादागत्य, ‘वा’ अथवा ‘यदा’ यस्मिन् काले
 ‘मे पिता इति विद्यात्’ वास्तवः तदैव, ‘वा’ अथवा ‘उपेतस्य’
 सन्निहितस्य यदैव सन्निहितो भवेत् तदैव, ‘ज्येष्ठस्य पुत्रस्य
 मूर्धानं पाणिभ्यां परिगृह्य’ ‘अङ्गादङ्गात् संश्रवसि (१,५,१६—
 १८)’—‘इति’ चूर्चं ‘जपेत्’ (२१), ततः ‘पशूनां त्वा.
 (१,५,१८)’—‘इति’ इमं मन्त्रं पठन् ‘अभिजिघ्र्य’ आघ्राय
 समाप्तं मूर्धान्नायं कर्मेति मत्वा ‘यथार्थम्’ यथाप्रयोजनं विह-
 रेत् (२२) । ‘अवरेषां’ तत्कनिष्ठानामपि पुत्राणाम् ‘एवमेव’
 मूर्धान्नायं कर्तव्यम् (२३) । तत्र च ‘यथाज्येष्ठ’ ज्येष्ठानु-
 मेयैव मूर्धान्नायं कार्यम् । ‘वा’ अथवा ‘यद्योपलभं’ येन क्रमेण
 पितृसन्निधौ ते उपस्थितास्युस्तेनैव क्रमेणिति (२४) । ‘स्त्रियाः’
 कन्यायाः ‘मूर्ध्नि’ मस्तके ‘अभिजिघ्र्यं’ आघ्रायग्रहणं ‘तृष्णीम्’
 अमग्नकमेव कार्यम् (२५) । समाप्तं मूर्धान्नायम् । द्विर्वचनं
 बुद्धकर्मप्रकरणसमाप्तिद्योतकम् ॥ २१—२५ ॥ ८

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके

अष्टमखण्डस्य व्याख्यानं सामन्वमित्ततं समाप्तम् ॥ २, ८

पिता, यখন प्रवास इहेते निज निकेतने आसिबेन
 तখন, अथवा पुत्र यখন “आमार पिता एहे” बलिग्रा अवगत
 इहेते पारिवे तखन, किंवा यখনई निकटे आसिग्रा उप-
 हित हहेवे तखनई, ‘अङ्गादङ्गात् संश्रवसि (१,५, १६—१८)’
 मन्त्रेण पाठपूर्वक इच्छय द्वारा ज्येष्ठपुत्रेण मन्त्रक ग्रहण
 करिग्रा ‘पशूनां त्वा (म० त्री० १,५,१९)’ मन्त्रपाठ करत
 आज्ञाग करिबे ; परे यथेच्छविचरणादि क्रमिबे. अपर पुत्राः

দির মস্তকাজাগ ও এইরূপেই করিতে হইবে। যে যাহার পরে উৎপন্ন, তাহাকে তাহার পরে অথবা যে যখন নিকটে আসিলে, তদনুসারেই মূর্দ্ধাজাগ করিবে। কন্যার মূর্দ্ধাজাগে মস্ত্রপাঠ করিবে না। ২১—২৫ ॥ ৮

দ্বিতীয় অধ্যায়ের অষ্টম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ২.৮

অথ চূড়াकरणसंस्कारोऽभिधीयते ;—

চূড়াकरण নামক আর একটি সংস্কার বলা হইতেছে। ইহা পুত্র ও কন্যা উভয়রূপে সন্তানেরই হইয়া থাকে। যথা—

अथातस्तृतीये वर्षे चूड़ाकरणम् ॥ १

‘অথ’ প্রকরণান্তরতাং অতিথতি। ‘অতঃ’ আরম্ভ ‘চূড়া-
करण’ কর্ম বচুতি। তস্ম ‘তৃতীয়ে বর্ষে’ কার্যমিতি চূড়া-
करणकालः। १

এই চূড়াकरण কাব্য, বালক বা বালিকার তৃতীয় বর্ষ বয়সে হইবে। ১

तद्येतिकर्त्तव्यतां विधन्ते ;—

কিরূপে করিতে হয়, তাহাই সবিশেষ বলা হইতেছে ;—

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति
तत्रैतान्युपकृतानि भवन्त्येकविंशतिर्दর্भपिञ्जल्य
उष्णोदककण्टकौ चৌदुम्बरः क्षुर आदर्शौ वा क्षुरपाणि
नापित इति दक्षिणत आनहुही गोमयः कृसरः

स्थालीपाको वृथापक्व इत्युत्तरतो त्रीहिववैस्तिलमाषै-
रिति पृथक् पान्नाणि पूरयित्वा पुरस्तादुपनिदधुः
क्वसरो नापिताय सर्वबीजानि चेति ॥ २—७

‘शाखायाः’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्मिन् भाने ‘उपलिप्ते’ स्थाने ‘अग्निः
उपसमाहितः भवति’ (२) । ‘तत्र’ ‘एतानि’ अनुपदं वक्ष्य-
माणानि ‘उप कृतानि’ शाखाय सञ्चितानि ‘भवन्ति’ (३) ।
तान्येवाह — ‘एकविंशतिः दर्भपिण्डसूयः’, ‘उष्णोदककांसः’ उष्णो-
दकसहितकांस्यपात्रम्, ‘घौदुम्बरः’ उदुम्बरकाष्ठनिर्मितः ‘क्षुरः’
‘वा’ अथवा ‘आदर्भः’ दर्भणः, ‘क्षुरपाणिर्नापितः’—‘इति’
चत्वारि वस्तूनि सम्पाद्य ‘दक्षिणतः’ दक्षिणस्थां अग्नेः स्थाप्या-
नीति (४) । किञ्च ‘आजुहुहः गोमयः’ वृथापक्वः अमम्ल-
पक्वः ‘क्वसरोः स्थालीपाकः’ ‘इति’ द्वे वस्तूनि सम्पाद्य ‘उत्तरतः’
उत्तरस्थां अग्नेरेव सर्वत्र पूर्वाभिसुखएव कर्त्ता सुतरां कर्त्तु-
र्नामभागे (५) । ‘त्रीहिववैः’ मिश्रितैः ‘तिलमाषैः’ मिश्रितै-
रेव ‘पृथक्’ ‘पान्नाणि’ ‘पूरयित्वा’ ‘पुरस्तात्’ अग्नेरेव पूर्वस्थां
परस्तादिति यावत् ‘उपनिदधुः’ स्थापयेयुः (६) । एषु च
उक्तः ‘क्वसरोः’ अथ अपि ‘सर्वबीजानि’ त्रीहिववैस्तिलमाषैश्च
पूरितपान्नाणि ‘नापिताय’ तस्यै देयानि (७) । २—७

स्वैच्छान्ते चूड़ाकार्यं समाधा करिते हहेदे, तांश गो-
मयेर द्वारा लिम्पन करिया पूर्व भाग यथाविधि अग्नि स्थापन
करिते (२) । एहेणुलि संश्रु करिया सेहेश्चाने उपहित
करिते (३) । यथा—एकविंशति दर्भपिण्डो, उष्णोदक-
पूर्ण कांस्यपात्र, उदुम्बरकार्केव क्षुर अथवा दर्भण एव लोह-

ক্ষুর সহিত নাপিত ; এই চারি বস্তু দক্ষিণদিকে উপস্থিত রাখিবে (৪) । ঘাঁড়ের গোবর, অমল্লপক-কুমর অর্থাৎ সিদ্ধ-তিলতণ্ডুল ; এই বস্তুদ্বয় উত্তরদিকে রাখিবে (৫) । পূর্বদিকে একপাত্রে ধান্য ও যব এবং অপরপাত্রে তিল ও মাষ রাখিবে (৬) । ঐ কুমর ও ধান্যাদি-পূর্ণ পাত্রদ্বয় নাপিত পাইবে (৭) । ২—৭

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाश्लाय
पश्चादग्नेरुदगेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ ८

‘অথ’ তদনন্তরম্ । ‘মাতা’ বালকস্য, ‘শুচিনা বসনেন কুমারম্ আশ্লেয়া, অগ্নে: পশ্চাত্ উদগেষু দর্ভেষু’ ‘প্ৰাচী’ প্ৰাচ্যুস্বী সত্যী ‘উপবিশতি’ । ৮

তদনন্তর, বালকের মাতা বালককে পরিক্ষৃত বস্ত্রে আবৃত করিয়া অগ্নির পশ্চাৎ উত্তরাংশপাতিত কুশাসনস্থে, প্ৰাচ্যুস্বী হইয়া উপবিষ্ট হইবে । ৮

अथ यस्तत्करिष्यन् भवति पश्चात् प्राङ्भवतिष्ठति ॥ ९

‘অথ’ তদনন্তরম্ । ‘য:’ পুংস: ‘তৎ’ বুদ্ধাকরণং নাম সংস্কারকার্যং ‘করিষ্যন্ ভবতি’ পিতা পুরোহিতীবা, স: ‘পশ্চাত্’ উপবিষ্টায়া: সপুত্রায়া:, ‘প্ৰাক্’ প্ৰাচ্যুস্ব: সন্ ‘অস্থিষ্ঠতি’ অবস্থানং কুর্যাৎ । ৯

পরে, পিতা বা পুরোহিত যে কেহ চূড়াসংস্কার করিতে প্রবৃত্ত হইয়াছে, সে ব্যক্তি তাহারও পশ্চাৎ পূর্বাভিমুখ হইয়াই অস্থিষ্ঠি করিবে । ৯

अथ जपत्यायमगात् सविता चुरेवेति सवितारं
मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्षमाणं उष्णेन वायु उदके-
नैधीति वायुं मनसा ध्यायन्नुष्णोदककण्ठसं प्रेक्षमाणो
दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय दक्षिणां कपुष्णिका
मुन्दत्याप उन्दन्तु जीवसे इति विश्वोर्दण्डोऽसौत्यौदु-
म्बरं चुरं प्रेक्षत आदर्शं वौषधे त्रायस्त्रैणमिति सप्त
दर्भपिञ्जलीर्दक्षिणायां कपुष्णिकाया मभि शिरोया
निदधाति ता वामेन पाणिना निगृह्य दक्षिणेन
पाणिनौदुम्बरं चुरं गृहीत्वाऽऽदर्शं वाऽभिनिदधाति
स्वधिते मैत्रिण्यसौरिति येन पूषा बृहस्पतेरिति
त्रिः प्राञ्चं प्रोहत्यप्रच्छिन्दन् सक्वाद् यजुषा द्विस्तूष्णीम-
थायसेन प्रच्छिद्यानशुहे गोमये निदधाति ॥१७—१७

‘अथ’ तदनन्तरम् । ‘नापितं प्रेक्षमाणः’ ‘सवितारं मनसा
ध्यायन्’, ‘आयमगात् सविता चुरेव (म० ब्रा० १,६,१)’—
‘इति’ इत्थं मन्त्रं जपति’ जपेत् (१०) । ‘उष्णेन वायु उदके
नैधि (म० ब्रा० १,६,२)’—‘इति’ इत्थं मन्त्रं पठन् ‘वायुं
मनसा ध्यायन् ‘उष्णोदककण्ठसं प्रेक्षमाणः’ भवति सः (११) ।
‘आप उन्दन्तु जीवसे (म० ब्रा० १,६,३)’—‘इति’ इत्थं मन्त्रं
पठन् ‘दक्षिणेन पाणिना अप आदाय’ ‘कपुष्णिकां’ शिरःपी-
ठिकां शिरःपार्श्ववर्तिनेयसुटिकां ‘उन्दन्ति’ क्लेदयन्ति (१२) ।
‘विश्वोर्दण्डोऽसौ (म० ब्रा० १,६,४)’—‘इति’ इत्थं मन्त्रं पठन्

‘श्रीदुम्बरं क्षुरमादर्शं वा’ ग्रेक्षते’ (१३) । ‘श्रीवधे त्राय-
स्त्रेणम् (म० ब्रा० १,६,५)’—‘इति’ इमं मन्त्रं पठन् ‘अभि-
शिरोयाः’ शिरोऽभिपुखायाः ‘दर्भपिच्छूलीः’ ‘दक्षिणायां कपु-
ष्णिकायां’ ‘निदधाति’ धारयति (१४) । ‘ताः’ कपुष्णिका-
संहिता दर्भपिच्छूलीः ‘वामेन पाणिना’ ‘निगृह्य’ दृढतया
गृहीत्वा ‘स्वधिते मैत्रं हिसीः (१,६,६)’—‘इति’ इमं मन्त्रं
पठन्, ‘दक्षिणेन पाणिना’ ‘श्रीदुम्बरं क्षुरम् आदर्शं वा’
‘गृह्यत्वा’ ‘अभिनिदधाति’ यत्नतो धारयेत् (१५) । ततश्च
तेनैवौदुम्बरेण क्षुरेण दर्पणेन वा ‘प्राञ्च’ प्राग्वतं चाक्षयन् परन्तु
‘अच्छिन्दन्’ यथा च केशान् न छिन्द्यादेवं कृत्वा ‘निवारं
‘प्रोहति’ कक्षद्वारं वपनं कर्त्तव्यमिति सवितर्कं पश्यति । तत्र
च ‘सकृत्’ एकवारं ‘येन पूषा बृहस्पते (म० ब्रा० १,६,७)’—
‘इति’ अनेन ‘यशुषा’ मन्वात्मकमन्त्रेण, ‘द्विः’ वारद्वयं ‘तूष्णीम्’
अमन्त्रकमिदिति (१६) । ‘अथ’ तदनन्तरम् ‘आयसेन’ लौह-
मयेन क्षुरेण सपिच्छूलीं दक्षिणकपुष्णिकां ‘प्रच्छिद्य’ पूर्वासाहिते
‘आनहुहे गोमये’ ‘निदधाति’ स्थापयति (१७) । १०—१७

अनसुन्न, पिता वा पुत्रोऽहित ॥ यिनि कार्यं करिषेन तिमि
मेहे सुत्ररुद्ध नागितके दर्शनं करिष्या मनेन मनेन जगदंश्रुविता
देवताके ध्यानं करिष्या ‘आयसगां (म० ब्रा० १,७,१)’—एहे
मन्त्रं पाठं करिषे (१७) । । उक्थोदकं महितं कांश्यापात्रं
दर्शनं करिष्या मनेन मनेन वायुः देवताके ध्यानं करत उक्थेन
वायु (म० ब्रा० १,७,२) एहेमन्त्रं पाठं करिषे (१८) । दक्षिण

হস্তে বালকের দক্ষিণ কপুষিকা * গ্রহণ করিয়া 'আপউন্দস্ত (ম. ত্রা. ১,৬,৩.)' এই মন্ত্র পাঠ করত তাহাতে সেই উষোদক সিঞ্চন পূর্বক ক্রেদিত করিবে (১২)। 'বিষ্ণোঃ ত্র্যংষ্ট্রোহসি (ম. ত্রা. ১,৬,৪)' এই মন্ত্র পাঠ করত ডুমুর কাষ্ঠের ক্ষুর বা দর্পণ দেখিবে (১৩)। 'ওষধে ত্রায়শ্চৈনং (ম. ত্রা. ১,৬,৫)' এইমন্ত্র পাঠ করত সপ্ত দর্ভপিঞ্জলী নিম্নমূল উদ্ধাণ্ড সেই দক্ষিণ কপুষিকাতে ধারণ করা হইবে (১৪)। পরে সেই দর্ভপিঞ্জলীসহ দক্ষিণ কপুষিকা-গুলি বাম হস্তে দৃঢ়রূপে ধরিয়া 'স্বধিতে মৈনং হিংসী: (ম. ত্রা. ১,৬,৬)'—এই মন্ত্র পাঠ করত দক্ষিণ হস্তে সেই ডুমুর কাষ্ঠের ক্ষুর বা দর্পণ লইয়া সেই কপুষিকাতে ভাল রূপে ধারণ করিবে (১৫) এবং তাহাই পূর্বাভিমুখ করিয়া বারত্রেয় চালাইয়া কিরূপে ছেদিত হইবে বিতর্ক করিবে। সেই বারত্রেয় চালনে একবার 'যেন পৃষা (ম. ত্রা. ১,৬,৭)'—এই মন্ত্র পাঠ করিবে এবং অপর বারত্রেয় কোন মন্ত্রই পাঠ করিতে হইবে না। এই ডুমুরের ক্ষুর বা দর্পণ চালনে কেশ ছিন্ন না হয় (১৬)। অনন্তর লৌহ ক্ষুরের দ্বারা সেই দর্ভপিঞ্জলীসহ দক্ষিণ কপুষিকা ছেদন করিয়া ষাঁড়ের গোবরে স্থাপন করিবে (১৭)। ১০—১৭

* মস্তকের উত্তর পার্শ্বের কেশ গুলিকে কপুষিকা কহে অর্থাৎ কশদে পিরঃ, এই কেশ গুলি তাহার পোষক। এই জন্যই অদ্যাপি কান্যকুজ প্রদেশীয় ব্রাহ্মণাদি কপুষিকা বপন করান না, মস্তকের সম্মুখ ভাগ মাত্র বপন করাইয়া থাকেন, তাহাতে বালুবারি সেবনে মস্তক সুস্থ থাকে।

এতয়ৈবাবৃত্তা কপুচ্ছলম্ ॥ ১৮

‘এতয়া এব আত্বতা’ কথিতপরিপাত্ত্বৈব ‘কপুচ্ছল’ শিরঃ-
পুচ্ছসদৃশং পশ্চাত্তীককলাপম্ আয়সেন সুরেণ প্রচ্ছিদ্য আন-
ভুহে গোময়ে নিদধাতি । ১৮

কথিত প্রকারেই কপুচ্ছল ছেদনও করিবে । ১৮

এতযোত্তরাং কপুষ্ণিকাম্ ॥ ১৯

‘এতয়া’ পরিপাত্ত্বা ‘উত্তরাং কপুষ্ণিকাম্’ অপি আয়সেন
সুরেণ প্রচ্ছিদ্য আনভুহে গোময়ে নিদধাতি । ১৯

উত্তর কপুষ্ণিকা ছেদনেও এই নিয়মই অবলম্বনীয় । ১৯

উন্দনপ্রভৃতি ত্বিবাভিনিবর্তয়িত্ ॥ ২০

কপুচ্ছলচ্ছেদনে উত্তরকপুষ্ণিকাচ্ছেদনে च ‘উন্দনপ্রভৃতি’
পূর্বাঙ্গলৌহনাড়ি গোময়ে নিধানান্তং (১২—১৩ সূ.) কর্ম-
জাতম্ ‘অভি নিবর্তয়িত্’ নিষ্যাদয়েত্ ; ন তত্পূর্বতনং নাথৈ-
তত্পরতনম্ তব তত্র পৃথক্বিনাভুস্তয়ম্ । ২০

কপুচ্ছল ছেদনে * ও উত্তর কপুষ্ণিকা ছেদনে, উভয়
স্থানেই উষ্ণ জলের দ্বারা ক্রেদিত করা প্রভৃতি কার্যগুলি
সমস্তই পৃথক্ পৃথক্ করিতে হইবে; তৎপূর্বের বা তৎপরের
কার্য সমস্ত, প্রত্যেক ছেদনের জন্য বিত্তম হইবে না । ২০

* মন্তকে পশ্চাত্তাগের কেশগুলিকে কপুচ্ছল কহে। অর্থাৎ ক-শ-শে.
শিরঃ, তাহার পুচ্ছ সূত্র। এ গুলি শোভার্থ প্রকৃত হইয়া থাকে অতএব
কান্যকুর্বাদি বাসীরা অনেকের প্রাথন, অনেকের বপন করান।

उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत् त्रायुषं
जमदग्नेरिति ॥२१

इत्थं बालकस्य कपुष्णिकाद्वयं कपुच्छलञ्च हृदयित्वा
उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य 'त्रायुषं जमदग्नेः (म०
त्रा० १,६,८)'—'इति' इमं मन्त्रं 'जपेत्' । २१

एहेरूप कपुष्णिकाद्वयं ७ कपुच्छलञ्च हृदयित इहेने पत्रे
उभय इत्यत्र क्षीरा दानदत्त गच्छक वर्तिना 'त्रायुषं जमदग्नेः
(म० त्रा० १,६,८)'—एहे गच्छ रूप कर्तव्येन । २१

एतयैवावृता स्त्रियास्तृणीम् मन्त्रेण तु होमः ॥

२२—२४

'स्त्रियाः' कन्याया अपि कपुष्णिकादिच्छेदनम् 'एतया'
'आवृता' परिपाठ्या 'एव' कार्यम् (२२) । तत्रायं विशेषः—
'तृणीम्' अमन्त्रकमेव सर्वम् (२३) । तत्राप्ययं विशेषः—
'मन्त्रेण तु होमः' चूडामंस्काराय होमस्तत्रापि मन्त्रेणैव
कार्यः (२४) । २२—२४

कन्याया चूडावृत्तयः ७ अतिक्रम एहे नियमने इहेने पत्रे
गच्छ-शून्य किञ्च चूडाया होम गच्छे इहेने । २२—२४

उदगमे रुत्सृप्य कुशलीकारयन्ति यथागोत्रकुल-
कल्पमानुषुहे गोमये केशान् कृत्वाऽरण्यं हृत्वा
निखनन्ति स्तम्बे हेके निदधति यथार्थं गौर्दक्षिणा ॥

२५—२६ ॥ ६

‘ଅଗ୍ନି:’ ‘ଉଦକ’ ଉତ୍ତରଈନ୍ ‘ଉତ୍ସୃଷ୍ୟ’ ଉତ୍ସର୍ପଣେନୋପବିଷ୍ୟ
 ‘ଯଥାଗୋତ୍ରକୁଳକର୍ତ୍ତ୍ତ୍ୱମ୍’ ଗୋତ୍ରକୁଳାନୁରୂପମ୍ ସଞ୍ଚିତ୍ୱଂ ଶିଖାଶୂନ୍ୟଂ ବା, ପଞ୍ଚ-
 ଚୂଡ଼ଂ ତ୍ରିଚୂଡ଼ଂ ବା (ତତ୍ୟାଚ—‘ବାସିଷ୍ଠା: ପଞ୍ଚଚୂଡ଼ା: ସୁସ୍ତ୍ରିଚୂଡ଼ା:
 କୁଣ୍ଡପାୟିନ:’ କିଞ୍ଚ ‘ସଞ୍ଚିତ୍ୱଂ ବପନଂ କାର୍ଯ୍ୟମାତ୍ମନାନ୍ନାହୁତ୍ୱାଚାରିଣାମ୍ ।
 ଆଶ୍ରମରୀରବିମୋଚ୍ଚାୟ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟଂ ନ ଚେଦ୍ ଭବେତ୍’—ଇତି । ଏବଞ୍ଚ ବସିଷ୍ଠ-
 ଗୋତ୍ରାଣାଂ ପଞ୍ଚଚୂଡ଼ଂ ମୁଣ୍ଡନମ୍, କୁଣ୍ଡପାୟିନାଂ ତ୍ରିଚୂଡ଼ଂ ମୁଣ୍ଡନମ୍, କୌଷ୍ଠ-
 ମାନାମାସମାବର୍ତ୍ତନାତ୍ ଶଞ୍ଚିତ୍ୱଂ ବପନଞ୍ଚେତି) । ବହୁବଚନଂ ସାଧାରଣ-
 ବିଧ୍ୟପେକ୍ଷମ୍ (୨୫) । ମୁଣ୍ଡୟିତ୍ୱା ଚ ତାନୁ ‘କେଶାନୁ’ ‘ଆନନ୍ଦୁହେ ଗୋମୟେ
 କ୍ତ୍ୱା’ ‘ଅରଣ୍ୟ’ ‘ହତ୍ୱା’ ନୌତ୍ୱା ‘ନିଖନନ୍ତି’ ଯତ୍ନମଧିଃ ପ୍ରୋଥୟନ୍ତି
 (୨୬) । ‘ଏକେ’ ଆଚାର୍ଯ୍ୟାନ୍ନାହୁ:—‘ସ୍ୱସ୍ତେ ହ’ ଖିଗ୍ଠିଟ୍ୱଚ୍ଚାଦିକୁଞ୍ଜେ
 ଏବ ‘ନିଦଧତି’ ସ୍ଥାପୟନ୍ତି ତାନୁ କେଶାନିତି (୨୭) । ଇତି
 ଗତଂ ଚୂଡ଼ାକର୍ମେତି ‘ଯଥାର୍ଥମ୍’ ଯଥାପ୍ରଯୋଜନଂ ବିହରେତ୍ (୨୮) ।
 ଅସ୍ୟ ଚ ଚୂଡ଼ାକର୍ମଣ: ‘ଦକ୍ଷିଣା’ ‘ଗୌ:’ ଏକୈବ (୨୯) । ୨୫—୨୯ ॥ ୧
 ଇତି ସାମବେଦୀୟେ ଗୋଭିଳଗୃହ୍ୟସୂତ୍ରେ ଦ୍ୱିତୀୟପ୍ରପାଠକେ ନବମଖଣ୍ଡସ୍ୟ
 व्याख्यानं सामथ्र्यमिच्छतं समाप्तम् । ୨.୯

ଏକାକ୍ଷର କର୍ମାଦିକାନ୍ତର ଓ କର୍ମାଦିକାନ୍ତର ଛେଦିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ
 ବାଳକ ତଥା ହେତେ ମନ୍ତ୍ରଣା ଶାସ୍ତ୍ରର ଉତ୍ତର ଭାଗ ଶିଖା ବସନେ ।
 ଆତ୍ମୀୟଗଣ ନାମିତ୍ତର ଦ୍ୱାରା ଗୋତ୍ର ଓ କୁଳାନୁମତ୍ତର ପଞ୍ଚଚୂଡ଼ ବା
 ତ୍ରିଚୂଡ଼ ଏବଂ ଶିଖା-ଶୂନ୍ୟ ବା ଶିଖା କର୍ମଣା ମୁଣ୍ଡନ କର୍ମଣା ଦିବ୍ୟେ

* ଅତଏବ ଗୌତମେନ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗୋତ୍ର ତାହାନ୍ତା ପଞ୍ଚଚୂଡ଼ା ବାସିଷ୍ଠା ବପନ
 କର୍ମାଦିକା ଶାସ୍ତ୍ରକେନ ; ଯାହାନ୍ତା କୁଣ୍ଡପାୟିନୀ, ତାହାନ୍ତା କୁଣ୍ଡପାୟିନୀ ବପନ କର୍ମେନ ଏବଂ
 କୌଷ୍ଠାଦିକାନ୍ତର କର୍ମଣା, ତାହାନ୍ତା ବେଦାଧ୍ୟାୟକ ମନାସ୍ତ୍ରିକ ମଧ୍ୟେ ମନାବର୍ତ୍ତନ
 କର୍ମେଣା ପର୍ବାଦିକା ମୁଣ୍ଡନ କର୍ମାଦିକା ଶାସ୍ତ୍ରକେନ କିନ୍ତୁ ଯଦି କେହି ଚିତ୍ର-ଉଦ୍ଧାରଣ

(২৪) । সুগুণিত হইলে সেই কেশগুলি বনে লইয়া পুঁতিয়া ফেলিবে (২৬) । কোন কোন আচার্য্য বলেন যে, বনে লইয়া কোপ্‌কোপ দেখিয়া ফেলিয়া দিলেও হয় (২৭) । এইরূপে চূড়া কর্ম শেষ হইলে গথাপ্রয়োগন বিহরণাদি করিবে (২৮) । এই চূড়া কার্যের দক্ষিণা এক গাভী ॥ ২৫—২৯ ॥ ৯

দ্বিতীয় অধ্যায়ের নবম খণ্ডের অন্তিমাদ সমাপ্ত ॥ ২, ৯

অথোপনয়নম্ । তত্রাদৌ তাবত্ কালং বিধন্তে ;—

অথ উপনয়ন প্রকরণ । প্রথমঃ উপনয়নেন নাম নিক্রপিত হইতেছে ;—

গর্ভাষ্টমেষু ব্রাহ্মণমুপনয়ত্ । ১

‘গর্ভাষ্টমেষু’ গর্ভমাসতৌ গণনয়া যে অষ্টমাস্‌কালাস্তেষু যস্মিন্ কস্মিন্‌চপি শুভদিনে ‘ব্রাহ্মণম্’ ব্রাহ্মণজাতীয়কুমারম্ ‘উপনয়ত্’ বচ্যমাণপ্রকারেণ সংস্কৃত্য কৃতস্নেহবিদ্যাধ্যয়নায় গুরা-বন্তিকং প্রাপয়েত্ । ১

যে মাসে গর্ভ হইয়াছিল, সেই মাস হইতে গণনায যে বৎসর অষ্টম হইবে, সেই বর্ষের যে কোন শুভতিথিতে ব্রাহ্মণকুমারকে উপনীত করিবে অর্থাৎ সংস্কার পূর্বক বেদাধ্যয়নার্থ উপযুক্ত গুরুর নর্মাণে নীত করিবে । ১

অবলম্বন করেন, সমাধর্জন করিবাক্তমানস না থাকে, তবে তাঁহাকে নিধ রক্ষা পূর্বক মুগুন করাইতে হয়, ইত্যাদি ।

গর্ভকাণ্ডশিষু ত্ত্বিত্বয়ম্ । ২

‘গর্ভকাণ্ডশিষু’ ‘ত্ত্বিত্বয়ম্’ উপনয়েৎ । ২

কৃত্ত্বিত্বয়-কুমারকে, গর্ভমাস হইতে গণনায় একাদশাঙ্কে আচার্য্যমর্গোপে উপনীত করিবে । ২

গর্ভদ্বাদশিষু বৈশ্বয়ম্ । ৩

উপনয়েদিত্বৈব । ৩

বৈশ্বয়-কুমারকে, গর্ভমাস হইতে গণনায় দ্বাদশাঙ্কে আচার্য্যমর্গোপে উপনীত করিবে । ৩

ত্রয়োড়শাষ্টমাদ্ ব্রাহ্মণস্যানতীতঃ কালীভব-
ত্বাদ্বাবিংশাত্ ত্ত্বিত্বয়স্যাত্ত্বিত্বয়শ্চতুর্বিংশাদ্বৈশ্বয়স্য । ৪

‘ব্রাহ্মণস্য’ ‘ত্রয়োড়শাষ্টমাদ্’ ‘ত্রয়োড়শাষ্টমাদ্’ বয়ঃসমাপ্তি-
য়াবৎ, ‘ত্ত্বিত্বয়স্য’ ‘ত্রয়োড়শাষ্টমাদ্’ ‘ত্রয়োড়শাষ্টমাদ্’ যাবৎ,
‘বৈশ্বয়স্য’ ‘ত্রয়োড়শাষ্টমাদ্’ ‘ত্রয়োড়শাষ্টমাদ্’ যাবৎ ‘অনতীতঃ
কালী ভবতি’ উপনয়নস্বয়িত্বি । ৪

ত্রয়োড়শাষ্টমাদ্ বয়ঃসমাপ্তি পূর্ণ হওয়া পর্য্যন্ত
উপনয়ন কাল অর্ভীত হইবে না অর্থাৎ যদি ত্রয়োড়শাষ্টম বর্ষে
উপনীত করিতে না পারে ত্রয়োড়শাষ্টম বয়ঃ শেষ পর্য্যন্ত
সময়ের মধ্যে যে কোন শুভদিনে উপনীত করিতে পারিবে,
তাহাতে হানি নাই। কৃত্ত্বিত্বয় কুমারের দ্বাবিংশাদ্ বয়ঃ
শেষ পর্য্যন্ত এবং বৈশ্বয়-কুমারের চতুর্বিংশাদ্ বয়ঃ শেষ
পর্য্যন্ত উপনয়ন হইতে পারিবে । ৪

अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । ५

‘अतऊर्ध्वं’ ब्राह्मणस्य षोडशाब्दात् परं; क्षत्रियस्य द्वाविं-
शाब्दात् परं, वैश्यस्य चतुर्विंशाब्दात् परम् । अर्थतः एतावत्-
कालमप्यनुष्णनीताग्निम् तर्हि ‘पतितसावित्रीकाः’ ब्राह्मणपर-
पर्यायाः ‘भवन्ति’ । ५

उक्त कालेर परेई अर्थां त्वाङ्गकूमार मोडशाकं
वयसेर पनेई, क्षत्रियकूमार द्वाविंशाक वयसेर परेई,
वैश्याकूमार चतुर्विंशाक वयसेर परेई “सावित्रीपतित”
अर्थां सावित्री गच्छोपदेशेर अनुपयुक्त इहेवे । ५

नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्नैभिर्विवहेयुः । ६

‘एतान्’ पतितसावित्रीकान् ‘न उपनयेयुः, न अध्यापयेयुः,
‘न याजयेयुः’ किञ्च ‘एभिः’ सह ‘न विवहेयुः’ कन्योद्वाहसम्बन्धं
न कुर्युः ! इति गतः कालनियमः । ६

उक्त सावित्रीपतित गणेर अर उपनयन इहेवे ना,
इहादिगके केह,अध्यायन कराइवे ना, केह याजन कर-
इवे ना, इहूंदेर सहित वैवाहिक मन्त्रकं नमाजे निशिक्र
इहेवे । इहाई उपनयनर कालनियम । ६

यदहरूपैष्यन्माणावकोभवति प्रगएवैनं तदहर्मी-
जयन्ति कुशलीकारयन्त्याप्लावयन्त्यलङ्कुर्वन्त्यहतेन वास-
साऽऽच्छादयन्ति । ७

‘माणवकः’ अनधीतवालकः ‘यदहः’ यस्मिन्नहनि ‘उपे-
 यन्’ उपनीतीभविष्यन् भवति, ‘तदहः’ तस्मिन्नहनि ‘प्रगे एव’
 प्रातरिव ‘भोजयन्ति’ मात्रादयः; यान् कानप्याहार्यान् प्रात-
 राग्रमात्रं वा तं माणवकमिति शेषः । ततः ‘कुशलोक्तायन्ति’
 मुण्डयन्ति । ततः ‘आप्लावयन्ति’ आपयन्ति । ततः ‘असङ्कु-
 र्वन्ति’ द्योभयन्ति । ततः ‘अहतेन वाससा आच्छादयन्ति’ ।
 सर्वत्रैव तं माणवकम् मात्रादय इति । ७

ये दिवसे माणवक अर्थात् अनुपनीत वालक उपनीत
 हरेवे, सेइ दिन एते ताहाके एतत्राश वा आरु अवन
 धान्य आहार कराहेवे । परे ताहाके मूण्डित कराहेवे ।
 अनसुर ताहाके स्नान कराहेवे । ताहाके शोणित करिबे ।
 ताहाके अथु वस्त्रेन द्वारा आवृत करिबे । ७

मशाणकार्पासीर्णान्येषां वसनानि । ८

‘एषां’ ब्राह्मणादीनां त्रयाणां ‘वसनानि’ परिधेयानि
 ‘क्षीमशाणकार्पासीर्णानि’ कुर्युः । ८

इहादेर परिधेय वसन—क्रीम, शाण, कार्पाण ७ उर्ण
 हहेवे । ८

ऐषीयरौरवाजान्यजिनानि । ९

एषां ‘अजिनानि’ उत्तरीयचमडिणि ‘ऐषीयरौरवाजानि’
 कर्त्तव्यानि । ९

इहादेर अजिन अर्थात् ‘उत्तरीय चर्म,—एणेर, रौरव
 ७ आज हहेवे । ९

मुञ्जकाशताम्बल्योरशनाः । १०

एषां 'रशनाः' कटिबन्धनरज्जवः 'मुञ्जकाशताम्बल्यः' कर्त्तव्याः । १०

इशादेर रशना अर्थात् कटि-बन्धनी,—गोजो, कानी ७ तान्त्रली ह्येव । १०

पार्श्ववैल्वाश्रयत्यादण्डाः । ११

एषां 'दण्डाः' हस्तयाज्ञाः 'पार्श्ववैल्वाश्रयत्याः' कर्त्तव्याः । ११
इशादेर हस्तयाज्ञा दण्ड,—पार्श्व, तैल्व ७ आश्रय
ह्येव । ११

क्षीमश्राणं वा वसनं ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रि-
यस्याविकं वैश्वस्यैतेनैवेतराणि द्रव्याणि व्याख्यातान्य
लाभे वा सर्वाणि सर्वेषाम् । १२—१४

पूर्वाक्तानां क्षीमादीनां 'मधेय,—ब्राह्मणस्य' 'क्षीमं' तस-
रादि प्रसिद्धं 'वा' अथवा 'श्राणं' श्राणसूत्रमयं 'वसनं' परिधेयं
कार्यम् । 'क्षत्रियस्य' 'कार्पासं' कार्पाससूत्रमयं वसनं कार्यम् ।
'वैश्वस्य' 'आविकं' अव्यूर्णमयं वसनं कार्यम् । 'एतेनैव' वसन-
नियमकर्मप्रकारेणैव 'इतराणि द्रव्याणि' अजिनरशनादण्ड-
रूपाणि 'व्याख्यातानि' कथितानीषिति । तथाच पूर्वसूत्रेषु (८,
१०.११) यथाक्रमतोष्यवस्था । ब्राह्मणस्य—'ऐश्वर्यं' ज्ञानसार-
सृगचर्म अजिनम्, 'मौजो' मुञ्जमयी रशना, 'पार्श्वः' पलाशका-
ठीयस्य दण्डः । 'क्षत्रियस्य'—'रीरधं' हस्तसृगचर्म अजिनम्,

‘काशी’ काशमयी रचना, ‘वैश्वः’ विश्वकाशीयश्च दण्डः । वैश्वस्य — ‘आजं’ अजासृगचर्म अजिनम्, ‘ताम्बली’ शणमयी रचना, ‘आश्वत्यः’ अश्वत्यकाशीयश्च दण्डः । ‘वा’ अथवा ‘अक्षामे’ ब्राह्मणादीनाम् क्षीमैण्यादीनामप्राप्तौ ‘सर्वेषां’ ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्यानां ‘सर्वाणि’ क्षीमादीनि ऐण्यादीनि मीक्ष्यादीनि पार्ष्णादीनि च द्रव्याणि यस्य यथालाभतो ग्राह्याणि । १२—१४

तन्मध्ये ; त्राकणेर परिधेय वसन क्रोग (तनर प्रभृति) अथवा शाण (शणेर), क्रत्रियेर कार्पास (तूलजात), वैशेय्यर षेण (ऊनो) हईवे । अजिनादि ७ एइरूप क्रमेइ वुबाय ल ७ (यथा — त्राकणेर ऋणैय अर्थां२ क्रसृगार भृगचर्म, क्रत्रियेर रौवव अर्थां२ रुरुगुणेर चर्म, वैशेय्यर आज अर्थां२ अजाचर्म अजिन हईने ; त्राकणेर भृजगयो रसना, क्रत्रियेर काशहृगय्यो रशन ७ वैशेय्यर शणगया रसना हईने एवं त्राकणेर पलाश कार्ठेर दण्ड, क्रत्रियेर बिल्व कार्ठेर दण्ड ७ वैशेय्यर अश्वथ कार्ठेर दण्ड हईवे) । यदि नमयागुमारे कथितानुरूप त्राकणादिरं यथायोग्य वसनादि द्रुमटि ह्य, ताहा हईले सकलेइ सकल प्रकार व्यवहार करिते पारिबे अर्थां२ उक्तं क्रोगादि चारि प्रकारेर, यथन वे कौरूप वसन सुलभ हईवे, तथन तीहाइ त्राकणादि निर्विशेषे व्यवहार करिते पारिबे, अजिनादिरं विमयेइ नमयक्रमे एइरूप यथालाभ व्यवस्था करिबे । १२—१९

पुरस्ताच्छालायाउपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति । १५

‘শালায়া: পুরস্তাত্’ ‘উপলিমে’ স্থানে ‘অগ্নি: উপসমা-
হিত: भवति’ । ১৫

উপনয়ন বস্ত্রশালার পূর্বভাগে উপনিপ্ত স্থানে অগ্নি
স্থাপিত করিবে । ১৫

অগ্নি ব্রতপতন্তুতি হুত্বা পশ্চাদগ্নে উদগয়েষু
দর্ভেষু প্রাচ্যচার্য্যোঃস্বতিষ্ঠতে । ১৬

তত্র চান্নৌ ‘আচার্য্য:’ বেদাধ্যাপক: কশ্বিত্, মাণবক: প্রতি-
নিধির্ভবন্ ‘অগ্নে ব্রতপতে (ম০ ব্রা০ ১,৬,৮—১৩)’—‘ইতি’
এभि: পশ্চাभिর্মন্ত্রৈ: ‘হুত্বা’ ‘অগ্নি: পশ্চাত্ উদগয়েষু দর্ভেষু’ ‘প্রাচ্য-
প্রাচ্যস্ব: সন্ ‘অব তিষ্ঠতে’ অবতিষ্ঠতে । ১৬

সেই অগ্নিতে আচার্য্য অর্থাৎ জনৈক বেদাধ্যাপক, মাণ-
বকের প্রতিনিধি স্বরূপ হইয়া ‘অগ্নে ব্রতপতে (ম০ ব্রা০
১,৬,৯—১৩)’ প্রভৃতি পঞ্চমন্ত্রে পাঁচটি আঙ্কতি প্রদান
করিয়া অগ্নির পশ্চাভাগে উত্তরাগ্র কুশা সমূহে অবস্থিত
করিবে । ১৬

অন্তরেণান্ধ্যাচার্য্যৌ মাণবকৌঃস্বলিক্ততোঃস্বিমুখ
আচার্য্যসুদগয়েষু দর্ভেষু । ১৭

‘অন্তরেণান্ধ্যাচার্য্যৌ’ ‘অন্য্যচার্য্যযৌ: মধে ‘মাণবক:’
‘আচার্য্যম্’ ‘স্বিমুখ:’ ‘স্বলিক্তত:’ উদকমহণোপযুক্ত-স্নাতা-
জ্জলি: সন্ ‘উদগয়েষু দর্ভেষু’ অবতিষ্ঠতে । ১৭

অগ্নি ও আচার্য্যের মধ্যস্থলে পাতিত উত্তরাগ্রকুশা-

मगृहे, आचार्याभिगूथे ऽ कृताञ्जलि इहेया माणवक अवस्थिति
करिबे । ११

तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणोऽपाम-
ञ्जलिं पूरयत्युपरिष्टच्चाचार्य्यस्य । १८, १९

‘तस्य’ तादृशावस्थस्य माणवकस्य ‘दक्षिणतः’ दक्षिणस्यां
तिष्ठन् कथित् ‘मन्त्रवान्’ अधीतवेदः ‘ब्राह्मणः’ तस्यैव माणव-
कस्य ‘अञ्जलिम्’ ‘अपां’ दानेन ‘पूरयति’ । ‘उपरिष्टात्’ ततः
‘परस्तात्’ ‘आचार्य्यस्य’ ‘च’ अपि अञ्जलिं पूरयति अपां
दानेनेति । १८—१९

मेहे माणवकेर दक्षिणे थाकिया कोन अधीत-वेद
ब्राह्मण, मेहे माणवकेर अञ्जलि, ऊलेर द्वारा पूर्ण करिबे ।
ताहार परेहे आचार्येर अञ्जलिउ ऊलपूर्ण करिबे । १८, १९

प्रेक्षमाणोजपत्यागन्वा समगन्महीति ब्रह्मचर्य्य-
मागामिति वाचयति कोनामासीति नामधेयं पृच्छति
तस्याचार्य्यः । २०—२२

‘आचार्य्यः’ ‘प्रेक्षमाणः’ माणवकमिति यावत् ; ‘आगन्वा
समगन्महि (म० ब्रा० १, ६, १४-१५)’—‘इति’ ह्यत्र ‘जपति’
स्वदम् । ‘ब्रह्मचर्य्यमागाम् (म० ब्रा० १, ६, १६)’—‘इति’ इजा-
मृचं ‘वाचयति’ माणवकम् । ‘कोनामासि (म० ब्रा० १, ६, १६)’
—‘इति’ इमं मन्त्रं पठन् ‘तस्य’ माणवकस्य ‘नामधेयं
‘पृच्छति’ । २०—२२

आचार्य, সেই মাণবকের প্রতি दृष्टिपूर्वक 'आगन्नामत्र-
गमहि (म० वा० १,७,१४-१५)' एहे मन्त्रद्वय श्रवणं पाठ
करिवे, 'ब्रह्मर्ष्यमांगाम् (म० वा० १,७,१७)' मन्त्रादि माण-
बके पाठ कराइवे एवं 'कोनामसि (म० वा० १,७,१९)'
मन्त्र पाठ करत সেই माणबकेर नामधेयं जिह्जामा
करिवे । २०—२२

अभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं
वा नक्षत्राश्रयं वा गोत्राश्रयमध्येक उत्तमृज्यापामञ्ज-
लिमाचार्यीं दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं
साङ्गुष्ठं गृह्णाति देवस्य ते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बा-
हुभ्यां पूषो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसाविति ।

२३—२६

'आचार्यः' 'अभिवादनीयं' अभिवादानाय द्वितं 'नामधेयं'
द्वितीयजन्मसूचकं नूतनं नाम 'कल्पयित्वा' असुकनामाहमस्मीति
तस्मान्णवकनामैव तस्मान्णवकं वाचयित्वा (२३), 'अपामञ्जलिं'
गृहीतमुदकाञ्जलिम् 'उत्तमृज्य' परित्यज्य, 'देवस्य ते (म० वा०
१,६,१८),—'इति' इमं मन्त्रं पठन् 'दक्षिणेन पाणिना'
'साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं', 'गृह्णाति' (२६) । तच्च द्विजत्व-
सूचकं नामधेयं कीदृशं दर्शयित्वाह ;—'देवताश्रयं' वेदगर्भ-
ब्रह्मव्रतेत्यादिकं, 'वा' अथवा 'नक्षत्राश्रयं' आश्विन-रौहिणे-
त्यादिकं (२४), 'वा' अथवा 'एके' आचार्याः 'गोत्राश्रयं'
वेद-पैत्थेत्यादिकम् 'अपि' नामधेयम् आहुरिति शेषः (२५) ।

२३—२६

পরে আচার্য্য স্বয়ংই অভিবাদনকালে কথনীয় দ্বিতীয়
 জন্মসূচক নূতন একটি নাম কল্পনা করিয়া সেই মাণবককে
 'আগ্নি অমুক-নাম, গুরো! তোমাকে অভিবাদন করি' বলাইয়া
 গৃহীত উদকাঞ্জলি ত্যাগ করিয়া 'দেবন্য তে (ম० ব্রা० ১,
 ৬,১৮)'—এই মন্ত্রটি পাঠ করত দক্ষিণ হস্তের দ্বারা মাণব-
 কের বৃদ্ধাঙ্গুষ্ঠ সহিত দক্ষিণ হস্ত গ্রহণ করিবে। সেই নামটি
 দেবতাশ্রিত বা নক্ষত্রাশ্রিত অথবা গোত্রাশ্রিত হইবে (দেব-
 তাশ্রিত যথা— বেদগর্ভ, ব্রহ্মব্রত, প্রভৃতি ; নক্ষত্রাশ্রিত
 যথা— আশ্বিন, রৌহিণ প্রভৃতি ; গোত্রাশ্রিত যথা— বৈদ,
 গৈত্র প্রভৃতি)। ২৩—২৬

অথৈনং প্রদক্ষিণমাৱর্চয়তি সূর্য্যস্যাৱৃতমন্ৱাৱর্চ-
 স্বাসাৱিতি । ২৩

'অথ' অনন্তরম্। 'এনং' মাণৱকম্ 'সূর্য্যস্য (ম० ব্রা०
 ১৬,১৮)'—'ইতি' মন্ত্রং পঠন্ 'প্রদক্ষিণং' যথাস্যাৱুতমা 'আৱ-
 চয়তি' প্রাঙ্কমুখং করোতি, আচার্য্যণৱ । ২৩

অনন্তর এই মাণবককে প্রদক্ষিণক্রমে পূর্ৱ্বাভিমুখ
 করিবে। তৎকালে সূর্য্যস্য (ম० ব্রা० ১,৬,১৮)' মন্ত্রটি
 পাঠ করিবে। ২৩

দক্ষিণেন পাণিনা দক্ষিণামণ্ডলমন্ৱবমৃশ্যানন্ত-
 র্হিতাং নাভিমমিমৃশেৎ প্রাণানাং যন্থিরসীতি । ২৮

'দক্ষিণেন পাণিনা', মাণৱকস্য 'দক্ষিণমণ্ডলমন্ৱব-
 মৃশ্যানন্ত-'

स्युश्च' स्युश्चैव 'प्राणानां चन्द्रिरसि (म० ब्रा० १,६,२०)—
'इति' मन्त्रं पठन् 'अनन्तर्हितां' वस्त्राच्छादनयूष्यां 'नाभिम्'
'अभिसृशेत्' संसृशेत् आचार्यैव । २८ •

परे आचार्य 'प्राणानां चन्द्रिरसि (म० ब्रा० १, २०)'
मन्त्रं पाठ करत दक्षिण हस्त द्वारा सेई माणवकेर दक्षिण
कक्षेउर उपर दिया वस्त्राद्यावरणशून्य नाभि स्पर्श करिबे । २८

उत्सृप्य नाभिदेशमहुरद्भुति । २९

माणवकस्य 'नाभिदेशम्' 'उत्सृप्य' हस्ताग्रवासनेन सृष्ट्वा
'अहुरः (म० ब्रा० १,६,२१)'—'इति' मन्त्रं पठेत् आचार्यः । २९

माणवकेर नाभिदेशे हाथ बुलाइया आचार्य 'अहुरः
(म० ब्रा० १,७,२१)' मन्त्र पाठ करिबे । २९

उत्सृप्य हृदयदेशं क्लृप्यनद्भुति । ३०

माणवकस्य 'हृदयदेशं' 'उत्सृप्य' हस्ताग्रवासनेन सृष्ट्वा
'क्लृप्यनः (म० ब्रा० १,६,२२)'—'इति' मन्त्रं पठेत् आचार्यः । ३०

एइरूपे हृदयदेशे हाथ बुलाइया 'क्लृप्यनः (म० ब्रा०
१,७,२२)' मन्त्र पाठ करिबे । ३०

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणामण्डलमालभ्य प्रजा-
पतये त्वा परिददांम्यसाविति । ३१

'दक्षिणेन पाणिना', माणवकस्य 'दक्षिणमण्डलम्' 'अम्ना-

लभ्य' सृष्ट्वा 'प्रजापतये त्वा (म० ब्रा० १, ६, २३)'—'इति' मन्त्रं पठेत् आचार्यः । ३१

अनन्तर आचार्या, दक्षिण शस्त्रं धत्वा माणवकेर दक्षिण श्क्रुक् स्पर्शं करिष्या 'प्रजापतये त्वा (म० ब्रा० १, ६, २३)' मन्त्रं पाठं करिष्ये । ३१

सव्येन सव्यं देवाय त्वा सवित्ने परिददाम्यसा-
विति । ३२

'सव्येन' वामेन पाणिना' माणवकस्य 'सव्यं' वाममंसं सृष्ट्वा 'सवित्ने त्वा (म० ब्रा० १, ६, २४)'—'इति' मन्त्रं पठेत् आचार्यः । ३२

एतद्रूपेणै वाग शस्त्रं धत्वा माणवकेर वाग श्क्रुक् स्पर्शं करिष्या 'सवित्ने त्वा (म० ब्रा० १, ६, २४)' मन्त्रं पाठं करिष्ये । ३२

अथैनं संप्रेष्यति ब्रह्मचार्यस्यसाविति समिध-
माधेह्यपोऽशानकर्मकुरु मा दिवा स्वाप्सौरिति ।

३३—३४

'अथ' तदनन्तरम् ! आचार्यः, 'एनं' माणवके 'त्वमेत-
न्नामकः, अद्यप्रभृति ब्रह्मचारी असि (म० ब्रा० १, ६, २५)'—
'इति' हेतोः 'समिधम् आधेहि अग्नी प्रतिदिनमेव समिधा-
धानं कुरु, 'अपोशानकर्म' यथास्थानं यथाप्रयोजनञ्च शौचाच-
मनादि च कुरु, 'मा दिवा स्वाप्सोः' दिवान्निद्राञ्च मा कुरु,—

‘ইতি’ এতচ্চিত্রযোপদেশবোধকং মন্মম্ (ম০ ব্রা০ ১,৬,১০৬)
পঠন্ ‘সম্মেথতি’ ভ্যদিয়তি । ৩২—৩৪

তদনন্তর আচার্য্য এই মাগবককে ‘ভূমি অন্য হইতে
এই নামে প্রসিদ্ধ ব্রহ্মচারী হইতেছ (মং জাং ১,৬,২৫).
প্রতিদিন সায়াংপ্রাতঃ অগ্নিতে সন্নিদাধান করিবা এবং শৌচা-
চার যুক্ত হইবা, দিবসে নিদ্রা যাইবা না (মং জাং ১,৬,
২৬)’ এই উপদেশত্রয় প্রদান করিলে । ৩৩,৩৪

• উদভগ্নকৃতসৃপ্য প্রাজ্ঞাচার্য্য উপবিস্মত্যুদগয়েষু
দর্মেষু । ৩৫

‘আচার্য্যঃ’ ‘অগ্নেঃ’ ‘উদক্’ উত্তরস্থাং ‘উদগয়েষু দর্মেষু’
‘প্রাজ্’ প্রাজ্ মুখঃ সন্ ‘উপবিস্মতি’ উপবিস্মিত্ । ৩৫

পরে আচার্য্য, অগ্নির উত্তরে উত্তরাগ্রপাতিত কুশাসমূহে
পূর্বাভিমুখ উপবিস্তে হইবে । ৩৫

প্রত্যঙ্মাণবকৌ দক্ষিণজানুকৌঃমিসুখআচা-
র্য্যমুদগয়েষ্বিব দর্মেষু । ৩৬

‘মাণবকঃ’ তত্রৈব ‘উদগয়েষ্বিব দর্মেষু’ ‘দক্ষিণজানুকঃ’
মুভিগতদক্ষিণজানুকঃ, ‘আচার্য্যমমিসুখঃ’ ‘প্রত্যঙ্’ পশ্চিম-
মুখঃ সন্ উপবিস্মিত্যিব । ৩৬

মাগবকও সেই স্থলেই উত্তরাগ্রপাতিত কুশাসমূহে, স্বীয়
দক্ষিণজানু ভূমিলগ্ন/করিয়া আচার্য্য্যভিমুখ উপবিস্তে হইবে। ৩৬

अथैनं त्रिः प्रदक्षिणं मुञ्जमेखलां परिहरन् वाच-
यतीयं दुरुक्तात् परिबाधमानेत्यूतस्य गोप्तीति च । ३७

‘अथ’ तदनन्तरम् । आचार्यः ‘एनं’ माणवकं ‘त्रिःप्रद-
क्षिणं’ यथास्यात्तथा ‘मुञ्जमेखलां’ मुञ्जमयीं रथनां ‘परिहरन्’
परिधापयन् ‘इयं दुरुक्तात् (म० ब्रा० १,६,२७)’—‘इति’
मन्त्रं, ऋतस्य गोप्ती (म० ब्रा० १,६,२८)’—‘इति’ मन्त्रं
‘च’ ‘वाचयति’ । अत्रैव यज्ञोपवीतपरिधापनव्यवहारश्च,
परं कौथुमानां सूत्रकारानुल्लेखादङ्गतेऽपि न दोष इति नव्याः ।
वस्तुतो वेदाध्ययनायाचार्यसमीपे नयनमेवीपनयनं, यज्ञोपवीत-
धारणन्तु दैवकार्यानुष्ठानार्थमेव सूत्रकारेण विहितमिति यदा-
यदैव दैवकार्यं कर्त्तव्यं भवेत् यदा तदैव धार्यं स्यादिति न
क्षतिः, शिखापरिरक्षणन्तु सर्वथैव कार्यमेवान्यथा दैवकार्यकाले
कुतश्चायास्यतीति । ३७

आचार्या, ताशके मुञ्जमेखला निर्मित मेखला (कट्टीवस्त्रनी)
द्विरावृत्ति करिग्या पराहेग्या इग्यं दूरुक्तां (मं ब्रां १,७,
२१) मन्त्र एवः ‘अतस्य गोप्ती (मं ब्रां १,७,२८) मन्त्र
पाठ कराहेवे # । ७१

* एहे नमस्त्रेहे षड्कोपवीत धारण कराहेवाव रीति प्रचलित आदेह परं
दक्षिणवे मुञ्जकार किछुहे वदनन नाहे । वस्तुत टैमः कार्या नाट्रहे षड्कोपवीत
धारण करिगतेहे हरेदेर, पूर्के वना हरेगाट्रहे एवः हेहार परेहे नावः
होम टैमव कार्या आगितेहे नूतनाः एहे हदलेहे षड्कोपवीत अह-
गीय हडेतेहे किञ्च ए निगटम षड्कोपवीत ये अर्कदाहे धारणीव ताश

অথোপসীদত্যধীহি ভো: সাবিচী মে भवाननुब्र-
वीत्विति । ৩৮

‘অথ’ তদনন্তরম্ । মাণবক: ‘ভো: ।’ ‘অধীহি’ অধ্যা-
পয়, ‘ভবান্ মে সাবিচীম্ অনুব্রবীতু’—‘ইতি’ প্রার্থনাবাক্য-
দ্বয়ং কথয়ন্ ‘উপসীদতি’ গরণগতী ভবতি । ৩৮

অনন্তর মাণবক গুরুর নিকটে কৃতাজ্জলি নত্র ভাদেব প্রার্থনা
করিবে—‘ভো গুরো! আগাকে বেদ অধ্যয়ন করান, আগাকে
সাবিচী উপদেশ করুন’ । ৩৮

तस्माअन्वाह पच्छोऽर्धर्चं ऋक्श्रुति महाव्याहृ-
तीश्च विहृता ॐकारान्ताः । ৩৯—৪০

ততश्च ‘তস্মৈ’ মাণবকায়, প্রথমং ‘পচ্ছ:’ পাৎ পাৎ ক্ত্বা,
‘তত: ‘অর্ধর্চশ:’ অর্ধর্চমর্ধর্চং ক্ত্বা, তদন্তে চ ‘ঋক্শ:’ পূর্ণাশ্চ-
সাবর্চয়িত্বা ‘ইতি’ एवमेव ‘अन्वाह’ अनुक्रमेण ब्रूयात् (৩৯) ।
‘চ’ অপি ‘বিহৃতা:’ विभिचीकृता: ‘ॐकारान्ता:’ ‘महाव्याहृती:’
भू: भुव: स्व: इति अनुब्रूयात् तत: ॐ इत्यस्याप्युपदेश: कार्य-
इत्यर्थ: । ৩৯, ৪০

এইরূপে মাণবক কর্তৃক বেদাধ্যয়ন এতৎ তাহার প্রারম্ভ-
সূচক সাবিচীগল্পের প্রথম উপদেশ প্রার্থিত হইলে, আচার্য্য,

হইতেছে না পরং সিংহী অর্থশাই রক্ষণীয়, যেহেতু সিংহী রক্ষিত না
থাকিলে দেব কাণ্ডাদি কালে কোথা হইতে আসিবে ॥

ତାହାକେ, ପ୍ରଥମେ ଏକ ଏକ ଚରଣ କରିয়া, ପରେ ଅଦ୍ଧର୍ଚ୍ଚ ଅଦ୍ଧର୍ଚ୍ଚ କରିয়া, ତତ୍ପରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶାକ୍ତି ବାର ବାର ଆବୃତ୍ତି କରାହୁଁ ଦିବେ * । ତତ୍ପଞ୍ଚାଂ ଝୁଃ ଝୁନଃ ଓ ଅଃ—ଏହି ମହାବ୍ୟାହତି-ଦ୍ରବ୍ୟ ପୃଥକ୍‌ରୂପେ ଏବଂ ଓଁ କାରଓ ଅଧ୍ୟାସ କରାହୁଁଦିବେ । ୩୯.୫.

वार्त्तञ्चास्मै दण्डं प्रयच्छन् वाचयति सुश्रवः सुश्र-
वसं मा कुर्विति । ୪୧

‘ସ’ ତତଃ ‘ଅସ୍ମୈ’ ମାଣ୍ଡବକାୟ ‘ବାର୍ତ୍ତ’ ପଳାଶହତ୍ତାବୟବ ‘ଦଣ୍ଡ’ ‘ପ୍ରୟଚ୍ଛନ୍’ ‘ସୁଶ୍ରବଃ’ ‘ସୁଶ୍ରବସଂ ମା କୁର୍ (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧, ୬, ୩୧)’ — ‘ଇତି’ ମନ୍ତ୍ରଂ ‘ବାଚୟତି’ ମାଣ୍ଡବକମିବ । ୪୧

ପରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟା, ଏହି ମାଣ୍ଡବକେର ହସ୍ତେ ପଳାଶ ବୁଝେର ଦଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନପୂର୍ବକ ‘ସୁଶ୍ରବଃ’ ‘ସୁଶ୍ରବସଂ’ ମା କୁର୍ (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧, ୬, ୩୧) ମନ୍ତ୍ର ପାଠ କରାହୁଁବେ । ୪୧

अथ भैक्षं चरति मातरमेवायै द्वे चान्ये सुहृदौ
यावत्यौ वा सन्निहिताः स्युराचार्याय भैक्षं निवे-
दयति । ୪୨—୪୪

‘ଅଥ’ ଉପନୟନାନନ୍ତର ‘ଭୈକ୍ଷଂ’ ଭିକ୍ଷାର୍ଥ ‘ଚରତି’ ଅଟତି (୪୨) । ‘ଅଥ’ ‘ମାତରମିବ’ ଭିକ୍ଷିତୌ ଶିଷଃ । ‘ସ’ ଅପି

* ବାହାରା କାଶ୍ୟାଦି ଅନେକେ ବେଦାଧ୍ୟାପକେ ଏମାନୀ ମେଧିମାନେ, ତାହାରା ହିତା ଅତି ସୁନ୍ଦର ରୂପେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ କରନ୍ତେ ପଞ୍ଜିବେନ ।

মাতুরেব 'অন্যে হি সুহৃদৌ' ততঃ পরং ভিবেত । 'বা' অথবা 'যাবত্যঃ' স্ত্রিয়ঃ 'সুবিহিতাঃ' তত্রোপস্থিতাঃ স্যুঃ, তাঃ সর্বাএব মাভাদিক্রমেণ প্রথমং ভিবেত । পুরুষভিক্ষণস্য নাত্নোল্লিঙ্ঘ-
ইত্যপি ধৈর্যম্ (৪৩) । সঙ্কৃহীতম্ তদ্ 'মৈত্রং' ভিক্ষাত্নং সর্বমেব 'আচার্যায়' 'নিবেদয়তি' উল্লুজতি (৪৪) । ৪২—৪৪

এইরূপে মাগবক উপনীত হইলে পরে ভিক্ষাচরণ করিবে । প্রথমে মাতার নিকটে ভিক্ষা করিবে, পরে মাতারই দুই স্ত্রীর নিকটে ভিক্ষা করিবে অথবা সম্মুখানে যত্ন-
শূন্য স্ত্রীলোক উপস্থিত থাকিলে, মাতা হইতে যাবল্লু-
কতিয়া সকলের নিকটেই ভিক্ষা গ্রহণ করিবে * । সেই সমস্ত ভিক্ষা সমগ্র করিয়া আচার্য্যকে নিবেদন করিবে । ৪২—৪৪

তিষ্ঠত্যহঃশেষং বাগ্যতঃ । ৪৫

ভিক্ষাচরণান্তকর্মযাপিতদিবাজ্জুভাগৌ মাগবকঃ 'অহঃ
শেষং' তদ্দিনাবশিষ্টাংশং 'বাগ্যতঃ' সংযতবাক্ সন্ 'তিষ্ঠতি'
তিষ্ঠেত্ অবস্থিতি' কুর্যাত্ । ৪৫

* পুরুষের নিকটে ভিক্ষার কোন উদ্দেশ্য থাকিল না, বোধহয় ভিক্ষা-
দান কার্য্য গৃহীত হইবে । মাগবকোও ভিক্ষকেরা গৃহস্থবাটীতে 'ভিক্ষা দাও
মা!', বলিয়াই ভিক্ষা করিয়া থাকে । কানীতে ব্রহ্মচারীবাও গৃহস্থের দ্বারে
উপস্থিত হইয়া 'ভবতি! ভিক্ষাং দেহি,, বাক্যেব স্বঃরাই অন্তর্ভিক্ষা করিয়া
দাতকন দেবা গিঃছে অতএব পিতাদির নিকটে ভিক্ষা প্রার্থনা ও গ্রহণ
ব্যবহাৰ, পিতাদির ভিক্ষাদান বাঞ্ছা সকলের জন্যমাত্র ।

এই সমস্ত কার্য্য করিতেই মাগবকের প্রায় সমস্ত দিবা অতিবাহিত হইবে, যাহা কিছু দিবাভাগ অবশিষ্ট থাকিবে, তাহা সংযতবাক্ থাকিয়া স্থিরভাবে বিশ্রাম করত যাপন করিবে । ৪৫

অস্তমিতে সমিধমাৎদ্যাভ্যগ্নয়ে সমিধমাহার্ঘমিতি । ৪৬

‘অস্তমিতে’ দিবাकरে ‘অগ্নয়ে সমিধমাহার্ঘম্ (মং ব্রা- ১.৬,২২)’—‘ইতি’ মন্ত্ৰং পঠন্ ‘সমিধম্’ সমিত্বাষ্টকম্ ‘আদধাতি’ অন্नावিতি শেষঃ । ৪৬

পরে সূর্য্যাস্ত হইলে ‘অগ্নয়ে সমিধমাহার্ঘম্ (মং ব্রাঃ ১, ৬,৩২)’ মন্ত্র পাঠ করত অগ্নিতে একখানি সমিৎকাষ্ঠ প্রদান করিবে । ৪৬

ত্রিরাত্রমচারলবণাশী ভবতি । ৪৭

‘ত্রিরাত্র’ তদ্বিনপ্রভৃতি ত্রিদিনত্রয়ম্ ‘অচারলবণাশী’ চারলবণমিভ্রভোজী ‘ভবতি’ ভবেৎ । ৪৭

উপনয়ন দিন হইতে দিবসত্রয় ক্ষারলবণ ভোজন করিবে না । ৪৭

তস্যান্তে সাবিত্রস্বরুঃ । ৪৮

‘তস্য’ ত্রিদিনত্রয়স্যান্তে চতুর্থাহি ‘সাবিত্রঃ’ সবিত্ৰদেবতাকঃ ‘স্বরুঃ’ পল্লব্ব্যঃ হীতব্ব্যেতি সূত্ররামাগতঃ । ৪৮

এই তিন দিবসের পরে চরু পাক করিয়া সবিতা দেবতার উদ্দেশে আহুতি প্রদান করিবে । ৪৮।

যথার্থম্ । ৪৬

অনন্তরং 'যথার্থম্' যথাপ্রযোজনং ত্রিহরণবিশ্রামাদিকং
কুর্যাত্ । ৪৬

এইরূপে উপনয়ন সংস্কার শেষ হইলে যথা প্রয়োজন
অপর কার্যাদি করিবে । ৪৯

গৌর্দক্ষিণা । ৫০ ॥ ১০

উপনয়নসংস্কারস্যৈতস্য 'দক্ষিণ' 'গৌঃ' একৈবেতি সমাস
সুপনয়নম্ ॥ ৫০ ॥ ১০

এই উপনয়ন সংস্কারের দক্ষিণা একটি গাভী ॥ ইতি উপনয়ন ॥ ৫০

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके दशमखण्डस्य
व्याख्यानं सामग्रमिहृतं समाप्तम् । ২. ১০

॥ समाप्तञ्चायं द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

द्वितीय अध्यायের দশম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ২, ১০

द्वितीय अध्याय ३ समाप्त ॥ २

अथ तृतीयप्रपाठकः ।

समावर्त्तनापरपर्यायं गोदानं विधत्ते;—

गोदानं नामकं संस्कारः ; ईशाकेइ ममावर्त्तनं कहे—

अथातः षोडशे वर्षे गोदानम् । १

‘अथ’ प्रकरणान्तरद्योतनाय ; ‘अतः’ उपनयनकालतः षोडशे वर्षे तथाच यस्य गर्भाष्टमेऽष्टेभूतमुपनयनं तस्य गर्भचतुर्विंशब्दे, एवं यस्य नवमादि-षोडशाब्दान्ते एवोपनयनं तस्य पञ्चविंशादि-द्वात्रिंशाब्दान्ते ‘गोदानम्’ नाम संस्कारविशेषं कार्यम् । १

उपनयन काल हहेते मोड़श वर्षे अर्थात् याहार, गर्भ हहेते गणनाय अर्थात् उपनयन हहेयाछे, ताहार गर्भ हहेते चतुर्विंशब्दे एवम् याहार नवमादि मोड़शाब्द वयमे उपनयन हहेयाछे, ताहार पञ्चविंशादि द्वात्रिंशब्द वयमे गोदान संस्कार कर्त्तव्य । १

चूडाकरणेन केशान्तकरणं व्याख्यातम् । २

अस्मिंश्च कर्मणि केशवर्द्धनं कर्त्तव्यम्, तच्च ‘केशान्तकरणं’ ‘चूडाकरणेन’ पूर्वोक्तेन ‘व्याख्यातम्’ कथितम् ; चूडाकरणवत् कर्त्तव्यमित्यर्थः । २

एइ ममावर्त्तनं कार्ये ये केशवपन करिंते हय, ताहा पूर्वोक्त चूडाकरणेन नियमानुसारेइ हहेवे । २

ब्रह्मचारी केशान्तान् कारयते सर्वाण्यङ्गलो-
मानि संहारयते । ३,४

‘ब्रह्मचारी’ ब्रह्म वेदः, तद्ब्रह्मणाचारविशिष्टः आद्याश्रमी,
यदैव ‘केशान्तान् कारयते’ तदैव ‘सर्वाणि अङ्गलोमानि संहार-
यते’ कक्षवक्षोपस्थशिखाकेशानपि वापयेदित्यर्थः । ३,४

ब्रह्मचारी अर्थात् वेदाभ्यासनाटानमुक्त आद्याश्रमी यथनहे
केशान्तं कराहेवे, तथनहे कक्ष, वक्ष, उपस्थं ७ शिखाः
पर्यान्तुर रोग ७ केश वपन कराहेने । ३,४

गोमिथुनं दक्षिणा ब्राह्मणस्य अश्वमिथुनं क्षत्रि-
यस्य अविमिथुनं वैश्यस्य गौर्वैव सर्वेषाम् । ५—८

‘अस्य हि गोदानकर्मणः’ ‘दक्षिणा’ ‘गोमिथुनं’ गोहयम्
आचार्याय देयम् ‘ब्राह्मणस्य’ कर्त्ता ब्राह्मणश्चेदित्यर्थः (५) ।
‘क्षत्रियस्य’ ‘अश्वमिथुनम्’ अश्वहयं गोदानकर्मणः दक्षिणा (६) ।
‘वैश्यस्य’ ‘अविमिथुनं’ मेघहयं दक्षिणा (७) । ‘वा’ अथवा
‘गौः एव’ ‘सर्वेषां’ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां दक्षिणा (८) ।
तथाहि ब्राह्मणब्रह्मचारी, क्षत्रियब्रह्मचारी, वैश्यब्रह्मचारी च
स्वस्वाचार्याय गोहयमेव दक्षिणा वेदाध्यापनस्य देयेति । ५—८

एहे गोदानकार्येण दक्षिणा, ब्राह्मणनश्वके, गाडीहय
अर्थात् ब्राह्मण ब्रह्मचारी श्वेन आचार्याके वेदाध्यापनेन
दक्षिणा दूहेणे गाडी प्रदान करिबे (५) । क्षत्रिय नश्वके

ছুটী অশ্ব (৬) । এবং বৈশ্যাসম্বন্ধে ছুটী মেঘ (৭) । অথবা সকলেই গাভীদক্ষিণাই দিবে (৮) । ৫—৮

অজঃ কেশপ্রতিঘাছায় । ৫

‘কেশপ্রতিঘাছায়’ কেশপ্রতিঘহকর্মে’ নাপিতায় ‘অজঃ’ পুমান্ ছাগঃ একএব দক্ষিণা দেয়া সর্বজাতিব্রহ্মচারিভিরিতি । ৫

কেশলোমাদি বপনান্তে ফেলিয়া দিবার জন্য কুড়াইয়া লয় যে অর্থাৎ নাপিত, তাহাকে তদীয় পারিশ্রমিক একটী ‘পাঁটা’ প্রদান করিবে । ৯

দ্বিতীয়াশ্রময়হণস্য वर्षाधिककालाऽपेक्षास्तीति ज्ञायेत एव चेत्, आचार्याय गोदक्षिणादानानन्तरमपि “अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमपि”—इति ब्रह्मचर्याश्रमएवावलम्बनीयइति पुनरपि आचार्यान्तिकमुपनीतोभवेत्, तस्यैवाचार्यस्यान्तिके स्थितौ ब्रह्मा-परपर्यायवेदान्तोचनया स्वीहाहकालं प्रतीचेतेति । तत्रोपनय-नेतिकर्त्तव्यतामाह ;—

গৃহশ্রম গ্রহণের বৎসরাধিক বিলম্ব আছে, বুঝিতে পারিলে, আচার্য্যকে দক্ষিণান্ত করা হইলেও ‘একক্ষণও অনাশ্রমী থাকিবে না’ এই বিধি অনুসারে সেই ব্রহ্মচর্য্যাবলম্বনেই থাকিতে হইবে অতএব পুনশ্চ আচার্য্যসমীপে উপনীত হইবে অর্থাৎ পূর্ববৎ নিয়মেই আচার্য্য নিকটে থাকিয়া ব্রহ্মস্ম অর্থাৎ বেদের আলোচনা করত নিজ বিবাহের কাল প্রতীক্ষা করিবে । সেই উপনয়ন কিরূপে সম্পাদন কর্তব্য তদ্বিষয়ে বলিতেছেন ;—

উপনয়নেনৈবোপনয়নং ব্যাখ্যাতং ন ত্বিহাহতং
 বাসো নিযুক্তং নালাঙ্কারঃ । ১০—১২

‘উপনয়নেন’ পূর্বোক্তিেনৈব ‘উপনয়নম্’ এতদপি ‘ব্যাখ্যাতম্’
 কথিতম্ (১০) । বিশেষসু ‘হহ’ উপনয়নে ‘অহতং বাসঃ’
 ‘ন নিযুক্তম্’ (১১) । কিञ্চেহ ‘অলাঙ্কারঃ’ অপি ন নিযুক্তঃ
 ইত্যেব (১২) । ১০—১২

পূর্বেোক্ত উপনয়ন কথনের দ্বারা এই ইহা কথিত হইয়াছে ;
 বিশেষ, এ উপনয়নে অথও নামের এবং অলাঙ্কারের আব-
 শ্যকতা নাই । ১০—১২

এতদুপনয়ননিষেধমাহ ;—

এই উপনয়নেব অনাবশ্যকতা বলিতেছেন ;—

নাচরিষ্যন্ত্ৰসম্বৎসরমুপনयेत् । ১৩

এতদুপনয়নতঃ ‘সম্বৎসরম্’ অপি ‘অচরিষ্যন্ত’ ব্রহ্মচার্য
 ব্রতানুষ্ঠান মকরিষ্যন্ত ব্রহ্মচারিণং ‘ন উপনयेत्’ পুনরুপনীতী-
 ভবনস্য প্রযোজনং নাস্তীতি ভাবঃ । সমামং গোদানম্ ॥ ১৩

এই উপনয়নের পরে এক বৎসর কালও যিনি ব্রহ্মচার্য
 ব্রতানুষ্ঠান করিবেন না, স্থির আছে ; অর্থাৎ সম্ভাবনার
 পরে এক বৎসরের মধ্যেই যাহার বিবাহ হইবার সম্ভাবনা,
 তাহাকে এত স্বল্পদিনের জন্য পুনরুপনীত করিবার আব-
 শ্যক নাই । এই পর্য্যন্তই সম্ভার্ত্তন ॥ ১৩

ବ୍ରହ୍ମଧାରିଣାଂ ବ୍ରହ୍ମଧର୍ଯ୍ୟାବସ୍ଥାୟାଂ ଯଦା ଯଦାଧରଣଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ,
 ଯଦ୍ ଯଦ୍ ବ୍ରତମନୁଷ୍ଠୟମ୍, ଅତସ୍ତଦ୍‌ବନ୍ତୁମାରମତେ ;—

ବ୍ରହ୍ମଧର୍ଯ୍ୟାବସ୍ଥାତ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀଗଂ ଯେ ଯେ ଆଚରଣ କରିବେ
 ଏବଂ ଯେ ଯେ ବ୍ରତ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବେ, ଏ ସ୍ଥାନ ହହିତେ ତାହାହି
 ବଳିତେ ଆରମ୍ଭ କରିଲେନ ;—

ବାର୍ଚ୍ଚସ୍ତ୍ରାସ୍ମୈ ଦଢ଼ଂ ପ୍ରୟଞ୍ଚନ୍ନାଦିଦ୍ୟତି । ୧୪

ଉପନୟନକାଳେ ଯଦା ମାଣବକାୟ 'ବାର୍ଚ୍ଚ' ଦଢ଼ଂ ପ୍ରୟଞ୍ଚନ୍
 ତଦୈବ 'ଆଦିଦ୍ୟତି' ଅନୁସୂତ୍ରବଦ୍‌ଧ୍ୟମାଣାନ୍ ଉପଦେୟାନିତି । ୧୪

ଉପନୟନ କାଳେ ଯେ ସମୟେ ମାଣବକକେ ଦଣ୍ଡ ପ୍ରଦାନ କରିବେ,
 ତଦ୍‌ଦିନେ ଅଗ୍ନିମ ସୂତ୍ର ସମସ୍ତେ ବକ୍ତାମାଣ, ଉପଦେଶଗୁଣି ଆଦେଶ
 କରିବେ । ୧୪

ତେ ଶୌପଦେୟାନ୍ତମେ ;—

ସେହି ଉପଦେଶଗୁଣି ଏହି ;—

ଆଚାର୍ଯ୍ୟାଧୀନୋ ଭବାନ୍ୟତ୍ରାଧର୍ମଚରଣାତ୍ । ୧୫

(୧) 'ଅଧର୍ମାଚରଣାତ୍ ଅନ୍ୟତ୍ର' ଅଧର୍ମାଚରଣମାଚାର୍ଯ୍ୟସ୍ତ
 ନାନୁକରଣୀୟମ୍ ଅଧର୍ମୋପଦେୟଂ ନ ଅବଧୀୟଃ, ତତ୍ତୋଽନ୍ୟତ୍ର ସଦା
 ସର୍ବଥୈବ 'ଆଚାର୍ଯ୍ୟାଧୀନୋ ଭବ' ଆଚାର୍ଯ୍ୟାଗ୍ରାକାରୀ ଆଚାର୍ଯ୍ୟାଭି-
 ମତାନୁଗାମୀ ଚ ଭବ । ଇତି ପ୍ରଥମୋପଦେୟଃ । ୧୫

(୨) ଆଚାର୍ଯ୍ୟେର ଯଦି କୋନ ଅଧର୍ମାଚରଣ ଦେଖ, ତାହା
 ଅନୁକରଣ କରିଠ ନା ଏବଂ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଯଦି କୋନ ଅଧର୍ମ କରିତେ
 ବଲେନ, ତାହାଠ କରିଠ ନା ; ଅଧର୍ମାଚରଣାତିରିକ୍ତ ହଲେ ମର୍ଦ୍ଦ-

একারণেই আচার্যের অধীন হও অর্থাৎ আচার্য যখন যাহা করিতে বলিবেন তাহাই কর এবং সততই আচার্যের মতানুগামী থাকিতে চেষ্টা কর। এই প্রথম উপদেশ। ১৫

ক্রোধান্বৃতে বর্জয়। ১৬

(২২) 'ক্রোধান্বৃতে' ক্রোধম্, অন্বৃতম্ মিথ্যাব্যবহারস্ব 'বর্জয়' সত্যপি ক্রোধকারণে ক্রোধকার্যে বিবাদাদিকং মা ক্রুব, কিঞ্চ মিথ্যাভাষণাদিকমপি ন কার্যম্। ১৬

(২য় ও ৩য়) কোন ক্রোধের কারণ উপস্থিত হইলেও ক্রোধ প্রকাশপূর্বক বিবাদাদি করিও না এবং মিথ্যাভাষণাদি করিও না। ১৬

মৈথুনম্। ১৭

(৪) 'মৈথুনং স্ত্রীসঙ্গং বর্জয় ইত্যিব সর্বত্র। ১৭

(৪র্থ) স্ত্রীসঙ্গ করিও না। ১৭

উপরি শয়্যাম্। ১৮

(৫) 'উপরি শয়্যাং' গুরুশয়্যাতে: ভস্মৈ: শয়নং বর্জয়। ইতি পঞ্চমোপদেশ:। ১৮

(৫ম) গুরুর শয়্যা অপেক্ষা উচ্চ শয়্যাতে শয়ন করিও না। ১৮

কৌশীলবগন্ধাঙ্ঘনানি। ১৯

(६, ७, ८) कौशील्यं नृत्यगीतवादित्राद्यनुष्ठानम्, गन्धः
 छष्टमलयजादिकी माल्यादुपत्यक्ष, अञ्जनं चक्षुषीः शोभासस्या-
 दकम् ; एतान्यपि त्रीणि वर्जय । अत्रापि यथा चाध्यायनस्य
 व्याघातकरोमनोजाविर्भावः स्यादेवं कौशील्यवादिनां वर्जयेत्,
 न तु सामादिगीतवादित्रचर्चा, नापि गुरुप्रसादगन्धमाल्यादि,
 न च रोगादुपशमनायाञ्जनव्यवहारं वर्जयेत् । अतएव मनु-
 नाऽभ्यधायि “यः स्मरति हि जोऽधीते” इत्यादि । १८

(७, १, २, ३) याहाते मनोविकारं जन्माहिते
 पात्रे, एतन्मन्त्रं नृत्यं गीतं वादित्रादिव चर्चा, चन्दनं च माल्या
 दित्रं गन्धं वावहारं एवञ्च नग्नने अञ्जनधारणादि करिञ्च न । १९

स्नानम् । २०

(८) ‘स्नानम्’ जलक्रीडापूर्वकं, वर्जय । २०

(९) अजलक्रीडापूर्वकं स्नानं करिञ्च न । २०

अवलेखनदन्तप्रक्षालनपादप्रक्षालनानि । २१

(१०, ११, १२) ‘अवलेखनं’ ‘मुखशोभनालकातिलकादि,
 ‘दन्तप्रक्षालनं’ दन्तमलदूरीकरणायैव यावदावश्यकं तदतिरिक्तं
 दन्तशोभादिसम्पादनाय तुल्यरञ्जनादिनोपसेवनम्, ‘पादप्रक्षा-
 लनं’ भावश्यकं अतिरिक्तम् ; इमानि च त्रीणि वर्जय । २१

(१०, ११, १२) अलकातिधूकादिरं द्वारा मुख-
 मोक्षार्थं सम्पादनं; तुल्यरञ्जनादिरं द्वारा दन्तरञ्जनं एवञ्च आवश्यकं
 अतिरिक्तं यत्कालं पर्यन्तं पादप्रक्षालनं करिञ्च न । २१

क्षुरकत्वम् । २२

(१३) 'क्षुरकत्वम्' क्षुरेण केशलोमादिनां वापनं वर्जय ।
पूर्वं यदुक्तं ब्रह्मचारीत्यादि सूत्रद्वयं केशवपनव्यवस्थापकं तत्
समावर्तनाङ्गभूतं बोध्यम् । २२

(१०) क्रूररश्मि द्वारा केशलोमादिनां भूषणं त्याग कर # । २२

मधुमांसे । २३

• (१४, १५) 'मधु' सारघम् वर्जय । 'मांसम्' अनिषिद्धमपि
वर्जय । २३

(१४ अ ७ १५ अ) मधुमत्तिकाकर्तृक मन्त्रहीन मधु त्याग
कर एवं ये मांस अन्नकृत्य नहे ताहां ७ त्याग कर । २३

गोयुक्तारोहणम् । २४

(१६) गोयुक्ते शकटादौ आरोहणं वर्जय । २४

(१६ अ) याहा गोजाति कर्तृक वाहित हय, एतत्तप शक-
टादिनेत आरोहण त्याग कर । २४

अन्तर्यामिउपानहीधारणम् । २५

(१७) 'अन्तर्यामि' ग्राममध्ये 'उपानहीः' चर्मपादुकयोः
'धारणं' वर्जय । २५

* इति पूर्वे ३२ सूत्रे ये केशवपनन व्यवस्था वना इतिराहे, ताहा
मन्त्रान्तर्गत मन्त्रादेव कर्तव्य २२ मन्त्राङ्कुरहे विधेय विधिनाज ।

(১৭শ) গ্রামের মধ্যে চর্মপাত্রকা ব্যবহার করিও না। ২৫

স্বয়মিन्द्रিয়মোচনমিতি । ২৬

(১৮) 'স্বয়মিन्द्रিয়মোচনম্' হস্তমৈথুনঞ্চ বর্জয়েত্বেধ ।
'ইতি' ইমেঃষাৎষ বর্জনীয়া গতাঃ । ২৬

(১৮শ) হস্তমৈথুন করিও না । এই অষ্টাদশ নিষেধ
উপদেশ সমাপ্ত । ২৬

কর্সব্যানুপংদিশতি ;—

কর্সব্যকার্যাসমস্তুর উপদেশ যথা—

মেখলাধারণমৈশ্বচর্য্যদৃষ্ণধারণসমিদ্ধাধানো-
দৃকোপস্পর্শনপ্রাতরভিবাড়া ইত্যেতি নিত্যধর্মাঃ । ২৭

(১—৫) মেখলায়া ধারণম্, শিক্ষাচারিণ্যোভাবাবলম্ব-
নম্, দৃষ্ণস্য ধারণম্, সমিদ্ধঃ আধানম্, উদকানামুপস্পর্শন-
পূর্বকমীষরোপাসনম্, প্রাতঃকৃত্যংযৈব গুরুজনেभ্যোঃভিবাড়নম্,
'ইতি এতে' পঞ্চ ব্যবহারঃ নিত্যধর্মাঃ প্রতিদিনকর্সব্যঃ । ২৭

(১ম—৫ম) মেখলাধারণ, শিক্ষার দ্বারা উদরপূরণ, দৃষ্ণ-
ধারণ, সমিদ্ধাধান, জলের দ্বারা হস্তপদাতি ধৌত করনানন্তর
ঈশ্বরোপাসনা এবং প্রাতে উঠিয়াই গুরুজনগণকে অভি-
ষাদন, এই পাঁচটি প্রতিদিন করিবে । ২৭

ব্রহ্মচারিণাং শত্বারি বেদ্রতান্বনুষ্ঠেয়ানি গৌতমীনোক্তানি
বাচার্য্যোপ্যশ্যমাৎ ;—

गोत्रम ऋषि बलिग्राहेन ये ब्रह्मचारिगणके उपनीत
हइया समावर्तन इत्या पर्यास्तु चारित्रि वेदव्रत करिते ह्य;
आचार्यो ताहाइ बलितेहेन;—

गोदानिकत्राशिकादित्यत्रतीपनिषदज्यैष्ठसामिकाः
संवत्सराः । २८

‘संवत्सराः’ पूर्वोक्ताः उपनयनतः षोडशसङ्ख्याकाः, गोदानि-
कादिकाः भवेयुरित्यर्थः । तत्र षोडशाब्देषु. केचनाब्दाः ‘गोदा-
निकाः’ स्युः, अत्र वेदग्रन्थानां सर्वेषामेवाध्ययनं समाप्यम् । केच-
नाब्दाः ‘व्रातिकाः’ स्युः, विशेषतोऽत्रारख्यसंहितोक्तव्रतपर्वणा-
मेवानुशीलनं कर्तव्यम् । केचनाब्दाः ‘आदित्यव्रतीपनिषदाः’
स्युः, अत्र आदित्यव्रतसाम्नामुपनिषद्ब्राह्मणस्य चानुशीलनं प्रधा-
नतः कर्तव्यम् । केचनाब्दाः ‘ज्यैष्ठसामिकाः’ स्युः, अत्र तु
ज्यैष्ठसाम्नां चयाणामेवानुशीलनं प्रधानतः कार्यमिति । यद्य-
पीमे षोडशैवाब्दाः गोदानिकाः परन्तत्राप्युत्तराब्दानां व्राति-
कादिविशेषपरिचयसत्त्वादायाब्दानां कतिपयानां तदभा-
वात् केचनाब्दाः प्रथमादयः सामान्यतो गोदानिका इत्येवा-
ख्यायन्ते, पराब्दाश्च विशेषतो व्रातिकेत्यादिभिः प्रसिद्धाः । यथा
च सामवेदीय आर्चिकः सर्वेष्व छन्दोमय स्तथापि उत्तरदलस्य
उत्तरार्चिक इति विशेषनामप्रसिद्धेः पूर्वस्य तु ‘छन्दः’ इत्येव ।
यथापि ज्योतिःशास्त्रे, ग्रहादीनां सर्वेषामेव दशमाकाशानां
बहुत्वेषुपि निजभोग्या वर्षाः मासा वा तत्र खल्ल्याएव
भवन्तीति । २८

উপনয়ন হইতে ষোড়শ বৎসর ব্রহ্মচার্য্য অবলম্বন করিয়া ব্রহ্মচারী কৰ্তব্য বেদাধ্যয়নাদি সম্পূর্ণ হইলে আচার্য্যকে দক্ষিণাস্বরূপ দুইটী গাভী দানপূৰ্ব্বক স্বগৃহে প্রত্যাবর্তিত হইতে হয়, এইজন্যই চতুর্বিংশাদবয়সে কৰ্তব্য সেই সংস্কারকে গোদানিক কহে এবং সমাবর্তনও কহে। এই ষোড়শাব্দে মধ্যচারিটি ব্রত করিতে হয় এবং তদনুযায়ী এই ষোড়শাদ, চারি নামে আখ্যাত হইয়া থাকে। তন্মধ্যে যে কয়েক বর্ষে বেদগ্রন্থসমস্তের অধ্যয়ন সামান্যত সমাপ্ত হইবে, তাহাকে 'গোদানব্রত' এবং সেই কয়েকবর্ষকে তদনুযায়ী 'গোদানিক অক্ষ' কহে এবং তাহার পরে যে কয়েক বর্ষে পুনশ্চ অরণ্যসংহিতার ব্রতপৰ্ব্বের বিশেষ অনুশীলন করিতে হয়, সেই কয়েক বর্ষকে 'ব্রাতিক অক্ষ' কহে। অনন্তর যে কয়েক বর্ষে আদিত্যব্রত সামগ্ৰীর ও তৎসহ উপনিষদ্ ব্রাহ্মণের বিশেষ অনুশীলন করিতে হয়, সেই কয়েক বর্ষকে 'আদিত্যব্রতোপনিষদ অক্ষ' কহা যায়। এইরূপ শেষের যে বর্ষে বা যে কয়েক বর্ষে জ্যেষ্ঠসামগ্ৰীর বিশেষ অনুশীলন করা হয়, সেই বর্ষ বা সেই কয়েক বর্ষকে 'জ্যেষ্ঠসামিক অক্ষ' কহে। যদিও প্রকৃতপক্ষে এ ষোড়শাদই 'গোদানিক কিন্তু যেরূপ সামবেদীয় আর্চিক গ্রন্থের আদ্যন্ত সমস্তই ছন্দোময় হইলেও উত্তর দলের 'উত্তরা' এই বিশেষ নাম থাকায় পূর্বদলসাত্ৰকেই 'ছন্দঃ' কহে, সেইরূপ এস্থলেও উত্তরাদগুলির ব্রাতিকাদি বিশেষ নাম থাকায় প্রথমাদি কয়েক বর্ষসাত্ৰকেই 'গোদানিক' কহে॥ জ্যোতিশাস্ত্রে ও গ্রহগণের দশা সমধিককাল হইলেও প্রথম কয়েক বর্ষ বা

कयैकनाममात्र मेहे शहेर 'निष्क दशा' वमिया परिचित
हईया थाके । २८.

तेषु सायं प्रातरुदकोपस्पर्शनम् । २९

'तेषु' गोदानिकादिषु चतुर्ष्वेव व्रतेषु 'सायं प्रातः' 'उदको-
पस्पर्शनम्' आचमनादिपूर्वकमीश्वरोपासनं कार्यम् । २९

एहे गोदानिकादि चारिणि ङ्रतेहे मायंकाल ७ प्रातः-
काले उदकोपस्पर्शन अर्थां आचमनादि पूर्वक यथाविहित
श्रुतरोपासना करिबे । २९

आदित्यव्रतन्तु न चरन्तीके । ३०

'एके' 'आदित्यव्रतन्तु' न 'चरन्ति' उघनिषद्गतमेव केवल-
माचरन्ति न पुनरादित्यव्रतयुक्तं तदिति भावः । ३०

अनेके उपनिषद्ब्रतेर सहित आदित्याव्रतेर अनूशीनन
बरे ७ ना । ३०

ये चरन्त्येकवाससो भवन्त्यादित्यञ्च नान्तर्द-
धतेऽन्यत्र वृक्षशरणाभ्यां नापोऽभ्यवयन्त्यूर्ध्वं जानु-
भ्यामगुरुप्रयुक्ताः । ३१—३३ ॥ १

'ये' तु 'चरन्ति' चरेयुः, ते 'एकवाससः' उत्तरीयहीनाः
'भवन्ति' भवेयुः तावत्कालमिति तेषां प्रति प्रथमोपदेशः । 'च'
पुनः 'वृक्षशरणाभ्यां अन्यत्र' 'आदित्यं न अन्तर्दधे' वृक्षच्छा-
यायां गृहे च भवन्तिवादित्यान्तर्धानम ततोऽन्यत्र आदित्यान्त-

ଧାନାୟ ହବାଦିକଂ ନ ସ୍ୟହରେୟୁରिति द्वितीयः । 'अगुरुप्रयुक्ताः'
 गुरुभिः विशेषकार्यार्थमननुष्नाताः 'जानुभ्यामुर्द्ध्वम् अपः' जानु-
 दन्नाधिकान्युदकानि. 'न अभ्यवयन्ति' नावतरन्ति गभीर-
 नदीपारं न गच्छेयुरिति तृतीयोपदेशः । ३१—३३ । १

इति सामवदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठके प्रथमखण्डस्य
 व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् ॥ ३, १

ସାହାରା ଆଦିତ୍ୟବ୍ରତସହ ଉପନିଷଦ୍‌ବ୍ରତ ଅବଲମ୍ବନ କରେ,
 ତାହାଦିଗକେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ତିନଟି ବ୍ରତ ଅବଲମ୍ବନ କରିତେ ହୟ ।
 ୧ୟ ; ଯାବଂ ଐ ବ୍ରତାନୁଷ୍ଠାନ କରିବେ, ତାବଂ, ଊତ୍ତରୀୟ ବ୍ୟବହାର
 କରିବେ ନା, ଏକ ବସ୍ତ୍ରେଇ କାଳସାପନ କରିବେ । ୨ୟ ; ତାବଂ,
 ଗୃହ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧ ବ୍ୟାତିରେକେ ସୂର୍ଯ୍ୟକେ ତିରୋହିତ କରିବେ ନା
 ଅର୍ଥାଂ ଛତ୍ରାଦି ବ୍ୟବହାର କରିବେ ନା । ୩ୟ ; ତାବଂ, ଖୁରୁର
 ବିଶେଷ ଅନୁଜ୍ଞା ବ୍ୟାତିରେକେ ଜାନୁ ଜଳେର ନମଧିକ ଜଳେ ଅବତୀର୍ଣ
 ହହିବେ ନା । ୩୧—୩୩

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟେର ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡେର ଅନୁବାଦ ସମାପ୍ତ ॥ ୩, ୧

अथ ब्रह्मचारिकर्त्तव्यं काम्यव्रतञ्चैकगाह ;—

ब्रह्मचारীর कर्मणीय काम्याव्रत एकटि बलितेहेन,—

द्वादश महानाम्निकाः संवत्सरा नव षट् दश
 विकल्पः । १—३

‘महानाम्निकाः’ महानाम्निसामानुशीलनसाध्याः ‘संव-
त्सराः’ ‘द्वादश, नव, षट्, त्रयः’—‘इति विकल्पः’ अस्ति । इमे
च काम्यव्रतसाधना द्वादशादिका अर्द्धाः। गौदानिकमोक्षशाब्द-
तोऽतिरिक्ता त्रयाः । १—३

महानाम्नी नामे प्रसिद्ध मागानुशीलन-साध्य व्रत करिबे,
ताहा १२, ९, ७ वा ७ वत्सरे समाप्त्य हईवे । এই द्वादशादि
वर्ष, पूर्वोक्त षोडशब्द हईते अतिरिक्त । याहारा এই
काम्यव्रतानुষ্ঠान करিতে ईच्छा करिबे, ताहारा षोडशाब्दे
गौदानादि व्रतचतुष्टयानुষ্ঠानपूर्वक अवश्य कर्तव्य व्रतार्थ
समाप्त करियाँ यथासामर्थ्य १२, ९, ७, वा ७ वत्सर आरंभ
व्रतार्थ करिबे । এই व्रतের ফল অগ্রে উক্ত হইবে । ১—৩

संवत्सरमप्येके । ४

• ‘संवत्सरम्’ ‘अपि’ तस्य ‘साम्नोऽनुशीलनम्’ ‘इति’ ‘एके’
आचार्या वदन्ति । ४

কোন কোন আচার্য্য বলেন, এক বৎসর মাত্র এই ব্রতা-
নুষ্ঠান করিলেও হয় । ৪

व्रतन्तु भूयः पूर्वैश्चिच्छ्रुतामहानाम्नाः । ५, ६

‘तु’ अपि ‘व्रतम्’ एकवार्षिकमिवेदम् ‘भूयः’ बहु मन्येत,
यदि ‘चित्’ ‘पूर्वैः’ व्रतप्राप्तौः ‘महानाम्नाः’ ‘श्रुताः’ अनु-
शीलिताः स्युः । ५, ६

যদি এই ব্রতানুষ্ঠানের পূর্বে মহানাম্নী সাম রীতি-
মত শিক্ষিত হইয়া থাকে তাহা হইলে, এই এক বর্ষ ব্রতই
যথেষ্ট । ৫, ৬

एतत्काम्यकर्मणोबद्धादरताबोधनाय वेदयुतं लौकिकप्रवादं
दर्शयति ;—

এই কাৰ্য্য কৰ্ম্মটি বহুজন আদৃত বুঝাইবার জন্য,
একটি বেদে শ্রুত লৌকিক প্রবাদ দেখাইতেছেন ;—

अथापि रौरुकि ब्राह्मणं भवति कुमारान् ह स्म
वै मातरः पाययमाना आहुः शक्नरीणां पुत्रका व्रतं
पारयिष्णावो भवतेति । ७—६ .

‘অথাপি’ ‘রৌরুকি ব্রাহ্মণ’ রৌরুকিনামব্রাহ্মণোক্ত’ লৌ-
কিকপ্রবাদবচনং ‘भवति’ अस्ति । किन्तु ? इत्युच्यते—‘ह’
निश्चयं पुरा ‘मातरः’ ‘कुमारान्’ स्वपुत्रान् ‘पाययमानाः’
स्तन्यमिति यावत् ‘आह स्म’ उक्तवत्यः । किमुक्तवत्यः ? तदाह—
“हे ‘पुत्रकाः!’ यूयं ‘शक्नरीणां’ शक्नरीच्छन्दीमूलकमहानाम्नीनां
‘व्रतम्’ अनुशीलननियमं ‘पारयिष्णावः’ ‘भवत’—‘इति’ । ७—६

রৌরুকি ব্রাহ্মণে একটি লৌকিক প্রবাদ আছে, যে,
মাতৃগণ স্বীয় পুত্রদিগকে স্তন্য পান করাইতে করাইতে
বলেন,—“বাছা ! শক্নরীব্রতানুষ্ঠানে সঙ্গী হও” । মহানাম্নী
সামের অস্থিস্বরূপ পদ্য গল্পগুলি শক্নরীচ্ছন্দেন । ৭—৯

इदानीं तद्वतकालेष्वनुष्ठेयानाह ;—

मेहे उतकाले येरूप अमूर्च्छेय, ताहाई बलितेहेन ;—

ताखनुसवनमुदकोपस्पर्शनम् । १०

(१) 'तासु' शक्तरौषु शक्तरौसाधनायेति यावत् । 'अनु-
सवनम्' प्रतिसन्ध्यम् 'उदकोपस्पर्शनम्' जलैर्हस्तपदादिकं
विधुयेश्चरोपासनं कर्त्तव्यमिति प्रथमनियमः । १०

• (१ग) मेहे महानाम्नीज्वते अतिमह्याय अर्थात् अतोक.
मृत्काले ज्वनद्वारा इत्थ पादादि धोत करिया अश्वरो-
पासना करिवे । १०

नानुपस्पृश्य भोजनं प्रातः । ११

(२) प्रतिसन्ध्यम् 'अनुपस्पृश्य' ईश्वरोपासनायोदकस्पर्शन-
भक्त्या 'प्रातर्भोजनम्' अपि न कर्त्तव्यम् । ११

(२ग) अति मह्याकाले, अश्वरोपासनार जन्य जलस्पर्श-
नादि ना करिया आतराश पर्याख उक्कण करिवे ना । ११

सायमुसस्पृश्याभोजनमासमिदाधानात् । १२

(३) 'सायम्' 'उपस्पृश्य' अपि 'आसमिदाधानात्' समि-
दाधानात् प्राक् 'अभोजनं' भोजनं न कर्त्तव्यम् । १२

(३ग) सायंकाले अश्वरोपासनार जन्य जलस्पर्श करि-

স্নাও সন্নিদাধানের পূর্বে ভোজন করিবে না অর্থাৎ সন্ধ্যো-
পাসনা ও সন্নিদাধান সমাপন করণান্তে "সায়মাশ ভোজন
করিবে। ১২

কৃষ্ণাবস্ত্রঃ । ১৩

(৪) কৃষ্ণাবর্ণ রঞ্জিতমপি বা মলদূষিতমেব বস্ত্রং ব্যব-
হরেৎ । ১৩

(৪র্থ) কৃষ্ণবর্ণ, রঞ্জিত অথবা মলিন বসন ব্যবহার
করিবে। ১৩

কৃষ্ণাভ্যঙ্গঃ । ১৪

(৫) কদর্যাকদর্যাবিচারৈশ্চৈবান্নাদিকং ভঙ্গণীয়ম্ । ১৪

(৫ম) ভাল গন্ধ বিচার না করিয়াই যথোপস্থিত
ভোজন করিবে। ১৪

আচার্য্যাধীনঃ । ১৫

(৬) আচার্যস্য অধীনঃ সর্বতপ্রাণ্ণাকারী ভবেদिति
শ্রীমঃ । ১৫

(৬ষ্ঠ) সর্বপ্রকারে আচার্য্যের আজ্ঞাকারী হইবে। ১৫

অপন্যদায়ী । ১৬

(৭) পশ্বিবৈশ্বঃ যত্বাদাক্রমীলীন ভবিতু সন্ধ্যা স্নাতক-
ব্রতমাচরেদिति ভাবঃ । ১৬

(१३) अपरापर पथिकगणके पथ दिते बाध हईवे ना अर्थात् स्रातकत्रतानुष्ठानकारी हईवे । १७

तपस्वी । १७

(८) भवेदित्येव । तपस्वित्वाग्निम सूत्रत्रिकेण स्फुटी-
भविष्यति । १७

(८म) तपस्वी हईवे । तपस्वीइ कि ? ताहा आ-
गात्री सूत्रत्रये ब्यक्त हईवे । १७

तिष्ठेद्दिवा । १८

(क) 'दिवा' अहनि 'तिष्ठेत्' इत्येव ; नोपविशेत्
शयनकथा तु दूरपराहता । १८

(क) दिवसे दौड़ाईयाई काल काटाईवे ; शयनेर
• कथा'त दूरे थाक् बसिबेउ ना । १८

आसीत नक्तम् । १९

(ख) 'नक्तम्' रात्री 'आसीत' शयनोपवेशने कुर्वीत,
न च तिष्ठेदिति नियमः । १९

(ख) रात्रिकाले बसिते एवं सुईते पारिवे परं
दौड़ाईवे ना । १९

वर्षति, च नोपसर्पेच्छरम् । २०

(ग) 'वर्षति' च 'वर्षन्ति' इत्येव 'नक्तं' अर्थात् रात्री

अथादिनां 'व उपसर्पत्' नञ्प्रथित, इति धित्तएव मरिदित्वा-
शयोऽववा इत्यादिभ्यावत्प्रथितेति न होयः । २०

(ग) वृष्टि आरम्भ हहेले, जलधारासिक्त हहेवार भये
मनुष्यादिनि निर्मित गृहादि आश्रय करिबे ना प्रकृत दिनसे
हहेले पाँडाहेरा एवम् नाजे हहेले बसिया वा सुहेरा
तिष्ठिबे अथवा विशेष क्लेश बोध ठहेले वृक्षादिनि नैसर्गिक
छाया अवलम्बनेऽ दोष नाहे । २०

वर्षन्तं ब्रूयादापः शक्यं इति । २१

(८) 'वर्षन्तं' पञ्चम्य मभिलक्ष्य 'आपः' इमाः अपि
'शक्यः' शब्दरिक्तद्वीवरूपाएव 'इति' एवं 'ब्रूयात्' । २१

(९) वृष्टि हहेते देखिया बनिबे,—'एहे जलधारा
मग्नऽ शकरी छन्दाभय मज्ज मकल' । २१

विद्योतमानं ब्रूयादेवत्तरूपाः खलु शक्यं भव-
न्तीति । २२

(१०) 'विद्योतमानं' वलाहकमभिलक्ष्य 'एवत्तरूपाः खलु
शक्यः भवन्ति'—'इति' एवं 'ब्रूयात्' । २२

(१०) विद्युत् हहेते देखिया बनिबे,—'शकरी
हय मर्कट निन्दन एहेरूप' । २२

वर्षन्तं ब्रूयान्मन्त्रा महान् घोष इति । २३

(११) 'वर्षन्तं' मर्कटं धर्मवत्प्रथितेति मभिलक्ष्य 'मन्त्राः'
'महान्' इति धित्तएव मरिदित्वा-
'वर्षन्तं' पञ्चम्य मभिलक्ष्य 'मन्त्राः' इमाः अपि 'महान्' इति धित्तएव मरिदित्वा-
'वर्षन्तं' पञ्चम्य मभिलक्ष्य 'मन्त्राः' इमाः अपि 'महान्' इति धित्तएव मरिदित्वा-

(११५) गेघ गर्जन श्रवण कविय। वनिते :—‘ए
महान् शक, अवशास्त्रे भहती शक्रीहृत्पदत्र’ । २७

११६. न स्रवन्तीमतिक्रामिदनुपस्पृशन् । २४

(१२) ‘स्रवन्ती’ नदीम् ‘अनुपस्पृशन्’ उपस्यर्जन मलत्वैव
‘न अतिक्रामिन्’ पत्न्यामिति । २४

(१२५) योऽत्र्यती नदी अधिनया अनतिदूरे नदी
वा दक्षिण उत्तरे वा किल, ताहा अपर्श नां कविय। ना-
हेत न। । २४

न नावमारोहेत् । २५

(१३) ‘नावं न आरोहेत्’ सन्तरणेनेव नदीपारादिकं
गच्छेदिति भावः । २५

(१७५) नौका शोनाशिव कर्तव्ये ना, मन्त्रेण द्वावादि
नदी पारोदि गगन कविते । २५

प्राणसंशये तूपस्पृश्यारोहेत् । २६

(१४) ‘प्राणसंशये’ यत्र सन्तरणेन् पारादिगमने प्राण-
संग्रहः स्यात्, तत्र ‘तु’ ‘उपस्पृशन्’ जलन् ‘आरोहेत्’ नाव-
मिति । २६

(१४५) ये च्छेदेन मन्त्रेण द्वावा पारोदि ह्येते प्राण-

ମଂଶ୍ୟ ବୋଧ ହୁଏ, ତଥାୟ ଜଳସ୍ପର୍ଶ ପୂର୍ବକ ନୌକାତେ ଆ-
ରୋହ୍ୟ କରିତେ ପାରିବେ । ୨୬

ତଥା ପ୍ରତ୍ୟବରୁଚ୍ଛ । ୨୭

‘ପ୍ରତ୍ୟବରୁଚ୍ଛ’ ନୌକାତେ ଯାବତ୍ ‘ତଥା’ ଏବ ଉପସ୍ପର୍ଶନ କର୍ତ୍ତ-
ବ୍ୟମ୍ । ୨୭

ନୌକା ହୁଏତେ ଅପରୋହ୍ୟ କାଳେଓ ମେହରୂପ ଜଳ ସ୍ପର୍ଶ
କରିବେ । ୨୭

ମହାନାମ୍ନୀବ୍ରତ କଥାମେବ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମିତ୍ୟାହ —

ମହାନାମ୍ନୀବ୍ରତେ ଏକରୂପ କେନ କରାତେ ହ୍ୟ ? ବାଳିତେଛେନ ; —

ଉଦକସାଧବୋ ହି ମହାନାମ୍ନା ଇତି । ୨୮

‘ହି’ ଯତ: ‘ମହାନାମ୍ନା:’ ଋଚ: ‘ଉଦକସାଧବ:’ ଉଦକବ୍ୟ-
ହାରଣେବ ସାଧନୀୟାଭବନ୍ତି, ଅତ: ଏତଦ୍ଭ୍ରତସାଧନାୟ ସର୍ବଥୈବୌଦକ-
ବ୍ୟବହାରୀ ବିଧିୟ ଇତି ଭାବ: । ୨୮

ମହାନାମ୍ନୀ ଶାକ୍ତୁଣ୍ଡଳି, ଯେହେତୁ ଉଦକ ବ୍ୟବହାରର ଦ୍ଵାରାହି
ମାଧର୍ମିୟ ଅତଏବ ଏହି ବ୍ରତେ ମର୍ବ୍ବପ୍ରକାରେହି ଉଦକ ବ୍ୟବହାର
କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ୨୮

ତେନ କିମ୍ଫଳମିତ୍ୟାହ ; —

ହିହାତେ କି ଫଳ ? ବାଳିତେଛେନ ; —

ଏଠାଂ ଶୁଚ୍ଚ ଚରତ: କାମବର୍ଷୀ ପର୍ଜନ୍ୟୋ ଭବତି । ୨୯

‘एवम्’ उक्तपकारेण ‘चरतः’ जनस्य ‘खलु’ निश्चयमेव ‘पर्जन्यः कामवर्षी भवति’ । एवञ्च व्रतमिदं काम्यमिति फलितम् । २८

एहैश्रकार आचरणकारीर पक्षे पर्जना देव निश्चयै कामवर्षी ह'न अर्थाः एकरूप खतानूर्थान-मिक्त वाक्ति, वृष्टि ईच्छा कनिलेष्टे वृष्टि ईहेने । एतावता ईशा काग्य कर्म । २९

अनियमो वा कृष्णस्थानासनपन्थभक्षेषु । ३०

‘त्रा’ अथवा ‘कृष्णस्थानासनपन्थभक्षेषु’ पूर्वोक्तियु ‘अनियमः’ कर्तव्यतया नियमो न स्वीकर्तव्यः ; असमर्थश्चेदकतेऽपि कस्मिंश्चिन्नियमे न चतिरित्यर्थः । ३०

अथवा असमर्थ इहेले पूर्वोपादिके क्रमवत्तु धात्रणादि नियम प्रतिपालन ना करिले ७ दोस नाहे । ३०

तृतीये चरिते स्तोत्रीयामनुगापयेदेवमितरे
स्तात्रीये सर्वा वाऽन्ते सर्वस्य । ३१—३३

यावत्कालमेतद् व्रतमाचरितव्यम्वेत्, तस्य ‘तृतीये’ अंगे ‘चरिते’ ‘स्तोत्रीयां’ प्रथमाद्युच्यते ‘अनुगापयेत्’ आचार्यः । व्रतानुष्ठेयकाल तृतीय-भाग-गत आचार्यस्तु व्रतिनमाद्यङ्गमूलकं सामाध्यापयेदित्यर्थः (३१) । ‘इतरं’ द्वितीय-तृतीये अपि ‘स्तोत्रीये’ ऋचौ ‘एवम्’ तृतीयांशानुसारत एवानुगापयेत् । एवं हि व्रतकालस्य मध्यम तृतीयंऽप्येतीतं मध्यमङ्गमूलकं सामा

ধ্বাপয়েত্ কিস্বান্তিম-তৃতীয়েঃশ্চৈন্তিমর্জ্জ্-মূলকং সাম বাধ্বা-
পয়েদিতি পর্যবসিতার্থঃ (৩২) । 'বা' অথবা 'সর্বস্য' ব্রত-
কালস্য 'অন্তে' একদৈব 'সর্বাঃ' স্ত্রীত্ৰীয়াঃ অনুগাপয়েত্, মহা-
নান্নীসাম পূর্ণমেবাধ্বাপয়েদিতি যাবত্ (৩৩) । ৩১ — ৩৩

এই মহানান্নী ব্রত যতদিন অনুর্তেষয় হইবে, তাহার এক
তৃতীয়াংশ বিগত হইলে আচার্য্য ঐ ব্রতীকে প্রথম ঋক্ গান
অভ্যাস করাইবে, পবে আর এক তৃতীয়াংশ কাল গত হইলে
মধ্যম ঋকৃটির গানও উপদেশ করিবে, অনন্তর শেষ তৃতী-
য়াংশ শেষ হইলে শেষ ঋক্ ও গাওঝাইবে অথবা সমস্ত ব্রত-
কাল শেষ হইলে পরে একদাই ঋকৃত্রয় গান করাইবে অর্থাৎ
সমস্ত মহানান্নী-সামের উপদেশ সর্বশেষে এককালেই প্রদান
করিবে । ৩১ — ৩৩

যদ্বিহিতং মহানান্নীসামানুগাপনং তত্রিতি কর্তব্যতামাহ;—
ঐ মহানান্নী সামাধ্যয়ন কি কি প্রকারে করিবে, বলিতে-
ছেন ;—

উপোষিতায় সম্মীলিতায়ানুগাপয়েত্ । ৩৪

'উপোষিতায়' বক্ষ্যমাণ (৩৩)-বিধ্বনুগতভীজনশূন্যায়
কিস্ব 'সম্মীলিতায়' বক্ষ্যমাণ (৩৫)-বিধ্বনুগতবসনবহুনে-
নায় এব ব্রহ্মচারিণী 'অনুগাপয়েত্' শঙ্করী স্ত্রীত্ৰীয়াস্তিস্তঃ,
আচার্য্যঃ । ৩৪

৩৭শ সূত্রে বক্ষ্যমাণ বিধি অনুসারে অভোজন ও ৩৫শ

मूत्रं वक्रमागं विधि अनुसारेण मुद्रितनेत्र; त्रक्याचार्यकेहे, आचार्य, शक्रीहृन्मर तिनटि श्लोत्रीय गान कराहेवे, एहे गानकेहे गहानात्री माग कहे। ७३

कांसमपां पूरयित्वा सर्वौषधीः कृत्वा हस्ताव-
वधाय प्रदक्षिणमाचार्योऽहतेन वसनेन परिण-
क्षेत् । ३५

सम्मीलनप्रकारमाह ;—

मुद्रित नेत्र येरूपे हहेवे, वलितेहेन ;—

‘कांसं’ पात्रमेकम् ‘अपां’ प्रदानेन ‘पूरयित्वा’ तत्रोदक-
पूर्णकांस्यपात्रे ‘सर्वौषधीः’ व्रीह्यादीः सम ‘कृत्वा’ क्षिप्त्वा, तत्रैव
‘हस्तौ’ ब्रह्मचारिणः ‘अवधाय’ निमग्नी कारयित्वा ‘आचार्यः’
‘प्रदक्षिणं’ यथास्यात् तथा ‘अहतेन वसनेन’ तस्यैव अक्षिणी
‘परिणक्षेत्’ बद्धे कुर्यात् । इत्यमेव सम्पाद्य तस्य सम्मील-
नम् । ३५

आचार्य, एकटी कांस्यपात्र जलपूर्ण करिग्या ताहाते
थान्यादि मधुप्रकार षधि प्रक्षेपपूर्वक ताहातेहे त्रक्याचार्य
हस्तद्वय निमग्न करिग्या राखिबे एरुं एहे अवस्थातेहे ताहार
चक्रुदय अथु वज्रधार वाधिग्यादिवे। एहेरूपे मुद्रितनेत्र
हहेवे, एहे क्रियाकेहे परिणहन कहे। ७६

परिणक्षनान्ते वाऽनुगापयेत् । ३६

‘ପରିଗହନାନ୍ତେ’ ‘ବା’ ଚ ‘ଅନୁଗାପୟେତ୍’ ବ୍ରହ୍ମଚାରିଣ୍ୟ ମହାନାନ୍ତ୍ରୀସାମ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ । ୩୬

ଏହିରୂପେ ପରିଗହନ ଅର୍ଥାତ୍ ଚକ୍ରୁର୍ବକ୍ତନ କୃତ ହଲେ ପଂ.ର ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଢକ୍ଷଚାରିଣ୍ୟେ ମହାନାନ୍ତ୍ରୀ ମାମ ଅଧ୍ୟୟନ କରାହିବେ । ୩୬

ପରିଗହୋ ବାଗ୍ୟତୋ ନ ଭୁଞ୍ଜୀତ ତ୍ରିରାତ୍ରମହୋରାତ୍ରୀ
ବା । ୩୭

‘ପରିଗହଃ’ ସଃ ‘ବାଗ୍ୟତଃ’ ଭବେତ୍ କିଞ୍ଚ ‘ତ୍ରିରାତ୍ରମ୍’ ଅହୋରାତ୍ରୀ
ବା’ ଯଥାସାମର୍ଥ୍ୟ ‘ନ ଭୁଞ୍ଜୀତ’ ଭୋଜନଂ ନ କୁର୍ବୀତ । ୩୭

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଧିକାରେ ପରିଗହ ଢକ୍ଷଚାରିଣ୍ୟ ସଂସତବାକ୍ ହିବେ
ଏବଂ ଅଧ୍ୟୟନ କ୍ରମତାନୁସାରେ ତ୍ରିରାତ୍ର ଅଥବା ଏକ ଦିବାରାତ୍ର
ଭୋଜନ ତ୍ୟାଗ କରିବେ । ୩୭

ପରିଗହନୋପବାସବୈକଲ୍ୟମାହ ;—

ପରିଗହନ ପୂର୍ବକ ଉପବାସେନ ଅନୁକରଣ ବନିତେଢ୍ଚନ ;—

ଅପିବାଽରଞ୍ଜ୍ୟେ ତିଷ୍ଠେଦାଽସ୍ତମଯାଞ୍ଚୋଭୂତେଽରଞ୍ଜ୍ୟେଽଗ୍ନି-
ମୁପସମାଧାୟ ବ୍ୟାହୃତିଭିର୍ହୃତ୍ବାଽଥୈନମବେଦ୍ଧୟେଦ୍ଗ୍ନି ମାଞ୍ଜ୍ୟ-
ମାଦିତ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମାଣମନଭ୍ବାହମନ୍ନମପୋଦଧୀତି ସ୍ବରଭିବ୍ୟସ୍ତ୍ୟଂ
ଜ୍ୟୋତିରଭିବ୍ୟସ୍ତ୍ୟମିତି ଏବଂ ତ୍ରିଃ ସର୍ବ୍ବାଣି । ୩୮—୪୨

‘ଅପି ବା’ ଅଥବା ‘ଆ ଅସ୍ତମଯାତ୍’ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତକାଳାଦାରଞ୍ଜ୍ୟ
‘ଅରଞ୍ଜ୍ୟେ ତିଷ୍ଠେତ୍’ ଅରଞ୍ଜ୍ୟସ୍ଥିତିଂ କୁର୍ବୀତ (୩୮) । ତତଃ ‘ଶ୍ଚୋଭୂତେ’

प्रभातायां रजन्यां 'अरख्ये' एव तत्र 'अग्निम्' 'उप समाधाय'
यथाविधि प्रज्वाल्य, तत्र प्रज्वलितेऽग्नौ ब्रह्मचारौ 'व्याहृतिभिः'
भूर्भुवःस्वरिति 'हुत्वा' (३९) 'अथ' . अनन्तरम्, आचार्यः
'एमम्' ब्रह्मचारिणं 'अग्निम्' आष्यम्, आदित्यं, ब्रह्माणम्,
अनद्धाहम्, अन्नम्, अपः, दधि—'इति' अष्टौ 'अवेक्षयेत्'
दर्शयेत् (४०) । तत्र च 'स्वरभिव्यस्यं ज्योतिरभिव्यस्यम्—
'इति' इमं मन्त्रं पाठयेत् (४१) । 'एवं' उक्तलक्षणं मन्त्रं
'त्रिः' त्रिवारं 'सर्वाणि' वस्तूनि प्रति पाठयेदित्येव । तथाच
'एतन्मन्त्रस्य त्रिस्त्रिःपाठेनैव अन्यादीनामवेक्षणमिति निष्प-
न्नम् (४२) । ३९—४२

अथवा सूर्यास्तकाल हईते अरण्ये थाकिवे । अनन्तर
निशा-प्रभाते सेइ अरण्येइ यथाविधि अग्नि ज्वालिया । सेइ
प्रज्वलित अग्निते व्याहृति मन्त्रे हवनद्रय प्रदान करिबे ।
अनन्तर आचार्य ताहाके अग्नि, आष्य, आदित्य, ब्रह्माण, वृषभ,
अन्न, जल ओ दधि—एइ अक्टे मांजल्य वस्तु क्रमे क्रमे दर्शन
कराईवे एव२ अतोयकेर दर्शनकालेइ वारत्रय करिया 'अः
देखिलाग'—'ज्योतिः देखिलाग' बलाईवे । ७९—४२

शान्तिं कृत्वा गुरुमभिवादयते । ४३

सर्वकर्मशेषे 'शान्तिं कृत्वा' शान्तिपाठं पठित्वेति यावत्
'गुरुम्' आचार्यम् 'अभिवादयते' । ४३

समस्त कर्मेश समाप्ति हईले शान्तिपाठ करिया आचा-
र्याके अभिवादन करिबे । ४३

सोऽस्य वाग्विसर्गः । ४४

‘सः’ अभिवादनकाल एव ‘अस्य’ व्रतिनः ‘वाग्विसर्गः’
वाचां विसर्गो यत्र तादृशः । ४४

गुरुके अडिवादन करिते ये वाक्य प्रयोग करिते
हंहेवे, उदवधिहे मंशतवाक् थाकिवार निगम पत्रित्यञ्ज
हहेवे । ४४

अनड्वान् कंसो वासो वर इति दक्षिणाः प्रथमे
विकल्प आच्छादयेद्गुरुमित्येके । ४५, ४७

‘अनड्वान्’ वृषभः, ‘कंसः’ कांस्यपात्रम्, ‘वासः’ वसनम्,
‘वरः’ गौः ‘इति’ चतस्रः ‘दक्षिणाः’ महानान्निव्रतस्येति
शेषः (४५) । तत्र च ‘प्रथमे’ अनडुद्द्रव्ये एव ‘विकल्पः’
विकल्पतः कंसादीना मन्यतमोव्यवस्थेयः (४६) । ‘एके’
आचार्याः ‘तु’ ‘गुरुम् आच्छादयेत्’—वासोभिरिति शेषः ।—
इत्येव विदधन्तीति (४७) । ४५—४७

एहे महानान्नी उत गांश्च वृषभ, कांस्यपात्र, वसन ७
गौ दक्षिणा देय हहेवे । एतन्मध्ये कांस्यादित्रय प्रथमेरहे
विकल्प । एतावता वृषभहे प्रकृत दक्षिणा, कांस्य प्रभृति
वस्तुत्रय साध्यानुसारे व्यवस्थेय । कोन कोन आचार्य बलेन
गुरुके सर्वज्ञे विविध वसनेन द्वारा आवृत करिबे । ४६—४७

ऐन्द्रः स्थालीपाकस्तस्य जुहुयाद्वचंसाम यजामह

इत्येतयञ्चा सदसस्पतिमद्भुतमिति चोभाभ्यां वा अनु-
प्रवचनीयेष्वेवम् । ४८, ४९

• महानान्निकव्रतज्ञात्यसुक्तीदानीं सर्वव्रतसाधारणशेषकर्त्त-
व्याणि क्रमाद् विधत्ते ;—

महानान्निकव्रते विशेष कर्तव्य कार्यामकल बलिम् । अधुना
साधारण्ये मकल व्रतेर शेषेणै याहा याहा कविते इम,
ताहाई क्रमे बलिभेत्तेन ;—

‘इन्द्रः’ इन्द्रदेवताकः ‘स्थालीपाकः’ पक्तव्यइति यावत् ।
‘तस्य’ स्थालीपाकावस्य भागैकम् ‘ऋचं साम यजामहे (४, २,
३, १०)’—‘इति’ एतया ऋचा, ‘वा’ अथवा ‘सदसस्पति-
मद्भुतम् (२, २, ३, ४)’—‘इति’ एतया ऋचा, ‘वा’
अथवा ‘उभाभ्याम्’ एव ऋग्भ्यां ‘ब्रुह्यात्’ (४८) । ‘एवम्’
‘उक्तप्रकारे विधिः ‘अनुप्रवचनीयेषु’ सर्वसामाध्ययनेष्वेव बोध्यः,
न तु महानान्निसामाध्ययनार्थेवेति (४९) । ४८, ४९

इन्द्रदेवतार प्रीति उद्देशे स्थालीपाक चरु प्रसृत
करिम् । ए चरु यथाभाग ग्रहण करिम् । ‘आचं साम यजामहे
(४, २, ३, १०)’ मन्त्र पाठ करत अथवा ‘सदसस्पतिमद्भुतम्
(२, २, ३, ४)’ मन्त्र पाठ करत किंवा उभय मन्त्रे पाठ करत
होम करिने (४८) । ये कोन सामग्र्य अद्ययन करिने
तत्समस्तैरै नमाश्रिते ए होम करिने हईवे, केवल
महानान्नी सामेई नहे । ४८, ४९

पूर्वत्र (१६१४०—२प्र०१०ख०१६सू०) व्रतग्रहणकाले ये मन्त्रा विहिताः, व्रतसमाप्तिकाले तेषामेव पाठपरिवर्त्तनेन व्यवहारो विधीयते ;—

पूर्वत्र (१७१ पृ०—२अ० १०ख० १७सू०) व्रतग्रहणकाले ये मन्त्राणि विहितं ह्येतादृशं, किञ्चिद् पाठं परिवर्त्तनं करिष्यात् तेषां मन्त्राणां कालेऽपि विहितं ह्येतेषु ;—

सर्वत्राचार्यं तदशकं तेनारात्ममुपगामिति मन्त्र-
विशेषः । ५०

‘सर्वत्र’ व्रतान्तेषु ‘मन्त्रविशेषः’ पाठपरिवर्त्तनकृतः कर्त्तव्य इति । कानि च तानि पाठपरिवर्त्तनानि ? इत्याह—‘अचार्यम्’, ‘तदशकम्’ ‘तेनारात्मम्’, ‘उपागाम्’ ‘इति’ इमानि । तानि च मन्त्रब्राह्मणोक्तेषु ‘अग्ने व्रतपते (१,६.८—१३)’ इत्येवमादिषु पञ्चसु बोध्यानि । ५०

व्रतमगाधि ह्येतेन पूर्वविहितं मन्त्राणाम् (ग० त्रा० १, ७, ९—१७) क्रियाणि कृतकालेन रूपेण व्यवहृतं करिष्येते ह्येते । ५०

आग्नेयेऽज ऐन्द्रे मेघो गौः पावमाने पर्वदक्षिणाः । ५

‘आग्नेये’ पर्वणि अधीते, तस्याध्यापनस्य दक्षिणा, ‘अजः’ एकः आचार्याय देयः । ‘ऐन्द्रे’ पर्वणि अधीते, तस्याध्यापनस्य दक्षिणा, ‘मेघः’ एकः आचार्याय देयः । ‘पावमाने’ पर्वणि अधीते, तस्याध्यापनस्य दक्षिणा, ‘गौः’ एका आचार्याय देया ।

इति 'पर्नदक्षिणाः' गीयगाननाम-गानग्रन्थीय-पर्वनाम-परि-
च्छेदानामध्ययननिमित्ता दक्षिणाः आचार्यलभ्याः; ताश्च
ब्रह्मचर्यावस्थायां दातुमसमर्थश्चेत् गृहस्थान्नमप्रवेशकाले एव
दातव्याः तत्र च न दोषश्रुतिः । ५१

आग्नेय पर्व अधीत হইলে আচার্য্যাকে একটি ছাগ
দক্ষিণা দেয় হইবে, ঐন্দ্র পর্ব অধীত হইলে আচার্য্যাকে একটি
মেঘ দক্ষিণা দেয় হইবে, এবং পাবগান পর্ব অধীত হইলে
আচার্য্যাকে এক গাভী দক্ষিণা দেয় হইবে। ইহাকে পর্ব-
দক্ষিণা কহে অর্থাৎ গেষ গান নামক সামবেদীয় গান প্রেছের
পর্ব নামে প্রধান পরিচ্ছেদত্রয়ের অধ্যাপনের দক্ষিণা ;
যদি ইহা ব্রহ্মচর্য্যাবস্থাতে প্রদান করিতে না পাবে'ত
গৃহস্থান্নম প্রবেশ কালেও এ খণ পরিশোধ করিলে হানি
নাই । ৫১

गुरुकुलात् पितृगृहे प्रत्यागतस्य गुवादिभोजनं विधत्ते;—

গুরুকুল হইতে পিতৃগৃহে প্রত্যাগত হইয়া একদিন গুরু-
প্রভৃতিকে ভোজন করাইবার বিধি বলিতেছেন ;—

प्रत्येत्याचार्य्यं सपर्षत्कं भोजयेत् सन्नस्य वारिण-
श्चीपसमेतान् । ५२, ५३

'प्रत्येति' गुरुकुलात् स्वगृहे प्रत्यागतः 'सपर्षत्कं' पुत्रादि-
भोजनसहितम् 'आचार्य्यं' 'भोजयेत्' । तदिदं भोजनं

স্বগৃহে আচার্যাদিকানানীয আচার্যগৃহে গত্বা বেতি ন নি যম:
(৫২) । কিঞ্চ 'সন্নদ্ধচারিণ:' সতীর্থা: সমানকালব্রত-
চারিণশ্চ 'ভপ' সমীপে স্বগৃহে 'সমিতান্' নিমন্ত্রণেনাহুতান্
'ব' অপি ভোজयेदित्यিব (৫৩) । ৫২, ৫৩

গুরুকুল হইতে স্বগৃহে প্রত্যাগত হইয়া গুরুপুত্রাদি
গুরুপরিজনসহ গুরুকে ভোজন করাইবে । (এ ভোজন-
কাণ্ড গুরুগৃহেও হইতে পারে, স্বগৃহে হইলেও হয়) পরং
নিজ সপাঠীদিগকে ও সমকাল ব্রহ্মচর্য্য সমাপ্তকারীদিগকেও
সেই সময়েই নিজাবাসে নিমন্ত্রণপূর্ব্বক আনাইয়া ভোজন
করাইবে । ৫২, ৫৩

জ্যেষ্ঠসান্নো মহানান্নিকেনৈবানুগাপনকল্যো ব্যা-
খ্যাত: ॥ ৫৪

'জ্যেষ্ঠসান্ন:' 'অনুগাপনকল্য:' অধ্যাপনপ্রকার: 'মহা-
নান্নিকেন এব' 'ব্যখ্যাত:' কথিত: । জ্যেষ্ঠসান্ন শ্চ মহানান্নিক-
মিব ভপোষিতমুপনহ্নাস্তমরক্ষণং বাধ্যাপयेदित्यর্থ: । ৫৪

জ্যেষ্ঠসান্নের অধ্যাপন প্রথাও মহানান্নিক সান্নের ন্যায়
অর্থাৎ জ্যেষ্ঠসান্নের অধ্যয়নেও ছাত্রকে কুতোপবাস, বন্ধনেত্র
বা অরণ্যগামী হইতে হইবে । ৫৪

অধেদানীं কৌষুমানাं चिरप्रतिपालनियमानाह ;—

सम्प्रति कोशुमशाथीगणेर चिरप्रतिपाल्य नियम सकल-
बलितेहेन ;—

• तत्रैतानि नित्यव्रतानि भवन्ति । ५५

‘तत्र’ समावर्त्तनात् परम् ‘एतानि’ ‘नित्यव्रतानि’ सर्व-
थैव प्रतिपाल्यनियमाः ‘भवन्ति’ । ५५

समावर्त्तनेर परे एहेणुलि सर्वथा प्रतिपाल्य नियम
इयं । ५५

न शूद्रामुपेयात् । ५६

१ । ‘शूद्रां न उपेयात्’ शूद्रायाः पाण्डित्यहणं न
कुर्यात् । ५६

२ । शूद्राके विवाह करिषेव ना । ५७

न पक्षिमांसं भुञ्जीत । ५७

२ । ‘पक्षिमांसं न भुञ्जीत’ विहितविहितस्य कस्यापि
पक्षिणी मांसं न अद्यात् । ५७

२ । विहित अविहित कोन पक्षीर मांसहे थाईवे
ना । ५७

एकधान्यमेकदेशमेकवस्त्रञ्च वर्जयेत् । ५८

३ । एकधान्यम्, एकदेशं एकवस्त्रं च वर्जयेत्' चिरमेक-
विधस्यमेव नाद्यात्, सर्वदैव निरन्तरमेकदेशे एव वासं न
कुर्यात् किञ्च आच्छिन्नमेकमेव वस्त्रं न परिदध्यात् अपितु कदा
धान्यं कदा गोधूमं, कदा वा यव भवेत्, एवं वर्षमध्ये एकवार-
मपि देशाटनं कर्तव्यमेव, किञ्च परिहितवस्त्राणि सदैव
परिवर्त्य प्रक्षासनादिना पुनर्गृह्णादिति । ५८

७ । एक धान्य, एक देश ओ एक वस्त्र त्याग करिबे अर्थात्
प्रतिदिन एकरूप शस्य आहार करिबे ना ; कोन दिन धाना,
कथन गोधूम, कथन वा यव व्यवहार करिबे ; एहेरूप चिर-
दिन निरन्तर एक देशे वास करिबे ना, अस्तुत वर्षमध्ये
एकवारओ देशपर्याटन करिबे ; ० एव९ एक वस्त्र यतदिन
ना छिन्न हईबे ताव९ अत्याज्यरूपे व्यवहार करिबे ना
प्रहृत सर्वदाई परिवर्तन करत धोत पूर्वक पुनर्ग्रहण
करिबे । ५८

उद्धृताभिरग्निरुपस्पृशेत् । ५९

४ । 'उद्धृताभिः अग्निः उपस्पृशेत्' तत्क्षणमेवोदकान्युद्धृत्य
तैरेव हस्तमुखप्रक्षासनादिकं कुर्यात् न तु पूर्वोद्धृतैः । एतेन
च शीतकाले उष्णवारिस्राभः, शीते च शीतवारिस्राभः
सुकारी भवेत्. विषकौटपतनादिदोषशङ्कापि न स्यादिति
भावः । ५९

৪। যে যে সময়ে হস্ত-পদ-মুখাদি প্রকালনের আবশ্যক হইবে, তখনি কূপাদি হইতে জল তুলিয়া বা তুলাইয়া লইবে। ইহা দ্বারা শীতকালে উষ্ণোদক লাভ এবং গ্রীষ্মে শীতলোদক লাভ স্ককর হইবে এবং জনমধ্যে বিষকটাদির পতনাশঙ্কাও থাকিবে না। ৫৯

আদেশনাৎ প্রমৃতি ন সৃগ্ময়েঃ স্মীয়াৎ ন পিবে-
স্বর্ণাং দিত্যৈ কে। ৬১, ৬২। ২

৫। 'আদেশনাৎ প্রমৃতি' সাবিত্ত্বাপদেশাদারম্ভ 'সৃগ্ময়ে
ন স্মীয়াৎ' কিঞ্চ সৃগ্ময়ে 'পিবেৎ' অপি 'ন'। 'একে' আ-
চার্যাস্তু 'স্বর্ণাৎ' গুরুমুখাৎ বেদাধ্যয়নস্বর্ণসমামির্য়দাং
'শ্বিত্বৈৎ, ততঃ প্রমৃত্যেব সৃগ্ময়ে' ন স্মীয়াৎ ন চ পিবেদি-
ত্যাহুঃ। ৬০—৬২

इति सामवदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठके द्वितीयखण्डस्य
व्याख्यानं सामश्रमिक्ततं समाप्तम् ॥ ३, २

৫। যে দিন সাবিত্ত্বাদীক্ষা হইবে, সেইদিন হইতে যুগ্ময়
পায়ে ভোজন বা পান করিবে না। কোন কোন আচার্য
বলেন, যে, যাবৎ গুরুর নিকটে বেদশ্রবণ করিতে হইবে

তাবৎ এ নিয়ম না করিলেও চলে, অনন্তর বেদাধ্যয়ন সমাপ্ত হইয়া গৃহে প্রত্যাগত হওয়া অবধিই মুখ্যে ভোজন বা মুখ্যে জলপান তাগ করিবে। ৬০—৬২

তৃতীয় অধ্যায়ের দ্বিতীয় খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩, ২

॥ অথ মহানাম্নী সাম ॥

(প্রথমস্তোত্রীবাঙ্গানম্)

১ — ২ ১ ২ ১ ২ ১ ১ ২
 এ২ । বিদামঘবন্নিদাঃ । গাতুমশুশৃসিঃ । দাইশা৩১
 ২ ৫ ১৭— ১ ২ ২ ২ ১ ২ ২ ১ ১ ১
 উবা২৩ । ঙ্গে৩৪ডা । এ২ । শিক্ষাশচীনাঙ্গতাই । পূর্বাণা-
 — ১ ২ ২ ৫ ২ ১ —
 স্পুক২ । বসাত্যউবা২৩ । ঙ্গে৩৪ডা । আভিক্ৰমভা২ই ।
 ১ ১ ২ ৫ ১ ২ ১ ২ ২
 ষ্ঠিতিরাত্যউবা২৩ । ঙ্গে৩৪ডা । স্বর্নাশৃশৃঃ । হাত্যউবা২৩ ।
 ১ ৫ ১ ১ ২ ১ ২ ১ ২ ১ ২ — ১
 ঙ্গে৩৪ডা । প্রাচে । তনপ্রচেতয়া । ইন্দ্রা । দ্যুন্নায়না২ইমাই ।
 ১ ১ ২ ২ ১ ৭ — ১ ১ ১ ২ ২ ১ ২ —
 ইডা । ঙ্গে৩৪ডা । দ্যুন্নায়না২ইমাই । অধা । ইন্দ্রা । দ্যুন্নায়না২
 ১ ১ ১ ২ ২ ১ ২ ২ ১ ২ ২ ১ ২ ১ ২
 ইমাই । ইডা । এবাহিশক্রোরাণেবাজায়বাজ্যীতবাঃ । শব্বিষ্ঠ
 ২ ৪ ৫ ১ ১ ২
 বজ্রিমা৩ । জাসাই । মথ্বিষ্ঠবজ্রিমা২৩হো । জানাত্য
 ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১
 উবা৩২ । ইট্ইডা২৩৪৫ । আয়া । হিপিবমা২ৎস্ববা ।
 ১ ১ ১ ১ ১
 ইডা২৩৪৫ ॥—

হা^২৩^২উ^২১^২উ^২১^২২^২৩^২। ঙ্গ^২৩^২৪^২ডা^২। সূ^২ন্ন^২আ^২ধে^২হি^২নো^২ব^২সা^২উ^২। পূ^২র্ভা^২ঃ^২।

শ^২বি^২র্ষ^২শা^২২^২স^২্য^২তা^২ই^২। ই^২ডা^২। পূ^২র্ভা^২ঃ^২। শ^২বি^২র্ষ^২শা^২২^২স^২্য^২তা^২ই^২। অ^২থা^২।

পূ^২র্ভা^২ঃ^২। শ^২বি^২র্ষ^২শা^২২^২স^২্য^২তা^২ই^২। ই^২ডা^২। ব^২শী^২হি^২শ^২ক্রো^২ন^২ন^২স্ত^২ম^২ব্য^২ত্^২সা^২।

ন^২্যা^২৩^২স^২ই^২। প্র^২ভো^২দ^২ন^২স^২্য^২৩^২। ত্ৰা^২হা^২ন^২। স^২ম^২য়ে^২ষু^২ত্র^২বা^২২^২৩^২গে^২ই^২।

বা^২হা^২৩^২উ^২১^২উ^২১^২২^২৩^২। ই^২ট্^২ই^২ডা^২২^২৩^২৪^২৫^২। শূ^২রো^২। য়ো^২গো^২যু^২গা^২২^২

চ্ছ^২তা^২ই^২। ই^২ডা^২। সা^২খা^২। সূ^২শে^২বো^২২^২দ্ব^২য়ু^২ঃ^২। ই^২ডা^২২^২৩^২৪^২৫^২ ॥—

(পঞ্চপুত্রীসপদানুগানম্)

আ^২ই^২বা^২। হি^২য়ে^২বা^২২^২৩^২৪^২৫^২। হে^২ই^২। হে^২। বা^২হা^২৩^২১^২

উ^২১^২উ^২১^২২^২৩^২। ঙ্গ^২৩^২৪^২ডা^২। আ^২ই^২বা^২। হি^২য়^২গা^২২^২৩^২৪^২৫^২ই^২। হে^২ই^২। হে^২।

বা^২হা^২৩^২১^২উ^২১^২উ^২১^২২^২৩^২। ঙ্গ^২৩^২৪^২ডা^২। আ^২ই^২বা^২। হি^২ই^২ন্দ্রা^২২^২৩^২৪^২৫^২। হে^২ই^২।

হে^২। বা^২হা^২৩^২১^২উ^২১^২উ^২১^২২^২৩^২। ই^২৩^২৪^২ডা^২। আ^২ই^২বা^২। হি^২প্^২সা^২২^২৩^২৪^২৫^২ন^২।

হে^২ই^২। হে^২। বা^২হা^২৩^২১^২উ^২১^২উ^২১^২২^২৩^২। ঙ্গ^২৩^২৪^২ডা^২। আ^২ই^২বা^২। হি^২দে-

বা^২২^২৩^২৪^২৫^২ঃ^২। হে^২ই^২। হে^২। বা^২হা^২৩^২১^২উ^২১^২উ^২১^২২^২৩^২। ঙ্গ^২৩^২৪^২ডা^২।

আ^২ই^২বা^২। হি^২দে^২বা^২২^২৩^২৪^২৫^২ঃ^২। হে^২ই^২। হে^২। বা^২হা^২৩^২১^২উ^২১^২উ^২১^২২^২৩^২।

ই^২৩^২৪^২ডা^২ ॥ ১

অথ বেদাধ্যাপনকালব্যবস্থা ।—

বেদের অধ্যাপন কাল ব্যবস্থা প্রকরণ ।

পৌষ্টপদী হস্তিনোপাकरणम् । ১

“হস্তিন পৌষ্টপদী” হস্তানচক্ষুযুতাং ভাদ্রপদীয়াং যাং
কামপি তিথিঁ প্রাপ্য তদেব “উপাकरण” নাম বেদাধ্যাপনা
রশ্মসূচকং কর্ম বচসমাণেতিকর্তব্যতাং কৰ্ত্তব্যম্ । উপ সমীপে
স্নানীয়ন্তে অধ্যয়নায় শিষ্যাঃ যেন কর্মণা তত্ । ১

ভাদ্রমাসের যে কোন তিথিতে পূর্বাহ্নে হস্তা নক্ষত্র যুক্ত
হইবে, সেই দিবসই ‘উপাकरण’ নামক কর্ম করিবে * । ১

অন্যোপাकरणে ;—

এই উপাकरणে—

• ব্যাহতিभिर्हुत्वा शिष्याणां सावित्रानुक्चनं यथा-
पनयने । ২

* যে ক্রিয়ার দ্বারা বেদের নূতন পাঠের অধ্যয়ন ও অধ্যাপন আরম্ভী-
কৃত হয়, সেই অনুষ্ঠানকেই উপাकरण কহে । এই উপাकरण আচার্য্য ও
অন্তেষামী উভয়েই সমান কৰ্ত্তব্য সূত্রাৎ সকলে মিলিত হইয়া করিয়া-
থাকে । ঋগ্বেদী ও যজুর্বেদীদের এই উপাकरण আরাণমাসেই হয় এবং
কোন কোন মতে (বাহা অঃএ বলা হইবে) কোথুমদেরও আরাণমাসেই
হইয়াথাকে অতএব এ অনুষ্ঠানকে ‘আরাণী’ কহে । কাশী প্রভৃতি বেদ-জীবন
প্রদেশে আজিও ইহার ব্যবহার বর্তমান নৃষ্ট হয় এবং আরাণী বলিয়াই
প্রসিদ্ধ ।

১। 'ব্যাহৃতিभिः' ভূর্ভুवःस्वरिति मन्त्रत्रिकैः 'हुत्वा' आन्ध-
मेव, 'शिश्याणां' वेदाध्ययनारम्भ' कर्त्तुमुपस्थितानां नवानां
'सावित्रानुवचनं' सावित्रीनामर्चोऽध्यापनं कर्त्तव्यम् । एतच्च
'यथा उपनयने' कृतम्, तथैवात्रापि पादशोऽर्द्धशः ऋक् भद्रति
यावत् । २

১ম। ভূঃ, ভুবঃ ও স্বঃ এই মন্ত্রত্রয় পাঠ করত আছৃতিত্রয়
প্রদানপূর্বক (বেদাধ্যয়নারম্ভার্থ সমুপস্থিত নূতন ছাত্রদিগকে)
উপনয়নে কৃত উপদেশের ন্যায় পাদ পাদ, পরে অর্দ্ধর্দ্ধ
অর্দ্ধর্দ্ধ, শেষে সমস্ত ঋগাভুক্তিক্রমে সাবিত্রী মন্ত্র অভ্যাস
করাইবে * । ২.

সামসাवित्रीश्च । ३

২। 'च' अपि 'सावित्रीम्' ऋचमाश्रित्य गीतं ग्रन्थाध्याप-
नारम्भसूचकं 'साम' अनूच्यात् अनुवाचयेत् शिश्यान् । आदौ
तावदाचार्यां भागशो ब्रूयात्तदनु तथैव तस्माकमेव शिश्याः सर्वएव
मिलित्वा ब्रूयुरिति यावत् । ३

২য়। এবং ঐ সাবিত্রী ঋক্ অবলম্বন পূর্বক গীত সামটি ও
এক এক ভাগ করিয়া, আচার্য্য, নিম্নকৃত উচ্চারণেন পশ্চাৎ

* বেদের অধ্যাপনা-আরম্ভকালে মন্ত্রদ্বাই সাবিত্রীপাঠ ও ৩২-সামগান
করিত। এবং সেইরূপ ব্যবহৃতও আছে। যদি স্বরদিগই উপন্যস্ত হইয়া-
থাকেন ত সাবিত্রীগাম অনাত্মস্ত ইতিভেদে পরে সুতরাং এই সাবিত্রীমু-
ন তাহাদের জন্য বিশেষ আবশ্যিক।

यथच मञ्ज मञ्जै मेई छात्रगणके पाठना पूर्वक अभ्यास कर्राईवे । ७ .

सामराजानंवरुणमिति । ४

३। 'च' अपि 'सोमं राजानं वरुणम्' (छ० आ० १,२,५,१)'
—'इति' ऋच मनुष्यात् तन्मूलकं साम च (गी० गा० ३,१,१) । ४

७य । 'सोमं राजानं (छं आं १,२,५,१)' शक् ७ मेई
ऋग्वृलक सामां (गे० गां ७,१,१) अरूप क्रमेई अभ्यास
कर्राईवे । ४

आदितश्छन्दसोऽधीत्य यथार्थम् । ५

४ । ततः सर्वमिति 'छन्दसः' छन्दोनामसामवेदीयार्चिक-
ग्रन्थस्य 'आदितः' आरभ्य सर्वमेव भागद्वयं यावदधीतं वा अधी-
यीरन्, सामवेदसंहितायाः सामग्र्यायाः समग्रायाः यावदधी-
ताया वा पारायणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । 'अधीत्य' पारायणे समाप्ते
'यथार्थम्' यथाप्रयोजनमपरापरं कार्यं कर्त्तव्यम् । ५

४र्थ । अनन्तर छन्दोनामक (आर्चिक *) ग्रन्थेर पूर्व ७
उत्तर उभय भागई आद्यास्तु (अथवा रींहार यतदूर अधीत
हईयाछे) सकले मिलित हईया पाठ करिबे । एईरूपे
वेद-पारायण समाप्त हईले यथाप्रयोजन अपर कार्यादि
करिबे पांरिबे । ५

* हेहाई सामवेदेर मूलग्रन्थ अर्थां संसंहितासि । हेहा अबलमन कवि-
याई गेय गान अर्थां गानग्रन्थ सकल हईयाछे एवम ब्राह्मण अथ सकल
ईश्वरई ऋषिनामक ईत्यादि ईत्यादि ।

अक्षतधाना भक्षयन्ति धानावन्तङ्करम्भिणमिति । ६

५ । अनुवचनेऽध्ययने च समाप्ते 'धानावन्तङ्करम्भिणम् (छ० आ० ३,१,२,७)'—'इति' इमं ऋचं पठित्वा 'अक्षतधानाः' अष्टयवा एव धाना उच्यन्ते तत्र चाक्षतत्वं मृग्यम्, ता एव 'भक्षयन्ति' आचार्यादयः । ६

७म । वेद पारायणेर पत्रे 'धानावस्तुं करञ्जिणम् (छ० आ० ७,१,२,१)' मन्त्र पाठि करत अत्तमं भाजा वव सकलेइ भक्षण करिबे । ७

दध्नः प्राश्नन्ति दधिक्राव्णोअकारिषमिति । ७

६ । ततश्च 'दधिक्राव्णोअकारिषम् (छ० आ० ४,२,२,७)'—'इति' ऋचं पठित्वा 'दध्नः प्राश्नन्ति' तएवेति । ७

७ठ । तदनन्तर 'दधिक्राव्णो अकारिषम् (छ० आ० ४,२,२,१)' मन्त्र पाठि करत सकलेइ दधि भक्षण करिबे । ९

आचान्तीदकाः । ८

७ । अनन्तरम् 'आचान्तीदकाः' उदकैः कृताचमनाः तं सर्वं भूयुः । ८

९म । तदनन्तर सकलेइ आचमन करिया यथाह्वान इह-भावे उपविष्टे हहेबे । ८

खाण्डिकेभ्योऽनुवाक्या अनुगेयाः कारयेत् । ९

८ ततः 'खाण्डिकेभ्यः' अधीतवेदखण्डेभ्यः पुरातन-
छात्रेभ्यः इति यावत् । 'अनुवाक्याः' अनुवाक्यएव 'अनुगीयाः'
स्वगानानुरूपगायकाः 'कारयेत्' आचार्यः। ८

८म । পরে আচার্য্য ; যে ছাত্র, যতদূর অধ্যয়ন করি-
য়াছে, তাহাকে তাহাব পর হইতে অধ্যয়ন করাইতে আরম্ভ
করিবে । ৯

सावित्रमहः काङ्क्षन्ति । १०

'सावित्रमहः' यद्दिनि सावित्रपदेशोऽनुवचनं वा तद्दिनं
'काङ्क्षन्ति' वाञ्छन्ति आचार्याः वेदाभ्यासतो विश्रामायति । १०

যে দিনস এই উপাকরণ ক্রিয়া হইবে, সেদিন, দধিভক্ষ-
ণাচমনের পরেই নূতন ছাত্রগণের বিশ্রাম ব্যবস্থা করিবে । ১০

उदगयने च पक्षिणीं रात्रिम् । ११

'च' अपि तदेव सावित्रमहः उपनयननिबन्धनं वक्ष्यमाण
मुक्षुर्गनिमित्तं वा 'उदगयने' चेद् भवेत्, तर्हि 'पक्षिणीं रात्रिं'
तद्दिनं मारभ्य परदिनावशेषपर्यन्तं विश्रामाय काङ्क्षन्ति
आचार्या इति । ११

(এখানে যেরূপ বেদের উপাকরণ বলা হইল, সেইরূপ
উত্তরায়ণে বেদের 'উৎসর্গ' ক্রিয়ারও ব্যবস্থা বলা যাইবে)

মেই উত্তরাগণে ছাত্রগণের পক্ষিণী * বিশ্রাম † ব্যতীত
করবে। ১১

উভয়ত একে তিরোত্তম্ । ১২

‘একে’ তু আচার্য্যঃ, ‘উভয়তঃ’ দ্বিগুণায়নোত্তরাগণৈতদুভয়-
কালে এব তথাচ বেদোপাকরণে বেদোক্তগে চ কর্মণি সম্পন্ন
‘তিরোত্তম’ কাঙ্ক্ষন্তি বিদ্যামায়েতি । ১২

কোন কোন আচার্য্য নলেন ;— গে উপাকরণ ও উৎসর্গ
এ উভয় ক্রিয়াতেই ছাত্রগণের তিরোত্তম বিশ্রাম ব্যতীত
করবে। ১২

আচার্য্যানাঞ্জীদকোক্তেচনমুভয়ত । ১৩

৫। ‘উভয়তঃ’ উপাকরণে উক্তগে চ ‘আচার্য্যানা’ বেদশাস্ত্রা-
প্রচারকাণাং নামতঃ ‘উদকোক্তেচন’ জলাঞ্জলিচোপথং তর্পণমিতি
যাবৎ কর্তব্যমিতি শিষ্যঃ । ১৩

৯গ। উপাকরণ ও উৎসর্গ, এ উভয় ক্রিয়াতেই জলাঞ্জলি
ক্ষেপণপূর্বক আচার্য্যগণের নাম-স্মরণ করত (স্বীয়) ভূখি-
মাধন করবে। ১৩

* একদিন ও একরাত্রি এবং তৎপর দিন ।

† অর্থাৎ কি বেদ কি বেদাঙ্গসম্বন্ধে, নূতন বা প্রাচীন পঠ অধ্যয়ন বা
অধ্যাপন কিছুই করবে না ।

श्रवणामेकउपाकृत्ये नमासावित्रात् कालं काङ्क्षन्ति । १४

‘एके’ आचार्याः ‘श्रवणां’ श्रावणीं ‘पौर्णमासीं’ प्राप्य ‘उपा-
कृत्य’ ‘आसावित्रात्’ सवितृदेयताकं भाद्रपदीयं हस्तानाम
नक्षत्रं मभिव्याप्य ‘एतं कालं’ ‘काङ्क्षन्ति’ अध्ययनाध्यापन-
विश्रामायति । इत्युपाकरणम् । १४

कोन कोन आचार्या वनेन ; --जावनमासेन पूर्णि
मातेहे ए उपाकरण करिते हडेवे एतं मेहे दिवस हहेते
‘भाद्रपदीयं हस्तागुक्तं तिथिं पश्यान्नु छात्रगणैश्च विश्रामं वाचसा
करिते । १४

तैषीमुत्सृजन्ति । १५

अथोत्सर्गः । — ‘तैषीं’ तिथ्यानामनक्षत्रयुतां पौषीं पौर्ण-
मासीं मितिं यावत् प्राप्य ‘उत्सृजन्ति’ वेदाध्यापनत्यागस्रचवा
मुत्सर्जनं नाम कर्म कुर्वन्ति आचार्या एवेति । इदमेवोद-
गयनीयं प्रत्युपाकरणम् । १५

पौषी पूर्णिमाते वेदाध्यापनेन उ२सर्ग अर्था२ करेक
नासेन जना नूठन पाठे अध्यापनं छात्रं करिते । हेहाके
अह्युपाकरणं कर्त्तुं । १५

प्राङ्वाद्वाद्वा ग्रामान्निष्क्रम्य या आपोऽनव-
मेहनीयास्तामभ्येत्यापस्यृश्वच्छन्दाः स्युषीनाचार्यांश्च
तर्पयेयुः । १६

नक्षत्रयुक्तकालं यावत् 'छन्दसः' सामवेदौय-छन्दोग्रन्थमात्रस्य
'अभानध्याय,' अभ्रनिमित्तकोवक्ष्यमाणलक्षणोऽनध्यायो भवति.
अत्र चानध्यायकाले अधीतानामपि छन्दोग्रन्थानामभ्यासं विचा-
रादिकञ्च वर्जनीयम् । १७

এইরূপে প্রত্নপাকরণ সম্পন্ন হওয়া অবধি পুনশ্চ উপা-
করণ না হওয়া পর্য্যন্ত, এই কয়েক গাম (নতন পাঠ) হইতেই না অধিকন্তু অভ্রানধ্যায় অর্থাৎ মেঘ-নিমিত্তক অন-
ধ্যায়ও হইবে) এ অনধ্যায়ে পুরাতন পাঠাভ্যাস বা বিচারাদিও
বর্জনীয় হইবে। কিন্তু এই অভ্রানধ্যায় ছন্দোগ্রন্থমাজের
জন্য। ১৭

उक्ताभानध्यायमेव स्फुटयति ;—

कथित अभ्रानध्यायस्यै एहे सूत्रे विषद करितेच्छेन, —

विद्युत् स्तनयित्त्पृषितेष्वाकालम् । १८

विद्युत् गर्जनपूर्वदृश्यज्यातिः, स्तनयित्तुर्मेघमाना, पृषिता-
वृष्टिविन्दवः, एतन्नितयमेकदैव दृश्येत चेत् तदा आ कालम् यत्-
कालिकी घटना, तत्परदिवसीयतावत्कालं यावत् अनध्यायः
छन्दोऽध्ययनस्येति । अयमेवाभ्रानध्याय उच्यते । १८

বিদ্যুৎ, মেঘমালী ও বৃষ্টি দর্শনে আ-কাল অভ্রানধ্যায়
হইবে। অর্থাৎ অভ্রনিমিত্তক উপদ্রব যে মনয়ে উপস্থিত
হইবে, তৎপরদিন সেই সময় পর্য্যন্ত ছন্দোগ্রন্থেব চর্চাও
করিবে না। ১৮

অপরविधानप्यनध्यायानाह ;—

अपर प्रकार अनध्यायं वलिङ्गतेह्येन, —

उल्कापातभूमिचलनज्योतिषोरुपसर्गषु । १६

উল্কাপাত, ভূমিচলনে, জ্যোতিষো: সূর্যচন্দ্রयो: উপসর্গে
ग्रहणादौ च आ कालमेवानध्यायः सर्वेषामेव ग्रन्थानाम् । १६

উলকাপাত, ভূমিকম্প এবং সূর্য চন্দ্র গ্রহদ্বয়ের গ্রহণ ও
পবনদিবসীয় মেঠে কাল পর্য্যন্ত অনধ্যায় হইবে। এ অনধ্যায়
সর্ব গ্রহেরই জানিতে হইবে। ১৬

নির্ঘটি চ । ২০

‘च’ अपि, ‘निर्घति’ मेघोदये विमलाकागे वा स्थित वज्र-
पाते आ कालमेवानध्यायः । २०

বজ্রপাতে ও মেঘপবনীয়, তৎকাল পর্য্যন্ত অনধ্যায়
হইবে। ইহাও সর্বগ্রহ পক্ষে বুঝিতে হইবে। ২০

अथ सार्वकालिकसाधारणानध्यायानाह .—

साधारण अनध्यायगुलि वलिङ्गतेह्येन ;—

अष्टकामावास्याम् नाधीयीरन् । २१

‘अष्टकामावास्याम्’ सर्वास्विव वेदं वेदाङ्गानि च ‘न अधी-
यीरन्’ एष नित्यानध्यायः । २१

প্রতি অমাবাস্য! এবং প্রত্যেক অষ্টমীতে যাবত্বিধি
সকলপ্রকার অধ্যয়ন স্থগিত থাকিবে। ২১

तृयामी ग्रह इहेलेऽ एक अहोरात्र मर्कशकार अनध्याय
इहेने । २५

त्रिरात्रमाचार्य्ये । २६

‘त्रिाचार्य्ये’ स्त्री एव प्रेते ‘त्रिरात्रम्’ नाधीयीरन् । २६

आचार्य्येण ग्रहाते सकलप्रकार अनध्यायहे त्रिरात्र श्रुगित
थाकिने पने अपर आचार्य्येव अनुसरण करिबे । २७

उपसन्ने त्वहारात्रम् । २७

‘उपसन्ने’ शिष्ये प्रेते ‘तु’ ‘अहारात्रम्’ एव नाधीयीरन् । २७

शिष्य अनध्याय एकदिन ऽ एकत्रात्रि मात्र अनध्याय इहेने
अथाऽ से दिवस रानि से गते काशरऽ केनरूप पाठ
इहेने ना । २९

गीतवादित्रुदित्वातिवातेषु तत्कालम् । २८

गीतं वादित्रं, रुदितम्, अतिवातो भञ्जा, एषु सक्त,
‘तत्कालम्’ यावत् स्यात् तावदेव नाधीयीरन् । २८

गीत. वाद्य, क्रन्दन, अतिवात उपस्थित इहेले वादऽ
इहेने तावकाल मात्र मर्कशकार अनध्याय श्रुगित थाकिने । २८

शिष्टाचाराऽतोऽन्यत्र । २९

अतः उक्तेभ्य एभ्यः हेतुभ्यः ‘अन्यत्र’ ‘शिष्टाचारः’ अप्येकाऽन-

धायहेतुः । तथाहि शिष्टेषु कस्मिंश्चित् समागते नाधी
योरन् । २८

गतमिदं वेदाधायनप्रकरणम् ।

इंहे नमस्तु निमित्तातिरिक्त विशेष प्रतिवक्तव्य उपस्थित
हैवेन आवण अनधायनहैवेन ; येभन, यदि कोन शिष्टव्यक्तिः
नरुं उपस्थित इन, तांहाव आदरादि कविदार जना । २९
वेदाधायन प्रकरण समाप्त ।

• अथाङ्गुतप्रकरणम् ;

अङ्गुतप्र अङ्गुत प्रकरण ;—

अङ्गुतं कुलपत्याः प्रायश्चित्तम् । ३०

‘अङ्गुतं कस्मिंश्चिदपि उपस्थिते कुलपत्याः’ यस्मिन् कुले
समुपस्थित सङ्गुतम् भवेत् तस्यैव स्वामिनोः दम्पत्याः प्रायश्चित्तं
कर्त्तव्यम् भवेत् । ३०

कोन एकटि अङ्गुतकां उपस्थित कडेन गृह्यागो ७
एदीय पञ्जाके प्रायश्चित्त करिते ह्येवेन । ३०

कीदृशेऽङ्गुते कीदृशं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्याह . . .

वङ्गमध्यमयार्मणिके वा भिन्नं व्याहृतिभिर्जुहु-
यात् । ३१

वङ्गः स्थूणीपरिस्थः, मध्यमाद्य स्तम्भाः, एतयोः ‘भिन्ने’
भिन्नयोः अनिमित्ततएव विदीर्णयोः मतोः ‘वा’ अथवा ‘मणिके’

জলাধারবৃহদ্ভাষ্টি ভিক্ষে অনিমিত্তমেব স্ফুটিতৈ, এতদঙ্গুত-
দৌষপ্রশমনায় 'ব্যাহতিभिः' भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रैः 'ब्रुह्यात्'
आज्यहवनं कुर्यात् । ३१

কিরূপ অদ্বুতের কিরূপ প্রায়শ্চিত্ত ? বলিতেছেন ;—যে
বংশের উপরি সমস্ত গৃহাস্তরণ নির্ভর করিয়া আছে, তাহা
অথবা গৃহাধার স্তম্ভকল ইচ্ছাৎ ফাটিয়া গেলে অথবা জলের
জালা ফাসিয়া গেলে ব্যাহতি মন্ত্রগুলি পাঠ করত আজ্যাহুতি
প্রদান করিবে । ৩১

दुःसुप्नेष्वद्यनोदेवसवितरित्येतामृचं जपेत् । ३२

'दुःसुप्नेषु' दृष्टेषु 'अद्यनोदेवसवितः' (छ० आ० २, १, ५,
७) — 'इति' एताम् 'ऋचं' 'जपेत्' । एतज्जपादेव एतदङ्गुत-
दौषप्रशमनं भवेन्नाम । गतमिदमङ्गुतप्रकरणम् । ३२

জু.সুপ্নে দর্শনে 'অদ্যনোদেব সবিতঃ' (ছঃ আঃ ২, ১, ৫, ৭)
মন্ত্রটি জপ করিবে । ৩২ ইতি অদ্বুত প্রकरण * ।

अथापरम् । ३३

'अथ' अङ्गुतप्रायश्चित्तविधानानन्तरम् 'अपरम्' अपि
किञ्चिन्नैमित्तिकमस्ति तद् वक्तव्यम् । ३३

* কৌশুম্বল্যের বিশেষ কর্তব্য দাশা, ত.হা. এখানে বলা হইয়াছে
গাধারায় অদ্বুত প্রकरण মন্ত্রপ্রকৃতিত অদ্বুত সাক্ষ্যপ্রদেয়।

आत्र० किञ्च घटेनाश्रुयाग्नौ कर्षथा वला याहेतेच्छे ; - ७७

चित्ययूपोपस्पर्शनकर्णक्रोशाच्चिवेपनेषु सूर्याभु-
दिनः सूर्याभिनिम्बुप्त इन्द्रियैश्च पापस्पर्शे पुनर्मा-
मैत्विन्द्रियमित्ये ताभ्यामाज्याहुती जुहुयात् । ३४ .

किन्तदित्याह ; - 'चित्ययूपः' बौधयूपः, तस्य उपस्पर्शनम्,
कर्णयोः स्वयोः क्रोशः शब्दः, अश्रुः वेपनं कम्पनम् : एषु
निमित्तेषु ; - किञ्च सुप्ते एव सूर्योऽभ्युदितः अविद्या सुप्ते
एव सूर्योऽस्तं गतश्चेत् ; - इन्द्रियैः हस्तादिभिः पापवस्तूनां
परबधूरोजादीनां स्पर्शे पुनर्मांमैत्विन्द्रियम् (म० ब्रा० १, ६, ३३-
३४) - 'इति' 'एताभ्याम् ऋग्भ्याम्' 'आज्याहुती' आज्यस्या
हुतिद्वयं 'जुहुयात् । ३४'

• • इच्छा० बौधयूपं स्पर्शे इहेले, कर्णभेदे कोनरूपं शब्द
इहेते थाकिले, अक्रिम्पन्न इहेले एवं सूर्यादयेत पात
(निद्राभङ्ग वा निद्रागत सूर्याश्रु इहेले, आत्र० हस्तादि हेत्स्त्रयत
द्वारा पर-वधु उरोजादि पाप स्पर्शे इहेले 'पुनर्मांमैत्वि-
न्द्रियम् (मं ब्रा० १, ६, ३३-३४)' - एहे ऋग्बरे आज्याहुति-
द्वयं हवन करिबे । ७४ .

आज्यलिप्ते वा समिधौ । ३५

'वा' अथवा अनतिरिक्तनिमित्ते 'आज्यलिप्ते' 'समिधौ'

সমিত্কাষড়যমাত্রং শুক্লবাৎ । তথৈব তত্‌পাপপ্রথমনং भवे-
न्नাম । ২৫

যদি অতিরিক্ত পাপ স্পৃষ্টে না হইয়া থাকে ত আক্যালিগু
সমিৎ কাষ্ঠ) দ্বয় অগ্নিতে আহুতি করিলেও পাপ দূর হইতে
পারে । ৩৫

जपेद्वा लघुषु । ২৬ ॥ ৩ ॥

‘বা’ অথবা ‘লঘুশু’ ততোঃ প্যলিনিমিত্তেষু উক্তমৃগ্‌দ্বয়ং জপে-
দেব ন তু সমিদ্ধুতেরপ্যপেদেতি শম্ । ২৬

इति सामवदौये गोबिन्दगृहसूत्रे तृतीयप्रपाठके तृतीयखण्डस्य
व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् ॥ ৩, ৩

অতি লঘু পাপ হইলে উক্ত ঋগ্‌বয় মনে মনে জপ করি-
লেও চলে, আহুতি প্রদানও করিতে হয় না * । ৩৬

তৃতীয় অধ্যায়ের তৃতীয় খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩, ৩

* অধিক মধ্যবিধ ও স্বল্প, এই তৈরবিধানানুসারে জিবিধ কার্য সর্বত্রই
শিষ্ট হইবে ।

अथ स्नातकप्रकरणम् । स्नातब्रह्मचर्योर्गार्हस्थानुप्रवेशाया-
चार्यानुमतः विधिविशेषेण स्नातः सन् सिद्धकुलं प्रतिगच्छति ।
एतदेव स्नातकव्रतमुच्यते । तदेवास्मिन् खण्डे यथाक्रमं
विधत्ते ;—

अथ स्नातक प्रकरण । अर्थात् ब्रह्मचर्या ब्रत समाप्त
हैलेहे आचार्योर् निकटे गृहस्थ हहेवार अनुमति नहेया
ब्रतनमाप्ति-सूचक स्नानविशेष करिग्या गृहे अतिगमन करिते
ह्य । हेहाकेहे स्नातक-क्रिया कहे । ताहाहे ए खण्डे यथा-
क्रमे वला हहेतेहे ;—

ब्रह्मचारी वेदमधीत्योपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञाता
दारान् कुर्वीतासगोब्रान् मातुरसपिण्डान् नमिका
तु श्रेष्ठा । १—६

‘ब्रह्मचारी’ आद्याश्रमोद्भिजः ‘वेदम्’ वेदैकम् आद्यन्तम्
‘अधीत्य’ गुरुसुखादनुभृत्य यथाशक्ति बुद्ध्या च (१) ‘उपनी’ उपनीः
उपनयनं, तद्विष्णुप्युपचारादुपनीरित्युच्यते; ततो द्वितीयैकस्य
सुपांसुरिति सुक्ति उपनीति ; उपनयनदक्षिणामिति यावत्
‘गुरवे’ तस्मै वेदाध्यापकायाचार्याय ‘आहृत्य’ निवेद्य (२) तत
स्तेनैव गुरुणा ‘अनुज्ञातः’ द्वितीयाश्रमग्रहणे कथ्यानुज्ञः सन्
दारान् दारग्रहचबुधिं ‘कुर्वीत’ (३) । दाराश्च कौटुम्भान्
कर्त्तव्यामित्याह ;—‘असगोब्रान्’ समानगोपातिरित्यान् (४)

কিঞ্চ 'মাতুঃ অসপিণ্ডান্' মাতৃসমানপিণ্ডব্যতিরিক্তান্ (৫) ।
 তত্র চ বিশেষমাহ ;—'নগ্নিকা' যस्याঃ কন্যায়াঃ ऋতুর্নাভবত
 ऋতুকা অথবা কুচছীনা যাবত্ নগ্না সলক্ষ্যপি বিচরিতু'
 শকুয়াত্ সা 'তু' एव 'শ্বেচা' প্রয়াস্যা দারকর্মণীতি শ্বেচঃ ।
 প্রাসাযামপ্রাসযৌবনায়াং প্রাসযৌবনা নৌদ্বাঙ্গীত্যর্থঃ (৬) । ১—৬

লক্ষচারী একখান বেদ আদ্যন্ত অধ্যয়ন সমাপন করিয়া
 উপনয়ন-দক্ষিণা গুরুদেবকে প্রদানান্তে তদীর আজ্ঞানুসারে
 দারগ্রহণ স্থির করিলে অর্থাৎ অতঃপর 'আমি দারগ্রহণ
 করিব' এইরূপ নিশ্চয় করিবে। ঐ দারার গোত্র এবং
 নিজের গোত্র সমান অর্থাৎ এক না হয়! এবং ঐ দারার
 পিণ্ড (দেহ) ও মাতার পিণ্ড (দেহ) সমান অর্থাৎ এক
 ব্যক্তির ঔরসক্রান্ত না হয়! বিশেষত ঐ কন্যা উলঙ্গভাবে
 খেলা করিতেও লজ্জিত না হয়, এরূপ বয়সের হইলেই ভাল
 হয়! অর্থাৎ যে কন্যার শত্রু প্রকাশ পায় নাই অথবা শত্রু
 প্রকাশ পাইলেও কূচোখান হয় নাই, এরূপ অপ্রাপ্ত যৌবনা;
 এরূপ কন্যা সময়ানুসারে উপস্থিত না পাইলে প্রাপ্ত-
 যৌবনাই বিবাহ করিবে। ১—৬

অথাপ্নবনম্ । ৩

'অথ' দারকরণে গুর্ধনুমতিপ্রাপ্তানস্তরম্ 'আপ্নবনম্' ব্রহ্ম-
 চর্যব্রতসমামিসূত্রকং বিধি-বিশেষ-বিহিতং জ্ঞানম্ উপদিষ্টাম
 ইতি শ্বেচঃ । ৩

दारपरिग्रहे श्रुतं अनुमतिं गृह्णीत ब्रह्मचर्या उच्यते
गमाप्ति-सूचकं ज्ञानं कुर्यात् । १

उत्तरतः पुरस्ताद्वाऽऽचार्यकुलस्य परिवृतम्भवति । ८

'आचार्यकुलस्य' आचार्यकुलसम्बन्धिष्वेव स्थाने 'उत्तरतः
पुरस्तात् वा' उत्तरस्यां पूर्वस्यां वा द्विषि 'परिवृतं' सर्वतं
आवृतं ज्ञानागारं 'भवति' भवेत् । ८

• आचार्यपरिवारसम्बन्धिं ज्ञानेनै उच्यते वा पूर्वदिक्के
भालरूपे आच्छादित एकं ज्ञानागारं प्रस्तुतं कुर्यात् । ८

तत्र प्राग्येषु दर्भेषु दृष्ट्वाचार्य उपविशति ।
प्राग्ब्रह्मचार्युदग्येषु दर्भेषु । ९, १०

• 'तत्र' ज्ञानागारे 'आचार्यः' 'प्राग्येषु दर्भेषु' 'उदङ्मुखः'
सन् 'उपविशति' उपविशेत् । 'ब्रह्मचारी' 'उदग्येषु दर्भेषु'
'प्राक्' प्राङ्मुखः सन् उपविशेदित्येव । ९, १०

— ए ज्ञानागारे, पातित प्रागग्र दर्भामने उच्यते उच्यते
हृद्ये आचार्या वसिषे एव पातित उच्यते दर्भामने
पूर्वाभिमुख हृद्ये ब्रह्मचारी वसिषे । ९, १०

सर्वेषु विविधाऽभिनिर्गन्धवतीभिः शीतो-
ष्णामिराचार्योऽभिषिञ्चेत् । ११

कृद्धितद्रव्याख्युष्णजले लिखिष्य वस्त्रादिना पूतीकृतं तज्जलं
 प्राण्टमुच्यते । सर्वौषधिद्रव्यैस्तथाविधकृताभिः* 'गन्धवतीभिः'
 सुगन्धद्रव्यमिश्रिताभिः- 'शीतोष्णाभिः' शीतजलमिश्रिताभिः
 कदुष्णाभिर्वा 'अग्निः' 'आचार्यः' 'अभिविचेत्' ब्रह्मचारिणं
 प्रथममिति यावत् । ११

सुगन्ध, शीतोष्णानां मिश्रित, गर्स्वीषधि-फाण्टे * जले
 अथने आचार्यं ब्रह्मचारीकं अभिविचनं करिषेव । ११

स्वयमिव तु । १२

'तु' अन्तरम् । 'इव' तद्वत् आचार्याभिविचनप्रकारेण
 'स्वयम्' ब्रह्मचारी अभिविचेद्दिव्येव । १२

तदनन्तरं च तत्र अभिविचिष्येत् इत्येव । १२

गन्धवर्षा भवति । १३

अत्र स्वयमभिविचनकाले 'गन्धवर्षाः' गन्धोच्चारणं 'भवति'
 भवेत् । १३

* कृद्धितं ज्वामसक्तं उष्णजले निकल्पपूर्वकं वस्त्रादिना स्नानां ह्यकिंवा नहेने
 सेहे जलक "फाण्टे" कः एवम् कूफ, जटोमांशु, हरिद्रा, बट, टैपनज,
 अन्न, मुरांमांशु, ब्रह्मचनन, कर्पूर ७ मूत्रक एहे एनिके गर्स्वीषधि कहे ।

अथऽ अतिविकृत हहेवार समये मन्त्रोच्चारण करिबे । १७

अथमभिविधनकाले आदौ तावत् पश्चमिर्मन्त्रैः षष्ठाप्-
सुहृत्तानां व्यवहारस्ततोऽवशिष्टानामिकदैव तुष्ठीम् । तत्र
षावमन्त्रद्वयाभ्यामुदकाच्छ्लिद्वयं भूमौ क्षिप्त्वा तृतीयादिभि-
रुदकाच्छलिभिः शिरःप्रभृत्यङ्गानां सिद्धनममिमत्तम् । तदेव
यथाक्रमं विधत्ते ;—

अथऽ अतिविकृत हहेवार समये प्रथमे पक्षे मन्त्रे
पक्षाञ्जलि जल व्यवहार करिमा शेषे अवशिके जल एकका ।
श्रीय मन्त्रके टालिते ह्य । तन्मध्ये प्रथम मन्त्रद्वये गृहीत
अञ्जलिद्वय भूमिते क्लेपण करिमा तृतीयादि मन्त्रद्वये मन्त्र-
कादि सर्वशरीर सिद्धन अतिश्रेत । ताहाई यथाक्रमे विधान
करितेछेन ;—

ये अप्स्वन्तरन्वयः प्रविष्टा इत्यपामञ्जलि-
मवसिञ्चति । १४

‘ये अप्स्वन्तरन्वयः प्रविष्टाः (म० ब्रा० १,७,१)’—‘इति’
अनेन मन्त्रेण ‘अपामञ्जलिम्’ ‘अवसिञ्चति’ त्यजति भूमा-
विति । १४

‘ये अप्स्वन्तरन्वयः प्रविष्टाः (म० ब्रा० १,७,१)’ एहे
मन्त्रे एक अञ्जलि जल भूमिते क्लेपण करिबे । १४

যদপাঙ্কোরং যদপাঙ্কুরং যদপামশান্তমিতি চ । ১৫

ততঃ, 'যদপাঙ্কোরম্ (মং ব্রাং ১,৩,২)'—'ইতি' অনেন 'ব' অপি অবসিদ্ধত্বৈব । ১৫

ভদ্রনস্তর 'যদপাং ঘোরং (মং ব্রাং ১,৭,২)' এ মন্ত্রেও অপন এক অঞ্জলি জল সূত্রিতেই ক্রমণ করিবে । ১৫

যৌ রোচনস্তমিহ গৃহ্নামীত্যাত্মানমভিষিষতি । ১৬

ততঃ, 'যৌ রোচনস্তমিহ গৃহ্নামি (মং ব্রাং ১,৩,২)'—'ইতি' অনেন মন্ত্রেণ 'আত্মানং যিরঃপ্রযতি'কম্ 'অভিষিষতি' জ এব ব্রহ্মচারী । ১৬

পরে 'যৌ রোচন স্তমিহ গৃহ্নামি (মং ব্রাং ১,৭,৩)' মন্ত্রে এক অঞ্জলি জলে স্বীয় মস্তকাদি মিশ্রিত করিবে । ১৬

যশসে তেজস্বতি চ । ১৭

ততঃ 'যশসে তেজস্ব (মং ব্রাং ১,৩,৪)'—'ইতি' অনেন 'ব' অপি আত্মানমভিষিষতি । ১৭

তাহার পরে 'যশসে তেজসে (মং ব্রাং ১,৭,৩)' মন্ত্র পাঠ করতও অপর এক অঞ্জলি জলে এই মস্তকাদি মিশ্রিত করিবে । ১৭

येन स्त्रियमकृणुतमिति च । १८

ततः 'येन स्त्रियमकृणुतम् (म० ब्रा० १,७,५)'—'इति'
अनेन 'च' आत्मानमभिषिञ्चेत् । १८

शेषे 'येन स्त्रियमकृणुतम्' मन्त्रं पठि कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं
तृतीयाञ्जलि जले पुनश्च शीघ्रं मन्त्रं कर्त्तव्यं निश्चितं कर्त्तव्यं । १८

तृष्णीञ्चतुर्थम् । १९

ततो ऽवशिष्टान्युदकान्येकदेव गृहीत्वा 'तृष्णी' मन्त्रं शून्यम्
आत्मानमभिषिञ्चेत् । तदिदं 'चतुर्थम्' अभिषिञ्चनम् । १९

अवशिष्टे जले मन्त्रं शीघ्रं गृह्यते शीघ्रं मन्त्रं कोपत्रिं चालिष्या
दितेन । १९

उपोत्थायादित्यमुपतिष्ठेतोद्यन्भाजभृष्टिभिरित्ये-
तत्प्रभृतिना मन्त्रेण । २०

ततश्च 'उपोत्थाय' आनासनादुत्थानं प्रकृत्य 'उद्यन् भाज-
भृष्टिभिः (म० ब्रा० १,७,६ वा ७ वा ८)'—'इत्ये तत्प्रभृतिना'
एवमकारेण प्रकृत्या न्यतमेन 'मन्त्रेण' 'आदित्य' सूर्यम् 'उप-
तिष्ठेत' आराधयेत् । २०

अनन्तरं आनासनेन धाकियाई उत्थानपूर्वकं 'उद्यन् लाज-

ভৃষ্টিভিঃ (ম० জা० ১,২,৬ষ্ঠ বা ৭ম বা ৮ম)' এই এক প্রকার মন্ত্রত্রয়ের একটি পাঠ করত সূর্য্যদেবতার মধ্যে আরাধ্য দেবকে আরাধনা করিবে । ২০

যথালিঙ্গ' বা বিহরন্ । ২১

'বা' শ্রয় মন্ডোশ্চ ব্যবস্থায়াম্ । 'যথালিঙ্গ' মন্ত্রলিঙ্গানুসারতএব ব্যবস্থা 'বিহরন্' অথহরন্ মন্ত্রেণ আদিত্যমুপ-
তিষ্ঠেতেত্যেব । তথা চ বহু মন্ত্রে প্রাতর্থাবমিরিতি মন্ত্রলিঙ্গ-
দর্শনাৎ প্রাতঃস্বস্বৈব প্রয়োগঃ, সমমে পুনঃ সান্তপনেমিরিতি
মন্ত্রলিঙ্গদর্শনাৎ মধ্যাহ্নে তস্বৈব প্রয়োগঃ, অষ্টমে তু সাযংথাব-
মিরিতি মন্ত্রলি দর্শনাৎ তস্বৈব প্রয়োগঃ ইতি ব্যবস্থা । ২১

ঐ মন্ত্রত্রয়ের যেটিতে 'প্রাতঃ' শব্দ আছে, তাহাই প্রাতঃ-
কালের উপস্থানে প্রযুক্ত হইবে; যেটিতে মধ্যাহ্ন বোধক
'সান্তপন' শব্দ আছে, সেইটি মধ্যাহ্নের এবং 'সায়ং' পদ-
যুক্ত মন্ত্রটিই সায়মুপস্থানের জন্য জানিতে হইবে । ২১

চক্ষুরসীত্বনুবধীয়াৎ । ২২

'চক্ষুরসি (ম० জা० ১,৩,৫)' — 'ইতি' ইমং মন্ত্রম্ 'অনু'
যস্মাৎ কালক্রমে एव মন্ত্রত্রয়স্য 'বধীয়াৎ' বন্ধনং কুর্যাৎ ।
ভয়নুভ্রাজমৃষ্টিমিরিত্যেতদনন্তরং 'সর্বত্রৈব পাঠ্যমিত্যর্থঃ' । ২২

'চক্ষুরসি (ম० জা० ১,৩,৯)' মন্ত্রটি প্রাতঃপ্রাণি কাল-

जग्रेहे ए उदयान्त्राजकृष्टि मन्त्रे पञ्चा वैशिया दिते
हरेवे अर्थां ए मन्त्र ए मन्त्रे गहिता मन्त्रे पाठ्या । २२

• मेखलामवमुच्चत उदुत्तमं वरुणपाशमिति । २३

तदनन्तरं ब्रह्मचर्यकाले गृहीतां 'मेखलाम्' 'अवमुच्चते'
अधस्तात्प्रोचनं कुर्यात् । तत्र मन्त्रः—'उदुत्तमं वरुणपाशम्
(म० ब्रा० १,७,१०)—'इति' अयम् बोधः । २३

तदनन्तरं 'उदुत्तमं वरुणपाशम् (मः ब्राः १,७,१०)'
मन्त्रं पाठ्य करत, ब्रह्मचर्या ग्रहणकाले गृहीत मेखला निम्ने
अननपूर्वक त्याग करिबे । २३

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयंभुक्त्वा केशश्मश्रु-
• खेमनखानि वापयीत शिखावर्जम् । २४

एवं ज्ञानं समाप्य मेखलात्यागानन्तरं स्नातकव्रतं समाप्तं
अभ्यमान आश्रमसन्धौ स्थितः सः 'ब्राह्मणान्' कतिपयान् 'भोज-
यित्वा' ततः 'स्वयं भुक्त्वा' च 'शिखावर्जं' शिखाव्यतिरिक्तं 'केश-
श्मश्रुरोमं' सर्वं 'नखानि,' च 'वापयीत' नापितेनेति । २४

ऐहिके स्नानक्रिया समापन करिग्या मेखलात्यागं पुरे
स्नातकव्रतं समाप्ति हरेग्याछे विवेचनार आश्रमसन्धिंते श्रित
सेहै व्यक्ति कतिपय ब्राह्मणके भोजन कराहैबे एवं पुरे

আপনিও ভোজন করিবে তদনন্তর নাগিতের দ্বারা শিখা
ব্যতীত সমস্ত কেশ-শাশ্রু-রোম ও নখগুলি ঘপন করাইবে। ২৪

স্নাত্বাঃলঙ্ঘ্যাহতে বাসসী পরিধায় স্নজমা-
বধীত শ্রীরসি ময়ি রমস্বিতি । ২৫

পূর্বাঙ্গত্বাপনানরারং পুনঃ স্নাত্বা, 'স্নাত্বা', 'স্নলঙ্ঘ্য' -
'স্নদেহম্', 'স্নহতে' অস্বর্গে 'বাসসী' উপসংখ্যানোত্তরীয়ে 'পরি-
ধায়' 'শ্রীরসি ময়ি রমস্ব (ম० ব্রা० ১.৩.১১)'—'হতি'
অনিন মন্ত্ৰেণ 'স্নজম্' 'স্নাবধীত' স্নমূর্ধ্বীতি শ্লিষ: । ২৫

কথিতরূপে ক্ষৌরকর্মসমাধানান্তে অলঙ্কৃত হইয়া অথও
বস্ত্রদ্বয় উপর্য্যধোভাগে পরিধান করিয়া 'শ্রীরসি ময়ি রমস্ব
(মং ব্রাং ১,৭,১১)' এই মন্ত্র পাঠ করত স্বীয় মস্তকে স্রক্‌
ধারণ করিবে। ২৫

* যাহা মস্তকে ধারণ করা যায়, তাহাকেই স্রক্‌ কহে এবং তাহাকেই
'মালা' ও 'মালা'ও কহা যায়। কেশের মধ্যে হৃত হইলে 'গর্ভক' নামে
আখ্যাত হয়; শিখাতে লঘমান হইলে তাহাকে 'প্রভ্রষ্টক' কহে; সম্মু-
ভাগে ললাট পর্য্যন্ত ঝুলিতে থাকিলে 'ললামক' বলাগায়, যাহা কণ্ঠে লঘ-
মান থাকে তাহাকে 'প্রালম্ব' বলা উচিত, উহাই উপবীত বা প্রাচীনাবীণের
ন্যায় কক্ষাবলম্বী হইলে 'ঐকক্ষিক' পদেই বাচ্য হইয়া থাকে এবং
যৌপাতে সঙ্কীর্ণ হইলে তাহাকে 'আণীড়' বলিতে হয়। প্রাচীন গ্রন্থসমূহে
প্রালম্বের উল্লেখ অতি অল্পই দেখা যায়, স্রক্‌, মালা ও মালোর উল্লেখই সম-
ধিক, এতাবত বোধ হয় তদানীং মস্তকে মালাধারণের বাবছাবই সাধারণ
ছিল।

नेत्रोस्थो नयतन्मामितुपानहौ । २६

‘नेत्रोस्थो नयतं माम् (म० ब्रा० १,७,१२)’—‘इति’ मन्त्रेण ‘उपानहौ’ चर्मपादुके परिधायित्वेव । २६

परे ‘नेत्रोस्थे (म० ब्रा० १,७,१२)’ मन्त्र पाठं करतु चर्मपादुकाद्वयं परिधानं करिष्ये । २७

गन्धर्वोऽसीति वैश्वान्दण्डकृत्स्नाति । २७

‘गन्धर्वोऽसि (म० ब्रा० १,७,१३)’—‘इति’ मन्त्रेण ‘वैश्वं’ वैशुवंशभवं, ‘दण्ड’ ‘कृत्स्नाति’ । २७

अनसुरं ‘गन्धर्वोऽसि (म० ब्रा० १,७,१३)’ मन्त्रं स्मरणं करतु शास्त्रपरिमितं एकं वा द्विं वंशयष्टिं हस्ते ग्रहणं करिष्ये । २९

आचार्य्यं सपरिषत्कमभ्येत्याचार्य्यपरिषदमी-
क्षते यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासमिति । २८

‘सपरिषत्कं’ शिष्यादिमण्डलविराजितम् ‘आचार्य्यम्’ ‘अभ्येत्य’ ‘यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासम् (म० ब्रा० १, ७, १४)’—‘इति’ मन्त्रमुच्चारन् ‘आचार्य्यपरिषदं’ तम् ‘ईक्षते’ पश्येत् । २८

तदनसुरं शिष्यादिपरिवेष्टित-आचार्य्यसमीपे उपस्थितं हृद्देशे ‘यक्षमिव चक्षुषः (म० ब्रा० १, ७, १४)’ मन्त्रपाठं करतु सैव सपरिजनशोभित-आचार्य्यके दर्शनं करिष्ये । २८

अथयान्नाप्रकारः ;—

ततःपर यात्रा कर्त्तव्यं निम्नम् ;—

उपोपविश्य मुख्यान् प्राणान् सन्मृशन्नोष्ठापि-
धाना नकुलीति । २६

‘उपोपविश्य’ अर्द्धोपवेशनं प्रकृत्य ‘मुख्यान्’ मुख्यागतान्
‘प्राणान्’ वायून् ‘सन्मृशन्’ पवित्रौकुर्वन् ‘ओष्ठापिधाना-
नकुली (म० ब्रा० १, ७, १५)’—‘इति’ मन्त्रं पठेदिति । २६

अर्द्धोपवेशनं करिष्या अर्थात् ऊङ्गु हरेद्वा वसिष्ठा श्वीर
ग्रन्थमध्ये समागत आगवायु अन्तु भव करत ‘ओष्ठापिधानानकुली
(म० ब्रा० १, ७, १५)’ मन्त्रं पठेत् करिष्ये । २७

अन्नैर्नमाचार्योऽर्हयेत् । ३०

‘अन्न’ अस्मिन्नेव समये ‘आचार्यः’ ‘एनं’ ज्ञातकम् ‘अर्हयेत्,
आशिषेति भावः । ३०

एहे मन्त्रे आचार्यं ताशक आशीर्माद दान द्वारा प्रमन
करिष्ये । ३०

गोयुक्तं रथमुपसंक्रम्य पक्षसी कूवरबाहू वाऽभि-
मृशेद्वनस्पते वीङ्गुणी हि भूया इति । ३१

ततश्च ‘गोयुक्तं’ गोभ्यां युक्तं ‘रथं’ वानम् ‘उपसंक्रम्य’

तस्मामीपमनेन प्राच्य, तस्यैव रघस्य/पचसौ' चत्तो 'वा' अथवा
'शुवरवाहू' युगन्धरपार्श्वे 'वनस्पते वीडुङ्गोहि (म० ब्रा० १०
१६)'—'इति' मन्त्रेण 'अभिसृष्टीत्' सृष्टीत् । ३१

এইরূপে যাত্রা করিয়া যে রথে উঠিতে হইবে, তাহারই
চক্র বা জোয়ান স্পর্শপূর্বক 'বনস্পতে বীড়ুঙ্গোহি (মং ব্রাং
১,৭,১৬)' মন্ত্র পাঠ করিবে । ৩১

आस्थाता ते जयतु जेत्वानीत्यातिष्ठति । ३२

तथा स्मर्यनं कृत्वा 'आस्थाता ते (म० ब्रा० १०,१७)'—
'इति' मन्त्रं पठन् तदुपरि 'आ' अभिसुख्येन 'तिष्ठति' आरो
हतीत्यर्थः । ३२

তদব্যবহিতেই 'আস্থাতা ত (মং ব্রাং ১,৭,১৭)' মন্ত্রে
পাঠ করত তদুপরি আরোহণ করিবে । ৩২

प्राङ् वोद्ङ्वाभिप्रयाथ प्रदक्षिणमावृत्योपयाति । ३३

'प्राङ्' पूर्वाभिसुख्यस्ततोपविष्ट्वा 'वा' अथवा 'उद्ङ्' उत्त-
राभिसुख्यएवोपविष्ट्वा 'अभिप्रयाथ' सर्वतश्चासन्नयित्वा तद्वृत्तमिति
शेषः । 'प्रदक्षिणं' यथा स्यात् तथा 'आवृत्य' आवर्त्तनेन गत्वा
स्ववासमिति । ३३

এ রথে পূর্বাভিমুখ বা উত্তরাভিমুখ বসিয়া রথ চালাইয়া

শ্রীয নগভূগিকে দক্ষিণেবাথিয়া আবর্জন করত তথায় উপ-
স্থিত হইবে। ৩৩

উপযাতাযার্থমিতি কৌহলীয়া: । ৩৪

‘উপযাতায়’ স্বাভাসপ্রাপ্তায় তস্মৈ স্নাতকায় ‘অর্থম্’ দেয়
পুরজনেৱাম্মজনেৱা ‘ইতি’ এৰ্ব ‘কৌহলীয়া:’ আতু:। তত্রাপ্য-
স্নাতকং নাশম্মতি রিতি ভাব: । ৩৪

ইতি সামবদীর্ঘে গোবিলগৃহসূত্রে তৃতীয়প্রপাঠকে অগুর্যস্বৰূপস্য
ব্যাখ্যানং সামশ্রমিক্ততং সমাপ্তম্ ॥ ৩. ৪

বহুদিন গুরুগৃহে বাসপূর্বক কৃতব্রহ্মচর্য্য অধীতবেদ সেই
স্নাতককে পরিজনগণ সমাদরে গ্রহণ করিবে।

(ব্রহ্মচর্য্যপ্রকরণ, স্নাতক ইওয়া পর্য্যন্ত সমাপ্ত)

তৃতীয় অধ্যায়ের চতুর্থ খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩. ৪

अथ समाह्वयप्रकरणम् ;—

अतःपरं समार्द्धधर्मं वना इहेतेहे ;—

‘अत ऊर्ध्वं वृद्धशीली स्यादिति समस्तोद्देशः । १

‘अतः’ ब्रह्मचर्यात् ‘ऊर्ध्वं’ परस्तात् अङ्गतीर्णोऽपि पुत्रस्य वृद्धशीली स्यात् वृद्धानां मातादीनां शुश्रूषापर आश्रानुवर्त्ती च भवेत् । अथवा वृद्धः पञ्चबुद्धिः तत्सम्भावको भवेत् । ‘इति’ एतन्मान्नेषैव ‘समस्तोद्देशः’ समवायानिव धर्माणाम् उपदेशः सिद्धो भवेदिति । १

ब्रह्मचर्यं समापनाखे दारपरिग्रहेण पूर्वे आश्रमगति ; तदवधिं गृहधर्मं करिते २५ । ताहाते पितामता प्रभृति बृद्धजनैर सेवापरायण एवः परिपक्वी इहेते इहेवे । ईशैः समस्त उपदेशेण मूल । १

तत्रैतान्याचार्याः परिसंख्यन्ते । २

‘तत्र’ ब्रह्मचर्योत्तरकाले आश्रमसन्धाविति यावत्, ‘आचार्याः’ गोभिलादयः ‘एतानि’ बुद्धिस्थानि अनुपदवच्यमाणानि ‘परिसंख्यन्ते’ परिसंख्यानामि करोति । परिसंख्यानञ्च निषेध-विशेषम्, निषिद्धादन्वय विधानमित्येव तस्य विशेषत्वम् । २

गृहे पुनरागतदिगेर जन्य आचार्यागण एहेणुलि विशेष्य निम्न निर्दिष्टे करियाहेण । २

নাजातलोन्नापोपहासमिच्छेत् । ३

‘अजातलोन्ना’ रसानभिन्नया वालिकया ‘उपहासम्’
अपि ‘न’ ‘इच्छेत्’ अपि । ३

— याহার অন্তর্লোগ উৎপন্ন হয় নাই, এরূপ রসানভিঞ্জা
বালিকার সহিত উপহাস করিতেও ইচ্ছাও করিবে না । ৩

नायुग्वा । ४

‘अयुग्वा’ अयोग्यया अपि ‘न’ तथा । ४

এইরূপ বয়োরূপগুণপ্রভৃতিতে সর্ব্বথা অযোগ্য। নারীর
সহিতও উপহাস পর্য্যন্ত পরিত্যাজ্য । ৪

न रजस्वलय । ५

‘रजस्वला’ अपि ‘न’ तथा । ५

রজস্বলা, পত্নীর সহিতও এরূপ পার্থক্য অবলম্বন
করিবে । ৫

न समानर्था । ६

‘समानर्था’ समानः योग्यः ऋषिः पतिः यस्या अस्ति, तथा
सधवया अपि ‘न’ तथा । ६

সদব্যা অর্থাৎ পরস্ত্রীর সহিতও উপহাসাদি অকর্তব্য । ৬

नापरया द्वारा प्रपन्न मर्त्रं भुञ्जीत । ७

‘अपरया’ गुप्तया ‘द्वारा’ ‘प्रपन्नम्’ प्राप्तम् ‘अन्नं’ ‘न भुञ्जीत’ । ७

अपर कोन गुप्त-द्वार-पथे प्राप्त अन्न भोजन करिष्ये न । ७

न द्विःपक्वम् । ८

‘द्विःपक्वम्’ पक्वं पुनःपक्वम् अन्नं ‘न’ भुञ्जीतेत्येव । ८

वारद्वयं पक्वं अन्नं (सिद्ध चाँडेल अर्द्धति) भोजन करिष्ये न । ८

न पर्युषितम् । ९

‘पर्युषितम्’ अन्नं ‘न’ भुञ्जीत । ९

पांशुं भां अर्द्धति पर्युषितं अन्नं भोजन करिष्ये न । ९

तत्रास्ति विशेषः—

ताहाते विशेष आह—

अन्यत्र शाकमांसयवपिष्टविकारेभ्यः । १०

शाकमांसयवानां पिष्टविकाराभ्याम् अन्यत्र पूर्वोक्तौ निषेधो ज्ञेयः । तथाच शाकादिविद्यतपिष्टकमिष्टान्मदौ पर्युषितत्वं न दोषायेति । १०

কন্দমূল ফলাদি উপাদানে প্রস্তুতীকৃত*, মাংস ঘটিত,† যবাদি অন্ন হইতে সমুৎপন্ন ঙ্, পিষ্টক বা অপর কোনরূপ বিকৃত খাদ্য মিষ্টান্নাদি পশুর্য়ুগিত হইলেও কোন হানি নাই। ১০

অপব্যপ্যপি কথয়তি ;—

আরও কতিপয় উপদেশ বলিতেছেন ;—

ন বর্ষতি ধাবিত্ । ১১

‘বর্ষতি’ পর্জন্মী ‘ন’ ‘ধাবিত্’ । ১১

বৃষ্টির সময়ে বা তৎপরে কর্দময় পথে দৌড়িয়া চলিবে না। ১১

নোদ্যানহী স্নব্ধ হবিত্ । ১২

‘নোদ্যানহী’ স্নস্যাদি ‘স্নব্ধ’ ‘ন’ ‘হবিত্’ হস্তীনেতি নির্মাণপ্রসঙ্গা বা । ১২

নিজের উপানৎ নিজহস্তে বহন বা নির্মাণ করিবে না। ১২

নোদ্যান মবীষীত্ । ১৩

‘নোদ্যানত্’ জুর্ধ্ব ‘ন’ ‘মবীষীত্’ স্নানমবীষীত্ সন্য পতন-সম্ভবাত্ । ১৩

* শক্তমূলের মোরসা আদি এবং পানিফলাদির বিবিধ কলহারী মিষ্টান্ন ।

† সন্মোশা ইত্যাদি ।

‡ জিলাবী প্রভৃতি ।

अति गतीर कृपादिर मध्ये ऋकृष्टे ताकाईया धाकिवे
ना । १७

न फलानि स्वयं प्रचिन्वीत । १४

‘फलानि’ आन्वपनसादीनि ‘स्वयं’ ‘न प्रचिन्वीत’ वृद्ध-
शाखादिभ्य इति यावत् । १४

आत्रादि कोन फलई अग्रं चयन करिवे ना । १४

नागन्धां स्वजं धारयेत् । १५

‘अगन्धां’ गन्धशून्यां ‘स्वजं’ मालां ‘न धारयेत्’ मस्तके इति
यावत् । १५

गङ्गशून्य माला मस्तके धारण करिवे ना । १५

अन्यां हिरण्यस्रजः । १६

तत्राप्ययं विशेषः—‘हिरण्यस्रजः’ स्ववर्णमालातः ‘अन्यां’
न धारयेत् स्ववर्णमालाभरणन्तु धारयेदित्येव । १६

किञ्च स्ववर्णमालाभरणेन पक्षे गङ्गशून्यता दोषेण नहः;
ताहा अवश्य धारण करित्ते पात्रे । १७

नामास्तीक्ष्णाम् । १७

अह्वयस्यमतः प्राक् ‘अमास्तीक्ष्णां’ मासात्प्रतिरिक्तां प्रास-
द्वादिनां ‘न’ धारयेत् । १७

याहा मालाशक्रे अतिहित नहः, ताहा धारण करिवे ना

অর্থাৎ গৃহস্থশ্রমের পূর্বে আশ্রম-সঙ্কিতে প্রাণাদি ব্যবহরণীয় নহে। ১৭

স্নগতি বাচয়েৎ । ১৮

স্নগ্নচরণ শিরোবেষ্টনিকাং মালাং তু ধারয়েদেব । ১৮

যাহা অক্ নামে অভিহিত, তাহাই ধারণ করিবে । ৮

ভদ্র মিত্যেতাং বৃথাবাচং পরিহরেৎ । ১৯

‘ভদ্রম্’—‘ইতি’ ‘বৃথা বাচং’ অমত্রেঃপি ভদ্রোক্তি ‘পরিহরেৎ’ ন প্রযুক্তীত । ১৯

যাহা বস্তুত ভাল নহে, তাহাকে ভাল বলিবে না । ১৯

ভদ্র মिति ब्रूयात् । ২০

‘ভদ্রম্’—‘ইতি’ ‘ব্রূয়াৎ’ সত্ব মেব তদ্ ভদ্রং চেৎ । ২০

এইরূপ, যাহা বস্তুত ভাল তাহাকে ভালই বলিবে । ২০

अथ स्नातक-विभागान् दर्शयति,—

প্রসক্ত স্নাতক কয় প্রকার ? বলিতেছেন ;—

तत्रैते त्रयः स्नातका भवन्ति । ২১

‘তত্র’ সমাবর্তিতেষু ‘স্নাতকাঃ’ স্তত্রব্রহ্মচর্যব্রতান্তস্নানাঃ
‘ত্রয়ঃ’ ত্রিবিধাঃ ‘भवन्ति’ । ২১

সমাবর্তিত ত্রিজগণের মধ্যে ত্রিবিধ ‘স্নাতক’ দেখা যায় । ২:

तन्निविधत्वमेव स्फुटयति ;— /

सेहे त्रिविधे व्यक्त करितेहेम. ;—

. विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक
इति । २२

‘विद्यास्नातकः’ विद्याग्रहणनियमपालनमन्तरेणापि वेद-
विद्यां समया मवाप्यैव अपूर्णेऽपि काले स्नातः, ‘व्रतस्नातकः’
विद्याग्रहणनियमान् प्रतिपाल्यापि समग्रवेदविद्याग्रहणे न
स्ततस्ततोऽपि च पूर्णे काले स्नातः, ‘विद्याव्रतस्नातकः’ विद्यां
समयां प्रगृह्य, व्रतं च यथावत् प्रतिपाल्य, यथाकालं स्नातः,
—‘इति’ इमे त्रयः स्नातकाः । २२

१म, विद्यास्नातक अर्थां यतञ्जलि नियम त्रिक्रमार्थे प्रति-
पालन करिते ह्य, तावत् करितेना पारियां एव यत्वं-
काल त्रिक्रमार्थ कर्तव्य, तावत्काल ना करियां वेदाध्ययन
समाप्त करियां त्रिक्रमार्थ-समाप्तसूचक स्नानकारी । २म,
व्रतस्नातक अर्थां यत्वंकाल त्रिक्रमार्थ कर्तव्य एवं यथा यथा
नियमे कर्तव्य, सेहेरूपे करिया वेदाध्ययन समाप्त ना
हैले उक्तविध स्नानकारी । ३म, विद्याव्रतस्नातक अर्थां
यथानियमे ए यथाकाल त्रिक्रमार्थ करिया समग्र वेदाध्यायी । २२

तेषां मुत्तमः श्रेष्ठ सुल्यो पूर्वो । २३

‘तेषां’ त्रिविधानां स्नातकानां मध्ये ‘उत्तमः’ तृतीयः

বিদ্যাব্রতস্নাতকএব 'শ্রেষ্ঠঃ' 'পূর্বো' বিদ্যাস্নাতক-ব্রতস্নাতকৌ
সমাবেব 'সুখ্যৌ' সমানমর্ঘ্যাদৌ । ২২

উল্লিখিত্ত্বিবিধ স্নাতকের মধ্যে তৃতীয়টি অর্থাৎ বিদ্যা-
ব্রতস্নাতকই সর্বশ্রেষ্ঠ, অপর দুইটাই তুল্যা । ২৩

পুনরপি স্নাতকব্রতান্ধ্যাহ;—

পুনশ্চ স্নাতক ব্রতগুলি বলিতেছেন;—

নার্দ্র' পরিদধীত । ২৪

'নার্দ্র' বাস: 'ন' 'পরিদধীত' । ২৪

আর্দ্র' বসন পরিধান করিবে না । ২৪

নৈকং পরিদধীত । ২৫

'একং' বাস: 'ন' 'পরিদধীত' एवञ्च अन्तर्वास: कौपीन-
खण्डं व्यवहरेद्देव । ২৫

একখানিমান্ন বসন পরিধান করিবে না (অর্থাৎ পরিধেয়
বসনের অন্তরে কোপোন বা কচ্ছ থাকিবে) । ২৫

ন মনুষ্যস্য স্মৃতিং প্রযুঞ্জীত । ২৬

'মনুষ্যস্য স্মৃতিং' ন প্রযুঞ্জীত চাটুর্বাদং পরিত্যজেদिति ২৬
মনুষ্যের স্মৃতি অর্থাৎ চাটুকারিতা করিবে না । ২৬

নাহুৎ দৃষ্টতীব্রুভীত । ২৭

‘अदृष्टं’ किमपि कर्म, ‘दृष्टतः’ परदृष्टहेतुना स्वयं दृष्टमिव सूचयन् मन्वानो वा ‘न’ ब्रवीत । २७

याहा अचक्षे देधा नहे, ताहा अचक्षे देधार न्याय प्रतिपन्न करिबे ना । २७

नाश्रुतं श्रुततः । २८

‘अश्रुतं’ किमपि वाक्यं, ‘श्रुततः’ परश्रुतहेतुना स्वयं श्रुतमिव सूचयन् मन्वानो वा न ब्रवीत । २८

याहा अकर्णे श्रुत नहे, ताहा अकर्णे श्रुतेर न्याय प्रतिपन्न करिबे ना । २८

स्वाध्यायविरोधिनीऽर्थानुत्सृजेत् । २९

‘स्वाध्यायविरोधिनीः’ अर्थान्’ स्वाध्यायः पञ्चधा उपपद्यते, स्वीकारात् विचारात् अभ्यसनात् जपात् छात्रेभ्योदानाच्च । तदेवामन्यतमस्यापि विरोधिनी येषां विषयाः तान् ‘उत्सृजेत्’ परित्यजेत् । २९

(स्वाध्याय पञ्चप्रकारे उपपन्न हईया थाके । स्वीकार, विचार, अभ्यास, जप ও छात्रगणके दान) पञ्चप्रकारे स्वाध्यायैर ये कोन प्रकारेर नाधा हय, एरूप कोन कार्याई अवलम्बन करिबे ना । २९

तैलपात्रमिवात्मानं दिधारयिषेत् । ३०

‘तैलपात्रं’ तैलैः पूर्णं पात्रं पर्यङ्गीष्यादिकम् ‘इव’ ‘आत्मानं’

জীবাঙ্গানং 'দিধারিষয়েৎ' দেহে ধারয়িতুমিচ্ছিত্ । তৈলপূর্ণ-
 পাচহস্তঃ কচ্ছিদ্ যথা পথি অতীব সাবধানো গচ্ছতি, অন্যথা
 বেগগমনেন বক্রগমনেন মনসীঃপ্রাণিধানেন 'চ পাচস্বতৈলানা-
 মুচ্ছলনং সপাচানাং ভূমৌ পতনং ততশ্চ পুনরাপাৎনা সম্ভবঃ,
 ভূম্যাঃ কচ্ছিদ্দাপাদিতেষু তেষু মাংসিন্যাংসিকং পরিমাণাল্প-
 ত্বাঙ্গানিবার্যং ভবেৎ । তথৈব দেহস্থমিমমাঙ্গান মতিয়ত্তেনৈব দেহে
 রক্ষিতুমিচ্ছিত্ ; চিরং দেহে রক্ষণং ত্বসম্ভবমিহ, পরমিচ্ছিত্, তাহ-
 য়েচ্ছিয়া চ কচ্ছিত্বাঙ্গানমপি রক্ষিতুং সমর্থো ভবেৎ কিঞ্চ যাবৎ
 কালং রক্ষিতঃ স্যাৎ তাবদপেচ্ছাঙ্গাতীঃক্লেয়ীঃপি স্যাৎ ; অন্যথা
 যাবৎ স্থেয়ং তাবৎকালমপি ন তিষ্ঠেৎ কিঞ্চ স্থিতীঃপ্যপেচ্ছাঙ্গাতঃ
 ক্লেয়ী ভবেন্নামিতি । ৩০

পথগামী কর্তৃক তৈলপাত্রে তৈল ধারণের ন্যায়, আপ-
 নাকে দেহে ধারণ করিতে সতত দৃষ্টি করিবে । (অর্থাৎ
 যেরূপ পথগামী কোন ব্যক্তি তৈলপূর্ণ তৈলপাত্র হস্তে থাকিলে
 তাহা উছলিয়া পড়িয়া যাইবার ভয়ে অতিসাবধানে বিচরণ
 কবে; অন্যথা দ্রুতগতি বা বক্রগতি চলিলে কিংবা অন্যমনস্ক
 হইলে ঐ তৈল ভূ-পতিত হইয়া নষ্ট হয়, ভূমি হইতে তুলিয়া
 লইলেও তদীয় মাংস ও ন্যূনতা অনিবার্য হয় ; এই
 শরীরে আঙ্গাকেও সেইরূপে সাবধানে রক্ষিত করিতে হইবে,
 অন্যথা অসময়েই ইহা শরীরচ্যুত বা ক্লিষ্ট হইয়া যাইবে ।
 যদিও ইহা একদেহে চিরস্থায়ী ও অক্লিষ্ট নহেই পরং যত্ন
 করিলে অপেক্ষাকৃত স্থায়ী ও অপেক্ষাকৃত অক্লিষ্ট হইতে
 পারে) । ৩০

तथाधात्मधारण्यमानाह ;—

आञ्जुरकार कतिपय सावधानतां बलिंतेह्येन ;—

न वृक्षमारोहति । ३१

‘वृक्ष’ ‘न आरोहति’ । तदारोहत्वेन ततः पतनमनु मरण-
मङ्गलानि वा भवेन्नाम । ३१

बृक्षे आरोहण करिबे ना (बृक्षारोहणे, ताहा हईते
पतने यत्ना वा अत्र भङ्ग हईते पारे) । ३१

न प्रतिसायं ग्रामान्तरं व्रजेत् । ३२

‘प्रतिसायं’ ‘ग्रामान्तरं’ ‘न व्रजेत्’ । तादृशव्रजनेन गुप्तप्रण-
यादिकं तथाच ततएव प्राणहानि रपि सम्भवति । ३२

प्रतिदिन सङ्कार पर ग्रामान्तर वेडाईते याईबे ना
(ताहाते शुभप्रणयादि दोष अन्विते पारे) । ३२

नैकः । ३३

‘नैकः’ एकाकी एव ग्रामान्तरं ‘न’ व्रजेत् तथाच ग्रामान्तर-
गतीविपन्नश्चेत् यः सहायी भवेत् अथवा यथास्थानं संवादमपि
नयेद्देवं कश्चनापरो द्वितीयः सहगोऽतीवावश्यकः । ३३

एकाकी ग्रामान्तर याईबे ना (एकाकी विपन्न हईले
साहाय्यकारी वा संवाददातार अभाव हय अतएव ग्रामान्तर
गमनकाले एकजना उपयुक्त लोक सतत सङ्गे राखिबे) । ३३

न वृषलैः सह । ३४

‘वृषलैः’ दुर्नीतिकैः ‘सह’ ‘न व्रजेत्’ । तथाच ‘संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति’ । ३४

दूराद्भागणेर संसर्ग करिवे ना (ये हेतु संसर्गेर कलेइ दोषगुणेर उपपत्ति हय) । ३४

न कासत्या ग्रामं प्रविशेत् । ३५

‘कासत्या’ कुपधेन ‘ग्रामं न प्रविशेत्’ अपितु प्रसिद्धेन यथा दूरतरेणापि प्रविशेत् ; तथाच निर्भयगमनं भवेत् । ३५

अन्यत्र पथे थ. कते शैख. दर जन्ये कुपधे आमादि अलोक. क. ना. त. इहेलेइ निर्भय बाहेते पारिवे) । ३५

न चाननुचरश्चरेत् । ३६

‘च’ अपि ‘अननुचरः’ अत्याग्नीवाग्न्यतमपरिचारक-विहीनः ‘न चरेत्’ प्रवासं न गच्छेत् । अतएवीदं ‘अत्याग्नि- भवति मरणम्’ । ३६

एवं प्रवास गमने उच्य, छात्र वा कोन आग्नीय. एक-जना अनुचर अवश्य मङ्गे लईवे (ये प्रवासे अनुचरेर नितास्तु, आवश्यक) । ३६

एतानि समावृत्तव्रतानि । ३७

‘एतानि’ उक्तानि ‘समावृत्तव्रतानि’ समावृत्तानां जातकानां कर्माणीति । ३७

এইগুলি সমাবৃত্তত অর্থাৎ সমাবৃত্ত স্নাতকগণের বিশেষ অবলম্বনীয় কার্য। ৩৭

যানি च शिष्टा विद्ध्युः । २८ ॥ ५

‘च’ अपि ‘यानि’ उक्तान्यानि ‘शिष्टाः’ गुर्वाद्यः सिद्ध्युः तानि च कर्तव्यान्वेति । २८

इति सामवेदीये गोभिलसूत्रे द्वितीयप्रपाठके पञ्चम-
खण्डस्य व्याख्यानं सामन्मिज्जतं समाप्तम् । २, ५

আরও যাহা কিছু শিষ্টগণ তাহাদের কর্তব্য বলিয়া বিধান করেন, তাহাও প্রতিপাল্য। ৩৮

(স্নাতক ত্রত অর্থাৎ ত্রয়োচর্যাশ্রমের পর হইতে অবলম্বনীয় সাধারণ কঠিন নিয়ম সমাপ্ত) ।

তৃতীয় অধ্যায়ের পঞ্চম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত । ৩, ৫

अथ गोपालनप्रकरणम् ।—

अथ गोपालन प्रकरणम् ।—

गाः प्रकाल्यमाना अनुमन्त्रयतेमा मे विश्वतो
वीर्य्य इति । १

“प्रकाल्यमानाः” चरणभूमौ गमनार्थं गृहान्निष्काशमानाः
‘गाः’ ‘इमा मे विश्वतो वीर्य्यः [म० ब्रा० १,८,१]’—‘इति’ अनेन
मन्त्रेण ‘अनुमन्त्रयेत्’ । १

चारणभूमिं प्रेरणार्थं गाभिलगुलिके गृह हृदये बाहिर
करिवार समये ‘इमा मे विश्वतो वीर्य्यः (म० ब्रा० १,८,१)’
एहै मन्त्र पाठ करिवे । १

प्रत्यागता इमा मधुमतीर्मन्त्रमिति । २

‘प्रत्यागताः’ चरणभूमिं गृहान्निष्काशमानाः गाः “इमा मधु-
मतीर्मन्त्रम् [म० ब्रा० १,८,२]”—‘इति’ अनेन मन्त्रेण अनु-
मन्त्रयेत् इति । २

एवं अगुलि गृहे प्रत्यागत हृदये ‘इमा मधुमतीर्मन्त्रम्
(म० ब्रा० १,८,२)’ एहै मन्त्र पाठ करिवे । २

पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राङ्घातुः प्रले-
हनाञ्जिह्वया ललाटमुलिञ्च निगिरेद् गवांश्चेष्ठा-
सीति । ३

‘पुष्टिकामः’ पुरुषः, ‘प्रथमजातस्य वत्सस्य, मातुः प्रलेहनात् प्राक्’ एव तस्य ‘सलाटं’ जिह्वया स्वीकीयया ‘उल्लिङ्ग’ आस्त्राय लेहनेन मुखगतं श्लेष्माणं ‘गवां’ श्लेष्माग्नि (म० ब्रा० १,८,३) —‘इति’ इमं मन्त्रं मनसा पठन्नेव निगिरेत्’ गलाधःकुर्यात् । इत्येतत् पुष्टिकामस्य प्रथमं कार्यम् (एतेन, वत्समातुः श्लेहतीऽपि समधिकः श्लेहः प्रतिपालकस्यावश्यकस्तथासत्त्वेव यथा-भिलषितपुष्टिर्भवतीति सूचितम्) । ३

याहारा पुष्टि कामना करिबे, ताहारा वत्स जन्माईवा-
ग्रात्र स्व-मातृ-कर्तृक लेहित हहेते ना हहेतेई स्वकीय श्लिह्वार
द्वारा तदीय ललाटे लेहन करिबे (अर्थात् मातृस्नेह हहेतेओ
पानकेर स्नेह समधिक हओया आवश्यक) । ऎरूप लेहन-
काले मुखगत श्लेष्मा, ‘गवां श्लेष्माग्नि (म० ब्रा० १,८,३)’
एई मज्जटी मने मने पाँ करिया गलाधःकृत करिबे । ३

पुष्टिकाम एव संप्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निमु-
पसमाधाय विलयनं जुहुयात् संग्रहण संगृहायेति । ४

‘पुष्टिकाम एव’ पुरुषः, ‘निशायां’ रात्रौ ‘सम्प्रजातासु प्रसू-
तासु गोषु, ‘गोष्ठे’ तत्रैव गोस्थाने, ‘अग्निम्’ उपसमाधाय,
सम्यक् प्रज्वाल्य, तत्र, ‘संग्रहणं संगृहाण (म० ब्रा० १,८,४)’
—‘इति’ एतेन मन्त्रेण ‘विलयनं’ अर्धमघितं दधि ‘जुहुयात्’
स्रुवेयेति । (इत्येतत् पुष्टिकामस्य द्वितीयं कार्यम् । एतेन,
गवां प्रसवक्लेशरुजमपनीतं स्यात्) । ४

याहारा पुष्टि कामना करिबे, ताहाराई निशाकाले गाडी

বৎস প্রসব করিলে, সেই গৃহে সম্যকরূপে অগ্নি জ্বালিয়া 'সম্ভ্রূহণ সম্ভ্রূহাণ (মং. ব্রাঃ ১.৮.৫)' এই মন্ত্র পাঠ করত বিলয়ন (অর্ধমখিত দধি) হোম করিবে । ৪

পুষ্টিকাম এব সম্প্রজাতাস্বীদুম্বরেণাসিনা বহ্ন-
মিথুনযোর্লক্ষণং কেরোতি পুংস এবায়েঃথ স্ত্রিয়া ভুবন-
মসি সাহস্রমিতি । ৫

'পুষ্টিকাম এব' পুষ্টিঃ, 'সম্প্রজাতাসু' প্রসূতাসু গৌষু, 'বহ্ন-
মিথুনযোঃ' দ্বয়োর্দ্বয়োর্বহ্নযোঃ 'স্বীদুম্বরেণ' শুদুম্বরকাষ্ঠীয়েন
অসিনা, চিহ্নকবিশেষেণ 'লক্ষণং' চিহ্নম্ চমযোঃ সমরূপমিব
'কেরোতি' কুর্যাৎ । তত্র, 'পুংসঃ এব' চিহ্নম্ 'অয়ে' কর্তব্যম্.
'স্ত্রিয়া' তদনন্তরং চ 'স্ত্রিয়াঃ' । তত্র চিহ্নকরণে মন্ত্রৌ 'ভুবন-
মসি সাহস্রম্ (মং. ব্রাঃ ১.৮.৫)' - 'ইতি' ইতী । ৫

যাহারা পুষ্টি কামনা করিবে. তাহারা উচ্ছ্বর কাষ্ঠ-
নির্মিত লোহিত অগ্নির দ্বারা নব-জাত প্রাণি বৎস-যুগ্মের
কর্ণ-চতুর্করে একরূপ চিহ্ন করিয়া দিবে । তন্মধ্যে প্রথমে
পুংবৎসের, ততঃপর স্ত্রীবৎসের করিতে হইবে । কর্ণদ্বয়ে
এই চিহ্ন করিবার সময়ে 'ভুবনমসি সাহস্রঃ (মং. ব্রাঃ ১.৮
৫-৬)' এই মন্ত্রদ্বয় পাঠ করিবে । ৫

কৃৎবা চানুমন্ত্রয়েত লৌহিতেন স্বধিতিনেতি । ৬

কৃৎবা' অঙ্কনং, 'চ' ততঃ 'লৌহিতেন স্বধিতিনা (মং. ব্রাঃ

१,८,७) — 'इति' अनेन मन्त्रेण 'अनुमन्त्रयेत्' तान् वत्सानिति शेषः । अत्र च मन्त्रे 'लोहितेन' — इति पदसिद्धात् स चौदुम्बरोऽसिः लोहितः स्यादिति गम्यते, लोहितत्वञ्च तस्य ज्वलनेन सिन्दूरादिना वा भवितव्यम् । तथाच दाहेन सिन्दूरादिरक्षितेन वा वक्ष्युग्माः चिह्निताः स्युः किञ्चात्रैव 'कार्ययोः' — इति पददर्शनात् तेषां कार्येष्वेव चिह्नानि कर्त्तव्यानीति च गम्यते । (एतेन (चरणभूम्यादौ बहुस्वामिक वत्सानामेकत्र चरणेषुपि विभ्रमः सुपरिहार्यः, किञ्चैकविधचिह्नेन द्वयोर्द्वयोः कर्त्तव्यताविति एकेऽपहृतं तदन्वेषणं सुकरं भवेदित्येतत् पुष्टिकामस्य तृतीयं कार्यम्) । ६

এই চিহ্নকরণ নগাপ্ত হইলে পবে 'লোহিতেন অধি-
তিনা (মং ভাঃ ১,৮,৭)' মন্ত্রণি পাঠ করিলে (এক এক
ছোড়া বৎসের এক এক রূপ চিহ্ন থাকায় একটা বৎস হারা-
ইলে বা অপকৃত হইলেও পুনঃপ্রাপ্তির সুবিধা হইতে
পাট্রিলে) । ৬

तन्ती प्रसार्यमाणां बहुवत्साञ्चानुमन्त्रयेत्यं
तन्ती गवां मातेति । ७

'प्रसार्यमाणां' शुक्लौभवनाय 'बहुवत्साञ्च' गोदीहनादौ
'तन्ती' वक्ष्यवन्धनरज्जुं, 'इयं तन्ती गवां माता (मं. ब्रा० १, ८, ८)'
— 'इति' अनेन मन्त्रेण 'अनुमन्त्रयेत्' । ७

'ইঙ্গং তন্তো গবাং মাতা (মং ভাঃ ১,৮,৮)' এই মন্ত্র

পাঠ করত বৎস বোধিবার রজ্জু প্রসারিত করিয়া শুক করিবে । ৭

তত্রৈতান্যহরহঃ কৃত্যানি ভবন্তি । ৮

‘তত্র’ গোপীষণে ‘এতানি’ ‘অহরহঃ কৃত্যানি’ প্রতিদিন-কর্তব্যানি ‘ভবন্তি’ ভবেয়ুঃ । ৮

গো-পোষণ করিতে ইহলে এইগুলি প্রতিদিন করিবেই ;—৮

কানি তানীত্বাহ ;—

নিষ্কালনপ্রবেশনে তন্তীবিহরণমিতি । ৯

‘নিষ্কালন-প্রবেশনে’ প্রথমজিনীযসূত্রীক্লে ‘তন্তীবিহরণং’ সমমসূত্রীক্লে অপি ‘হ্রতি’ হ্রমানি ত্রিণি । ৯

(১) গাভীগুলিকে মাঠে চরিতে দেওয়া, (২) চরিয়া আসিলে তাহাদিগকে যত্নে গ্রহণ করা এবং (৩) বৎসগুলির বিশেষ শুশ্রূষা করা । ৯

অথ পুষ্টিকামিন গৌয়ন্নঃ কার্থ্যঃ তত্র দুব্ব্যদেবতে বিধন্তে ;—

পুষ্টিকাম ব্যক্তি গো-যজ্ঞ করিলে তাহাতে কোন্ দেবতার ও কোন্ কোন্ দেবতার আবশ্যিক ? বলিতেছেন ;—

গৌয়ন্নৈ পায়সস্বহুঃ । ১০

‘গৌয়ন্নৈ পায়সঃ’ পয়সা সিদ্ধ; ‘স্বহুঃ’ পল্লব্ব্যঃ । ১০

गो-यज्ञे ह्यङ्गिह चरु आवश्यकं । १०

अग्निं यजेतं पूषणमिन्द्रमीश्वरम् । ११

‘अग्नि’ ‘पूषणम्’ ‘इन्द्रम्’ ‘ईश्वरम्’—इमान् चतुरी देवान्
‘यजेत’ अर्चयेत् । ११

एवं अग्नि, पूषा, इन्द्र ओ अश्वर ; এই চারিটি দেবতা
বিশেষ অর্চনীয় । ১১

ऋषभपूजा । १२

‘ऋषभस्य’ ऋषभस्य पूजा अपि कार्या । १२

ऋषभेण पूजां च गोयज्ञेण एकं प्रधानं अत्र । १२

गोयज्ञे नैवाश्वयज्ञौ व्याख्यातः । १३

‘गोयज्ञे न’ एतेन ‘एव’ ‘अश्वयज्ञः’ ‘व्याख्यातः’ विशेषे
णोपदिष्टः । तत्रापि अश्वयज्ञेऽपि पायससहस्रद्वयम्; अन्याथाएव
देवताः । ऋषभपूजास्नानेऽश्वपूजनम् । १३

गोयज्ञ एव अश्वयज्ञ उभयै एकं रूपं हरेव (एतां
वता अश्वयज्ञे च ह्यङ्गिह चरु आवश्यक एव अग्नि प्रभृति
उक्त चारिटी देवतां विशेष अर्चनीय । १३

यमवरुणौ देवतानामत्राधिकौ । १४

‘अत्र’ अश्वयज्ञे ‘देवतानाम्’ मध्ये ‘यमवरुणौ’ इमी देवी
‘अधिकौ’ मूल्याविति । १४

বিশেষত, অশ্বযজ্ঞে যঁগ ও বক্রণ, এ দুইটি দেবতার অর্চনা
অধিক । ১৪

প্রসন্নতৌঃশ্রয়ন্নমপ্যুক্তি দানীং গোপোধনমুপসংহরন্নাহ ;—

প্রসন্নত অশ্বযজ্ঞেব ব্যবস্থাও বলিয়া গোপোধনপ্রক-
রণের উপসংহার করিতেছেন ;—

গন্ধৈ রম্ব্যুচ্চাণাং গবাং গন্ধৈ রম্ব্যুচ্চাণাং গবাম্ । ১৫ ॥ ৬ ॥

‘গন্ধৈঃ’ ধূপাদিभिঃ ‘গবাম্’ ‘রম্ব্যুচ্চাণাং’ প্রহর্ষণং কার্যমिति
শ্রীষঃ । বীক্ষায়াশ্চ দ্বির্বচনম্, তেন প্রতিদিনমেব সায়ংপ্রাতঃ সায়-
মেব বা গোমূহে অগ্নিं প্রজ্বাল্য তত্র গুণ্ডুস্বাদিগন্ধদ্রব্যধেপণেন च
তদ্গৃহং ধূপায়িতং কার্যম্ । এতেন ময়কাদীনামুপদ্রবী বারিতঃ
স্যাৎ, গৃহদীপস্য বিদূরিতী ভবেদিতি । ১৫

इति सामवेदीये गोमिलगृहसूत्रे द्वितीयप्रपाठक

मष्टकस्य व्याख्यानं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

গোগৃহে প্রতিদিন সায়ং প্রাতঃকালে, অস্তত ঋতুং
মাত্রও গোগৃহে অগ্নি জ্বালিয়া তাহাতে ধূনা গুণ্ডুসু প্রভৃতি
নিক্ষেপ করত গৃহশোধন করিবে । ১৫

তৃতীয় অধ্যায়ের ষষ্ঠ খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩,৬

अथातः अवणाकर्म्म । १

‘अव’ अधिकारार्थः । ‘अतः’ जङ्घ. ‘अवणाकर्म्म’ अधिकृतं
वेदितव्यम् । १

ईशान-पत्र हहेते ‘अवणाकर्म्म’ बलिते आरक हहेल । १

पौर्यमास्यां कृत्यम् । २

तच्च अवणाकर्म्म ‘पौर्यमास्यां’ तिथौ ‘कृत्य’ करणीयं
भवति आरब्धव्यमिति । अवणाकर्म्ममिति महासंज्ञाकरणसामर्थ्या-
दन्वयतः अवधानस्ययुक्तायामेव पौर्यमास्यामिति । २

एहे आवणाकर्म्म आवणमासेर पूर्णिमातेहे प्रथम कुतः
हहेवे अर्थाः आवणी पूर्णिमा हहेते हेहा आरक करिवे । २

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्य शालान्नेरग्निं प्रश-
यन्ति । ३

‘शालायाः’ अग्न्यागारस्य ‘पुरस्तात्’ पुरीभानि ‘उपलिप्य’
गोमयेत्यर्चना, ‘शालान्नेः’ अग्न्यागारस्त्रितान्त्रितएव ‘अग्निं’
मन्त्रेणा ‘प्रशयन्ति’ यथाविधिं प्रज्वालयन्ति प्रज्वालयेयुः
मन्त्रेणा अविशेषेति । ३

ये गृहे नित्याग्निहोत्रेण अग्निं स्थापित आहे, सेहे
गृहेण पुरोभागे, गोमयादिर द्वारा लिम्पन करिया त-
हाने, सेहे अग्नि हहेतेहे किञ्चि अग्नि नहेना पृथक् करिया
यथाविधि प्रञ्जलित करिवे । हेहा, अविशेषे सकल गृहस्येयहे
कर्तव्य । ३

অমিতশ্চত্বার্য্যমলিম্পন্তি । ৪

‘অমিতঃ’ তস্যারশিনবস্যান্নেঃ, ‘চত্বারি’ স্থানানি ‘উপ-
লিম্পন্তি’ গৌমযেত্যাদিনৈব । ৪

সেই অভিনব স্থাপিত অগ্নির চারি দিকে চারিটি স্থানও
গৌময়াদির দ্বারা লিম্পন করিবে । ৪

প্রতিদিগ্ধম্ সাধিকে প্রক্রমে । ৫, ৬

‘প্রতিদিগ্ধ’ দিগ্ধং দিগ্ধং প্রতি ‘সাধিকে প্রক্রমে’ অনূন-প্রক্রম-
পরিমিত-স্থানে তলিম্পনং কৰ্ত্তব্যম্ । ‘ত্রিপদঃ প্রক্রমঃ স্মৃতঃ’ । ৫, ৬

প্রত্যেক দিকেই অনূন এক প্রক্রম অর্থাৎ ত্রিপদ স্থান
লিম্পন করিবে । ৫, ৬

অন্নৌ কপালমাধায় সঙ্কতসঙ্কৃহীতং যবমুষ্টিং
মৃজ্জত্যনুপদহন্ । ৩

‘অন্নৌ’ তত্র ‘কপালং’ ধর্টাধিপ্ৰায়ং ভাজনম্ ‘মাধায়’ স্বাধি,
তচ্ছিন্বেবোক্তম্ ভ্রাত্রে ‘সঙ্কতসঙ্কৃহীতং যবমুষ্টিং’ একদেব সঙ্কৃ-
হীতং মুষ্টিমিতং যবান্নম্ ‘অনুপদহন্’ দগ্ধং যথা ন भवेत् तथा
কৃত্বা ‘মৃজ্জতি’ মর্জयेत् । ৩

সেই নবায়িতে নান্না স্থাপন করিয়া, তাহাতে এক
মুষ্টি যব একবার ফেলিয়া, না পোড়ে এরূপ করিয়া
ভাজিবে । ৩

पश्चादग्ने रुलूखलं दृश्यित्वाऽवहन्त्याद्वै चम् । ८

‘अग्नेः’ तस्य ‘पश्चात्’ भग्नी ‘रुलूखलं’ ‘दृश्यित्वा’ दृष्टं
स्थापयित्वा तत्र ‘द्वै चं’ तुषमुक्तं यथा स्यात् तथा कृत्वा ‘अव-
हन्ति’ मुष्टिमितान् तान् भृष्टयवान्, सुमलेनेति । ८

सेई अग्निर पश्चाद्भागे दृष्टरूपे उदूखल स्थापन करिया,
ताहाते सेई भाजा यवगुलि निस्तुषीकरणातिप्राये मुशला-
हत करिबे । ८

सुकृतान् सक्तून् कृत्वा चमस औप्यं शूर्पेणापि-
धाय निदधाति । ९

एवञ्च ‘सुकृतान्’ निस्तुषीकृतान् ‘सक्तून्’ भृष्टयवशूर्पांन्
‘कृत्वा’ ‘चमसे’ पानपार्श्वविशेषे ‘औप्यं’ संस्थाप्य ‘शूर्पेण’ अपि-
धाय’ च ‘निदधाति’, यथास्थानं रक्षति । ९

एईरूपे भाजा यवगुलि निस्तुषीकृत ७ चूर्णीकृत हईले,
सुन्दर हातु प्रसुत हईल जानिया, ताहा चमसे अर्थात् पानीय
पत्रे राथिया, ताहाते शूर्प (कूल) आच्छादित करिया यत्रे
राथिबे । ९

क दिशि रक्षेत् ? इत्याशङ्कामपनीदितुमाह;—

कोन् दिके राथिबे ? एई आशङ्का दूर करिबार अतिप्राये
बलिहेछेन ;—

दक्षिणपश्चिमे अन्तरेण सञ्चरः । १०

‘দক্ষিণপশ্চিমে’ ই দ্বিত্বী ‘অন্তরেণ’ মধ্যে ‘সম্বহরঃ’ গমনা-
গমনমার্গঃ। তদেতৎসম্বহর্যতিরিক্তপ্রদেশেষু যত্র কুত্র বা রশ্মে-
দিত্যভিপ্রায়ঃ। ১০

দক্ষিণ ও পশ্চিম দিকের মধ্যে অর্থাৎ তৈর্নর্ধাতকোণে
গমনাগমনের পথ থাকিবে। তদতিরিক্ত যে কোন স্থানে ঐ
ছাত্তু রাখা যাইতে পারিবে। ১০

অস্তমিতে চমসদ্ব্যর্থাবাদায় শূর্পস্চাতিপ্রণীত-
স্বাৰ্হ ব্রজতি। ১১

‘অস্তমিতে’ সবিতরি ‘চমস-দ্ব্যর্থী’ শূর্পে ‘চ’ ‘আদায়’
গৃহীত্বা ‘অতিপ্রণীতস্য’ অতিরিক্তরূপেণ স্থাপিতস্য, নিত্য-
ম্মিতঃ পৃথক্ কৃত্বা দ্বিতীয়তয়া স্থাপিতস্য, অভিনবস্য তস্যৈ-
বান্নে: ‘স্বাৰ্হ’ সমীপং ‘ব্রজতি’ হোমার্হম্মিতি। ১১

সূর্য্যদেব অস্ত হইলে চমস (পানপাত্র), দর্বা (হাতা)
ও শূর্প (কলা) লইয়া, সেই অতিরিক্ত (অর্থাৎ নিত্যস্থায়ী
অগ্নি হইতে বিভিন্ন) নূতন অগ্নির নিকটে হোম করিবার
অভিপ্রায়ে গমন করিবে। ১১

শূর্পে সক্তনাবপতি চমসে চৌদকমাৎতে। ১২

চমসে রচিতান্ তান্ ‘সক্তান্’ ‘শূর্পে’ ‘আবপতি’ ‘চ’ অপি
শূন্যে তত্র চমসে ‘চৌদকম্’ ‘আৎতে’ গৃহীত্বাৎ। ১২

পূর্বে চমসে রক্ষিত ছাত্তুলি শূর্পে ঢালিয়া লইয়া সেই
চমসে জল গ্রহণ করিবে। ১২

सकृत् संगृहीतान् दर्व्यां संक्तान् कृत्वा पूर्वं उप-
लिप्त उदकं निनीय वलिं निवपति यः प्राच्यां दिशि
सर्पराज एष ते वलिरिति । १३

ततः 'दर्व्यां' तथा 'संक्तान्' 'सकृत्' एकवारं 'सङ्गृहीतान्-
कृत्वा' गृहीत्वा, किञ्च 'पूर्वं' पूर्वस्यां दिशि 'उपलिप्त' गोमयादि-
लिप्तस्थाने 'उदकं' चमसाद्गृहीतं 'निनीय' निषिञ्च्य, तदुपरि
'यः प्राच्यां दिशि सर्पराज एष ते वलिः (म० ब्रा० २, १, १)'—
'इति' अनेन मन्त्रेण 'वलिं' भागं 'निवपति' संस्थापयति । १३

पরে সেই हातार द्वारा एकवारें पूर्ण मात्रायें সেই
छात्र ठूलिया लईया एवः पूर्ब दिके गोमयादि-उपलिप्त
स्थाने सेई चमसपात्रहित जल निष्कन करिया तत्तद्रूपि
यथाक्रमे 'यः प्राच्यां (म० ब्रा० २, १, १)' एई मन्त्रे वलि
(भाग) स्थापन करिवे । १३

उपनिनयत्यपात्रं शेषं यथा वलिं न प्रवक्ष्यतीति । १४

'अपां शेषं' तच्चमसपात्रस्यमवशिष्टं जलं 'उपनिनयति' उप-
निनयेत्. स्थापितवलेहपरि किञ्चित् क्षिपेत् । तथा कृत्वा
क्षिपेत् 'यथा' च 'वलिं' तं वलिं 'न प्रवक्ष्यति' न प्रवहेत् । १४

सेई चमसपात्रह अवशिष्ट जल सेई वलिर उपरि
किञ्चिन्नात्र क्षेपण करिवे । ए जल एरूप सतकर्तार सहित
क्षेपण करिवे, वाहाते ई वलिगुलि भासिया नां गाय । १४

সব্যং বাহুমন্বাংপুস্তা চমসদব্যাবম্ভুস্ব্য প্রতাপ্যৈবং দক্ষিণৈবং/প্রতীচ্যৈবমুদীচী যথালিঙ্গমব্যাবর্ত্তমানঃ । শূৰ্পেণ শ্ৰেণমন্বাণোপ্যানতিপ্রণোতস্যার্ধং ব্রজতি । ১৫, ১৬

ততশ্চ 'অব্যাবর্ত্তমানঃ' তত্রৈকত্রৈবস্থিত্বৌ 'সব্যং বাহুম্ অন্বাহুস্তত্র' বামভাগাবর্ত্তনক্রমেণ 'এবং' যথোক্তেন সঙ্ঘাত্ত সঙ্ঘৃ-
হীতাদিপ্রকারেণ 'দক্ষিণা' দক্ষিণস্থা দিগি দেয়া বলিঃ 'যথালিঙ্গ' মন্ত্রলিঙ্গমনতিক্রম্য মন্ত্রলিঙ্গানুসারতএব মন্ত্রং পঠিত্বা হর্ত্তম্ভেতি । 'এবং প্রতীচী' বলিঃ হর্ত্তব্য্যা । 'এবম্ উদীচী' বলিঃ চ হর্ত্তব্য্যা । ততশ্চ 'চমসদব্যৌ' 'অম্ভুস্ব্য' জল-
ধৌত প্রকৃত্য 'প্রতাপ্য' তন্মিন্বে বাম্ভৌ, 'শ্ৰেণ' অবশিষ্টস্তুভাগম্ 'অগ্নৌ' তন্মিন্বে ব 'অপ্য' প্রচ্ছিন্থ 'অনতিপ্রণোতস্য' চিরস্থায়িনএব তস্য, যতৌ গৃহীত্বা এণোঃতিপ্রণোতঃ তস্য 'অর্ধং' সমীপং 'ব্রজতি' ব্রজত্ । ১৫, ১৬

মেই এক স্থানে থাকিয়াই একটু বামে হেলিয়া, এই রূপে দক্ষিণ দিকে একটি বলি, পশ্চিমে একটি ও উত্তরে ও একটি বলি স্থাপন করিবে এবং তত্তৎপ্রদানকালে মন্ত্রত্রাক্শণোক্ত (২,১.১—২) অপর মন্ত্রত্রয়ের অর্থানুসারে যথাযথ মন্ত্র ব্যবহার করিবে । পরে চতুর্দিকে চারিটা বলি-প্রদান ও তজুপরি অবশিষ্ট জলক্ষেপণ হইলে পরে অন্য চয়ম ও দর্বা জলে ধুইয়া মেই অগ্নিতাপে শুকাইয়া লইবে ।

एवं अवशिके छात्रुणि मेहे अग्निंते फेलिया दिसा, ये अग्निं हहेते किंकिं नहेया ए अग्निं प्रसुत हहेयाहे, मेहे चिरन्हायी अग्निं निकटे गमन करिबे । १५—१७

‘पश्चादग्ने भूमौ न्यक्षी पाणी प्रतिष्ठाप्य नमः
पृथिव्या इत्यंतं मन्त्रं जपति । १७

‘अग्नेः’ चिरस्थापितस्य अनतिप्रणीतस्य तस्य ‘पश्चात्’ भूमौ ‘न्यक्षी’ अधोमुखी ‘पाणी’ हस्तौ ‘प्रतिष्ठाप्य’ ‘नमः’ पृथिव्यै (म० ब्रा० २, १, ३)—‘इति एतं मन्त्रं जपति’ । १७

मेहे अनतिप्रणीत चिरस्थापित अग्निं पश्चाद्भागे हस्तद्वयं अधोमुख करिया स्थापन पूर्वक ‘नमः पृथिव्यै (म० ब्रा० २, १, ३)’, एहे मन्त्रं जप करिबे । १७

प्रदोषे पायसश्चरुः । १८

ततः ‘प्रदोषे’ रात्रिप्रथमयामि ‘पायसः चरुः’ पक्तव्यः । १८
तदनन्तर रात्रिं प्रथम अह्नार्के दूधपक चरु अर्थात् पायस पाक करिबे । १८

तस्य जुहुयात्; श्रवणाय विष्णवेऽग्नये प्रजापतये
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति । १९

‘तस्य’ चरोः एकैकं भागं गृहीत्वा ‘श्रवणाय स्वाहा’—

‘হতি’ ইত্যিবং পঞ্চभिর্মন্ত্রৈঃ ‘জুহুয়াৎ’ পঞ্চহোমান্ কুর্যা-
দিতি । ১৮

সেই চরুর এক এক ভাগ লইয়া ‘শ্রবণায় স্বাহা’ প্রভৃতি
পাঁচটি মন্ত্রে পাঁচটি আহুতি প্রদান করিবে । ১৯

স্থালীপাকাবৃতাঃন্যত্ । ২০

‘অন্যত্’ কৰ্ম্মশেষে ‘স্থালীপাকাবৃতা’ স্থালীপাকরীত্যা
কর্ত্তব্যেতি শিষ্যঃ । ২০

অপর শেষ কৰ্ম্মসকল, স্থালীপাক যন্ত যেরূপে সম্পন্ন
করিতে হয়, সেই প্রণালীতেই করিবে । ২০

উত্তরতোঃশ্নের্দর্ভস্তম্বাঃ সমূলং প্রতিষ্ঠাথ্য সৌমী-
রাজেত্যেতং মন্ত্রং জপতি যাৎ সন্ধ্যাৎ সমধত্ততি
চ । ২১

‘শ্নেঃ’ তস্যৈব ‘উত্তরতঃ’ ‘সমূলং দর্ভস্তম্বাঃ’ ‘প্রতিষ্ঠাথ্য’
‘সৌমীরাজা (মং ব্রাঃ ২, ১, ৪)’—‘হতি’ ‘এতং’ ‘মন্ত্র’ ‘চ’
অপি ‘যাং সন্ধ্যাং সমধত্ত (মং ব্রাঃ ২, ১, ৫)’—‘হতি’ মন্ত্র
‘জপতি’ । ২১

সেই অধিক উত্তরভাগে মূলমহ কুশপুঞ্জ স্থাপন পূর্বক
‘সৌমীরাজা (মং ব্রাঃ ২, ১, ৪)’ এই মন্ত্র এবং ‘যাং সন্ধ্যাং
সমধত্ত (মং ব্রাঃ ২, ১, ৫)’ এই মন্ত্রটি পাঠ করিবে । ২১

श्वस्ततोऽद्यतसक्तून् कारयित्वा नवे पात्रेऽपि-
धाय निदधाति । अहरहसूषो बलीन् हरेत् सायं
प्राग्घोमादायहायण्याः । २२, २३

‘ततः’ तदनन्तरं ‘श्वः’ परदिने ‘श्वस्तसक्तून्’ यवसक्तून्
‘कारयित्वा’ पुत्रपुरोहितादिना ‘नवे पात्रे’ ‘अपिधाय’
आख्याय ‘निदधाति’ स्थापयति । तैरेव सक्तुभिः ‘अहरहः’
प्रतिदिनं ‘सायं होमात्’ सामह्वासीनहोमतः पुरस्तादेव
‘तूष्णीम्’ अमन्त्रकमेव ‘वलीन् हरेत्’ । ‘आ आग्रहायण्याः’
अग्रहायणमासीयमौर्णमासीं यावत्, मौर्णमासीतः प्राग्दिन-
पर्यन्तमिति । समाप्तं श्रवणाकर्म्म । २२, २३

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठके सप्तमखण्डस्य
आख्यानं सामश्रमिज्जतं समाप्तम् ॥ ३, ७

परदिवस, कौन आश्वीयेर द्वारा यवेर छाडू प्रसुत
कराईया नूतन पात्रे टाका दिया राधिया दिवे एवं ए
द्वारा प्रतिदिवस सायं होमेर पूर्वे पूर्ववत् बलि
भाग समस्त यथास्थाने प्रदान करिबे । अग्रहायण मासेर
पूर्णिमार पूर्व दिवस पर्यन्त एहेरूप करिबे । २२, २७

(श्रवणाकर्म्म समाप्त)

तृतीय अध्यायेर सप्तम खण्डेर अनुवाद समाप्त ॥ ७, ७

* ईशारहे परिवर्ते ईदानीं बाधीवक्त्रन चलित इईयाछे ; एहे पूर्णिमाकेहे
उत्तरपश्चिमाक्षणे “बाधीपूर्णिमा” कःह ।

অথ আশ্বযুজীকর্ম উপদিশ্যতে ;—

অতঃপর আশ্বযুজীকর্ম^১ বলা যাইতেছে ;

আশ্বযুজ্যাং পৌর্ণমাस्याং পৃষাতকৌ পায়সস্বরু
রৌদ্রঃ । ১

‘আশ্বযুজ্যাং পৌর্ণমাस्याং’ আশ্বিনপূর্ণিমায়াং ‘পৃষাতকৌ’
আণ্যমিশ্রিতৈ পয়সি সমাধাদিতৈ (ইতি ভাবতৌল্যঃ) ‘রৌদ্রঃ’
রুদ্রদেবতাকঃ ‘পায়সঃ স্ববঃ’ পশ্যত্ব্যঃ ইতি শিষঃ । ১

আশ্বিন মাসের পূর্ণিমাতে পৃষাতক অর্থাৎ স্নাতমিশ্রিত
দুগ্ধসম্পাদনপূর্বক রুদ্রদেবতাকে তুষ্ট করিবার অভিপ্রায়ে
পায়স চরু পাক করিবে । ১

তস্য जुहुयादा नो मित्रावरुणेति प्रथमां मान-
स्तोक इति द्वितीयाम् । ২

‘তস্য’ স্বরোঃ একৈকমংগং গৃহীত্বা ‘আনোমিত্রাৱরুণা (ছ.
ধা. ৩, ১, ৩, ৩)’,—‘ইতি’ ‘প্রথমাম্’ ‘আহুতি’ কিন্তু ‘গাং-
স্তোকে (ম. ব্রা. ২, ১, ৮)’—‘ইতি’ ‘দ্বিতীয়াম্’ ‘আহুতি’
‘জুহুয়াৎ’ । ২

সেই চরুর এক এক ভাগ গ্রহণ করিয়া ‘আনোমিত্রা

• ইহারই পবিবর্ত্তে ইদানীং কোজাগরীকৃত্য অর্থাৎ কোজাগর পূর্ণিমাতে
লক্ষ্মীপূজা হইয়া থাকে ।

वरुणा (छं आं ७.१,७,१)^१ এই মন্ত্রে প্রথম ও 'মান
স্বোকে তনয়ে (ঙং জাং ২.১.৮)^২ এই মন্ত্রে দ্বিতীয় আহুতি
প্রদান করিবে । ২

গোণামভিষ্ব ঘৃথক্ কাম্যাসীত্ব্যেতত্বম্ভৃতিभिः । ৩ .

'ঋ' অপি 'কাম্যাসি ইত্ব্যেতত্বম্ভৃতিभिঃ' যজুর্বেদপ্রসিদ্ধৈঃ
(য. বে. সং. ৮, ৪৩) 'গোণামভিঃ' একাদশभिঃ 'ঘৃথক্'
নামময়ঃ একাদশাহুতী জুঁহুয়াস্তস্বৈব ষরোরং মৃহীত্ব্যেতি । ৩

'কাম্যাসি' প্রভৃতি যজুর্বেদে শ্রুত একাদশ (যং বেং
সং ৮, ৪৩) গোণাম উচ্চারণ করত এই চরুর ভাগ গ্রহণ
পূর্বক পৃথক্ পৃথক্ একাদশটি^৩ আহুতি প্রদান করিবে । ৩ .

স্থালীপাকাবৃতাণ্যন্যত্ । ৪

'অন্যত্' সর্ব 'স্থালীপাকাবৃতা' স্থালীপাকরীত্বা এব
কর্তব্যেতি । ৪

অপর সমস্ত কার্য স্থালীপাক প্রণালীতেই করিবে । ৪

পূষাতকং প্রদক্ষিণমগ্নিं पर्याणीय ब्राह्मणान-
वेक्षयित्वा स्वयमवेक्षेत ; तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छु-
क्रमुञ्चरत् पश्येमं शरदः शतं जीवेम शरदः शत-
मिति । ৫

* ইডা, বলা, হংবা, কামা, চলা, জ্যাভা, অদিরি, মরুতী, মর্গ, বিষ্ণুতি,
অগ্ন্যা ; এই একাদশটি যজুর্বেদোক্ত গোণাম ।

তত: 'অগ্নি' প্রদক্ষিণং, যথা স্বাত্ তথা পৃষাতকম্' আজ্য-
মিযিতং পয়: 'পর্যাপীয়' স্বামীপং গৃহীত্বা তচ্চ 'ব্রাহ্মণান'
তত্রাগতান্ 'অবেচয়িত্বা' দর্শয়িত্বা 'তচ্চক্ষুর্দেবহিতম্'—'ইতি'
ইমং মন্ত্রং পঠন্ 'স্বয়ম্ অবচেত' । ৫

তদনন্তর অগ্নিকে প্রদক্ষিণ করাইয়া সেই পৃষাতক স্ব-
মীপস্থ করত স্থানীয় ব্রাহ্মণদিগকে দেখাইয়া 'তচ্চক্ষুর্দেব-
হিতং' ইত্যাদি মন্ত্রটি পাঠ করিতে করিতে তন্মধ্যে নিজ-
স্বথের প্রতিবিম্ব দর্শন করিবে । ৫

ব্রাহ্মণান্ ভোজয়িত্বা স্বয়ং ভুক্ত্বা জাতুধান্ম-
ণীন্ সর্বৌষধিমিশ্রানাভধীরন্ স্বস্তায়নার্থম্ । ৬

'ব্রাহ্মণান্' নিমন্ত্রিতান্ 'ভোজয়িত্বা' ভোজনদানেন তর্প-
য়িত্বা তত: 'স্বয়ং ভুক্ত্বা' 'সর্বৌষধিমিশ্রান্' ব্রীহি শালি-মুন্ড-
গোধূম-সর্ষপ-তিল-যব-মিশ্রপোষ্টনিসহিতান্ 'জাতুধান্' জাতু-
ধানামকীন্ লাক্ষাক্তান্ 'মণীন্' 'স্বস্তায়নার্থ' কল্যাণায়
'অভধীরন্' স্ববাহ্বাধাবিতি । ৬

এইরূপে কর্মশেষে নিমন্ত্রিত ব্রাহ্মণদিগকে ভোজন করা
ইয়া আপনিও ভোজন করিয়া ব্রীহি, ধান্য, মুগ, গোধূম,
সর্ষপ, তিল, যব, এই সপ্ত শস্য একত্রীকৃত পুঁটলিতে বাঁধিয়া
তাহার সহিত জাতুধ* নামক কয়েকটি মণি বাছতে বা অন্য

* সে মানিকোব বর্ণ লাক্ষাসদৃশ, তাহাকে 'জতু' কহে । 'ক্রমামণ'ও
তাহার নামান্তর । জতুগণকে 'জাতুধ' কহে ।

কোন উত্তরাঙ্গে বন্ধন করিবে*। ইহাতে কল্যাণ-বৃদ্ধি হয় । ৬

সায়ং গা: পৃষাতকং প্রাশয়িত্বা সহবত্সা বাস-
যেত স্বস্তি হ্রাসাং ভবতি । ৩,৮

‘সায়ং’ সমুপস্থিতে ‘গা:’ ‘পৃষাতকং’ তৎ ‘প্রাশয়িত্বা’ পায়-
যিত্বা ‘সহবত্সা:’ বত্সৈ: সহিতা: তা: ‘বাসযেত’ তাং রাত্রি-
মিতি । एतेन कर्मणा ‘হ্রাসাং’ গবাং ‘স্বস্তি’ সুখং
‘ভবতি’ । ৩,৮

সায়ংকালে, ‘গাভীসকল চারণভূমি হইতে প্রত্যাগত;
হইলে, তাহাদিগকে সেই পৃষাতক পান করাইবে এবং
ঐ রাত্রে বৎসগুলিকে স্বতন্ত্র বন্ধন না করিয়া স্ব স্ব গাভীর
নিকটেই রাখিবে। ইহাতে সেই গাভীগুলি আনন্দিতা
হইবে । ৩, ৮ ॥

(ইতি আশ্বযুজী কৰ্ম্ম অর্থাৎ কোজাগরকৃত্য)

নবযুজী পায়সস্বরূন্দ্রাগ্ন: । ৯

* উত্তরপশ্চিমাঞ্চলে ব্রাহ্মণগণ আশ্বিন এ রক্ষা বন্ধন কবিয়া থাকেন।
যদিও তাঁহারা সর্কশস্য দ্বারা বক্ষা বন্ধন করেন না, কিন্তু প্রতিপৎ তিথিতে
অর্থাৎ শাবদীঘ নব রাত্রির আরম্ভদিনে দেবীর আরাধনার জন্য সে কলপ
স্থাপন করেন, সেই বেদীতে সে সকল সর্কশস্য বর্গন করা হয়, সেই
নবোৎসব সমস্ত লইয়াই এ কার্য নিৰ্ব্বাহ করেন ।

‘নবযজ্ঞে’ নূতনযজ্ঞনিমিত্তীক্সাহাদিপ্রকায়নাথ পরম-
 দেবায়র্চনং কর্তব্যং भवति, তত্র । ‘পায়সঃ’ পয়সা দুগ্ধেন সম্মা-
 দিতঃ ‘স্বকঃ’ পক্ষ্যব্যঃ । ‘স স্ব স্বকঃ’ ‘ইন্দ্রাঙ্গঃ’ ইন্দ্রাঙ্গিদেবতাকৌ-
 ভবেদিতি নবযজ্ঞদ্রব্যদেবতানির্দেশঃ । ৫

নূতন শস্য নিমিত্তক উৎসাহাদি প্রকাশার্থ পরমদেবতা-
 ঈর্ষন যজ্ঞ করিতে হয়,* তাহাতে ইন্দ্রাঙ্গী বলিয়া প্রসিদ্ধ
 যুগ্মদেবতার নামে আছতি প্রদত্ত হইবে এবং তাহা সেই
 নব শস্যের পায়স চক্রর দ্বারা ই সম্পাদিত হইবে । ৯

তস্য মুখ্যাঃ হবিরাহুতিঃ হুত্বা চতস্রমি-
 রাজ্যাহুতিমি রমিজুহোতি শতায়ুধায়েত্বিতত্‌প্রম্ভ-
 তিभिঃ । ১০

‘তস্য’ নবযজ্ঞস্য ‘মুখ্যাম্’ ‘আহুতিং’ ইন্দ্রাঙ্গিদেবতাকা
 ‘হুত্বা’ ততঃ পরং ‘শতায়ুধায় (মং ব্রাং ২, ১, ১-১২)’—‘ইত্বি-
 তম্ভতিभिঃ’ ‘চতস্রমিঃ’ মন্ত্রঃ ‘আজ্যাহুতিभिঃ’ ‘অমিজু-
 হোতি’ । ১০

সেই নব যজ্ঞের মুখ্য ঐ ইন্দ্রাঙ্গ আছতিটি প্রদত্ত হইলে
 পরে ‘শতায়ুধায় (মং ব্রাং ২, ১, ১-১২)’ ইত্যাদি চারিটি
 মন্ত্রে আজ্যাছতির দ্বারা আরও চারিটি হোম করিবে । ১০

স্থালীপাকাবৃত্তান্যত্ । ১১

* একগণকার নবঃ ।

‘अन्वत्’ अवशिष्टकार्यजातं ‘स्वालीपाकावृता’ स्वाली-
पाकयज्ञरीत्या एव भवेत्ताम । ११

अवशिष्टे कार्ये समस्त स्वानीपाक यज्ञेर विधि अनुसारेणै
करिते ह्येवे । ११

हविरुच्छिष्टशेषं प्राशयेद् यावन्त उपेताः स्युः । १२

‘उच्छिष्टशेषम्’ उत्सर्गीकृतस्य हविषः शेषं ‘हविः’ ‘यावन्तः’
दर्शकाः परिजना निमन्त्रिताश्च ‘उपेताः’ तत्रागताः ‘स्युः’ तान्
सर्वानिवाविशेषेण ‘प्राशयेत्’ । १२

उत्सर्गीकृत हविर अवशिष्टे नहैया तत्रागत दर्शक,
परिजन, निमन्त्रित सकलकेहै यथाभाग थाग्याहैवे । १२

सक्तदपामुपस्तीर्य द्वि चरोरवद्यति । १३

• • ‘चरोः’ उपरि ‘अपां’ भाग ‘सक्त’ एकवारम् ‘उपस्तीर्य’
प्रथमसिञ्चनं प्रकृत्य ‘द्विः’ द्विवारम् ‘अवद्यति’ तं चरं मेषये-
नेति । १३

• • होमावशिष्टे चरुर उपरि एकवार झलेर छड़ा दिया
ताहाकेहै मेषणेर द्वारा वारद्वय खडन करिबे अर्थात्
सेहै चरुके त्रिर्भागे विभक्त करिबे । १३

द्वि भृगूयाम् । १४

• ‘भृगूयां’ भृगुगीचीत्यन्नां ‘द्विः’ त्रिवारमवदानं कर्त्तव्य-
मिति विशेषः । १४

डुणुगोखीयेरी सेई चरुके चतुर्भागे विभक्त करिबे,
ईहा विशेष । १४

अपाञ्चै वोपरिष्ठात् । १५

‘च’ अपि ‘उपरिष्ठात्’ तस्यै वावदातस्यचरोः, ‘अपां’ प्रक्षेपः
कर्त्तव्यः । १५

सेईरूपे विभागीकृत चरुसमष्टेर उपरि७ एकवार
जल सिक्न करिबे । १५

असंस्वादं निगिरेद्गद्गान्नः श्रेय इति । १६

एवं कृत्वा ततः कियन्मात्रं तच्चदं ‘भद्रान्नः श्रेयः (म०
श्री० २,१,१३)’-‘इति’ इमं मन्त्रं पठित्वा ‘असंस्वादं’ तच्चरोः
अस्वादं सम्यक् गृहीतं न भवति यथा तथाकृत्यैव ‘निगिरेत्’
दन्तौ श्ववर्णमकृत्यैव गलाधः कुर्यादिति । १६

एईरूप करिया ताहार ‘परे सेई चरु किक्कि९ ग्रहण
करिया ‘उद्रान्नः श्रेयः (म० ब्रा० २,१,१३)’ एई मन्त्राटि
पाठास्तु श्वाद् ग्रहण ना करियाई गिनिया फेलिबे । १६

एवं चिः । १७

‘एवं’ मन्त्रपाठपूर्वकमसंस्वादश्च ‘चिः’ द्विवारम् निगरणं
कर्त्तव्यम् । १७

एईरूपे मन्त्र पाठ पूर्वक ७ श्वाद् ग्रहण विना बारद्वय
चरुभाग गलाधःकरण करिबे । १७

तूष्णीं चतुर्थम् । १८

‘चतुर्थं’ निगरणं ‘तूष्णीम्’ अमन्त्रकैसिव परमत्राप्यसंस्वाद-
मिति वर्त्तते । १८

चतुर्थवारं मन्त्रपाठेन आवश्यक नास्ति, किञ्च एवारं च स्वयं
ग्रहणं करिष्ये ना । १८

भूय एवावदाय कामन्त्रं संस्वादयेरन् । १९

‘भूयः’ पुनरपि पूर्ववत् ‘अवदाय’ चरुच्छेदं प्रकृत्य ‘तत्र’
तस्मिन् पक्षे ‘काम्’ यथा स्यात् तथा ‘संस्वादयेरन्’ तं चरुभाग-
मिति । १९

पुनश्च सेहैरूपेण मेक्षणं द्वारा चरुं मयस्तु भाग-भाग
करिष्यां उक्षणं करिष्ये परं एवारं यदि ईच्छां ह्य, स्वयं ग्रहणं च
करिष्ये पारिष्ये । १९

आचान्तोदकाः । २०

ततः ‘आचान्तोदकाः’ भवेयुः उदकैः क्षताचमनाः स्मृ-
रिति । २०

अनन्तरं जलं द्वारा आचमनं करिष्ये अर्थात् गृहं च
हस्तपदादि धोतं करिष्ये । २०

प्रत्यभिमृशेरन्मुखं शिरोऽङ्गानीत्यनुलोमममो-
सीति । २१

ततश्च 'अग्निसि' (म० ब्रा० २,१,१४)-'इति' इमं मन्त्रं पठन्नेव 'सुखं' बलाटादि विवृण्वन्तं 'गिरः' ब्रह्मरन्ध्रम् 'अग्नानि' कर्णमूलादीनि पादाग्रान्तानि 'प्रत्यभिष्टमेरन्' उदके सिद्धे रन्विति । २१

तदवावहितेहै 'अग्निसि' एतन् (म० ब्रा० २,१,१४) मन्त्रं पठन्नेव बलाटे इहेते पादि पर्याख्यं च तत्रैव च प्रदेश एव कर्णमूल इहेते पदाग्रं पर्याख्यं तान्त्रिकेण धीतं करिषेव । २१

एतयैवावृता श्यामाकथवानामग्निः प्राग्नातु
मधुना संयुतं यवाभति यवानाम् । २२, २३, २४ । ३, ८

'एतया एव आहता' अनया नवत्रीद्वियज्ञोक्तरीत्या एव 'श्यामाकथवानाम्' अपि नवानां यज्ञः कार्यः । विशेषस्तु ;— 'श्यामाकानां' श्यामाकसम्बन्धिनि यज्ञे 'अग्निः प्राग्नातु प्रथमः' (म० ब्रा० २,१,१५)-'इति' एव मन्त्रो व्यवहर्तव्यः ; किञ्च 'यवानां' यवसम्बन्धिनि यज्ञे 'एतमुत्थं' मधुना संयुतं यवम् (म० ब्रा० २,१,१६)-'इति' एव मन्त्रो व्यवहर्तव्य इति । २२, २३, २४

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठके अष्टमखण्डस्य
व्याख्यानं सामन्मिद्धतं समाप्तम् ॥ ३, ८

पूर्वेण गार्हा नला इहेत, ए मन्त्रेहै नूतन त्रीश शस्य

সম্বন্ধে, পরং শ্যামাক ও যব শস্য সম্বন্ধেও এই রীতিতে যজ্ঞ সম্পন্ন করিবে। বিশেষ এই;—নব শ্যামাকযজ্ঞে 'শতায়ুধায়' মন্ত্রের পরিবর্তে 'অগ্নিঃ প্রাপ্নাতু প্রথমঃ (মং ত্রাং ২,১,১৫)' মন্ত্র ব্যবহৃত হইবে এবং নব যবযজ্ঞে 'এতমুত্যাং মধুনা (মং ত্রাং ২,১,১৬)' মন্ত্রটি ব্যবহৃত হইবে। ২২, ২৩, ২৪

ইতি তৃতীয় অধ্যায়ের অষ্টম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥৩,৮

আয়হায়ণ্য্যাং বलिहरणम् । ১

'আয়হায়ণ্যাম্' অয়হায়ণী মার্গশীর্ষহুতি পর্যায়বস্তুঃ । অয়হায়ণস্য যমায়হায়ণী, তস্যাং শীর্ষমাস্যাম্ অপি 'বलि-
हरणं' কर्त्तव्यम् । ১

অগ্রহায়ণমাসের পূর্ণিমাতেও বलि হরণ করিবেঃ । ১

तत् श्रावणेनैव व्याख्यातम् । ২

एतच्च बलिहरणं 'श्रावणेन एव व्याख्यातम्' শ্রাবণ্য্যাং বलि-
हरणे यद्व्यदुपदिष्टमिहापि तत्तदेव बोध्यमिति । ২

এই বलिহরণ, শ্রাবণমাসের বलिহরণেই কথিত হইয়াছে অর্থাৎ ১ শ্রাবণপূর্ণিমাতে বलिহরণবিষয়ে যাহা

* শ্রাবণ-পূর্ণিমা হইতে প্রতিদিন মে শুভ্রায়ন হইবে, তাহা এই বलि হরণে শেষ হইবে। পূর্ককালেও এ চারিমাগ মারীচয় উপস্থিত হইত।

याहा उपदिष्टे इहेयाहे, एहे अग्रहायणपूर्णिमांर वलिहरणे ७
त९ममशुहे प्रतिपाला इहेः । २

तत्राय विशेषः ;—

ताहाते विशेष एहे ;—

नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं न जपति । ३

‘नमः पृथिव्यै (म० ब्रा० २, १, ३)’-‘इति एतं मन्त्रं’ ‘न
जपति’ आयहायणवलिहरणकारीति आवण्यां वलिहरणे उक्तं
‘न्यञ्ची पाथी प्रतिष्ठाप्य नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं जपति
(पृ० २६७)’ तदत्र न भवतीत्येव विशेष इति । ३

आवणमासे ये वलिहरण आरम्भ इहेयाहे, ताहाते
‘नमः पृथिव्यै (म० ब्रा० २, १, ३)’ मन्त्रेण व्यवहार उपदिष्ट
इहेयाहे, एहे अग्रहायणमासेण वलिहरणे ताहार आवश्यक
नाहे ; एतन्मात्र विशेष । ७

अपराण्यपि कानिचित् तद्दिनकर्त्तव्यान्वाह ;—

सेहे दिनेण कर्त्तवा आर७ कतकण्ठलि वलितेहेन ;—

अथ पूर्वाह्न एव प्रातराहुतिं कृत्वा दर्भान्
शमीं वीरणां फलवतीमपामार्गं शिरीषमेतान्या-
हारयित्वा तूष्णीमक्षतसक्तूनामग्नौ कृत्वा ब्राह्मणान्
स्वस्तिवाच्यैतैः सम्भारैः प्रदक्षिणमग्न्यागारात् प्रभृति
धूमं श्रातयन् गृहाननुपरीयात् । ४

‘अथ’ शब्दो वक्षिप्रकरयती वैभिश्वं धीतयति । तद्दिने
 ‘पूर्वाञ्जे प्रातराहुतिं कृत्वा एव’ ‘दूर्धान्’ कुंभद्वयानि, ‘शमी’
 तद्वृक्षपत्रं, ‘वीरण्यं’ वीरण्यद्वयं, ‘फलवती’ सफलां वदरी-
 यास्तां, ‘अपामार्गं’ तच्छाखां, ‘शिरीषं’ तच्छाखां, ‘एतानि’
 सम्भारानि ‘आहारयित्वा’ येन केनचित् ‘अद्यतसक्तानां’ यव-
 सक्तानां भागं ‘तूष्णीम्’ अमन्त्रकमेव ‘अग्नौ’ कृत्वा प्रक्षिप्य ‘ब्राह्म-
 यान्’ तद्वत्त्वान् दक्षिणादानादितोषणेन ‘स्रक्षि’ शब्दं कल्याण-
 वचनं वा ‘वाचयित्वा’ ‘एतैः’ दूर्भादिभिः ‘सम्भारैः’ सह ‘प्रद-
 क्षिय’ यथा स्यात् तथा ‘अग्न्यागारात्’ अग्निगृहात् ‘प्रभृति’
 ‘गृहान्’ सर्वानिव ‘अनु’ कृत्वा ‘धूमं’ प्रदाय ‘शातयन्’ निर्वाप-
 यन्स ‘परौयात्’ सर्वतो ब्रजेत् । एतेन सर्वगृहेषु ग्राह्यर्थं दूर्भा-
 दिभिर्धूमदानं फलितम् । ४

आर० ;—सेहै दिन पूर्वाह्ने प्रातराहुति हवन करिया
 पत्रे कतकंठुलि कुशा, शमीपत्र, वीरण्य, कलसु कुलगाछेर
 शाखा, आपाण्डेर डाल, शिरीषशाखा ;—एहैशुलि कोन
 व्यक्तिर द्वारा आहरण कराईयां अग्निते अमन्त्रक हाहु होम
 करिया सेहै स्थाने उपस्थित ब्राह्मणगणके दक्षिणादानादि-
 द्वारा परिदूष्य करत अग्नि बलाईया एहै दर्डादि मन्त्रार
 समस्त लईयाई सेहै अग्निगृह हहेते आरस्त करिया मुकल
 गृहेहै धूम दान करिवे परं से धूम उपशयित० करिवे । ४

उत्सृजेत् कृताद्यान् सम्भारान् । ५

तान् ‘सम्भारान्’ ‘कृताद्यान्’ निम्नप्रयोजनान् इति ‘उत्-
 सृजेत्’ परित्यजेत् । ५

सेहे सङ्घारमन्त्रेण अर्थात् दर्शान्तर कार्या षेव हहेन
अतएव फेलिग्रा दिवे । ५

जातशिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयति वास्तोष्यत-
द्वत्येतेन द्विकेन । ६

‘जातशिलासु’ उत्पन्नशिलासु शिलावद्दृग्निर्भितासु दृष्ट-
कासु दृष्टकनिर्भित्पेष्याम् ‘वास्तोष्यते (गी० गा० ७,२,२०,-२१)’
—‘इति’ ‘अनेन द्विकेन’ सामद्वयेन ‘मणिकं’ दृश्यं ताव्वाहि-
मयं वा दृष्टत् जलाधारं ‘प्रतिष्ठापयति’ । ६

एतन्त्रेण न्याय्यं अदृष्ट ईकैकसमूहे निर्मित वेदिन उपरि
‘वास्तोष्यते (गे२ गा२—१,२,२०-२१)’ एहे नामद्वय पाठ-
द्वयक जलेन जाला वसाहेवे । ७

पर्कोषा दावुदकुम्भौ मणिक आसिञ्चेत् । ७

ततः तस्मिन् ‘मणिके’ ‘पर्कोष’ पर्कनाममन्त्रेण (गी० गा०
१,१,१) ‘द्वौ’ ‘उदकुम्भौ’ उदकपूर्णकलसी ‘आसिञ्चेत्’ । ७

तदनन्तर सेहे जालाटत पकसाम (गे२ गा२ १,१,१)
पाठ करत छुहे कलश जल टानिदेव । १

समन्नायन्तीत्येतयर्चा प्रदोषे पायसश्चरुः । ८

‘प्रदोषे’ रजनीमुखे ‘समन्नायन्ति (अ० आ० १,१,६)’
‘इति’ ‘एतया ऋचा’ ‘पायसः चरुः’ पक्कः । ८

प्रदोषमयमे 'समन्वयसि (अ० आ०—७,७,७)' एहे
 ऋक्ठि. पाठ करत पायस चरु पाक करिवे । ८

तस्य जुहुयात् प्रथमाहव्युवाससेति । ९

'तस्य' चरोः अंशं गृहीत्वा 'प्रथमाहव्युवाससा (म० ब्रा०
 २,२,१)'—'इति' मन्त्रेण 'जुहुयात्' । ९

सेहे चरुं कियदंश लहेया 'प्रथमाहव्युवाससा (म० ब्रा०
 २,२,१)' एहे मन्त्र पाठ करत एकठि आहृति प्रदान
 करिवे । ९

स्थालीपाकावृतान्यत् । १०

'अन्यत्' अवशिष्टकार्यजातं 'स्थालीपाकावृता' स्थालीपाक-
 यन्नरीत्याएव भवेन्नाम । १०

• अपर कार्यसमस्त पूर्वोक्त स्थालीपाकयन्नरीतिते
 हहेवे । १०

• पश्चादग्नेर्वर्हिषि न्यञ्ची पाथी प्रतिष्ठाप्य प्रति-
 च्चन्नद्वयेताव्याहृतीर्जपति । ११

'अग्नेः' तस्य 'पश्चात्' पश्चिमे 'वर्हिषि' आसृतजुषीपरि
 'न्यञ्ची' अथोन्मञ्ची 'पाथी' इत्यी 'प्रतिष्ठाप्य' 'प्रतिचन्न' (म०
 ब्रा० २,२,२—४)—'इति एताव्याहृतीः जपति' । ११

अग्निं पश्चिमं भागे कुशोपनि हस्तयन्न अथोन्मञ्च ताव

श्रापन करिष्या 'अतिक्रमे (मं जा० २,२,२-४)'—एहै
व्याहृतिमन्त्रद्वयं जप करिषे । ११

पश्चादग्नेः अस्तरमांस्तारयेदुदगयेस्तृणैरुदकप्रव-
णम् । १२

'अग्ने' तस्य 'पश्चात्' पश्चिमस्यां दिशि 'उदगयैः तृणैः' उत्त-
रापीकृतैः कुशादिभिः 'उदकप्रवणं' उत्तरनिम्नं यथा स्यात्तथा
'अस्तरं' आसनं 'आस्तारयेत्' आसृतं कुर्यात् । १२

अनसुर अग्निं पश्चिमे उत्तराग्रं कुशादि द्वारा वसिवारं
आसनं निर्माणे यज्वान् हईवे; ए श्रान उत्तर दिके निम्न
थाकिवे । १२

तस्मिन्नहृतान्यास्तरणान्यास्तीर्य दक्षिणतो गृह-
पतिरुपविशति । १३

'तस्मिन्' अस्तरे 'अहृतानि' अखण्डितानि 'आस्तरणानि'
तिर्यक्प्रक्षेपणीयद्वयानि 'आस्तीर्य' पातयित्वा तत्र 'दक्षि
णतः' दक्षिणस्यां 'गृहपतिः' अनुष्ठानकारी 'उपविशति' उप-
विशेत् । १३

तदुपरि अर्च्यं आसुरणशुलि पातिया सर्वदक्षिणे गृह-
श्रायी उपवेशन करिषे । १७

अनन्तरा अग्रे याथाज्योष्ठम् । ४

‘अनन्तराः’ अथवहिताः ‘अवरे’ गृहपतिः कनिष्ठाः
‘याथाज्येष्ठ’ ज्येष्ठानुक्रमेण उत्तरोत्तरं स्वानमधिकुर्वुरिति । १४

तांशर वात्रक्रमे ङैर्घाँनूनादेर. जात्रादि उपदेवशन
करिवे । १४

अनन्तराश्च भार्याः सजाताः । १५

‘अनन्तराः’ तद्व्यवहिताः ‘भार्याः’ गृहपतिवधादयः ‘अ’
अपि याथाज्येष्ठमुत्तरोत्तरं उपविशे युक्त्येव । तत्र विशेषमाह
‘सजाताः’ समानजातीयाः असवर्णानामत्रोपवेशने नाधिकार-
इति भावः । १५

एव२ तांशर पत्रे मवर्णा भार्यादि० ङैर्घाँनूनादेर
वमिवे । १५

समुपविष्टेषु गृहपतिः स्वस्तयेत् । १६

‘समुपविष्टेषु’ स्त्रावरादिभार्यान्तेषु परिजनेषु ‘गृहपतिः’
अनुष्ठाता ‘स्वस्तयेत्’ स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । १६

मकले मत्राक् उपविष्टे इहेले गृहश्रीं श्रुत्याग्न आरुष्ट
करिवे । १६

तथाहि स्वस्तिवाचनप्रकारमेव दर्शयति ।—

किरूपे श्रुत्याग्न करिवे तांशै देखाहेतेहेन ;—

न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य श्योनापृथिवीनोभवेत्ये-
तामचं जपति । १७

‘न्यस्यो’ अधोमुख्यो ‘वासी’ इती भ्रतिष्ठाप्य’ संख्याप्य
‘श्लोनाष्टविनीभवा (म० ब्रा० २,२,४)’—‘इति एतां ऋचं
जपति’ । १७

हस्तद्वय अधोमुखभावे स्थापन करिष्या ‘श्लोनांष्टविनी-
नोत्तवा. (म० ब्रा० २,२,४)’—एहै ऋक्ठि पाठ करिष्वे । १७

समाप्तायां संविशन्ति दक्षिणैः पाश्वरैः । १८

‘समाप्तायां’ पाठक्रियायां ‘दक्षिणैः पाश्वरैः’ दक्षिणपाश्वरै-
नुसारेण स्त्रावरादिभार्यान्तीपविष्टः सर्वपरिजनप्रदक्षिणतः इति
यावत् ‘संविशन्ति’ अग्निपरिजनयोर्मध्यतः आगच्छन्ति । १८

पाठ समाप्तु हहेले सकलके अदक्किण करिष्या अग्निं ओ
परिजन एहै उतयेर मध्य दिशा श्यैर आसनेन समागत
हहेवे । १८

एवं विरभ्यात्ममावृत्य स्वस्तयनानि प्रयुज्य
यथान्यायम् । १९

‘एवं’ परिजनप्रदक्षिणया ‘चिः’ चिदारम् ‘अभयाज्ज’
स्त्रीपवेद्यनस्त्रानमभिलक्ष्य ‘पाश्वर्य’ आवर्त्तनं कृत्वा ‘स्वस्तय-
नानि’ वामदेव्यादीनि सामानि ‘प्रयुज्य’ गीत्वा “यथांन्यायं
पूर्वीकवत् क्रियायेव’ कार्यमिति । १९

एहैरूपे वारद्वय अदक्किण करिष्या वामदेव्यादि श्रुत्यासन-
सागगानांश्चे पृर्र्वाक्त ग्रीष्ठिते क्रिया शेष करिष्वे । १९

अरिष्टसामसंयोगमेके । २०

'एके' आचार्या अत्र 'अरिष्टसामसंयोग' अरिष्टनामक-
साखः संयोगमपि आहुः । २०

'कोन कोन आचार्या एहे अरिष्टनामक नाम-
योग करिठेओ हेछा करेन । २०

उपस्यूश्र्य यथार्थम् । २१ ॥ ३,६

"उपस्यूश्र्य" अप आचम्य क्रियासमाप्तिं मत्वा 'यथार्थ'
संप्रयोगानुगतं विद्महेदिति । २१

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके नवमखण्डके
आख्यानं सामप्रमिज्ञतं समाप्तम् । ३,६

क्रियाशेषे आचमन करिया यथेछ विचरण करिठे
पारिवे ।

इति तृतीय अध्यायेर नवमं खण्डेर अनुवाद समाप्त । ७,७

अष्टका रात्रिदेवता । १

'रात्रिदेवता' रात्रिः देवता अस्याः 'अष्टका' इति नाम
क्रिया कर्तव्येति शेषः । १

अर्ककानामक एकटि क्रिया त्रात्रिकाले करिठे इत्त । १

পুষ্টিকৰ্ম্ম । ২

“পুষ্টিকৰ্ম্ম” পুষ্টি: পোষণং ক্ষমস্ব্যেতি । পুষ্টিকাম এবাখ্যা-
ধিকারী তথাচাস্য কাম্যং স্থিতম্ । ২

গাঁহারা পুষ্টিকাগ্ননা করেন তাঁহারাঐ এই কৰ্ম্ম করিবেন । ২

আগ্নেয়ী পিতৃয়া বা প্রাজাপত্যক্টুঁদেবতা বৈশ্বদে-
বীতি দেবতাবিচারা: । ৩

‘আগ্নেয়ী’ অগ্নিদেবতাকা ‘পিতৃয়া’ পিতৃদেবতাকা ‘বা’
অথবা ‘প্রাজাপত্যা’ প্রাজাপতিদেবতাকা ‘ঋতুদেবতা’ ঋতব এব
দেবতা যস্যা: ‘বৈশ্বদেবী’ সর্বদেবতাকা ‘ইতি’ এবং ‘দেবতাবিচারা:’
সম্বীতিশেষ: । ৩

কেহ বলেন, এই কার্যে অগ্নির উপাসনা করিতে হয়;
কেহ বলেন, ইহা পিতৃগণের তোষার্থেই অনুষ্ঠিত হইয়া থাকে,
কেহ বা প্রাজাপতির তুষ্টির জন্যই ইহার অনুষ্ঠান স্বীকার
করেন; কেহ বা ইহা দ্বারা শীত ঋতুর উপভোগ প্রকৃতরূপে
সম্পাদিত করা হয় বলেন; কেহ বা স্বীকার করেন, ইহার অনু-
ষ্ঠানে সর্বদেবতাই প্রীত হইয়া থাকেন । ৩

চতুরষ্টকো হেমন্তস্তা: সর্বা: সমাংসাঙ্গিকীর্ষে-
দিতি কৌত্স: । ৪

‘কৌত্স:’ আচার্য্যস্তু ‘হেমন্ত:’ কার্শিকাদিমাঘান্তীমাস-
চতুরষ্টক: চতস্বভিরষ্টকাভিষপেত: ‘ইতি’ মন্যতে ।

কিঞ্চ 'তা: সর্বা:' অষ্টকা: 'সমাঙ্গা:' মাসদ্বয়কা: 'শিকীর্ষিত'
কর্তু' নিশ্চৈত্ । ৪

কৌৎস নামক আচার্য্য, অগ্রহারণ প্রভৃতি হেমন্ত *
চারিমােসে চারিটি 'অষ্টকা' কর্তব্য বলেন এবং .সেই
চারিটিই মাংস দ্বারা স্পন্দন করিতে ইচ্ছা করেন । ৪

অষ্টকরুতীয়াৎগাহমানিস্তথা গীতমবার্কখণ্ডী । ৫

'চৌদ্বাহমানি:' 'তথা' 'গীতম-বার্কখণ্ডী' ইমি আচার্য্যা:,
ইমন্ত: 'অষ্টক:' তিস্তীঃষ্টকা যত্র 'হতি' মন্যন্তি . হতি
শ্রীম: । ৫

ঔদ্যাহমানি আচার্য্য এবং গীতম ও বার্কখণ্ডী
আচার্য্য, ইহঁারা সকলেই হেমন্ত ঋতুতে তিনটি মাত্র অষ্টকা
স্বীকার করেন † । ৫

* "দ্বাদশমাঙ্গা: পঞ্চতবো হেমন্তশিশিরয়ো: সমাঙ্গেন" ৬২ ব্রাহ্ম
১, ১, ১ । এতাবস্তা 'পাঁচ ঋতুতে সংবৎসব'—মতে হেমন্ত ও শিশির উভয়
ঋতুকেই হেমন্ত কহে এবং বেদের মধ্যে "শতং হিমা:" ও "শরৎ শতং"
উভয়াদি ভূরি প্রয়োগ থাকায় শরৎ ঋতুতেই বর্ষ-সমাপ্তি ও হেমন্ততেই
বর্ষারম্ভ বুঝায়, অগ্রহারণ বলিতেও বর্ষের প্রথম মাসই বুঝায় সুতরাং
অগ্রহারণ হইতেই হেমন্ত ঋতু গণনীয় ।

† চারি মােসে তিনটি অষ্টকা কর্তব্য হইলে সুতরাং এক মাস বাদ
যাইবে । কোন মাস বাদ দিতে হইবে, তাহা স্পষ্টত নির্দিষ্ট না থাকিলেও
যে যে মােসে যে যে প্রকারে অষ্টকা করিতে হইবে, তাহা ক্রমে বলা হইবে
কায়েই যে মােসে কিছুই না বলা হইবে, তাহাই বাদ জানিতে হইবে !

(১) তর্কমামাখ্যাপূষাষ্টকা—

যৌর্ধ্বমাগ্রহায়থ্যাস্তামিশ্রাষ্টমী তামপুপাষ্টকীত্যাচছতে । ৬

‘মামহায়থ্যাস্তাঃ’ যৌর্ধ্বমাখ্যা: ‘জর্ধ্বম্’ উপরি ‘যা’ ‘তামি-
শ্রাষ্টমী’ অন্বকারপশীয়া ঞষ্টমী তিথি:, ‘তাম্’ তিথিম্ ‘অপূ-
পাষ্টকা’—‘ইতি’ ‘আচছতে’ আচার্যা ইতি যাবত্ । এতেন
তশ্চাষ্টম্যাম্ ঞষ্টকাক্ত্য’ কৰ্ত্তব্যম্, তশ্চ অপূষৈ: সাধ্ব মিতি
ফলিতম্ । ৬

অগ্রহায়ণ-মাসের পৌর্ণমাসীর পরেই যে অঙ্ককার-
অষ্টমী, আচার্যগণ তাহাকেই অপূষাষ্টকা বলেন; অর্থাৎ
সেই তিথিতে অপূষের দ্বারা অষ্টকাকৃত্য করিতে
হয় # । ৬

স্থালীপাকাহতা তণ্ডুলানুপস্কৃত্য চরুশ্রমযতি । ৩

‘স্থালীপাকাহতা’ পূর্বাঙ্কিয়া স্থালীপাকরীত্যা ‘তণ্ডুলানু’
‘ভবস্কৃত্য’ সংস্কৃত্য তৈরৈ তণ্ডুলৈ: ‘চরু’ হবনীযান্ন’ ‘শ্রমযতি’
শ্রময়েত্ পরিপচেত্ । ৩

পূর্বের স্থালীপাক প্রকরণে ণ’ যেরূপ বনা হইয়াছে,
সেইরূপে তণ্ডুলসংস্কার করিয়া ঐ সংস্কৃত তণ্ডুলগুলির ‘চরু’
পাক করিবে । ৩

* অপূষের পরিচয় এবং তাহার দ্বারা অষ্টকাকৃত্য কিরূপে করিতে হয়,
তৎসমস্তই ক্রমে প্রকাশ-পাইবে ।

† ১৫০ ৭৫.১—৩২০ দেখ ।

षष्टौ चापूपान् कपालेऽपरिवर्त्तयन् । ८

‘ष’ कपि ‘कपाले’ एकस्मिन् घृत्कटाहे ‘षष्टौ’ ‘अपूपान्’ पिष्टकविशेषान् ‘अपरिवर्त्तयन्’ ‘मेषणादिना असृग्म-
शेव अपयेत् । ८

एवं एकथानि बड़ माल्शाते आट्टि अपूप * सिद्ध
करिबे ; एणुलि घाटाघांठि करिबे ना अर्थां ना ज्ञाने । ८

एककपालानमन्त्रानित्यौद्गाहमानिः । ९

इमान् अपूपान् परिमाशेन ‘एककपालान्’ एककपाल-
पूर्णमितान्, किञ्च ‘अमन्त्रान्’ मन्त्रपाठसाहित्यशून्यान् ‘इति’
‘श्रीद्गाहमानिः’ आचार्यः मन्यते इति शेषः । ९

उद्गाहमानि आचार्येण मते अपूपणुलि एक एकथानि
माल्सा-ज्जाडाण हहेबे एवं एहि अपूप-पाकेर समये कोन
दैवताके मनन करिया किछू पाठ करिबार आवश्यक नाई । ९

त्रैबम्बकप्रमाणान् । १०

त्रैबम्बकं करतसम्, तत्प्रमाणानिव अपूपान् अपयेत् इत्य-
रुमाकं मत मिति । १०

* सूत्रां एककाले आट्टि अपूप अञ्जत करिबे हहेले आट्टि थानि
माल्सा आवश्यक हहेबे ।

† इहाई गोडिलाचार्येण निज मत । एतावता एक पात्रेहि आट्टि
अपूप हहेत पात्रिबे ।

এক একটী অপূপ, হাটতর চোটোর মতন হইবে * । ১০

শ্রুতানভিঘার্থ্যিদগুদ্বাস্থ্য প্রত্যভিঘারয়েত্ । ১১

‘শ্রুতান্’ পক্ষান্ তান্ ‘অভিঘার্থ্য’ হুতেন, ‘উদক্’ উত্তরতঃ
অগ্নেঃ, ‘উদ্বাস্থ্য’ সংস্থায় ‘প্রত্যভিঘারয়েত্’ হুতেনৈব তানপুপা-
নিতি । ১১

অপূপগুলি স্পক হইলে স্নাত-সংবরা দিয়া অগ্নির উত্তর-
ভাগে নানাইয়া পুনশ্চ স্নাত দ্বারা এই প্রতিসংবরা দিবে । ১১

স্থালীপাকাবৃত্তাবদায় চরোশ্বাপূপানাশ্চাপ্টকায়ৈ
স্বাহেতি জুহোতি । ১২

‘স্থালীপাকাবৃত্তা’ স্থালীপাকরীত্যা ‘চরোশ্ব’ তস্য ‘অপূপা-
নাশ্চ’ তেষাম্ অগ্নান্ ‘অবদায়’ সঙ্কল্যৈ মৃহীত্বা “অপ্টকায়ৈ
স্বাহা”—‘ইতি’ অনেন মন্ত্রেণ ‘জুহোতি’ জুহুয়াৎ । ১২

পূর্বেক্ত স্থালীপাক নিয়মেই * সেই চরুর ও সেই
অপূপগুলির কিঞ্চিৎ কিঞ্চিৎ অংশ কাটিয়া সেই কর্তিত
অংশগুলি “অষ্টকায়ৈ স্বাহা”—এই মন্ত্রে অগ্নিতে নিক্ষেপ
করিবে । ১২

স্থালীপাকাবৃত্তান্যত্ ১৩

* ইহাকে বাঙ্গালা দেশের ‘আদে’ গিঠক বলাও বাইতে পারে ।

† ১প্রং ৮৪০ ৫—১০ সূং দেখ ।

‘अन्वत्’ निवासेषु सर्वे ‘स्वालोपाकावृता’ स्वालोपाक-
रौत्वैव कार्यं मिति समाप्तापूपाटका । १३

‘स्वालोपाक’ कांठे अन्यानां ये मन्त्रं साधारणं नियमं पूर्वे
विहितं हरेयात्* एतान्ते तन्मन्त्रं अनुष्ठेयं हरेवे । १०

(१) अपूर्णांशकां मन्त्रांशु ।

(२) अथ मांसाटका —

तैष्याजर्ज्वमष्टम्यां गौः । १४

‘तैष्याः’ पीषपीषमास्याः ‘जर्ज्वम्’ परस्तात् ‘अष्टम्यां’
अष्टम्यपचोयायाम्, ‘गौः’ आलम्ब्येति शेषः । १४

एषां चान्तेन एतेषां गौरीरन्तेन अष्टम्येते एतेषां-
न्तेन चान्तेन मांसांशकां करिष्वे । १४

तां सन्धिवेलासमीपं पुरस्तादग्नेरवस्थाप्योपस्थि-
तायां जुहुयाद्यत्पशवः प्रध्यायतेति । १५

‘सन्धिवेलासमीपं’ सूर्योदयकालात् किञ्चित् पूर्वमेव
‘तां’ गां ‘अग्नेः पुरस्तात् अवस्थाप्य’ ‘उपस्थितायां’ तस्यां
सन्धिवेलायाम्, सूर्योदयक्षणे इति यावत्, “यत् पशवः प्रध्या-
यत्” (म. ब्रा. २, २, ५) — ‘इति’ मन्त्रेषु तत्रैवान्ते ‘जुहुवात्’
इति मिति । १५

সন্ধিবেনার* কিঞ্চিৎ পূর্বেই অগ্নির পূর্বভাগে সেই আলকব্য গাভীটিকে আনিয়া উপস্থিত রাখিবে, পরে সেই সন্ধিক্ষণ উপস্থিত হইলেই “যৎ পশবঃ প্রধ্যায়ত (মং ভ্রাং ২,২,৫.)”—এইমন্ত্রে স্মৃতাঙ্কতি প্রদান পূর্বক কার্যারম্ভ করিবে। ১৫

জ্ঞানু চানুমন্ত্রয়েতানু ত্বা মাতা মন্যতামিতি । ১৬

‘জ্ঞানু’ কার্যারম্ভদ্বিতীকা মাহুতিং পূর্বাঙ্কাম্, ‘অ’ অপি ‘তাং’ গাম্ “অনু ত্বা (মং মাতাং ২,২,৬)”—‘ইতি’ মন্ত্রেণ ‘অনুমন্ত্রয়েত’ সংস্পর্শনর্থং নিমন্ত্রয়েদिति । ১৬

কার্যারম্ভ দ্যোতক পূর্বেই আঙ্কতিটি প্রদানান্তর † “অনু জ্ঞা (মং ভ্রাং ২, ২, ৬)” মন্ত্র পাঠ করত সেই গাভীটিকে অনুমন্ত্রণ অর্থাৎ বধ্য হইবার জন্য নিমন্ত্রণ করিবে। ১৬

যবমতীভিরগ্নিঃপ্রোচেদষ্টকায়ৈ ত্বা জুষ্টাপ্রোছামীতি । ১৭

‘অষ্টকায়ৈ’ অষ্টকানামদেবতায়াঃ তুষ্টার্থং ‘ত্বা’ ‘জুষ্টা’ প্ৰীতি-বেদনীয়ং গাম্ ‘প্রোছামি’ অহম্—‘ইতি’ মন্ত্রং পঠন্ ‘যবমতীভিঃ’ অগ্নিঃ ‘প্রোচেৎ’ তা মাতৃভ্যং গামিতি । ১৭

* রাজি ও দিবান্ন যোগক্ষণই এখানে সন্ধিবেনা।

† এই সময়েই যবমিশ্রিত জল, পখিড়, স্ক্রু, পাঁধা-বিপাণ্ড, বর্হিঃ, ইন্দ্র, আজ্য, সন্ধিৎসর ও স্ক্রব, এগুলিও যবমীপে আবশ্যিকানুসারে মাজাইয়া রাখিবে।

“अकैका देवतार प्रीति उद्देश्ये प्रीति पूर्वक सेवनीय
गात्री तोगाके धुईतेहि”—एहे मन्त्र पाठ करत सेहे वधा
गात्रिटीके यव—भिंजान जले धीत करिये । ११

उल्मुकेन परिहरेत् परिवाजपतिः कविरिति । १८

“परिवाजपतिः कविः (छ० आ० १,१,३,१०.)”—‘इति’
मन्त्रम्यठन् ‘उल्मुकेन’ प्रज्वलिताम्बिना ‘परिहरेत्’ प्रदक्षिणी-
कुर्यात् तां गा मिति । १८

• “परिवाजपति (छ० आ० १,१,७,१०.)”—एहे मन्त्र पाठ
करत एक गूँठि खड़ ज्ञानाईया अजुलित उहा नईया सेहे
गात्रीके अदक्षिण करिये । १८

अपः पानाय दद्यात् । १९

तस्यै गवे इति शेषः । १९

• सेहे गात्रिटीके एकटा पाजे करिया जल खाईते
दिये । १९

पीतशेषमधस्तात्पथोरवसिञ्चेदात्तदेवेभ्यो हवि-
रिति । २०

• ‘पीतशेष’ पानावशिष्ट मुद्कम् “आत्त’ देवेभ्यो हविः
(म० ब्रा० २,२,७)”—‘इति’ मन्त्रम्यठन् ‘पथोः’ तस्यैव ‘अध-
स्तात्’ ‘अवसिञ्चेत्’ गीचैः सिञ्चनं कुर्वीत । २०

পান করিলে গরম যে জল অবশিষ্ট থাকিবে, তাহাতে
“আতঃ দেবেভ্যা হবিঃ (মং জাঃ ২,২,৭)”—এই ব্রহ্ম পাঠ
করত সেই গাভীর অধোভাগ শিকিত করিবে । ২০

অথৈনামুদগুত্‌সূপ্য সংগ্ৰপয়ন্তি । ২১

‘অথ’ অনন্তরম্ ‘এনাম্’ গাম্ ‘উদক্’ অগ্নিহস্তুরতঃ ‘উত্-
সূপ্য’ উত্‌সর্পণেন তীত্বা ‘সংগ্ৰপয়ন্তি’ হন্যুঃ শাসিতার
কট্বিজ ইতি । ২২

অনন্তর বধ করিতে প্রস্তুত ঋদ্ধিকৃগণ, সেই গাভিটীকে
অগ্নির উত্তর দিকৈক লইয়া কাটিয়া ফেলিবে । ২১

তন্ম য -

প্রাক্‌শিরসমুদক্‌পদী দেবদেবত্ব্যে দক্ষিণাশিরসং
প্রত্যক্‌পদী পিতৃদেবত্ব্যে । ২২, ২৩

‘দেবদেবত্ব্যে’ কায়ে^১ তাং ‘প্রাক্‌শিরসম্ উদক্‌পদী’ কিন্তু,
পিতৃদেবত্ব্যে কায়ে^২ ‘দক্ষিণাশিরসং প্রত্যক্‌পদী’ সংগ্ৰপেযু-
রिति । ২২, ২৩

তন্মধ্যে যদি দেবকার্য্যে এই ব্যপার ঘটে, ত পশুর
মস্তক পূর্বে থাকিবে এবং পাদগুলিকে উত্তরাভিমুখ
রাখিতে হইবে;—যদি পিতৃকার্য্যে হয় ত পশুর মস্তক
দক্ষিণে থাকিবে এবং পদ-চতুর্কোণকে পশ্চিমাভিমুখে রাখিতে
হইবে* । ২২, ২৩

* এ নিয়ম কেবল এই স্থানের জন্যই নহে ।

संज्ञसावां जुहुयात्पशुर्मायुमकृतेति । २४

‘संज्ञसावां’ तस्मां “यस्यशुर्मायुमकृत (म० ब्रा० २, २, ८)”
—‘इति’ मन्त्रेण ‘जुहुयात्’ आण्य मिति शेषः । २४

नेहै गांभिर्गा कानि इहेनेहै “यत्पशु (म० ब्रा० २, २, ८)”
—एहै मन्त्रेण आका होम करिबे । २४

पत्नी उदकमादाय पशोः सर्वाणि स्तोतांसि प्रक्षालयेत् । २५

‘य’ अपि तदैव ‘पत्नी’ यजमानस्य, ‘उदकम् आदाय’
‘पशोः’ संज्ञस्य तस्य ‘सर्वाणि स्तोतांसि’ चक्षुरिन्द्रियादीनि
‘प्रक्षालयेत्’ । २५

एवम् नेहै मन्त्रेणै यजमानपत्नी, जल पित्रा हिमशुशु
गांभिर्गा चक्षुरिन्द्रियादि * अकृष्टरूपे षोड करिबे । २५

अयेण नाभिं पवित्रे अन्तर्धायानुलोम माकृत्य वपा
मुच्यरन्ति । २६

‘अयेण नाभिं’ नाभिरयतः नाभिसमीपे ‘पवित्रे’ ‘अन्त-
र्धाव’, ‘अनुलोमं’ यथा स्यात्तथा ‘माकृत्य’ चुरेण निम्नभि-

* मन्त्रेण चक्षुरादि मन्त्र; अचक्षुरेण, नाभि, धोपि ७ उदयेण;
११३ हान ।

গাশ্চি কৰ্ত্তমং ক্রত্বা, ততঃ 'বপা' মেহুত্বক্ 'বপা'রমিত' তত-
 রেযু: । ২৫

নাভির অগ্রেই, পবিত্রধ্বজ অস্তর্হিত করিয়া লোনাগু-
 সরণক্রমে ক্ষুরের দ্বারা নিম্নগামি-চালনে কাটিয়া তথা
 হইতে বপা * উৎকৃত করিবে । ২৭

তাংগাখা-বিগাখ্যযো: কাষ্টযৌরবসজ্যাভ্যুচ্য যপ-
 য়েত্ । ২৩

'গাখা-বিগাখ্যযো:' এতন্মামকপাত্নযো: 'কাষ্টযো:' পলায়-
 নির্মিতযো: জর্জ্বাধীমুখীভাবাবস্থিতযো: আধারাচ্ছাদনযো:
 মধ্যে 'তাং' বপা 'বসজ্য' সংখ্যায় 'অভ্যুচ্য' জলপাতৈ: যপ-
 য়েত্' পশেদিতি । ২৩

উক্ত সেই বপা পাখা-বিপাখা নামক পলাশ কাষ্ঠীয়
 আচ্ছাদন সহ আধারে রাখিয়া জলের দ্বারা সামান্যরূপ
 ধুইয়া অগ্নিতাপে সিদ্ধ করিবে । ২৭

প্রস্তুতিতায়াং বিষসযেতি ব্রূয়াত্ । ২৫

* মাংস ও চর্মেণ্ডের মধ্যভাগে সমধিক পরিমাণে স্থিত বশাকে বপা কহে,
 মেহও কহে । সর্কাজেই মেহ থাকে পরং আশঙ্কিত এই স্থানের মেহই
 হামার্ধ গ্রহণ করিতে হয় ।

‘अभ्युत्थितायां’ अकारितायां . वृत्तां . वपायां . [‘विभक्तव्य’
यां विभक्तवर्त्तां कृत्वा ‘इति’ ‘भ्रूयात्’ । २८

एतद्विधे, तेनै गौरी नारी मभीप हहेते काटिवा
मेन-बराहेवा ए गौरी चर्ष हाडाहेते आदेश करिवे । २८

यथा न प्राग्भूभिः शीघ्रितं गच्छेत् । २९

परं तत्र विद्यमाने सातर्क्यं मिदं भवत्यन्वयम् ;—‘अग्नेः’
‘प्राक्’ पुरतः ‘भूमिं’ ‘शीघ्रितं’ ‘यथा न गच्छेत्’ इति । २९

परः चर्ष हाडाहेवार मभरे येन अग्निर पुरोभागे
ब्रह्म धारा गडाहेवा ना आहसे । ३०

श्रुता मभिघार्योद्गुहास्य प्रत्यभिघारयेत् । ३०

‘श्रुतां’ पक्तां वपाम् ‘अभिघार्यं’ हृतेन, ‘उद्गु’ अग्नेः
उत्तरतः ‘उद्गुहस्य’ संख्याप्य. ‘प्रत्यभिघारयेत्’ पुनर्घृतेनैवा-
भिघारणं कुर्यात् । ३०

ए वपा निद्व हहेने परे उहाते घृत्-मंवरं दिवा
अग्निर उत्तर भागे नागाहेवा राधिवा अतिमंवरं अर्थात्
पुनश्च ताहाते घृत्-मंवरं दिवे । ३०

स्यासीमाकावृता वपा भवदाय खिष्टकदावृता
वाष्टकायै स्वाहेति जुहोति । ३१

ततः शैलेन कठिनीभूतां तां 'वपाम्' आशीषाकरीत्या
स्त्रिष्टकद्वीत्या वा अवदानेन 'अवदाय' कर्त्तवित्वा, कर्त्तित-
मंशं गृहीत्वा "अष्टकार्ये स्नात्वा"—'इति' मन्त्रे च तत्र प्रज्यौ
'जुहोति' जुहुयात् । ३२

अनन्तर मेहे अग्निपक्व वपा शैल्य-प्रभावे जग्निग्रा
गेने शालीपाक प्रगालीते अथवा अर्केकृत् प्रगालीतेहे
छुरिकार द्वारा काटिग्रा किञ्चिदंश ग्रहण करत "अर्केका
देवतार प्रीतिर जन्य इहा श्रीकृत हडक"—एहे मन्त्रे होम
करिबे । ३२

स्थालीपाकावृतान्यत् स्थालीपाकावृतान्यत् । ३२

'अन्यत्' अवशिष्टकार्यजातं 'स्थालीपाकावृता' आशी-
षाकरीत्यैव कुर्यादिति शेषः । द्विर्वचनं प्रपाठकसमाप्ति-
सूचक मिति । ३२ ॥ १०

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठके इयम-
ष्टकस्य व्याख्यानं सामन्त्रमिह्यतं समाप्तम् ॥ ३ ॥ १० ॥

॥ अध्यायस्य समाप्तः ॥ ३ ॥

अवशिष्टे कार्ये मन्त्रसुहे शालीपाक नियमं करिबे । ३३

इति तृतीय अध्यायैर दशम खण्डेन अनुवाक मन्त्रांशु

एवं तृतीय अध्यायं समाप्तम् । ३

অনু প্রহরতি বপান্নপথ্যৌ.প্রাচী.মেজয়ুলাং.প্রতীচী
মিতরাম্ । ১ .

‘অনু’ পশ্চাত্, বপান্নোন্ননন্দর মিতি ভাবত্ । ‘বপান্ন-
পথ্যৌ’ বপান্নপথসাধন্যৌ তে পুরীক্লে শাখা-বিশাখৌ ‘প্রহরতি’
পরিত্বরেত্, প্রসিধেত্ । ক ? পুরীক্লেণ্মায়াত্ তত্রৈবান্মৌ । তন্ন ষ
প্রহরণ্যেণ্য নিয়মঃ,—‘এজয়ুলাং’ শাখানামিকা বপান্নপথ্যৌ
‘প্রাচী’ প্রাগম্যাম্, ‘ইতরাম্’ অপরাং বিশাখানামিকা বপান্ন-
পথ্যৌ ‘প্রতীচী’ প্রত্যগম্যাম্ ; প্রহরেদিতি যৌশ্যম্ । ১

বপাপাক কর্ম সম্পন্ন হইলে পরে সেই বপাশ্রপণো-
দয় * সেই অধিতে ফেলিয়া দিবে ; তন্মধ্যে একশূলাটিকে
পূর্বাংশ করিয়া এবং অপরটিকে পশ্চিমাংশ করিয়া
ফেলিবে † । ১

* অর্থাৎ উপধাতোভাবে যুগ্ম, পলাশ কাঠ নির্মিত, বপা পাক সাধন
পাত্রহর । একটিতে বপা রাখিয়া সিদ্ধ করা হয় এবং আর একটি তহুপরি
আচ্ছাদিত করা হয় ; তন্মধ্যে সেই উদ্ধ মূখ পাত্রটিকে শাখা কহে, এক
শূলাংশ কহে, ইহাতে বণ্ডা রক্ষিত হয় এবং তহুপরি আচ্ছাদনার্থ অধৌমূখ
স্থানিত পাত্রটিকে বিশাখা কহে ।

† ইহা সেই অধিতেই নিষ্কিন্ত হইয়া থাকে বলিয়া ইহাকে বপাশ্র-
পনৌ হোম কহে ।

অবদ্যনাংবদানানি সর্বাঙ্কেভ্যোঃন্যত্র বামাশ্চ সাক্ষ্যঃ
ক্লীমশ্চ । ২

‘বামাত্’ সাক্ষ্যঃ, ‘ক্লীমঃ’ চ, অন্যত্র, বামসাক্ষি
ক্লীম চ বর্জয়িত্বা অন্ত্যেভ্যঃ ‘সর্বাঙ্কেভ্যঃ’ ‘অবদানানি’ মাংসানি
‘অবদ্যন্তি’ সুরেণ স্ফলস্ফলীক্লুর্বন্তি । ২

বাম সাক্ষি (উরু) ও ক্লোম (পিত্তকোম) ব্যতীত
সমস্ত অঙ্গ হইতেই খণ্ডখণ্ডকৃত ভাবে মাংস গ্রহণ
করিবে । ২

বামসাক্ষ্যন্বষ্টকায় নিদধ্যাত্ । ২

তদ্ব্যপ্তিত ‘বামং সাক্ষিঃ’ ‘অন্বষ্টকায়ঃ’ অনুপদবসমাখ্যায়
কর্মণে ‘নিদধ্যাত্’ সংস্থাপয়েত্ । ৩

বাম সাক্ষিটি সমস্তই ‘অন্বষ্টক্য’ কার্যে ব্যবহারার্থ
থাকিবে* । ৩

* এতাবতী অষ্টকা কার্যে বাম সাক্ষি ও ক্লোম ভিন্ন অপর সমস্ত
মাংসই গ্রহণীয় হইল এবং অন্বষ্টক্য (পরেই বলা হইতেছে) কার্যে বাম
সাক্ষি মাত্র ব্যবহৃত হইলে হিরীকৃত হইল পরে ক্লোম অব্যবহার্যই থাকিল
অতরাং উহা ফেলিয়া দিবে ॥

তস্মিন্বেবানৌ অপর্যজীতনবরুচ মাৎসবরুচ বৃষভ-
মেঘশাভ্যাং প্রদক্ষিণ মুদায়ুবন্ । ৪

‘তস্মিন্বেব’ একস্মিন্ ‘অনৌ’ ‘মীতনবরুচ মাসবরুচ’
উভাবেব বরু ‘বৃষভমেঘশাভ্যাং বৃষকৃষকৃস্বাপিতাভ্যাং মেঘ-
শাভ্যাং ‘প্রদক্ষিণ’ দক্ষিণাবর্তেন মেঘশাভানং যথা স্বাস্তাভ্যাং
‘মুদায়ুবন্’ জর্জরীষস্মিঅয়ন্ ‘অপর্যতি’ অপর্যেত, যথৈদৃতি । ৪

সেই এক অগ্নিতেই* ওদনচরু ও মাৎসচরু ; এ উভয়
চরুই পাক করিবে পরং দুই চরুই মধ্যে মধ্যে পৃথক পৃথক
দুই মেক্ষণ দ্বারা যাঁটিয়া দিতে হইবে † । ৪

শৃতাভিমচার্যৌদ্গুহাস্য প্রত্যভিচারয়েত্ । ৫

‘শৃতা’ তৌ বরু ‘অভিচার্য’ দ্বতীন, ‘উদ্গু’ অন্নোত্তরতঃ
‘উদ্গাস্য’ সংস্বাপ্য ‘প্রত্যভিচারয়েত্’ দ্বতীনেব । ৫

ঐ চরুদ্বয় অসিদ্ধ হইলেই ঘৃত-সংবরা দিয়া অগ্নির
উভয় ভাগে নানাইয়া তাহাতে পুনশ্চ ঘৃত-সংবরা দিবে । ৫

* অর্থাৎ আম্রিষ নিরাম্রিষের বিভিন্ন ব্যবস্থা হইবে না ।

† যাহাতে উপর্ষব্যে ও চতুর্শার্শে এক রস স্থপক হয় এখানে ‘পৃথক পৃথক
দুই মেক্ষণ দ্বারা’ বলার ইহাই প্রকাশ পাইতেছে যে মাৎসের হাতা, পায়সের
হাঁড়িতে এবং পায়সের হাতা মাৎসের হাঁড়িতে দেওয়া নিষিদ্ধ ।

कंसे रस मवासिच्य पुचशाखावति प्रस्तरेऽवहानानि
कृत्वा स्थालीपाकावृतावदानानां कण्सेऽवद्यति स्विष्ट-
कृतस्य पृथक् । ६

मांसवदस्यासौतः निधीय 'रसं' मांसयूषं 'कंसे' कांस्य-
पात्रे 'भवामिच्य' पातयित्वा 'पुचशाखावति' पुचशाखा-
निर्मिताच्छादनविशिष्टे 'प्रस्तरे' प्रस्तरनिर्मितकुचे 'भवदा-
नानानि' यूषहीनमांसखण्डानि 'कृत्वा' स्थापयित्वा 'व'
अपि 'स्विष्टकृतः' स्विष्टकृत्यागार्थं 'पृथक् कंसे' पूर्वस्थापित-
यूषाधारातिरिक्तकांस्यपात्रे 'स्थालीपाकावृता' स्थालीपाक-
रीत्या 'भवदानानां' मांसानां किञ्चिदंशम् 'भवद्यति' सङ्कर्ष्य
गृह्णाति । ६

मांसमेव यूषट्टेक एकं कांस्य पात्रे जालिना राथिना
मांसशुलि एकं पात्रेण कृतीते राथिवे एव पुनश्च
ए मांस हहेतेहे किञ्चिदंशं स्थालीपाक निशमे काटिना
लहेना शिष्टेकं यागेन अन्य अपर कांस्य पात्रे राथिवे । ७

चरोरुद्धृत्य बिल्वमात्रं भवदानैः सह यूषेण सन्नयेत् । ७

शोदनवदस्यासौतः 'बिल्वमात्रं' बिल्वप्रमाणं 'चरोः'
अंशम् 'उद्धृत्य' 'भवदानैः' पुचशाखाच्छादितप्रस्तरपात्र-
स्थितैः मांसखण्डैः 'सह' 'यूषेण' कांस्यपात्रस्यैव मांसरसेव ।

‘सकरोद्दुःसकीकृर्वात् तथैव दूषयाने दूषयन्धि एव व्यापवे-
दिति । ७

उभय चरुं नाली इहेते वेन-अनाग चरु महिना
(नेहे पाथर वाटिटेत रक्ति) मांस खणेर महित (नेहे
कांसनपाज्ज) युवे मिनाहेवे । अर्थां नेहे युवेर पाजे
युवेर वधा नाथिये । १

चतुष्टुहीत माज्यं गृहीत्वाष्टर्चप्रथमया जुहुयादग्नाव
ग्निरिति । ८

‘चतुष्टुहीतम् माज्यम्’ (पूर्ववत्) गृहीत्वा ‘अष्टर्च-
प्रथमया’ अष्टाना अर्चा समाहारोऽष्टर्चम् (म० ब्रा० २, २, ६—
१६), तत्र या प्रथमा ऋक्, तथा ‘अग्नावग्निः’ (म० ब्रा०
२, २, ६)—‘इति’ ‘अनया जुहुयात्’ गृहीतं तत् । ८

पूर्वोक्त त्रीतिहेतु चतुर्गृहीत आजा अह्न करिशा ‘अग्ना-
वग्निः’ (म० ब्रा० २, २, ७—१७)—‘इत्यादि मज्जाकेकेर अथम
नक्षपाठ करिशा हवन करिये । ८

सन्नीतात् तृतीयमात्र मवदाय द्वितीयातृतीयाभ्यां
जुहोत्वुत्तरस्यां स्वाहाकारं दधातोऽव मेवावरे चतुर्थी-
यस्यमोभ्याप्सुषठीसप्तमीभ्याश्च शेष मवदाय सौविष्ट-
कृत मष्टम्यां जुहुयात् । ९

‘সমীতাৎ’ (পূর্বাঙ্গাৎ) যুগপানে নীতাৎ বিল্বপ্রমথাত্
 ষোড়শবরো: ‘তৃতীয়মাশম্’ একতৃতীয়াংশম্ ‘অবদায়’ কর্ণ-
 যিত্বা ‘দ্বিতীয়াতৃতীয়াভ্যাম্’ “শীলুস্বভা:—ইড়াঙ্গদম্
 (ম০ ব্রা০ ২,২,১০—১১)” — ইত্যেতাভ্যা সৃষ্টভ্যা ‘জুহোতি’
 জুহুয়াৎ । তত্র চ ‘তত্তরস্বাম্’ তৃতীয়য়াম্ “ইড়াবাঙ্গদম্” —
 ইত্যেতস্বাম্ এষ অন্তে ‘স্বাহাকারং দধাতি’ স্বাহাপদং প্রযু-
 জ্যাৎ । ‘অবরে’ অপরে হি তৃতীয়মাশ্রে ‘বতুর্ধী-পঞ্চমীভ্যাম্’
 “এষেব সা যা পূর্বা—এষেব সাযা প্রথমা (ম০ ব্রা০ ২,২,১২—
 ১৬) ইত্যেতাভ্যাম্ ঋগ্ভ্যাং ষষ্ঠী-সপ্তমীভ্যাং “যাং দেবা: প্রতি—
 সংবল্লরস্য প্রতিমাং (ম০ ব্রা০ ২,২, ১৪—১৪)” — ইত্যেতাভ্য
 জুহুয়াদিতি । ‘সৌবিষ্টজ্ঞাতম্’ স্থিষ্টজ্ঞাতদর্শং ‘শ্রবম্’ ইত্যেতাভ্য
 ঋগ্ভ্যাং ‘য’ এষ মেব “তত্তরস্বাং স্বাহাকারং”—ইত্যেতন্নিয়নেব
 স্বাহাপ্রাপ্যকরীত্বা যদ্ সৃষ্টীতম্, তৎ ‘অবদায়’ সৃষ্টীত্বা অষ্টম্যা’
 “অন্বিয়নো (ম০ ব্রা০ ২,২, ১৬)” — ইত্যনবর্চনা ‘জুহুয়াৎ’ । ৫

পূর্বেোক্ত বিন্দু প্রমাণ যে ওদনচক্র মাংসের সহিত
 নিশাইয়া যুগের মধ্যে নীত হইয়াছে, তাহা হইতেই এক
 তৃতীয়াংশ গ্রহণ করিয়া দ্বিতীয় ও তৃতীয় মন্ত্রে একটা
 আছতি প্রদান করিবে; তাহার তৃতীয়টীর শেষেই স্বাহা
 শব্দ প্রয়োগ করিবে । অপর দুই তৃতীয়াংশও চতুর্থ ও পঞ্চম
 মন্ত্রে এবং ষষ্ঠ ও সপ্তম মন্ত্রে, এইরূপ নিয়মে অর্থাৎ
 শেষ মন্ত্রের শেষে স্বাহা যোগ করিয়া যথাক্রমে দুইটী
 আছতি প্রদান করিবে । সর্বশেষে অষ্টম মন্ত্রটি পাঠ

कत्रिज्ञां चिच्छेत्कृत्वा यागेन कना शुर्व-शुश्रीठ (शुर्वकका२गः
पाठे रश्चित) ना२गं चक्षुलि हवन कत्रिवे । ७

मांसाष्टकायाः अवश्यकर्त्तव्यता सुंपदिशति,—

यद्यु वा अल्पसम्भारतमः स्यादपि पशुनैव कुर्वीता-
पिवा स्यात्सीपाकं कुर्वीतापि वा गोघ्रास माहरेदपि
वारय्ये कश्च सुपाधाय ब्रूयादेषा मेऽष्टकेति—न त्वेव
न कुर्वीत न त्वेव न कुर्वीत । १० ॥ १

‘यद्दि’ ‘उ’ अपि ‘वै’ निश्चयेन ‘अल्पसम्भारतमः’ अत्यासा-
योजनः पुरुषः स्वात्, ‘अपि’ तथापि ‘पशुना’ सप्तानां ग्राम्याणां
पशुना मन्वतमेन येन केनापि ‘कुर्वीत’ ‘एव’ सम्पादयौतैव
एता मष्टकाम् । ‘अपि वा पशुभावेऽपि ‘स्यात्सीपाकं’ ‘कुर्वीत’
एव । ‘अपि वा’ स्यात्सीपाककरणसामर्थ्याभावेऽपि ‘गोघ्रासम्
‘माहरेत्’;—एतेनापि सिद्धेनामाष्टकाकृत्यम् । अपि वा ‘वरख्ये’
‘कश्चम् सुपाधाय’ कश्चदर्शयित्वा, जह्वंवाहुर्भूत्वेति यावत्,
‘एषा मे अष्टका’—‘इति’ ‘ब्रूयात्,’ एतेनापि सिद्धेनामाष्टका
कृत्यम् । ‘तु’ प्रत्युत गोपशुलाभे मांसाष्टकां ‘न कुर्वीत’—
इति ‘न एव’ । द्विर्वचनं प्रपाठकसमाप्तिद्योतकमिति समाप्ता
मांसाष्टका । १० ॥ १ .

इति सामवेदीये गोभिसष्टसूत्रे चतुर्थप्रपाठके प्रथमखण्डस्य

सामस्यमिजर्त व्याख्यानं समाप्तम् ॥ ४ । १ ॥

যদিও বিশেষ আয়োজন না করিতে পারে, উধাপি পশু দ্বারাই মাংসার্চকা করিবে। যদি পশুর দ্বারা করিতে না পারে ত হালীপাঠকর দ্বারা করিবে। অভাবে গোত্রাস দান করিলেও চলিবে। তাহার সামর্থ্যও না থাকিলে বনে গিয়া 'বাহুবয় ভুলিয়া বলিবে—'এই আমার মাংসার্চকা'। পরং 'মাংসার্চকা' করিবে না ইহা কোন রূপেই হইতে পারে না ॥ ১০।১

(১) মাংসার্চকা সমাপ্ত।

ইতি চতুর্থ অর্থাঠকের প্রথম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৪,১

অম্বষ্টকম মাহ,—

স্বস্বস্তীঃস্বষ্টকম মপরশ্বো বা । ১

'ততঃ' অষ্টককার্যাদনন্তরম্ । 'স্বঃ' দ্বিতীয়দিনে 'মপর-
শ্বঃ' তৃতীয়দিনে 'বা' 'অম্বষ্টকম' 'অম্বষ্টকাজ্ঞম' কুর্বা-
দিতি । ১

অর্চকা কার্যের পরদিনে বা তৎপরদিনে অর্চক্য
করিবে । ১

দ্বিষাपूर्वेऽष्टमदेशे परिवारयन्ति तद्युवतं तयामुखैः
कृत्यम् । ২

साधसभूमौ 'दक्षिणपूर्वे' दक्षिणपूर्वकीर्दिशीरन्तराली
 आग्नेयकोणे, 'अष्टमदेशे' सावासस्थानाष्टमि भागे, 'तथावतं'
 दक्षिणपूर्वावतं स्थानम्, 'तथामुच्चैः' आग्नेयाभिमुखैः स्थापित-
 सभारादिभिः 'कृत्वम्' अन्यष्टकम् कार्यं यथा सादेवं प्रशस्तं
 कृत्वा 'परिवारयन्ति' परितः आच्छादयन्ति, आच्छादयेयुर्जना
 वक्ष्यमानकार्यकरा इति । २

बाह्य भूमिर्न आग्नेय कोणे, अष्टमभाग न्हान व्यापिशा,
 दक्षिण-पूर्व दिक्के विस्तृत, ए आग्नेयाभिमुखे स्थापित जवा-
 दिर दारा कार्य सम्पन्न करिवार व्याघात. ना ह्य, एरूप
 अणुत एकटि मणुप अणुत करारैवे । २

चतुरवराह्यान् प्रक्रमान् पश्चादुपसञ्चार उत्तरार्हे
 परिवृतस्य लक्षणं कृत्वाम्निं प्रणयन्ति । ३

'परिवृतस्य' तस्य मण्डपस्य 'अवराह्यान्' अपराहे विहितान्
 'चतुःप्रक्रमान्' अन्यूनान् दादयपदभूमौः विहाय ततः 'पश्चात्'
 'उपसञ्चारः' गमनागमनमार्गः भवेत्, 'उत्तरार्हे' तु 'लक्षणं'
 पूर्वोक्तं 'कृत्वा' 'अग्निं' प्रणयन्ति । ३

नेहे-मणुपेर मध्ये उपरिभागे अनून दानम पद भूमि
 त्याग करिशा तपश्चात् गमनागमनेर पथ राधिशा निम्नार्हे
 मकण करिशा ताहाते अग्नि अणुपण करिवे । ३

पश्चादग्नेरुत्तरार्धं दृष्टवित्वा सक्तसङ्कृष्टीतं ग्रीहि-
 मुष्टि मवहन्ति सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम् । ४

‘अग्नेः पश्चात्’ उक्तञ्चलं इहयित्वा इहो-स्यपयित्वा तत्र
‘सक्तत्’ एकवारिणैव ‘सक्तहीतं’ ‘ग्रीहिमुष्टिम्’ कतिपयमुष्टि-
परिमितं धान्यं यथा च क्तत् सम्पद्येत ‘सव्योत्तराभ्याम्’ उभाभ्या
मेव ‘पाणिभ्यां’ मुशलं गृहीत्वा ‘भवहन्ति’ भवहन्वात् । ४

अग्निं पश्चात् प्रागे दृक्कृत्पे उदूथनं स्थापनं करिष्यात् तांशते
एकवारिणै कयेकं मुष्टिं परिमाणं धान्यं लहेयात् उदन्नं हस्ते
मुशलं धरिष्यात् धान्यावघातं करिष्ये । ४

यदा वितुषाः स्युः सक्तदेव सुफलीकृतान् कुर्वीत । ५

तेनावघातेन ‘यदा’ ते धान्यसङ्घाताः ‘वितुषाः’ विगततुषाः
‘स्युः’ तदा ‘सक्तदेव’ एकवारिणैव तान् भवहतधान्यसमूहान्
‘सुफलीकृतान्’ शूर्पादिना तुषान् पृथक्कृत्य तच्छुक्करूपान्
‘कुर्वीत’ । ५

पूर्वविहित अवघातेन द्वारा यथन धान्यांशुनि त्र्यसप्त-
शून्या हरेवे तथन शूर्पादिन द्वारा बाङ्गिना मेहै त्र्यशुनि
उड़ाहेयात् दिवे (एहेरूपे तथुल प्रसृत हरेल) । ५

अथामुष्माच्च सक्त्यो मात्सपेयी मवक्तव्यं नवायात्
सूनाया मबुशम्भेइयेद्यथा मांसाभिघातैः पितृहा
भविष्यन्तीति । ६

‘अक्षः’ अक्षरत्वं ‘अ’ ‘अक्षयात्’ अष्टकायै इत्याद्याः गोः
‘अक्षः’ इति तद्वामअक्षविभागात् ‘मांसपेयीम्’ ‘अक्षरत्वं’
कर्त्तव्येन अक्षीत्या ‘भवायां’ ‘सूनायां’ व्यञ्जनकर्त्तव्यां तथा ‘अक्षयः’
द्वेदयेत् ‘यथा’ च कर्त्तव्याः ते ‘मांसाभिघाराः’ हृतमिश्रिताः
सन्तः ‘पिच्छाः’ पिच्छाकाराः भवेयुर्नाम । ६

ए निदक मेहे पूर्व-रक्ति वाम ऊरु हृत्ते मे ३२३-पेशी-
गुलि काटिशा नहेया नूतन वैटिंते अति मूक्यरूपे कूचि कूचि
करिशा काटिबे ; एत कूचि कूचि करिबे, याशाते उहा हृत-
नवरायुक्त हहेलेहे अर्थां किंकिं चाटिंलेहे पिशाकार
हेया याहेवे अर्थां दला वैधिशा याहेवे । ७

तस्मिन्नेवान्नी अपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च पृथङ्-
मेक्षणाभ्यां प्रसव्य मुदायुवन् । ७

‘तस्मिन्नेव’ एकस्मिन् ‘अन्नी’ ‘ओदनचरुञ्च मांसचरुञ्च’
‘उभावेव चरु’ ‘पृथङ्मेक्षणाभ्यां’ पृथक् पृथक् स्थापिताभ्यां
मेक्षणाभ्यां ‘प्रसव्यं’ वामावर्त्तेन मेक्षणाचक्षणं यथा स्वात्
तथा ‘उदायुवन्’ ‘अर्द्धमौषधिअयन्’ ‘अपयति’ अपयेत्, पचे-
दिति । ७.

शृतावभिघार्य दक्षिणोद्वास्य न प्रत्यभिघारयेत् । ८

‘शृतो’ तो चरु ‘अभिघार्य’ हृतेन, ‘दक्षिणा’ अन्नेर्दक्षिणतः
‘उदास्य’ उदास्य ‘न प्रत्यभिघारयेत्’ अष्टकाया निघान
प्रत्यभिघारय न कुर्वीतेति । ८

ॐ चतुर्भुज इति हरेमेहे. वृत्त-गन्धर्वा द्विज. अग्नि-
दक्षिण नाभाहेवे परं ताशाते पूर्ववत् पुनश्च वृत्त-गन्धर्वा
दिवे ना । ८

दक्षिणाद्यैः परिवृतस्य तिस्रः कर्षूः खानयेत् पूर्वी-
पक्रमाः प्रादेशयामास्रतुरङ्गुलपृथ्वीस्तथावखाताः । ९

‘परिवृतस्य’ तस्य मण्डपस्य ‘दक्षिणाद्यैः’ दक्षिणैः ‘तिस्रः
कर्षूः’ त्रीन् गर्तान् ‘खानयेत्’; तासु कर्षवः ‘पूर्वीपक्रमाः’
पूर्वदिगारभ्य क्रमेणारब्धाः, ‘प्रादेशयामाः’ प्रादेशपरिमित-
दीर्घाः, ‘चतुरङ्गुलपृथ्वीः’; चतुरङ्गुलप्रशस्ताः, ‘तथा अवखाताः’
चतुरङ्गुलखातविशिष्टाः भवेयुरिति । ९

परिवृतस्य मेहे यज्जगत्पत्रेण दक्षिणांशे तिनष्टि गर्त
खननं कर्तारहेवे; ॐ इति मूर्ध्ने आदेशेन परिमितं, अशस्ते
चतुरङ्गुल मात्र एव मेहे चतुरङ्गुल खातः इहेवे । ९

पूर्वस्थाः कर्ष्वीः पुरस्तात्तच्चणं कृत्वाम्निं प्रणयन्त्य-
परेण कर्षूः पर्याहृत्य लक्षणे निदध्यात् । १०, ११

‘पूर्वस्थाः कर्ष्वीः’ प्रथमस्य गर्तस्य ‘पुरस्तात्’ ‘लक्षणं’ पूर्वी-
लक्षणे ‘कृत्वा’ तत्र ‘अग्निं’ ‘प्रणयन्ति’ प्रणयेयुरिति । अत्र ;
‘अपरेण कर्षूः’ कर्ष्वेषाम् अपरपार्श्वेऽदूरे एव अग्निं ‘पर्याहृत्य’
परित आहृत्य ‘लक्षणे’ पूर्वोक्ते ‘निदध्यात्’ स्थापयेत् । १०, ११

प्रथम गर्भटिग्न सम्बन्धे नक्षत्र पूर्वक अग्नि प्रगमन करिबे एवं ये नक्षत्रवये अग्नि आहत हईसे, उहा सेई गर्भटिग्निर अनतिदूरे अपर भावे राशिग्न दिबे । १०, ११

सहस्राष्टिग्नं हर्ममुष्टिप्लुचोति कर्षूश्च पूर्वीप-
क्रमाः । १२, १३

‘आष्टिग्न’ ईषष्टिग्नं किञ्चिन्मूषष्टिग्नं ‘हर्ममुष्टिम्’
‘सहस्रत्’ एकवारं ‘प्लुचोति’ प्लुचुवात्, अनेषत्तुर्दिक्षु । ‘च’
अपि ‘पूर्वीपक्रमाः कर्षूः’ प्लुचुवादेव । १२, १३

मूल भागे किकिं छिन्न कुशाग्रुष्टि एकवारेई अग्निग्न
चतुर्दिके हडाईग्न दिबे एवं पूर्वदिक्कमे सेई गर्भटिग्नो
ताहाते आहत करिबे । १२, १३

पश्चात् कर्षूणां पश्चर मास्तारयेद्विषयायैः कुशै-
र्द्विषयाप्रवचम् । १४

‘कर्षूणां’ मर्षानां ‘पश्चात्’ ‘द्विषयायैः कुशैः’ ‘द्विषया-
प्रवचम्’ ‘पश्चरम्’ ‘मास्तारयेत्’ । १४

ये गर्भटिग्नयेर पश्चाद्भागे दक्षिणां कतिपय कुशाग्रुष्टि
दक्षिणा-प्रवच अरूपे अन्तरांतरण करिबे । १४

द्विषीन्द्रोपदध्यात्तर । १५

‘तत्र’ कर्षूणां पश्चादेव, ‘दूर्वी’ काठासनं ‘च’ ‘उपहृष्यात्’
स्थापयेदिति । १५

सहै इनेहै इषी० (‘पीँडि’) हापन करिवे । १५

अस्मात्पाहरन्तोऽकैकशः सव्यं बाहु मनु चरुस्थालौरा
मैक्षणे कण्ठसं दूर्वी मुत्क मिति । १६

‘अस्मै’ अस्म यजमानस्य ‘सव्यं’ बाहुम् ‘मनु’ कर्षीकृत्य
वामभागे इति यावत् ‘चरुस्थालौ’ मांसोदनयोः ‘मैक्षणे’ अवा-
द्यावर्तनसाधने ‘कंसम्’ अन्नव्याधारभूतं कांस्यपात्रम् ‘दूर्वीम्’
परिवेशनसाधनम्, ‘उदकम्’ च ‘एकैकशः’ क्रमात् ‘पाह-
रन्ति’ आहृत्य स्थापयेयुः । १६

एहै यजमानेन वामभागे मांस ७ चरुन हॉडिचन, एवम्
उहादेन हाताचन, कांसपात्र, पत्रिवेशनेन हाता ७ जन
आहृत हहेया रफित थकिवे । १७

पत्नी बर्हिषि शिलां निधाय स्थगरं पिनष्टि तस्या-
ञ्चैवास्त्रनं निघृष्य तिस्रो दर्भपिञ्जूलोरञ्चति सव्यन्तरा-
सौलञ्चोपकल्पयेत् क्षौमदशाञ्च । १७—२०

‘पत्नी’ यजमानस्य, ‘बर्हिषि’ कुयोपरि ‘शिलां’ पेषवा-
धारभूतां ‘निधाय’ संस्थाप्य, तत्र ‘स्थगरं’ चन्दनादिकं बन्ध-
द्रव्यं ‘पिनष्टि’ पेषणं कुर्यात् । किञ्च ‘तस्याम्’ एषं शिलायाम्

‘अक्षयम्’ शीवीहं ‘मिच्छन्’ धर्षयित्वा तेन ‘तिलः धर्मपिच्छुलीः’
 ‘ह-अन्तरः’ अन्तरः पुनःपुनरवकाशः, तत्सहिताः ज्ञत्वा
 ‘अक्षति’ अक्षेत् । ‘च’ अपि ‘तैलम्’, ‘उपकल्पयेत्’ करतक-
 मईनादिना घेनयेनैव वा तिसानाम् । ‘सौमदद्या’ क्षुमनिर्मित-
 वसनस्य ‘दद्या’ प्रान्तस्थितदद्यास्यसूत्रम् ‘च’ अपि ‘उपकल्पयेत्’
 सौमवसनप्रान्ततो निष्काशय रचेत् । १७—२०

यद्यमान पद्मी, पातित कुशासमूहैर उपरि शिला राधिया
 ताहाते नृगर (चन्द्रनादि) पेषण करिवे । एव२ ताहातेहे
 अक्षन घषिया !सेहे अक्षन द्वारा तिनटि दर्ढपिञ्जली, वासुरा
 करिया अर्था९ किकि९ किकि९ फांक राधिया (मञ्जर
 काँटार न्याम) रञ्जाहेवे । सेहे शिलातेहे तैल० सम्पादन
 करिवे एव२ रेशमी वज्जैर दशी हहेते सूत्र निष्काशन
 करिया० राधिवे । १९—२०

शुची देशे ब्राह्मणान्निन्द्यानुदुग्मानुदुखानुप-
 वेक्ष्य दर्भान् प्रदायोदकपूर्वं तिलोदकं ददाति पितु-
 नाम गृहीत्वासावेतसे तिलोदकं ये चात्र त्वा मनु
 यादस्य त्व मनु तस्मै ते स्वधेति । २१

‘शुची देशे’ पवित्रे स्थाने (कर्पूषां ‘दक्षिणत एव, यथा
 च तेषा मद्यत एव कर्पूषिष्ठाः स्तुः) ‘अनिन्द्यान्’ पाङ्क्तवान्,
 ‘अनुग्मान्’ चीन् ‘ब्राह्मणान्’ ‘उदुखान्’ ‘उपवेक्ष्य’ तेष्वी

‘दमान्’ आसनात् ‘प्रदाव’, ‘यितुः’ अथ ‘नाम’ ‘गृहीत्वा’
 “असावेतने”—इत्यादिमन्त्रेण ‘उदकपूर्वं’ उदकदानपूर्वम्,
 ‘तिस्रोदकम्’ तिस्रोर्मिश्रितमुदकं ‘इदाति’ इत्यात् । २१

नेहै तिनटि गर्ठेर दक्षिणे कुशामने पाँठेर त्राङ्ग-
 त्रयके उतरातिमुखे वसाहेया और पितार नामोच्चारण करत
 ठाहादेर एक जनार हस्त अथने किङ्किं जन दिया त९पर
 “असावेत९ते”—इत्यादि मन्त्र पाठ करत तिनमिश्र
 उदक दान करिबे । २१

अथ उपस्पृश्यैव मेवेतरयोः । २२

‘इतरयोः’ अपितामहप्रपितामहयोः प्रतिनिधिब्राह्मणयोः
 अपि ‘एव नैव’ उदकपूर्वं तिस्रोदकदानम्, परम् ‘अथ उप-
 स्पृश्य’ जलस्पर्शनं कृत्वा । एकस्मै ब्राह्मणाय अपिष्टनामोच्चा-
 रणपूर्वकमुदकदानं त मनु तिस्रोदकदानञ्च कृत्वा ततो जल-
 स्पर्शनं हस्तधीतं कृत्वैवापरस्मै द्वितीयब्राह्मणाय अपितामह-
 नामोच्चारणपूर्वकमुदकदानं त मनु तिस्रोदकदानञ्च प्रकृत्य
 ततः पुनरपि जलस्पर्शनं प्रकृत्य तृतीयब्राह्मणाय अप्रपितामह-
 नामोच्चारणपूर्वकमुदकदानं त मनु तिस्रोदकदानञ्च कुर्वा-
 दिति । २२

पितामह उ अपितामहेर अतिविधि करणे अग्न
 त्राङ्गण हूँटिके उ अरूप जन दान पूर्वक तिनजन दान

करिषे अत्रः एकवनाटक दिना अपत्रके दि'वार मयरे ह्य
क्षोत करिषे ह्येवे । २२

तथा गन्वान् । २३

'गन्वान्' अपि तेभ्यः 'तथा' ह्य दद्यात् । २३

गन्वादि० नेदेरूपेहे ठांशादिगके अदान करिषे । २७

अग्नौ करिष्यामीत्यामन्त्रणएहोष्यतः । २४

'होष्यतः' होमं करिष्यती यजमानस्य "अग्नौ करिष्यामि"
—'इति' उक्त्वा 'आमन्त्रणं' कर्त्तव्य मिति । २४

होम करिष्यति पूर्वहे यजमान, नेहे जाक्कगज्जके
द्विष्ठागाकरिषे,—'अग्निंते पिङ्गणेर अर्चना करिषे ?' । २४

कुर्वित्युक्ते कःसे चरु समवदायं मेघवेनीपघातं
जुहुयात्. स्वाहा सोमाय पिष्टमत्त इति पूर्वाएस्वाहामन्ये
कव्यवाहनायेत्युत्तराम् । २५ ॥ २ ॥

तैः आमन्त्रितप्राज्ञैः "हुव"—'इति' 'उक्ते' होमकारणे
प्रवृत्तौ यजमानः 'कसे' कांस्यपात्रे 'चरु' जोदनचरुं मांसचरुञ्च
'समवदाय' एकौष्ठस्य 'मेघवेन' तदीयं किञ्चिद् गृहीत्वा
'उपघातं जुहुयात्' उपघातनामहवनं यानारश्चसूच्यं होमं
जुर्वात् । तत्र 'पूर्वाम्' आहति "स्वाहा सोमाय पिष्टमते"—

হতি, 'তন্ত্রাম্' আছতি " স্বাহাঙ্গয়ে কব্যবাহবাব "—
'হতি' । ২৫ । ২ ॥

হতি সামবেদীয়ে গোমিলগৃহসূত্রে ষতুর্থপ্রপাঠকে দ্বিতীয়ছন্দস্য
ব্যাখ্যানং সামশ্রমিত্তং সমাসম্ ॥ ৪ । ২ ॥

সেই দ্বিজ্ঞাসিত ব্রাহ্মণগণ, এক বাক্যে 'কর' বলিলে
কাংস্য পাণ্ডে মাংসচরু ও ওদনচরু, উভয় চরুই একত্রে
গ্রহণ করিয়া তাহার কিছুদংশ মেক্ষণের দ্বারা লইয়া
উপঘাত হোম* করিবে। তন্মধ্যে "স্বাহা সোমায় পিতৃ-
মতে (ম. ব্রা. ২, ৩, ১)" —এই মন্ত্রে প্রথম আছতি প্রদত্ত
হইবে এবং "স্বাহাঙ্গয়ে কব্যবাহবাব (ম. ব্রা. ২, ৩, ২)" —
এই মন্ত্রে দ্বিতীয় আছতি প্রদত্ত হইবে। ২৫ ॥ ২ ॥

চতুর্থ অধ্যায়ের তৃতীয় খণ্ডের অন্তিমাদ সমাপ্ত । ৪, ২

অত উর্ধ্বং প্রাচীনাবীতিনা বাগ্যতীন ক্লান্তম্ । ১

* প্রারম্ভ নূচক হোমকে উপঘাত হোম কহে। (১শ্রী ১-খণ্ড ২-৪ পৃষ্ঠে)
এতাবৎপর্যন্ত অবষ্টন্য কার্ণেয়স আনন্ত হইল ।

सव्येनैव पाणिनोत्सूक्तं गृहीत्वा दक्षिणार्धे कर्षूणां
निदध्याद्ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इति । ३

‘सव्येन एव पाणिना’ ‘उत्सूक्तं’ अत्र दक्षिणं ‘गृहीत्वा’
‘आनीय दक्षिणे पादौ’ ‘कर्षूणां’ तासां मध्ये ‘दक्षिणार्धे’
(तत्राद्य रेखापातमुच्चे इति फलितम्) “ये रूपाणि (म०
ब्रा० २,३,४)”—इति मन्त्रं सर्वत्रैव पठन् तं हस्तस्य सुस्मूक्तं
‘निदध्यात्’ ज्ञापयेत् । ३

वात्र दृष्टेहे उत्सूक्तं नहेत्रा मन्त्रिण हस्तं करिणा मेहे कर्षू
कुलिन मध्ये मन्त्रिणाद्वे अर्थात् रेखापातत्र अर्धभागे “ये
रूपाणि (म० ब्रा० २,७,४)”—एहे मन्त्रं पाठं करुत् ज्ञापन
करिबे । ७

अथ पितृनावाहयत्येत पितरः सोम्यास इति । ४

‘अथ’ अनन्तरम् । तत्रैव “एत पितरः सोम्यासः (म०
ब्रा० २,३,५)”—इति ‘पितृन्’ पित्रपितामहप्रपितामहान्
ब्रुवाद्भिरेव ‘आवाहयति’ आवाहयेदिति । ४

अनन्तरं मेहे कर्षूजले एककालेहे पिता, पितामह ७
अपितामहः;—एहे तिन व्यक्तिर, “एत पितरः ! (म० ब्रा०
२,७,५)”—मन्त्रं पाठंश्रुतान् आवाहन करिबे । ४

अथोदपात्रान् कर्षूषु निद्रध्यात् । ५

‘अथ’ आकाशनामन्तरम्, ‘कर्षूषु’ ‘उदपात्रान्’ चीन्
एकैकक्रमेण ‘निद्रध्यात्’ आपयेदिति । ५

उपनसुर मेहे कर्षू ऋजिते एक एकौ जलपात्रं स्थापन
करिषे । ५

सद्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वावसलवि पूर्वस्यां
कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत् पितुर्नाम गृहीत्वासाववनेनिश्च ये
चात्र त्वा मनु याएञ्च त्व मनु तस्मै ते स्वधेति । ६

‘सद्येन एव पाणिना’ ‘उदपात्रं’ इतः पूर्वमेव आपित
मुदकपात्रं ‘गृहीत्वा’, तदुदकपात्रस्य जलम् ‘अवसलवि’
दक्षिणहस्तप्रोष्ठभूलेन पितृतीर्थेण पथा ‘पितुर्नाम गृहीत्वा’
‘अपिहनामग्रहणपूर्वकं’ “असाववनेनिश्च”—इति मन्त्रं पठन्
‘पूर्वस्यां कर्ष्वां’ पातिया ये दर्भाः, तेषु ‘दर्भेषु’ ‘निनयेत्’
आप्तं पितरं प्रापयेदिति । ६

वान् हस्तैश्चोदपात्रे मेहे कर्षू मन्त्रेण स्थापित जलपात्र
ग्रहण करिष्या मन्त्रिण हस्तैश्च वृद्धाङ्गुष्ठ-मूल-पथे जलं चालिष्या
मेहे जल, पितृनामं ग्रहणं पूर्वीकं “अगो अवनेनिश्च”—
इत्यादि मन्त्रं पठन् करिष्या पूर्व-कर्षू-पातित दर्भे आहूतं शीघ्रं
पिताके प्राप्तिं कराहेवे;—इहाकेहे निनयनं कहे । ७

अथ उपस्पृश्यैव मेवेतरयोः । ७

‘इतरयोः’ पितामहप्रपितामहद्वीरर्षीरषि निनयनम् ‘एव मेव’ कार्यम् अपरयोः कर्षीर्यथाक्रमेणेति । तत्र च प्रतिवारम् अथ उपस्पर्शनं कर्त्तव्य मिति । ७

पितामहः च अपितामहेर उद्देशेन च एवै रूपेणै निनयनं कर्त्तव्ये परं प्रतिवारं जनस्पर्शं कर्त्तव्ये हरेवे अर्षीः पित्रनिनयनेन परे हस्तप्रक्षालनं कर्त्तव्यम् । पितामह-निनयनं कर्त्तव्ये हरेवे पुनश्च हस्तप्रक्षालनं कर्त्तव्यम् अपितामहेर जन्य निनयनं कर्त्तव्ये । ५

सव्येनैव पाणिना दवीं गृहीत्वा सत्रीतात् तृतीय-
मात्रं मवदायावसलवि पूर्वस्यां कर्षीं दर्भेषु निदध्यात्
पितुर्नाम गृहीत्वासावेष ते पिण्डो ये चात्र त्वा मनु
याएश्च त्व मनु तस्मै ते स्वधेत्यप उपस्पृश्यैव
मेवेतरयोः । ८, ९

यथा पूर्वं निनयनं कृतम्, तथैव तिस्रश्चैव कर्षूषु पिण्ड-
दायकं कार्यं मिति फलितार्थः । अथ मन्त्रे “असावेष ते
पिण्डः”—इत्येव विशेषः । पूर्वस्यापितां ‘दवीम्’ । ‘सत्रीतात्’
पूर्वं काश्यपाये षोडशवर्षीसप्तदश सत्रीतः, तस्मात् । ‘तृतीय-
मात्रम्’ एकतृतीयांश मिति । ८, ९

পূর্বগৃহীত কাংশ্য পাত্ৰে নিখিত চক্ৰ * দ্বারি দ্বারা কাটিয়া তিন ভাগ করিয়া ঐকৈকক্রমে কৰ্ম্বক্রমে (মধ্যে২ হাত ধুইয়া) মর্ডোপরি স্ত্রীয় পিতাদির নাম গ্রহণ করত “অন্যাবেষ তে পিণ্ডঃ”—এই মন্ত্রে যথাক্রমে তিনটি পিণ্ড-দান করিবে । ৮ , ৯

यदि नामानि न विद्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथि-
वीषम্ন इति प्रथमं पिण्डं निदध्यात् स्वधा पितृभ्यो-
ऽन्तरिक्षसम্ন इति द्वितीयं स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य
इति तृतीयम् । १०

‘यदि’ ‘नामानि’ पितादीनाम्, ‘न विद्यात्’ ? तर्हि
‘प्रथमं पिण्डं’ “स्वधा०”—‘इति’ मन्त्रेण ‘निदध्यात्’ तत्र
कर्ममध्ये पूर्ववदित्वेव ;—‘द्वितीयं’ पिण्डं “स्वधा०”—‘इति’
मन्त्रेण निदध्यादित्वेव ;—‘तृतीयं’ पिण्डं “स्वधा०”—इति
‘मन्त्रेण निदध्यादित्वेव । १०

যদি পিতাদির নাম অবিজ্ঞাত থাকে, তবে প্রথম পিণ্ড, পৃথিবীস্থায়ী পিতৃগণের উদ্দেশে, দ্বিতীয় পিণ্ড অন্তরীকস্থায়ী

पितृगणेर उद्देशे एव९ तृतीयं पि०टिं ह्यनोक्तत
पितृगणेर उद्देशे, सेहै सेहै कर्षू मध्येहै पूर्व कवितासू-
मात्रेहै स्थापित हहेवे । १०

निधाय जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग
मावृषायध्वं मित्यपर्यावृत्ता । ११

पिण्डान् चीनेव तिस्रसु कर्षूषु वक्षीपदिष्टं 'निधाय'
'अपर्यावृत्त्य' पर्यावर्त्तनं वर्जयित्वा एकत्रैव स्त्रितो यजमानः
"अत्र पितरः (म० ब्रा० २, ३, ६)"—'इति' मन्त्र' 'जपति'
जपेदिति । ११

सेहै गर्तद्वये पिण्डद्वयं पूर्वोक्तरीतिते स्थापन कर-
गानसुत्रं यजमान एकस्थाने वसिष्ठाहै* "अत्र पितरः (म० ब्रा०
२, ३, ६)"—एहै मन्त्र पाठ करिबे । ११

पुरोश्चासादभिपर्यावर्त्तमानो जपेदमी मदन्त
पितरो यथाभाग मा वृषायिषतेति । १२

'अश्वासात्' नासिकया श्वासत्वाणात् 'पुरा' प्रागेव 'अभि-
पर्यावर्त्तमानः' तिस्रः कर्षूः अभिव्याप्य 'परि' सर्वतः (अनुक्त-

येनेति भाव) 'आवर्त्तमानः' आवर्त्तनं कुर्वाणो यजमानः
 "अमी मदन्त (म० ब्रा० २,३,७)"—'इति' जपेत् अभिपर्वा-
 वर्त्तनश्चैतद्दामत एव यैत्रे सव्यस्यैव सर्वत्र विधानात् । १२

उच्छ्वासैर पूर्वैरे अर्धां एकनिःश्वासेहे मगंगतिते
 वामावर्त्ते गर्तुंशुलि सुरिया आसिवे एव९ त९कालेहे "अमी
 मदन्त (म० ब्रा० २,७,१)"—एहे मज्ज पाठ करिवे । १२

सव्यं नैव पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वावसलं वि
 पूर्वस्थां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम यद्गृहीत्वा-
 सावेतत्त आञ्जनं ये चात्र त्वा मनु याएश्च त्व मनु
 तस्मै ते स्वधेत्यप उपस्पृशैव मेवेतरयोः । १३,१४

यथा पूर्वं निनयनं पिण्डदानञ्च कृतम्, तथैव 'दर्भपिञ्जलीं'
 पत्रा सोवीराञ्चनेनात्तां स्थितां क्रमतोऽप उपस्पृश्य पि-
 ण्डाना मुपरि दद्यादिति । तदत्र मन्त्रे "असावेतत्त आञ्ज-
 नम्"—इत्येव विशेषः । १३,१४

वाम हस्तेहे सेहे अञ्जनात् गर्तु-पिञ्जलीज्यम् नईया दक्षिण
 हस्तेर बुक्काङ्गुलमूल पथे पूर्वदिशि गर्तुज्ये श्वित पिण्डज्येन

उपरि एतेकक्रमे, “असावेतत् त आञ्जनम्”—एहै मन्त्र पाठ करत अदान करिवे एवं अथम ७ वितीर पिण्डे पिङ्गुनी-दानान्तर एक एकवार हात धुईवे । १७, १४

तथा तैलं तथा सुरभि । १५, १६

‘तथा’ पिङ्गुनीदानोक्तप्रकारेणैव ‘तैलं’ पद्मपादादितं तेनैव मन्त्रेण तस्मैव कर्षूषु दद्यात् । किञ्च ‘तथा’ तेनैव प्रकारेण सुरभिं अत्रापि पिष्टं स्वगरं तेनैव मन्त्रेण तस्मैव कर्षूषु दद्यात् । पर सुभयत्रैव “असावेतत्ते तैलम्”—इति, “असावेतत्ते सुरभि”—इति चोहनं कर्त्तव्यं मेव । १५, १६

तत्परे ए पिङ्गुनी-दान अनुसारैहै ए मन्त्रेहै तत्तदुपरि (पद्मो कर्तृक पूर्वैहै सम्पादित) तैल एवं स्वर्गकि (चन्द्र-नादि) अदान करिवे । विशेषत मन्त्रे ‘आञ्जन’ शब्देर परिवर्ते ‘तैल’ ७ ‘सुरभि’ शब्द वाच्यत हईवे । १५, १७

अथ निष्कृते पूर्वस्यां कर्ष्वीं दक्षिणोत्तानीं वाणी कृत्वा नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः शूषायेति मध्यमायाः सव्योत्तानीं नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो रसायैत्युत्तमायां दक्षिणी-

त्तानौ नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो मन्यव
ब्रह्मयाञ्जलिद्वतो जपति नमो वः पितरः पितरो नमो
व इति । १७—२१

‘अथ’ सुरभिदानानन्तरं ‘निष्कृते’ निष्कृवर्न नमस्कारं
कार्यं मिति । तत्र ‘पूर्वस्याम्’ ‘उत्तमायां’ च ‘कर्षां’ ‘दक्षिणो-
त्तानौ’ ‘पाणी’ ‘ज्ञत्वा’, ‘मध्यमायां’ तु ‘सव्योत्तानौ’ पाणी
ज्ञत्वा, ततो तिसृष्वेव कर्षूष्वेकदैव ‘अञ्जलिद्वतः’ ‘जपति’ जपेत्
‘यथाक्रमेण चतुरो मन्वान्’ “नमो वः (म० ब्रा० २, १, ८—११)”
—इत्यादिकानिति । १७—२१

अनन्तरं प्रथमं पिण्डे दक्षिणोत्तानं पाणिद्वयेः, तत्रोपरं
मध्यमं पिण्डे वामोत्तानं पाणिद्वयेः, तत्रोपरं शेषं पिण्डे
पुनश्च दक्षिणोत्तानं पाणिद्वये सर्वशेषे समस्तं पिण्डं लक्ष्यं
करिणा अञ्जलिं पूर्वकं “नमो वः (म० ब्रा० २, ७, ८—
११)”—इत्यादि मन्त्रचतुष्टये यथाक्रमेण चारिणि नमस्कारं
करिषे । १७—२१

गृहानवेक्षते गृहान् नः पितरो इति । २२

● अर्थात् दक्षिण करतल उर्ध्वं मुखं (चित्तं) धारिषे एवम् उद्गमनि वाम
करतल अवोद्वेध (उर्ध्वं) धारिषे ।

† अर्थात् वाम करतल उर्ध्वं च उद्गमनि दक्षिण करतल अवोद्वेध ।

ततः 'गृहान्' स्वगृहिणीम्. 'अवेक्षते', अवेक्षेत; "गृहान्
नः (म० ब्रा० २, ३, १२)" — 'इति' मन्त्रं पठन्निति । २२

अनन्तरं "गृहान् नः (म० ब्रा० २, ७, १२)" — एहं मन्त्रं पाठं
कृत्वा गृहिणीके अवलोकनं करिष्ये । २२

पिण्डानवेक्षते सद्दो वः पितरो देषमेति । २३

ततः "सद्दो वः (म० ब्रा० २, ३, १३)" — 'इति' मन्त्रं पठन्
'पिण्डान्' तानेवं 'अवेक्षते' अवेक्षेतेति । २३

तदनन्तरं "सद्दो वः पितरो (म० ब्रा० २, ७, १४)" — एहं
मन्त्रं पाठं करिष्यां पिण्डानि अवलोकनं करिष्ये । २७

सद्ये नैव पाणिना सूचतन्तुं गृहीत्वावसलवि
पूर्वस्थां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा-
सावेतत्ते वासो ये चात्र त्वा मनु याप्यञ्च त्व मनु तस्मै
ते स्वधेत्स्य उपस्पृश्यैव मेवेतरयोः । २४, २५

पत्न्या सम्पादिता क्षीमदशा, तत एव एकैकां 'सूचतन्तुं'
'गृहीत्वा' पूर्वादिषु कर्षूषु क्रमात् पित्रादिनामग्रहणपूर्वकं
निदध्यात् । मन्त्रे तु "असावेतत् ते वासः" — इत्येव विशेषः ।
अथापि द्वितीयद्वितीयोरप्युपस्पृश्यं कार्यं नैव । २४, २५

पत्नी कर्तृक सम्पादित मेहे रेशमी-वस्त्रेण दधी हहेते
 एक एक पथेहे सूत्र लहेना पूर्वदि गत क्रमे पितादिर
 नामोक्तान् पूर्वक “एहे तोमार वाम (म० ब्रा० २,७,
 १४)”—हेत्यादि मन्त्रे पिण्डानि उपरे अमान
 करिवे । २४,२४

सव्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वावसलवि पिंडान्
 परिमिक्षेदूर्जं वहन्तीरिति । २६

‘उदपात्र’ पूर्व मेव स्थापितं तद् ‘सव्येनैव पाणिना गृहीत्वा’
 ‘अवसलवि’ पिण्डतीर्थेन “उर्जं वहन्तीः (म० ब्रा० २,२,१५)”
 —‘इति’ मन्त्रेण ‘पिण्डान्’ द्वौन एकदैव ‘परिमिक्षेत्’ । २६

पूर्व-स्थापित मेहे जलपात्र, वाम हस्तेहे लहेना पूर्व-
 वद् पिण्डतीर्थ पथेहे एककाले तिनटि पिण्डेहे “उर्जं वहन्ती”
 (म० ब्रा० २,७,१५)”—एहे मन्त्रे परिमिक्षेन करिवे । २७

मध्यमं पिंडं पत्नी पुत्रकामा प्राप्नीयादाधत्त
 पितरो गर्भं मिति । २७

‘पुत्रकामा पत्नी’ “आधत्त (म० ब्रा० २,२,१६)”—
 ‘इति’ मन्त्रे पठती ‘मध्यमं पिण्डम्’ समथं तदीयं किञ्चिदर्थं
 वा ‘प्राप्नीयात्’ । २७

पूजातिनाम थाकिले, पत्नी “बाधत (म० ब्रा० २, ७, १७)”—एहै मज्ज पाठि करत मध्यम पिण्डि ममसुहे अथवा किष्किदंश उक्कण करिबे । २१

यो वा तेषां ब्राह्मणाना मुच्छिष्टभाक् स्यात् । २८

‘उच्छिष्टभाक्’ दौहित्रः अदासमन्वितश्च । प्राग्नीयादित्येव । २८

सेहै ब्राह्मणगणेर ये केह उच्छिष्टभाक् * तनिओ ए ए पिण्ड ममसु अथवा किष्किदंश उक्कण करिबे पात्रेन । २८

अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा ब्रह्म्युक्त मन्त्रि-
रभ्युक्ष्य इन्द्रं पात्राणि प्रक्षाला प्रत्यतिहारयेत् । २९

“अभून्नो (म० ब्रा० २, ३, १६)”—‘इति’ मन्त्रं पठन् ‘उर्यमुक्तं’ कर्षूदधिणाहं स्थापितम् ‘अग्निः’ ‘अभ्युक्ष्य’ तदीयेनैव भक्षणा ‘इन्द्रं’ यथा स्यात् तथा ‘पात्राणि’ चक्षुसाद्यादीनि ‘प्रक्षाला’ ‘प्रत्यतिहारयेत्’ आनयेत् शिष्यादिनेति । २९

“अहुरो (न० ब्रा० २, ७ ११)”—एहं मन्त्र पाठकरत गत
 ण्णिर मन्त्रिगार्हे रक्थित उन्मूके # अलसिक्कन करिया सेहै
 तन्ने चरुहानी पात्रण्णि अक्कानित करुहैया आनिवे । २९

. (२) अक्षरका अर्थात् मांसाष्टका-आक समाप्त ।

अप्पु पिंडान्त्सादयेत् प्रणीति वाम्नी ब्राह्मणं वा
 भोजयेद् गवे वा दद्याद् । ३०—३३

तान् नीनेव 'पिण्डान्' भुक्तशेषान् वा पिण्डांशान् 'अप्पु'
 मद्यादिषु 'सादयेत्' निश्चिपेत् । 'वा' अथवा 'प्रणीति वाम्नी'
 तत्रैव सादयेदित्येव, 'वा' अथवा 'ब्राह्मणं' यं क मपि सुधा-
 तुरं 'भोजयेत्' । 'वा' अथवा 'गवे' यस्यै कस्यै चिद् दद्या-
 दिति समाप्त मन्वष्टकम् । ३०—३३

सेहै मन्त्र पिण्डे जले केलिया दिवे अथवा सेहै
 अग्नितेहै दिवे किंवा कोन कुधातूर ब्राह्मणके भोजन
 करुहैवे, कोन गौतीके खाणुहैतेउ पावे । ३०—३३

आद्यप्रसङ्गात् वृष्यादिषु विशेष उपदिशति ;—

वृद्धिपूर्त्तुषु युग्मानामयेत् प्रदक्षिणं मुय-
 चारः । ३४, ३५,

বৃদ্ধি: শরীরচেষ্টাসুসারত: সন্ধ্যায়ু জলপ্রায়শাঙ্কিকা,
 পূর্নাসু বাপীকৃপতড়াংগাদয়:, তেষ্যপি কৰ্শ্ব্যেযু ততত্ব্যর্শ্ব্য:
 প্রাগীব সন্ধ্যেষ্যবত্ পিচ্ছর্শ্বনং কৰ্শ্ব্য মিতি । বিষেযতসু তেষু
 'যুগ্মান্' জাঙ্কযান্ 'শায়যেত্' ; ইহ তু 'অযুগ্মান্'—ইত্যুগ্মান্
 (২১৫ পৃ. ১৪ পং.) । কিঞ্চ ইহোপচারে 'প্রসব্যম্' ইত্যুগ্মান্
 (২১১ পৃ. ১২ পং.); ইত্যাদিসু তু 'প্রদক্ষিণম্' যথা স্যাৎ তথা
 'উপচার:' কৰ্শ্ব্য: ইতি । ৩৪, ৩৫

বৃদ্ধি ও পূৰ্ণ * উপলক্ষে পিড়লোকের অর্চনা কালেও
 পূর্বেকৃত অনুষ্ঠান সমস্ত করিতে হইবে । বিশেষত—অশ্বক্কা
 কার্যে অযুগ্ম জাঙ্কণের ব্যবস্থা আছে †, এখানে যুগ্ম জাঙ্কণ
 ভোজন করা হইবে এবং অশ্বক্কা কার্যে বামাবর্তে চরুপাক
 ব্যবস্থা করা হইয়াছে ‡, এখানে দক্ষিণাবর্তে চরুপাক করিতে
 হইবে । ৩৪, ৩৫

অথ তেষু দ্রব্যান্তিদেয় উচ্যতে ;—

যবেস্তিলার্থঃ । ৩৬ ॥ ৩ ॥

* শরীর-বৃদ্ধি-অনুষ্ঠানে অন্নপ্রাণন প্রকৃতি যে সংকার হয়, তাহাকে
 বৃদ্ধি কহে এবং বাপী কৃপ তড়াংগাদি কার্যকে পূৰ্ণ কহে ।

† ৩১২ পৃষ্ঠাতে একবিংশ শ্লোক দেখ ।

‡ ৩১১ পৃষ্ঠাতে নবম শ্লোক দেখ ।

তিষ্ঠৈ: ব: অর্ঘ: প্রযোজনং ভবেৎ, যবৈ: অপি স এদার্ষ: সিধে-
দিতি । ১৩ ॥ ১ ॥

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयस्य
खण्डस्य व्याख्यानं सामन्मिश्रतं समाप्तम् । १ ॥

তিলের দ্বারা যে যে কার্য বিহিত হইয়াছে, যবের
দ্বারাও তাহা সিদ্ধ হইবে । ৩১ ॥ ৩ ॥

ইতি চতুর্থ অধ্যায়ের তৃতীয় খণ্ডের অন্তিমাদৃ সমাপ্ত ॥ ৩ ॥

अथ पिण्डपितृयज्ञः ।—

अन्वष्टकस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातः । १

‘पिण्डपितृयज्ञः’ पिण्डं शरीरम्, भस्मीभूतं तदुपलक्ष्य यत्
पितृपुरश्चस्वार्चनम्, तदेव कर्म पिण्डपितृयज्ञरत्नमुच्यते । स च
यज्ञोऽनेनैव पुरस्तादुक्तेन अन्वष्टकविहितेन स्थालीपाकेनैव
‘व्याख्यातम्’ । तत्र स्थालीपाकनियमो यथा विहितः, अत्रापि
तद्यैवेत्यतिदेशः । १

অষ্টকক্য কার্যে স্থালীপাকের যে ব্যবস্থা করা হইয়াছে,
পিণ্ডপিভূষজ্ঞেও সেইরূপ হইবে । ১

অমাবাস্যায়াং তচ্ছাভম্ । ২

‘তত্’ পিণ্ডপিড়যজ্ঞঃ কৰ্ম ‘শ্ৰাভম্’—ইত্যাশ্বতে, ‘অমাবাস্যায়াং’ পিণ্ডাদিমরণানন্তরং প্রথমাত্মা মেব বর্ষমধ্যে যস্মাৎ কস্মাচ্ছিব্বা কৰ্তব্যম্ । ২

সেই পিণ্ডপিড়যজ্ঞ শ্রাদ্ধ, পিণ্ডাদি বিয়োগের পরে প্রথম অমাবাস্যাতেই করিবে, না ঘটিলে বর্ষ মধ্যে যে কোন অমাবাস্যাতে করিবে । ২

ইতরদন্বাহার্যম্ মাসীনম্ । ৩

‘ইতরত্’ অপর মপি শ্রাভম্, ‘মাসীনম্’ মাসি মাসি ক্রমেণ সংস্করং যাবত্ ‘অন্বাহার্যম্’ প্রথম মনু প্রথম মিব অ্যবহার্যম্ । ৩

অপর একাদশ অমাবাস্যাতেও একাদশটি শ্রাদ্ধ ঐরূপ করিতে হইবে । ৩

দক্ষিণাম্নৌ হবিষঃ সৎস্করণং ততশ্চৈবাতিপ্রণয়ঃ । ৪, ৫

আহিতান্নৈরিতি । ৪, ৫

আহিতান্নি যজমানগণ এই শ্রাদ্ধীয় হবি, দক্ষিণাগ্নিতে সংস্কৃত করিবে এবং তাহাতেই পূর্বোক্ত অতিপ্রণয় করিবে । ৪, ৫

शालाम्नावनाहिताग्नेः । ६ :

अनाहिताग्नेः 'शालाम्नी' षड्माग्नी एव । ६

अनाहिताग्निं, गृह्याग्निंतेहै उहा सम्पन्न हईवे । ७

एका कर्षुः । ७

नामान्मष्टकवत् कर्षुचयमिति भावः । ७

- एतन्ने अनुष्ठेका कार्येण न्याय कर्षुचय हईवे ना प्रत्यूत एकटीमात्र कर्षु हईवे । ७

तस्या दक्षिणतोऽग्नेः स्थानम् । ८

'तस्याः' कर्षाः । नाम्मष्टकवत् पूर्वत इति भावः । ८

- सेहै कर्षुंर दक्षिणतिके अग्निंर स्थान हईवे; अनुष्ठेकांर न्याय कर्षुंर पूर्व हईवे ना । ८

नाञ्चोत्तमुक्कनिधानं न स्वस्तरो नाञ्चनाभ्यङ्गने न सुरभि न निङ्गवन मुदपात्रान्तो वासस्तु निदध्यात् । ९—१५

'अच' विश्वपितृवग्ने षड्मष्टकवत् 'उत्तमुक्कनिधानं', 'स्वस्तरोः', 'अञ्चनाभ्यङ्गने', 'सुरभि' 'निङ्गवन' च 'न' भवति, ततश्च

‘उदपाचान्तः’ एवासौ यन्नः, ‘तु’ अपि अत्र ‘वासः निदध्यात्’ न
अन्वष्टक्यवत् इयासूचमिति समासा प्रासङ्गिकी कथा । ८—१५

এই পিণ্ডপিড়যজ্ঞে অনুষ্ঠেকোর ন্যায় উন্মুক-নিধান,
স্বস্তর, অঞ্জনাভ্যঞ্জন, স্নরতি-দান ও নিরুবন করিতে হইবে না
সুতরাং ইহা উদপাত্তাস্তই পরিসমাপ্ত হইবে এবং ইহাতে
পিণ্ডে অনুষ্ঠেক্যবৎ সূত্র না দিয়া বস্ত্র দিতে হইবে । ৯—১৫
পিণ্ডপিড়যজ্ঞ সমাপ্ত ।

प्रकृतमनुसरति ।—

माध्या ऊर्ध्वं मष्टम्यां स्थालीपाकः । १६

माघमासीयपौर्णमास्याः परस्तात् क्षणाष्टम्यां दतीयाष्टका
श्राकाष्टकास्या कर्त्तव्या ; तत्र स्थालीपाकः पूर्ववत् पक्तव्यः । १६

মাঘী পূর্ণিয়ার পরে যে কৃষ্ণাষ্টমী, তাহাতেই ‘শাকা-
ষ্টকা’ নামক তৃতীয় অষ্টকা করিবে এবং উহাতেও পূর্ববৎ
ত্রীতিতেই স্থালীপাক পাক করিতে হইবে । ১৬

तस्य जुहुयादष्टकायै स्वाहेति जुहोति स्थाली-
पाकावृतान्यच्छार्कं व्यञ्जनं मन्वाहार्यम् । १७—२०

सर्वं पूर्ववत् ; त्रिमेवतस्मिन् ‘शार्कं’ नाम ‘व्यञ्जनं’ भोजनी-
यकरथम् ‘मन्वाहार्यम्’ भवेदिति श्राकाष्टका । १७ - २०

नेहै स्थानीपाकेर किञ्चिदंश “अर्ककारेण चारा” मन्त्रे होम करिबे ; अपरापर समयत कार्यात स्थानीपाक रीति-
तेहै हरेबे । विशेषत हेहाते शाक.व्यञ्जन आहरण करिबे
हरेबे । ११—२०

इति शाकार्कका समाप्त ।

अथ वपाहोमः ।—

अथ पितृद्वैवत्येषु पशुषु वह वपां जातवेदः पि-
तृभ्य इति वपां जुहुयाद्देवदेवत्येषु जातवेदो वप-
या गच्छ देवानिस्त्रिणाञ्जातेषु तथादेशं यथाष्टकायै
स्वाहेति जुहोति स्थानीपाकाहृतान्यत् । २१—२४

‘अथ’ अष्टकाविधानसम्बन्धरम् । सर्वत्रैव ‘पितृद्वैवत्येषु
पशुषु’ “वह वपाम् (म० ब्रा० २, ६, १८)”—इति मन्त्रेण,—
‘देवदेवत्येषु’ पशुषु “जातवेदो वपया (म० ब्रा० २, ३, १९)”—
इति मन्त्रेण,—‘अनाञ्जातेषु’ यत् संश्लेष्यमानपशौ देवता ‘आ’
सम्यक् न ज्ञाता, तादृशेषु, सन्दिग्धदेवत्येषु बहुद्वैवतेषु वां पशुषु
‘तथादेशं’ तत्र तत्रैव यथा विहितं तथा विहितानुरूपेष्वेव
मन्त्रेण—‘वपां जुहुयात्’ । अनाञ्जातेषु मन्त्रप्रयोगदृष्टान्तं
दर्शयति,—‘वपां’ “अष्टकायै चारा”—इति मन्त्रेण ‘सु-

হ্যতি' 'অষ্টকাকর্মণি' অষ্টকায়মৌচ অষ্টদেবতাভ্যাত্ বিবহ-
মানদেবতাভ্যাহা অনাস্মাতদেবদেবত্বত্বম্ । বপাহীমি 'অন্যত্'
স্বর্ষ 'স্বাস্তীপাকাত্বতা' স্বাস্তীপাকদীত্বৈব স্বর্ষম্ । ২১—২৪

যে কোন স্থলে পিতৃগণের উদ্দেশে পশু-হনন করিবে,
তাদৃশ সর্ষজ্ঞেই “বহ বপাং (ম० ত্রা० ২,৩,১৭)”—এই মন্ত্রে
বপাহোম করিবে । যে কোন স্থলে কোন দেবতার উদ্দেশে
পশু-হনন করিবে, তাদৃশ সর্ষজ্ঞেই “জাতবেদো বপয়া
(ম० ত্রা० ২,৩,১৮)”—এই মন্ত্রে বপাহোম করিবে । যে
স্থানে কর্তব্য কার্যের দেবতা-নির্ণয়ে সন্দেহ আছে, তাদৃশ
স্থলেই বিশেষ মন্ত্র বিহিত হইতেছে, এতাদৃশ স্থলসমূহে
নির্দিষ্ট মন্ত্রেই বপাহোম করিবে; যেমন অষ্টকা কার্যে
“অষ্টকারৈ স্বাহা” মন্ত্রই বপাহোমি ব্যবহৃত হইবে ।
অন্যান্য কার্য সমস্ত স্থালীপাক-নিয়মেই করিবে । ২১—২৪
ইতি বপাহোম বিধি ।

অথ অষ্টদেবতীমং বিধন্তী । —

অথৈ প্রস্নায়মানি গৌলকানাং মধ্যমপর্ষেণ
যাদ্যৎকুসীদ মिति । ২৫

‘অথৈ প্রস্নায়মানি’ অল্প বৃষম্, অথৈ মिति ন স্নাত
ভবন্তি, তৎকৃতম্, বহুশ্চৈ জাতি ইতি যাবত্ । ‘গৌলকানাং’ পশু-

যাগা (?) 'মখমকর্ষেণ' "বল্লুসীদম্ (ম. জা. ২, ২, ১৮)"—
'হতি' মন্মোষ 'স্তুত্বাত' । ২৫

যখন ঋণ বিলক্ষণ জানায়, তখন; অর্থাৎ বহুঋণ হইলে
"৫ কুমীদম্ (ম. জা. ২, ৩, ১৯)"—এই মন্ত্র পাঠ করত
ঋণসংখ্যানুসারে মধ্যম গোলক-পত্র হোম করিবে । ২৫
ইতি ঋণহোম বিধি ।

অযাতী হলাভিযোগ: । ২৬

'অয' অনন্তরম্ । 'অত:' আরম্ভ 'হলাভিযোগ:' হলা-
ভিযোগ উপদিষ্ট্যতে ইতি শ্রীষ: । ২৬

অনন্তর, এই হইতে হলপ্রয়োগ বিধি বলা যাইতেছে । ২৬

পুণ্ড্রেন্দ্রশ্চৈ স্থালীপাংক'শ্রপয়িত্বৈতাভ্যৌ দেবতাভ্যৌ
জুহুয়াদিन्द्रায় মন্ত্রঃ: পর্লন্যায়াশ্চন্যৈ ভগায় । ২৩

স্বহম্ । ২৩

পুণ্ড্র নক্ষত্র দেখিয়া অর্থাৎ কৃষির উপযুক্তকালে কৃষি-
কার্যে প্রবৃত্ত হইয়া প্রথমত স্থালীপাক পাক করিয়া এই
দেবতাগুলিকে আহুতি প্রদান করিবে;—'ইত্যত্র বাহা'

মস্ত্রে দেবরাট্ ইন্দ্রকে*, 'মরুত্যাঃ স্বাহা' মস্ত্রে মরুতগণকে †, 'পর্জন্যায় স্বাহা' মস্ত্রে পর্জন্যদেবকে ‡, 'অশন্যে স্বাহা' মস্ত্রে অশনিদেবতাকে.¶ এবং 'ভগায় স্বাহা' মস্ত্রে ভগদেবতাকে §। ২৭

সীতামাশামরভামনঘাস্ত্ব যজিত । ২৮

সীতাঈনি স্ত্রাবি ক্ৰমিয়ন্মায়ি স পূজয়েত্ । ২৯

সীতা, আশা, অরুড়া ও অনঘার পূজাও করিবে ॥ ২৮

* যিনি বৃজের (মেঘের) সহিত যুদ্ধ করিয়া, বহু অশনি-বিক্ষেপে সেই অশুরের (বলবান্ অলাধারের) দেহ খণ্ড খণ্ড করেন এবং শতীর (কর্ণসমস্তর) পতি ; যাঁহার প্রভাবে ক্রিয়াসমস্ত সম্পন্ন হয় (সর্বত্র বিদ্যমান ঐশ্বরীয় বল বিশেষ) ।

† যে দেবগণ বৃজের সহিত যুদ্ধকালে ইন্দ্রের সহায়তা করেন এবং পরে বৃজদেহ খণ্ড-খণ্ডীকৃত হইলে উহা পৃথিবীতে বেগে পাতল করেন (বায়ু সমূহ) ।

‡ বাহা বেদে বুজাসুর নামেও পরিচিত (মেঘ) ।

¶ বরু। বস্তত মেঘাশ্রিত ভেজমাত্রকে অশনি কহে, যাঁহার প্রকাশমান জ্যোতিকে বিহাং কহা যায় ।

§ ভগশব্দ ঐশ্বর্যবাচক এবং কৃষিই সর্বপ্রকার ঐশ্বর্যের মূল অতএব যে দেবতার অস্থ্যে কৃষি সফল হয়, তাঁহাকেই 'ভগ' দেবতা কহা যায় (সূর্য্য) ।

। সীতা প্রভৃতি চারিটিই কৃষি-বস্ত্র ।

এতা এব দেবতা: সীতায়জ্জ্বলয়জ্জপ্রবপজ্জপ্রলবন-
পর্য্যযণেষু । ১৫

যদা 'সীতায়জ্জ:' সীতায়্যা: লাঙ্গলপত্তেচালনম্; 'জ্জ্বল-
য়জ্জ:' জ্জ্বলে শস্যাদীনাং মর্দনম্, 'প্রবপণম্' শস্যবীজানাং,
'প্রলবনম্' পক্তানাং শস্যানাং ছেদনম্, 'পর্য্যযণম্' জ্ঞানবিশুদ্ধি-
ধান্যাদিশস্যানাং স্বেচ্ছানয়নম্; এত সর্বত্রৈব 'এতা:' পূর্বাঙ্গা:
ইন্দ্রাদয়: 'এব' 'দেবতা:' স্মর্তব্য্যা: । ১৫

যৎকালে লাঙ্গল চালাইবে, যৎকালে খলে মর্দন করিবে,
যৎকালে বীজ বঁপন করিবে, যৎকালে পক্ক শস্য সকল
ছেদন করিবে এবং যৎকালে প্রস্তুত ধান্যাদি গৃহে আনয়ন
করিবে; সকল সময়েই ঐ পূর্বেোক্ত ইন্দ্রাদি দেবতাকে
স্মরণ করিবে । ১৯

ততো স্বেচ্ছাগতেষু শস্যেষু --

শাকুরাজস্বীত্বরেষু যজিত । ৩০

'স্বীত্বরেষু' সুমিষ্টাস্থানেষু 'শাকুরাজস্ব' 'যজিত' তদুচ্চায-
দানেন তীর্ষবেৎ । ৩০

পরে শস্যগুলি গৃহে স্থাপিত হইলে ইন্দুর-গর্ভেও ইন্দুর-
তোষের জন্য কিছু শস্য প্রদান করিবে । ৩০

तद्गन्तव्यम्—

इन्द्राग्न्याः स्थालीपाकस्तस्य जुहुयादेकाष्टका
तपसा तप्यामानेति । ३१, ३२

इन्द्राग्नीदेवतातोषणाय 'स्थालीपाकः' पक्तव्यः । पक्तस्य च
'तस्य' स्थालीपाकस्य अर्थं गृहीत्वा "एकाष्टका तपसा (म०
'त्रा० २, २, २०)"—'इति' मन्त्रेण जुहुयात्" । ३१, ३२

अनन्तर ईश्याग्नी * देवतारं परितोषार्थं श्वालीपाक
पाक करिवे, ए परिपक्व श्वालीपाकेन किञ्चिदंशं लहेत्वा
"एकाष्टका तपसा (म० त्रा० २, ७, २०)"—एहे मज्जे
आहृति अदान करिवे । ७१, ७२

स्थालीपाकाष्टतान्यत् स्थालीपाकावृतान्यत् । ३३ ॥ ४

'अन्यत्' सर्वं यद्व्यानुपदिष्टं तत्, 'स्थालीपाकावृता'
स्थालीपाकरीत्यैव कार्यम्, न तत्र कश्चिदपि विशेष इति भावः ।
दिवत्तं अष्टसमाप्तिसूक्तमिति इत्याभियोगः । ३३ ॥ ४

इति सामवेदीये गीभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयस्य
अष्टस्य व्याख्यानं सामयमित्तं समाप्तम् ॥ ४ ॥
॥ समाप्ते नित्य-नेमित्तिक-प्रकारणे ॥

* इत्येव अर्थात् अष्टसमेव गृह्याग्नी, अर्थात् नदी द्विवा नमस् ।

অপর সমস্তই পূর্বেক্ত দ্বানোপাক সীতিতে সম্পন্ন
করিবে । ৩৩ ॥ ৪

ইতি চতুর্থ অধ্যায়ের চতুর্থখণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত । ৪ । ৪

। নিত্য ও নৈমিত্তিক প্রকরণ ও সমাপ্ত ॥

কাম্যেচ্ছত ভব্ধম্পূর্বেণ শ্বেদী । ১, ২

‘যত জর্ঘম্’ যত কিঞ্চিদ্ব্যম্মাণং তদ্বর্ষ মিব ‘কাম্যেণু’
‘বেদিতব্যম্’ । ‘দক্ষী’ প্রধানাঃ, গৌমিন্দাদ্যঃ পুনরাচারীঃ
বল্লমাথ মপি ক্షিত্ব বিরূপাক্ষজপাদিকম্ ‘পূর্বেণু’ নিত্য-
নৈমিত্তিকৌ ‘য’ স্তীক্ৰুর্বাণি । ১, ২

ইহার পরে যাহা কিছু বলা যাইবে, তৎসমস্তই কাম্য
কর্ম বিষয়ে জানিবা । প্রধান আচার্যগণের মতে বক্ষ্যমাণ
বিরূপাক্ষজপাদি কতিপয় কার্য, পূর্বেক্ত নিত্য নৈমিত্তিক
কার্যেও ব্যবহৃত হইবে † । ১, ২

* কর্ম ত্রিবিধ—নিত্য, নৈমিত্তিক ও কাম্য । যাহা করিতেই হইবে,
না করিলে পাপ, তাহাকে নিত্য কহে । যাহা কোন নিমিত্তানুসারে করিতে
হয় ; না করিলে সেই উচিত নিমিত্ত নির্দোষ হয় না, তাহাই নৈমিত্তিক ।
কোন কামনা সিদ্ধির জন্য যাহা করা যায়, তাহাকেই কাম্য কহে ; কাম
কর্ম করা না করা, ইচ্ছার উপর নির্ভর করে অর্থাৎ কাম্য কর্ম না করিলেও
কোন পাপ হয় না, কতিও নাই ।

† অর্থাৎ কাম্য প্রকরণে বলা হইলেও নিত্য নৈমিত্তিক কার্যকালেও
ব্যবহৃত হইবে ।

अथ सर्वं होमपूर्वकत्वम् ।—

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यस्यौ पाणी प्रतिष्ठाप्येदम्भूमैर्भ-
जामह इति । ३

‘मन्त्रेः पश्चाद्’ ‘भूमौ’ ‘पाणी’ स्वकीयौ ‘न्यस्यौ’ आत्माभि
मुखौ वक्तौ ‘प्रतिष्ठाप्य’ “इदम्भूमिः (म० ब्रा० २, ४, १)”—
‘इति’ मन्त्रं जपेदिति भूमिजपः । ३

अग्निं पश्चात् पूजिते, शीघ्रं हस्तवन्न, आत्माभिमुखं वक्तु
त्वात्वा स्थापितं करत “इदं पूजयेत्तज्जाग्रहे (म० ब्रा० २, ४,
१,)”—एहं मन्त्रं जप करिष्ये । इहाकेहं पूजिजपं कर्ह । ७

वसन्तपराश्रौ धन मिति दिवा । ४

‘राशौ’ भूमिजपं चेत् ‘वसन्तं’ वसुपदान्तं मन्त्रं जपित्
‘दिवा’ अहनि चेत् ‘धनम्’—इत्यन्तं जपेदित्येव । ४

ब्राह्मिकाले एव मन्त्रादि अस्तु ‘वसु’ पद एतयोर्ग करिष्ये
एवमं द्विवसे एतयोर्गकाले उहारं अस्तु पदमिति ‘धनम्’ पठितं
हरेवे । ४

इमंस्तोम मिति त्वचेन परिसमूहेत् । ५

“कत्वान्यत्रिसुखी हस्तौ कस्यान्स्यो सुसंहितौ । प्रदक्षिणं
तथासीनः कुर्वात् परिसमूहनम्” — इति कर्मप्रदीपः । तिस्रणा
मृचा समाहारः ढषः, तेन । एष च ढषः उ० आ० ४, १, ७,
१—२—३ ; म० ब्रा० २, ४, २—३—४ । ५

हेमन्तोराम अङ्गुलि तिनटि मञ्जे परिसमूहन * करिदेव
(एहे मञ्जुद्वय उ० आ० ४, १, १, १—२—३ ; एवञ्च म० ब्रा०
२, ४, २—३—४) । ५

वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धीमानाङ्गाम्येषु च प्रपदस्तपश्च
तेजश्चेति । ६, ७

नित्यनैमित्तिककाम्येषु सर्वत्रैव ‘हीमानां’ ‘पुरस्तात्’
‘वैरूपाक्षः’ “विरूपाक्षोऽसि (म० ब्रा० २, ४, ५)” — इति मन्त्रः
पठितव्यः । ‘काम्येषु’ कर्मसु ‘प्रपदश्च’ “तपश्च तेजश्च (म०
ब्रा० २, ४, ५)” — ‘इति’ प्रपदमन्त्रोऽपि पठितव्यः । ६, ७

नित्य, नैमित्तिक ७ काम्य, — ए त्रिविध कार्योऽहै ये
कोन होम हउक, होमेरं पूर्वे “विरूपाक्षोऽसि (म०
ब्रा० २, ४, ७)” — एहे मञ्जु पाठ करिबे । काम्य कर्म ममन्ते
“तपश्च (म० ब्रा० २, ४, ५)” मञ्जुटि ७ पाठ करिबे । ७, १

• हेमन्तोराम अङ्गुलि तिनटि मञ्जे परिसमूहन * करिदेव ।

अपित्वा प्राणायाम मायम्भार्थमग्नौ वैरूपाय
मारम्भोच्छ्रुतेत् । ८

काशेषु प्रपद्मैरूपायगीर्भयोरेव जयो विहितः । तत्र
प्रपद्मपानन्तरं प्राणायामः कर्तव्यः । “पूरककुम्भकरिचकास्यः
प्राणायामः”—इति सन्ध्यासूत्रोक्त एवापि शान्तः । तत्र पूरक-
कुम्भकयोः प्रपद्मन्मार्थमननं कर्तव्यम्, रिचकारश्चत एव वैरू-
पायमन्त्रं अपेदिति । ८

काश्यां कर्म गमते एतन्न मन्त्रं ७ वैरूपाय मन्त्रं उच्यते
पाठं करिवात्तं वाचसा इहेतेते, तन्मध्ये एतन्न मन्त्रं पाठं
करिवात्तं वाचसा करिवात्तं एव २ ७ एतन्मध्येकाले
पूरकं ७ कुम्भकं एतन्न मन्त्रं अर्धं चिन्ता करिवात्तं रेचकात्-
मात्रे वैरूपाय मन्त्रं अप करिवात्तं । ८

इति शान्त-पूर्वकृत्यं वाचसा ।

अथ भोजननियमः ।—

काश्यां त्रिरात्राभोजनं त्रीणि वा भक्तानि । ९, १०

‘काश्यां’ कर्मसु कर्तव्येषु ‘त्रिरात्राभोजनं’ कर्मादि-
वसत्याव्यवहितेषु पूर्वेषु त्रिषु दिवसेषु भोजनं माध्याह्निकं
नैमं च न कर्तव्यम् । ‘वा’ असमर्थात् तेषु दिवसेषु ‘त्रीणि’
एव ‘भक्तानि’ भोजनानि कर्तव्यानि तथाच तेषु दिवसेषु

ନାଧ୍ୟକ୍ଷିଣ ନୈର୍ଘ୍ୟ ବା ପରୀକ୍ଷଣିକ ମିଳନମ୍ ; ନ ତୁ ସନ୍ଧ୍ୟାନିର୍ଗମ ବାର-
ହମ୍ । ୯, ୧୦

କାନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାର ପୂର୍ବ-ଦିନ ଉତ୍ତମ ସନ୍ଧ୍ୟାକୁ ଓ ନୈଶ
ଉତ୍ତମ ଆହାରହି ତ୍ୟାଗ କରିବେ, ଯଦି ଏକେବାରେ ଉତ୍ତମ ଡୋଜନ
ତ୍ୟାଗ କରିତେ ନା ପାରେ ତ ଅସ୍ତତ ଏକଟା ତ୍ୟାଗ କରିବେ
ଅର୍ଥାତ୍ ଦିବାରାତ୍ରେ ଏକବାରମାତ୍ର ଡୋଜନ କରିବେ । ୯, ୧୦

ନିତ୍ୟପ୍ରୟୁକ୍ତାମାନ୍ତୁ ପ୍ରଥମପ୍ରୟୋଗିନ୍ । ୧୧

କ୍ଷତ୍ରିୟ କାମ ମନିଷ୍ୟକ୍ଷ ଯତ୍ କର୍ମ ଦିବାର ମନିକବାଦଂ ବା
କ୍ରିୟତେ, ତଦୈବ ନିତ୍ୟପ୍ରୟୁକ୍ତ ମିତ୍ସୁକ୍ଷତେ ; ତାହ୍ୟାମାନ୍ତୁ କର୍ମକ୍ଷା
'ପ୍ରଥମପ୍ରୟୋଗିନ୍' ଏବ ପୂର୍ବୀକ୍ତା ମିଳନନିୟମଃ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ, ନ ତୁ
ଦ୍ୱିତୀବାଦିନ୍ । ୧୧

ସେ କାର୍ଯ୍ୟ, କୋନ ଏକଟା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସିଦ୍ଧିର ଜନ୍ୟ ଅନେକ
ବାରହି କରିତେ ହମ୍, ତାହ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଏକବାର ମାତ୍ର ପ୍ରଥମବାର,
ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପୂର୍ବଦିନଉତ୍ତମ ଅଡୋଜନ ବା ଏକ-ଡୋଜନ ବ୍ୟବହା
ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତିବାରହି କାର୍ଯ୍ୟାରମ୍ଭେର ପୂର୍ବ ଦିବସଉତ୍ତମ ଅଡୋଜନ ବା
ଏକ-ଡୋଜନ କରିତେ ହୈବେ ନା । ୧୧

ତଦୈବ ତୁ ଯଜନୀୟପ୍ରୟୋଗିନ୍ । ୧୨

যানি কৰ্মাণি বহুদিনং যাবন্তং প্রতিদিনে যজনীযিতয়া
প্রযুজ্যন্তে, তাহুয়েষু 'যজনীযপ্রযৌগেষু তু' 'ভূপীষ' প্রাতঃস্নান-
দিক মন্ত্যাহার মেব জ্ঞত্বা তত্চযজনং বিধেয়ম্ । ১২

যে সকল কার্য, কয়েক দিবসে সমাপ্য বা দীর্ঘকাল
অনুষ্ঠেয়, তৎসমস্তে প্রতিদিন প্রাতঃস্নানাদিমাাত্র অন্নাহার *
করিয়াই প্রবৃত্ত হইবে । ১২

উপরিষ্টাৎ দৈন্যৎসান্নিপাতিকাম্ । ১৩

'সান্নিপাতিক' নৈমিত্তিক কৰ্ম, 'উপরিষ্টাদৈন্য' নিমিত্ত-
ঘটনাৎ পর মেব তস্য দীক্ষা ইতি বেদিতব্য মिति ভোজন-
নিয়মঃ । ১৩

নিমিত্ত ঘটনার পরেই নৈমিত্তিক কৰ্ম সমূহের দীক্ষা
কর্তব্য; তাহাই তাদৃশ কৰ্মের নির্দিষ্ট কাল; তৎপূর্বে
অভোজন বা একভোজন বা উপবাস (কিঞ্চিস্তোজন) যথাসম্ভব
ব্যবস্থিত হইবে । ১৩

ইতি ভোজন নিয়মঃ ।

* প্রাতঃস্নানাদিমাাত্র অন্নাহারকৈ সেকালে 'উপবাস' কহিত; ইদানীং
উপবাস শব্দে ঘাহা বুঝায়, তদানীং তাহাকে 'অভোজন' বলিত। মহাব
"প্রবক্তনিনী" পত্রিকাতে প্রকাশিত "মহাশুক্রনিপাত্তে কর্তব্যাকর্তব্য
বিচার" দেখ।

अथ ब्रह्मवर्चसकामम् ।

अरख्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत दर्भेष्व्वासीनः प्राक्कूलेषु
ब्रह्मवर्चसकामः । १४.

यः कश्चन 'ब्रह्मवर्चसकामः' स्यात्, स एव 'अरख्ये' गत्वा
'प्राक्कूलेषु दर्भेषु' 'आसीनः' सन् 'प्रपदं' "तपश्च (म. ब्रा. २, ४, ५)" — इति मन्त्रं 'प्रयुञ्जीत' । १४

ये केह ब्रह्मवर्चस कामना करिबे, से अरण्ये गिया
पूर्वाग्र पाठित ऋते वसिया "अपद" मन्त्र (म. ब्रा. २,
४, ५) द्वारा पठित मन्त्र द्वारा साधना करिबे । १४

अथ पुत्रपशुकामकर्म । —

उदक्कूलेषु पुत्रपशुकामः । १५

यः कश्चन पुत्रकामः पशुकामो वा स्यात्, स खलु 'अरख्ये'
गत्वा 'उदक्कूलेषु' उत्तराश्वेषु दर्भेषु आसीनः, त, तत्रैव प्रपद-
मन्त्रं प्रयुञ्जीत । १५

ये केह पुत्र वा पशु कामना करिबे, से अरण्ये गिया
उत्तराग्र ऋते वसिया ए "अपद" मन्त्र द्वारा साधना करिबे । १५

अथ ब्रह्मवर्षस-पुष-पशुकामकर्म ।—

उभयेषुभयकामः । १६

‘उभयकामः’ ब्रह्मसंज्ञोपात्तं ब्रह्मवर्षसं द्वितीयसूचीपात्तं पुषं पशुं च यः कामयेत, स खलु परस्मि गत्वा युगपत् ‘उभयेषु’ प्राक्कृषेत्, तदुपरि पापितेषु उदक्कृषेत् च दग्धेषु आसीनः, त मेव प्रपदं नाम मन्मं प्रयुञ्जीत । १६

प्रथमं सूत्रोक्तं ब्रह्मवर्षस एवः द्वितीयं सूत्रोक्तं पुष ७ पशु, एतच्छ्रुत्वा हे ये केह कामना करिषे, से अरण्ये गिरा पूर्वोक्तं ऋषिं पातिरा तदुपरि उदरात् ऋषिं पातिरा उहाते उपविष्टे हरेरा ‘प्रपद’ ब्रह्म धारा माधना करिषे । १७

अथ पशुस्वस्त्रायनकामकर्म ।—

पशुस्वस्त्रायनकामो व्रीहियवहोमं प्रयुञ्जीत सहस्रबाहुर्गोपत्य इति । १७ .

पशुना पशुवाहितानां गवाहीनां स्वस्त्रायनं कामयेत चेत्, “सहस्रबाहुर्गोपत्यः (म० ब्रा० २,४,७)”—‘इति’ मन्त्रेण ‘व्रीहियवहोमं’ व्रीह्या यवेन च आहुति मन्त्रो ‘प्रयुञ्जीत’ । १७

ये केह श्रीं गृह्णामिह गो-मेवाग्निं अस्त्ययनं कामना करिषे, से “सहस्र बाह (म० ब्रा० २,४,९)”—एहै मन्त्रे धान्य ७ यव होम करिषे । १९

अथ प्रसादकामकर्म ।—

कौतोमतेन महावृक्षफलानि परिजप्य प्रयच्छेत् स-
खात्मनि प्रसाद मिच्छेत्तस्मा एकभूयात्खात्मना-
युग्मानि कुर्यात् । १८, १९

‘यस्य’ कस्य चित् जनस्य शुभवस्य स्त्रिया वा ‘प्रसादम्’
प्रसवताम् ‘इच्छेत्’, ‘तस्यै’ ‘कौतोमतेन’ मन्त्रेण (म० ब्रा० २, ४, ८)
महावृक्षफलानि शुवाकानि आकाशे वा ‘परिजप्य’ ‘प्रयच्छेत्’ ।
तानि च फलानि ‘एकभूयांसि’ एकास्मिन्नेव युच्छे ननुनि
विद्यन्ते चेत्, तर्हि दानात् पूर्वमेव ‘आत्मनः’ आत्मना स्वमेव
‘अयुग्मानि’ विच्छिन्नानि ‘कुर्यात्’ । १८, १९

ये कोन व्यक्तिर अमरता नाटकर हेछा हहेवे, सेहे
व्यक्तिके “कोतोम (म० ब्रा० २, ४, ८)” मन्त्र द्वारा पठित
कतिपय महावृक्ष-फल अर्पण करिबे ; एहे कमठनि उछ
हहेते अन्न एक एकटि करिबे ताजिबे * । १८, १९

अथ पार्श्विकं कर्म ।—

वृक्ष इवेति पश्चर्चः । २०

* अर्थात् महावृक्ष-फल पठे एहने जात्र उवाक हेतामि :

ম० ব্রা० ২,৪,৫—১২, । অধিকৃত্যে বেদিতব্যঃ । ২০

“বৃহৎ ইব (ব্রা० ২,৪,১—১৩)”—ইত্যাদি পঁচটি
শব্দ আছে, তাহার ব্যাখ্যার যথাক্রমে বলা যাইতেছে । ২০

তস্মিন্ প্রথমং পার্থিবং কর্ম । ২১

‘তস্মিন্’ অধিকৃত্যে পশ্চৎ, তেনৈব পশ্চৎসেইন সমুদিতেন ‘প্রথমম্’
একং ‘কর্ম’ ‘পার্থিবং’ ত্রৈতীয়াণ্যর্থং কুর্বাতিতি । ২১

সেই মন্ত্রের পঁচটি শব্দ দ্বারা এই প্রথমত পার্থিব কর্ম
অর্থাৎ ক্ষেত্রাদির উৎসবরতাদি নিষ্কির জন্য একটি ক্রিয়া
কৃত হইবে । ২১

অর্ধমাস মমুক্তা ঽথক্তৌ বা পেয়া মন্যতরং
কালম্ । ২২, ২৩

তচ্চ পার্থিবং কর্ম ‘অর্ধমাস মমুক্তা’ ইব কার্যম্ । অধী-
জনেঽসমর্ষসেইত্ ‘মন্যতরং কালং’ দিবা রাত্নৌ বা একবার মেব
‘পেয়া’ মল্ল-দুগ্ধাদিকং পিবেদিতি । ২২, ২৩

এই পার্থিব কর্ম, অর্ধমাস অটোজন থাকিয়া সম্পন্ন
করিবে । যদি অটোজন না থাকিতে পারে ত এক বেলা-
গাছ পেয়া পান করিতেও পারে । ২২, ২৩

ब्रह्मात्मनं परिपश्येत् । २४ .

‘ब्रह्म’ पेश्यायाम् ‘आत्मानं’ आत्मच्छायां हर्षचाहाविव
‘परिपश्येत्’ तादृशीं नैव तरलां पेश्यां पिबेदिति । २४

ये पेग्नाते शीघ्रं मुखं देधिते पाहेवे, एरूपं उरुन
पेग्नाहे पानं करिवे ।

एतद् ब्रतं मर्षमासव्रतेषु । २५

‘एतत्’ पार्थिवं कर्म ‘व्रतम्’ उच्यते, तच्च ‘मर्षमासव्रतेषु’
गण्यते । तथाच-शुक्लप्रतिपद्यस्यारम्भः पौर्णमास्यां च समाप्तिः
सिद्धा । २५

एहे पार्थिवं कर्म एकं ब्रतविशेषं, हेहा अर्कमान-
ब्रतेर मध्ये गणनीयं । एतावता हेहा शुक्ल प्रतिपदे आरम्भं
हरेया पूर्णिमाते णेयं हरेवे । २५

पौर्णमास्यापरात्रावविदासिनि ऋदे नाभिमात्रं
मवगात्राच्चततण्डुलानृगन्तेष्व्यास्येन जुहुयात् स्वाहे-
तुदके । २६

‘पौर्णमास्यां रात्रौ’ ‘अविदासिनि ऋदे’ निदाचेऽपि बल-
विदासः शोचो न, तादृशीं अत्रायथे ‘नाभिमात्रं मवगात्रं’

‘অচততপ্ণুসান্’ শাস্ত্রে ক্রমা তন্নৈব ‘স্বাধীন’ অধিকৃতানাং
 পশ্যানামৈকেনর্ষা ‘উদকে’ তন্নৈব ‘সুহৃৎসান্’ ; ‘স্বগন্তেষু’ তাঙ্গা
 পশ্যানা সৃচা মন্তেষু . চ ‘স্বাহা—হতি’ স্মৃতিত্বাৎ পার্শ্বিক
 কর্ম । ২৬

পূর্ণিমাং রাত্রে অবিদাসী * জলাশয়ে নাভিমাত্র জলে
 নামিয়া অবগাহনাশ্চে মুখে অক্ষত-তণুল লইয়া, সেই মুখের
 দ্বারা হৈ, সেই পাঁচটি মন্ত্রে, সেই জলে হৈ, এক একটি করিয়া
 পাঁচটি আহুতি প্রদান করিবে এবং ঐ পাঁচ মন্ত্রের প্রত্যেকের
 হৈ শেষে ‘স্বাহা’ শব্দও প্রয়োগ করিবে । ২৬

অথ মোগাদিকামকর্মাণি ।—

অথাপরম্ । ২৭

পশ্যানা মধিকৃতানা সৃচা সমুদিতানাং ব্যবহারেণ প্রথম
 কর্ম পার্শ্বিক নাম উক্তম্ ; ‘অথ’ অনন্তরম্, তাঙ্গা মৈবর্ষা মন্ত-
 মুদিতানাং ব্যবহারেণ ‘অপরম্’ দ্বিতীয় কর্ম আদিত্যোপস্থানা-
 দিকং বসন্তে হতি । ২৭

অধিকৃত পাঁচ মন্ত্রের হৈ দ্বারা প্রথমত পার্শ্বিক কর্ম বলা
 হইয়াছে, অধুনা সেই পাঁচটির প্রত্যেকের ব্যবহারে এক-
 একটা অপর কর্ম বলা যাইতেছে । ২৭

प्रथमयाऽऽदित्य मुपतिष्ठेत भोगकामोऽर्थपति-
चक्षुर्विषये सिद्धत्यर्थः । २८

‘भोगकामः’ पुरुषः, ‘प्रथमया’ “दृष्य इव (म० ब्रा० २, ४, ६)” — इत्यनयंर्था ‘आदित्य मुपतिष्ठेत’ । ज्ञोपतिष्ठेत ? इत्याह, — ‘अर्थपतिचक्षुर्विषये’ यतोऽर्थपतेः अर्थं कामयते, तस्यैव चक्षुर्गोचरे प्रदेशे । तथाच ‘अर्थः’ प्रयोजनं ‘सिद्धयति’ । ३८

ये केह भोग प्राप्तिना करिबे, ते “वृक्ष इव (म० ब्रा० २, ४, ६)” मन्त्रे सूर्योपस्थान करिबे । ये ज्ञाने तेहै प्रयोजन सिद्ध हईवार् मन्त्रावना, तादृश ज्ञानेहै एहै अनुष्ठान अनुष्ठित हईबे, ताहै हईलेहै प्रयोजन सिद्ध हईबे । ३८

द्वितीययाऽऽदित्ये परिविध्यमाणेष्वक्षततण्डुलान्
बुहुयाद् बृहत्पत्रस्रस्त्रायनकामः । २९

पत्रं वाहनम्, बृहत्पत्रं इत्याम्नादि । ‘बृहत्पत्रस्रस्त्रायनकामः’ पुरुषः, ‘द्वितीयया’ “ऋतं सत्ये (म० ब्रा० २, ४, १०)” — इत्यनयंर्था ‘आदित्ये परिविध्यमाणेषु’ ‘अक्षततण्डुलान्’ ‘बुहुयात्’ । “वाताद्यैर्मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः । भालाभा व्योम्नि दृश्यन्ते परिविध्यसु सः स्मृतः ।” — इति ।

बृहत् वाहनं मन्त्रेण अर्थात् इत्थी यन्त्रादिसु अक्षतान्त्र कागनाम् “ऋतं सत्ये (म० ब्रा० २, ४, १०)” — एहै द्वितीय

মস্ত্রে অক্ষত তণ্ডুল হবন করিবে । যে সময়ে সূর্য্যমণ্ডলে পরিবেশ উপস্থিত হয়, সেই সময়ে ইহা অনুষ্ঠিত হইবে । ২৯

তৃতীয়যা চন্দ্রমসি তিলতণ্ডুলান্ শুক্রপশু-
স্বস্বায়নকাম: । ৩০

শুক্রপশু গোমিষাদয়ঃ, তৎস্বস্বায়নকাম: পুংসঃ, 'তৃতী-
যযা' "অভিভাগোঃসি (ম. ব্রা. ২,৪,১১)" — ইত্যনয়র্ষা
'চন্দ্রমসি' পরিবিশ্বমাণে एव কালে 'তিলতণ্ডুলান্' শুক্রাদি-
ল্যেব । ৩০

শুক্র পশুর অর্থাৎ গো-মেঘাদির স্বভায়ন কামনায়
"অভিভাগোঃসি (ম. ব্রা. ২,৪,১১)" — এই তৃতীয় মস্ত্রে
কতকগুলি তিলতণ্ডুল হোম করিবে । যে সময়ে চন্দ্রমণ্ডলে
পরিবেশ উপস্থিত হয়, সেই সময়ে অনুষ্ঠিত হইবে । ৩০

চতুর্থ্যাংদিত্ব সুপস্বাযার্থান্ প্রপদ্যেত স্বস্বায়-
বানাগচ্ছতি । ৩১

'চতুর্থ্যাং' "কীয় হব (ম. ব্রা. ২,৪,১২)" — ইত্যনয়র্ষা
'আদিত্ব সুপস্বায' 'অর্থাৎ' অমিলস্ব 'প্রপদ্যেত' বাবা কুবীর্ন,
তেন স্ব: 'স্বস্বায়বান্' সন্ 'আগচ্ছতি' ঘটানিতি । ৩১

“कोश इव (म० ब्रा० २,४, १२)”—एह मन्त्रे सूर्योप-
हान करिष्या अर्थ लक्ष्य करत यात्रा करिने अर्थ नाड करिष्या
निर्विघ्ने अत्यागठ इहेवे । ७१

पञ्चम्यादित्य मुपस्थाय गृहान् प्रपद्येत स्वस्ति
गृहानागच्छति स्वस्तिगृहानागच्छति । ३२ ॥ ५ ॥

‘पञ्चम्या’ “आकाशस्यैव (म० ब्रा० २,४, १३)”—इत्य-
नयसा ‘आदित्य मुपस्थाय’ ‘गृहान्’ अभिप्रायं ‘प्रपद्येत’ यात्रां
कुरीत, तेन सः प्रवासात् प्रतिचक्षितः ‘स्वस्ति’ यथा स्वात्तया
‘आगच्छति’ प्रत्यायाति । द्विर्वचनं खण्डसमाप्तिद्योतना-
र्थम् । ३२ ॥ ५ ॥

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमखण्डस्य
व्याख्यानं सामन्निजतं समाप्तम् । ४ । ५ ॥

“आकाशस्यैव (म० ब्रा० २,४, १७)”—एह पक्रम मन्त्रे
सूर्योपहान करिष्या अ-गृह लक्ष्य करत अतियात्रा करिने
निर्विघ्ने गृहे आगिष्या.पहं हिवे । ७२ । ५ ॥

इति चतुर्थ अध्यायैर पक्रम खण्डेन अनुवाद समाप्त ।

अथाकालसत्य, पापरोगाभ्या मात्मदेहरचाकामकर्म ।—

भूरित्यनकाममारं नित्यं प्रयुञ्जीत, न पापहीना-
न्नाभिचारात्प्रययम् । १

“भूः (म० ब्रा० २, ४, १४)”—‘इति’ अनकाममारं,
इच्छामरणसाधनं मन्त्रं ‘नित्यं’ सततं मेव, प्रतिदिनं वा
‘प्रयुञ्जीत’ । तेन ‘न’ ‘पापरोगात्’ कुष्ठादितः, ‘न’ च ‘अभि-
चारात्’ अत्रुक्षतात् ‘भयम्’ स्यात् । १

याशारा विनाकष्टे यथाकाले श्रुत्वा कामना करिषे,
ताशारा “भूः (म० ब्रा० २, ४, १४)”—मन्त्रोऽस्य सततं जप
करिषे ; एते मन्त्रेण प्रभावे शत्रुकृत मारणादि हृतेते उग्र
थाके ना एवः कूर्थादि पापरोग हृतेते उ उग्र ह्य ना । १

अथ दारिद्र्यनाशकामकर्म ।—

अलक्ष्मीनिर्णोदो यजनीयप्रयोगो भूर्धोधीम इत्ये-
कैकया । २

“भूर्धोधीमि (म० ब्रा० २, ५, १—८)”—‘इति’ अष्टर्षस्य
सूक्तस्य ‘एकैकया’ ऋचा एकैका आहुतिर्हीतव्या । अथ मेव
पूर्वोक्तो यजनीयप्रयोगः—इत्युच्यते । एतस्य हि कर्मणः प्रभा-
वात् ‘अलक्ष्मीनिर्णोदः’ दारिद्र्यनाशः भवेदिति । २

“মুদ্রোঁধীমে (ম० ভ্রা० ২, ৫, ১—৮)”—এই অর্কট
 সূক্তের এক একটি মন্ত্রে এক একটি আহুতি প্রদত্ত হইবে।
 ইহা যজনীয় প্রয়োগের মধ্যে গণ্য। এই ক্রমার ফলে দারিদ্র্য
 দূর হয় ॥ ২

যা তিরস্বীতি সসমী বামদেবর্ষী মহাব্যাহতয়ঃ
 প্রজাপত ইত্যুচুময়া । ৩—৬

ইহ যজনীয় প্রয়োগে যা ‘সসমী’ আহুতিঃ, সা মন্ত্রপাঠ-
 ক্রমাৎ “অপিহি (ম० ব্রা० ২, ৫, ৩)”—ইত্যনয়া প্রাসা’ পরং ন
 তসামীষ্টা ; অপি তস্যাঃ স্থানি “যা তিরস্বী (?)”—ইত্যেধা
 প্রযোক্তব্য। কিন্তু ; ততো ‘বামদেবর্ষীঃ’ (ভ० আ० ১, ১, ১২,
 ১)—‘মহাব্যাহতয়ঃ,’ চ জমব্যঃ ; ততঃ “প্রজাপতে (ম० ব্রা०
 ২, ৫, ৮)”—ইত্যনয়া অষ্টম্যা ঋচা অষ্টমী আহুতির্হীত-
 য়িতি । ৩—৬

এই যজনীয় প্রয়োগে যে আটটি আহুতি হইবে, তন্মধ্যে
 সপ্তম ঋকে সপ্তম আহুতি’না হইয়া “যা তিরস্বী (?)” মন্ত্রে
 ঐ সপ্তম আহুতি হইবে এবং তৎপরে বাগদেব্য (উ० আ०
 ১, ১, ১২, ১) ঋকত্রয়ের ও তৎপরে মহাব্যাহুতিগুলির পাঠ
 করিতে হইবে, ইহার পশ্চাৎ “প্রজাপতে (ম० ভ্রা० ২, ৫,
 ৮)”—এই অর্কট মন্ত্রে অষ্ট আহুতি প্রদত্ত হইবে। ৩—৬

अथ यशस्वामकर्म ।—

यशोऽहं भवामोति यशस्वाम आदित्य सुपति-
ष्ठेत पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्नेषु प्रातरह्नस्येति सन्ना-
मयन् । ७

‘यशस्वामः’ पुष्यः, “यशोऽहं (म० ब्रा० २, ५, ९)”—
‘इति’ पञ्चमं चतुर्थं पठन्, तत्र च द्वितीये मन्त्रे पठितं ‘प्रात-
रह्नस्येति’ पदं ‘सन्नामयन्’ यथाकालं मध्यन्दिनस्येति अपराह्न-
स्येति च परिवर्तयन्, ‘पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्नेषु’ त्रिष्वेव
कालेषु ‘आदित्य सुपतिष्ठेत’ । ७

यशस्वाम कर्मना करिबे, ताहारा “यशोऽहं (म०
ब्रा० २, ५, ९—१०)”—एहै पञ्चमं सूक्तेर पञ्च मन्त्रे षोडशः,
मध्याह्नं ७ मासः तिनकालेहै त्रयोपशान करिबे । ए
सूक्तेर तृतीय मन्त्रेर मधागत ‘प्रातरह्नस्य’ एहै पाठिते यथा-
काले परिवर्तन करिबे अर्थात् मधाह्नकाले तत्रहाने “मध्या-
ह्निनस्य” ७ मासः ‘अपराह्नस्य’ बलिबे । ७

अथ स्वस्त्रायनकामकर्म ।—

सन्धिवेद्ययोरुपस्थानस्य स्वस्त्रायनमादित्यनावमिति । ८

‘सन्धिवेद्ययोः’ उभयोरिव “आदित्यनावम् (म० ब्रा० २, ५,
१४)”—‘इति’ मन्त्रं पठन् ‘उपस्थानं’ कर्तव्यम् । तथाच
‘स्वस्त्रायनं’ सिद्धेत् । ८

প্রাতঃ ও সায়াং উভয় সন্ধিবিন্দুতেই “আচিত্যানাং (ম. ব্রা. ২.৫.১৪)” মন্ত্রে উপস্থান করিবে। ইহাতে সন্তোষন হইবে ॥ ৮

উদ্যন্তং ত্বাদিত্যানুদিত্যাংস মিতি পূর্বাঙ্কে প্রতি-
তিষ্ঠন্তং ত্বাদিত্যানুপ্রতিতিষ্ঠাস মিত্যপরাঙ্কে । ৯, ১০

তত্র, পূর্বাঙ্কে “উদ্যন্তম্ (ম. ব্রা. ২.৫.১৫)”—‘ইতি’
যজুঃ প্রযোক্তব্যম্। ‘অপরাঙ্কে’ च “প্রতিতিষ্ঠন্তম্ (ম. ব্রা. ২.৫.১৬)”—‘ইতি’ च যজুঃ প্রযোক্তব্যম্। ৯, ১০

এই উপস্থানকালে, বিশেষত প্রাতঃসন্ধিকালে “উদ্যন্তং
(ম. ব্রা. ২.৫.১৫)” মন্ত্রও এবং সায়াং-সন্ধিকালে “প্রতি-
তিষ্ঠন্তং (ম. ব্রা. ২.৫.১৬)” মন্ত্রও ব্যবহৃত হইবে। ৯, ১০

অথ আচিত্যতকামকর্ম ।—

আচিত্যতকামোঽর্ধমাংসব্রতঃ । ১১

‘আচিত্যতকামঃ’ পুংলিঙ্গ, ‘অর্ধমাংসব্রতঃ’ স্ত্রীলিঙ্গ । ১১

যে কেহ শত আচিত কামনা করিবে, সে অর্ধমাংস-ব্রত
সমুষ্ঠান করিবে। ১১

পৰ্বমাসমতাসুধানম্ভাৱং বিধন্তে,—

তামিষ্মাদৌ ব্রীহিকাংসৌদনং ব্রাহ্মণান্ মৌজ-
বিত্বা তস্য কথানপরাসু সন্ধিবেলাসু প্রত্যগ্ যামা-
ল্লিঙ্কম্ৰ্ণ চতুৰ্থয়েঃস্মি মুপসমাধায়াদিত্য মমিসুখো
জুহুয়ান্নস্বাথ স্বাহা মম্বায় স্বাহেতি । ১২

‘তামিষ্মাদৌ’ স্তম্ভপ্রতিপদি সন্ধিবেলায়াং ‘ব্রীহিকাংসৌ-
দনং’ পরিকা, তেন চ ‘ব্রাহ্মণান্ মৌজবিত্বা’ ‘অপরাহু’ দ্বিতীয়া-
দিষু ‘সন্ধিবেলাহু’ ‘তস্য’ ব্রীহিকাংসস্য ‘অচান্’ “মম্বায়
স্বাহা, মম্বায় স্বাহা (ম० জা० ২, ৫, ১৩ ; ১৮)”—ইতি
মন্ত্রদ্বয়েন জুহুয়াৎ । কুৰ্ব প্রদেশে ? ‘প্রত্যগ্ যামাৎ লিঙ্কম্ৰ্ণ
চতুৰ্থয়ে’ । কথম্ ? তত্র চতুৰ্থয়ে ‘স্মি মুপসমাধায়,
আদিত্য মমিসুখঃ’ সন্ । ১২

কৃষ্ণ পক্ষের ঐতিপৎ তিথিতে সন্ধিবেলায় কাংশ পন্নি-
মিত্ত তণ্ডুল পাক করিয়া তাহাতে কতকগুলি ব্রাহ্মণ ভোজন
করাইবে । তদনন্তর অমাবস্যা পৰ্ব্যন্ত ঐতি সন্ধিবেলাতে
প্রাণের বাহিরে পশ্চিম দিকে চতুৰ্থথে অগ্নি জালিয়া
তাহাতে ‘ভলায়’ ও ‘ভল্লায়’ এই মন্ত্রদ্বয়ে (ম० জা० ২, ৫,
১৭ ; ১৮) আমিত্যাতিমুখ হইয়া ঐ তণ্ডুলের কণাগুলি
হোম করিবে । ১২

এতথৈবাহুতাপরী তামিষ্মী । ১২

‘एतवा एव चाहता’ पूर्वाहता एव. रीत्या ‘अपरी’ ही
‘तामिनी’ ज्ञापयन्ती अवहर्तन्ती । तदेवं त्रिभिः ज्ञापयन्तीः
एवोर्ध्वमासगतः संन्यास्यं इति । १२ .

एहे (पूर्वोक्त) त्रीतिष्ठेहे आरंभ कृष्णपक्षेण अनु-
ष्ठान करिषे । एतावता कृष्णपक्षेण एहे अहर्मान व्रतनि-
सम्पन्न ह्येवे । १७

तामिन्नान्तरेषु ब्रह्मचारीत्यादासमापनादासमापनात् १४

‘तामिन्नान्तरेषु’ ज्ञापयन्मध्येष्वहोरात्रेषु व्रती पुनः
‘आसमापनात्’ व्रतसमामिं यावत् ‘ब्रह्मचारीत्यात्’ । १४ । ६ ।
इति सामवेदीये गोभिलस्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके षष्ठखण्डस्य
व्याख्यानं सामग्रमिदं समाप्तम् ॥ ४ । ६ ॥

ये कृष्णपक्षेण एहे अहर्मान व्रत अनुष्ठान करा
याह्ये, ताहाते व्रत-समाप्तिं पर्याप्त व्रतीके ब्रह्मचर्याव-
लम्बन करिषे । १४ ॥ ७ ॥

इति चतुर्थ अध्यायस्य षष्ठं खण्डं अनुवाद समाप्तम् ॥ ४ । ७ ॥

अथ वासुनिर्वाणकम् ।—

अवसानं जीषयेत् । १

‘অবসানং’ বিরামসম্বন্ধং অক্ষবাস্তুমিরবেষ্টিতং বক্ষমাণ-
সম্বন্ধং মূলস্বৰ্গং ‘জীষয়েত’ বেবেত বাসায়েতি । ১

অন্যান্য বাটী হইতে দূরে, বাসবাটী নির্মাণের উপযোগী
প্রশস্ত ভূখণ্ড গ্রহণ করিবে । ১

সমং লোমশ মবিভ্রংশি প্রাচ্য-উদীচ্যো বা যত্রাপ:
প্রবর্তেরন্নচীরিষ্যোঃকণ্টকা অকটুকা যত্রৌষধয়: স্যু:২

তত্র অবসানং ‘সমং’ সমতলং স্যাৎ । তত্র ‘লোমশং’
ঘাসবিষিষ্টং স্যাৎ । তত্র ‘মবিভ্রংশি’ বিভ্রংশীঃধঃপতনং
ন যত্র সম্ভাব্যতে তাড়য়ং স্যাৎ । ‘যত্র’ ‘প্রাচ্য: উদীচ্য: বা’
‘আপ:’ নদ্যাदिका: ‘প্রবর্তেরন্’ বিষেরন্ । ‘যত্র’ য
সমীপে एव ‘অচীরিষ্য:’ ‘অকণ্টকা:’ ‘অকটুকা:’ ‘ঔষধয়:’
‘স্যু:’ । ২

সেই ভূখণ্ডটুকু সমতল হইবে ঘাসে আচ্ছন্ন থাকিবে,
পুষ্করিণী-পূর্তিজন প্রভৃতি হঠাৎ অধঃপতনের কারণ-শূন্য
হইবে, সেই স্থানের নিকটে পূর্বে বা উত্তরে বৃহৎ জলাশয়
থাকিবে এবং যে স্থানের সমীপে ক্ষীরী, কণ্ঠকী ও কটু
ঔষধি বৃক্ষ না থাকিবে *, এইরূপ স্থান বাসার্থ মনোনীত
করিবে । ২

* ইহার তাৎপর্য এখনও বুঝিতে পারিলাম না ।

गौरपाएशु ब्राह्मणस्य लोहितपाएशु क्षत्रियस्य
वृषपाएशु वैश्यस्य । ३—५

पांशुको रेषवः । एवं पांशुपरीक्षां प्रकृत्य तत्र ब्राह्मणादयो
वासुनिर्माणं कारयेयुरिति भावः । ३—५

ये ज्ञानेन रेणुर वर्ण, गौर, ब्राह्मणगण ताहाई मना-
नीरु करिबे, क्षत्रियगणेर जन्य लोहित-रेणु ज्ञानहे उप-
सूक्त एवः वैशागण कुश-रेणु ज्ञानहे वाग करिबे । ७—८

स्थिराघात मेकवर्णं मशुष्कं मनुषरं ममरुपरि-
हितं मक्लिन्नम् । ६

‘स्थिराघातं’ स्रव्याघातेनेव यन्नावटीभवेत् तत् । ‘एक-
वर्णं’ क्वचित् कृष्णं क्वचिन्नौर मेवं बहुवर्णत्वं न दृश्यते यत्र,
तादृशम् । ‘मशुष्कं’ यत्रोत्पद्यमाना ओषधयो न शुष्काः स्युः,
तथाविधम् । ‘मनुषरं’ यत्रोत्तं वीजं प्ररोहेदेव, तादृशम् ।
‘ममरुपरिहितम्’ मरुभूमिभिः अवेष्टितम् । ‘मक्लिन्नम्’
क्लिन्नं सजसम्, तद्विपरीतम् । एवम् अवसानं जीवयेती-
त्येव । ६

ये ज्ञाने जानान्य आघातेहे धनिया ना याग, ये ज्ञानेन
नानाभागे नाना वर्ण देखा ना याग, ये ज्ञाने कौन पुष्प-
रुक्तादि रोपण करिले शुकाईया ना याग, ये ज्ञाने

अग्नादि अग्निवारं, अक्षि-धाके, वाहार धारं चूर्णिकेहे
 नरुक्ष्मि ना धाके, एवं ये हानं अना ना हन,—अग्नि-
 क्ष्मिहे वासहानेन अनं मनोनी उ कश्चित् । ७

दर्भसम्भितं ब्रह्मवर्चसकामस्य बृहत्तृचैर्बलका-
 मस्य मृदुत्वैः पशुनामस्य । ७—६

‘ब्रह्मवर्चसकामस्य’ ब्रह्मवचस्य ‘दर्भसम्भितं’ कुशावहुलं
 स्थानं स्यात्, तथाच देवं पित्रं वा कर्म कर्तुं कुशाहरवाच
 स्त्रियो न भवेत् । ‘बलकामस्य’ अचिवस्य ‘बृहत्तृचैः’ आकीर्णं
 स्थानं सुचितम्, तथाचाग्नादीनां भोजनं सुखमं स्यात् । ‘पशु-
 क.रुस्य’ वैश्वस्य मृदुत्वैः परिव्याप्तं स्थानं वासयोग्यम्, तथाच
 पशुचारणं सुकरं भवेदिति । ७—६

ये हाने कृशां समधिकं अग्नाय, तांही ब्राह्मणेन वासो-
 पदेवांगी, ये हाने अग्नादिनां धाद्योपयुक्तं बृहत् तृणादि
 बहूपनिर्माणे पाञ्चया याय, तांही कक्षिणेर उपयुक्तं एवं
 ये हानसकलं कोमलं तृणे. सम्राह्न—चारणं क्ष्मिणं अनं
 चिञ्चितं हहेते हन ना, तं समस्तं वैश्वदेन वासक्ष्मिणं
 उपयुक्तं । ७—७

शाहासम्भितं मण्डलद्वीपसम्भितं वा यन्न वा
 प्रव्याः स्वयं खाताः सर्वतोऽभिमुखाः स्युः । १०

যাদ্য দৃষ্টব্য সূচ্যে, তদ্বিন্মিতম্, বস্তুশ্চৈব নিম্নার্ধঃ ।
 মধ্যস্থং বস্তুম্ সূচ্যে, মধ্যস্থতং ক্রমাদ্ভিত্তী নিম্নং যত্র, তদৃ দ্বীপ
 সূচ্যে । তদ্যত্র দ্বীপ মিব মধ্যস্থং বস্তুম্ মপি জ্ঞানং ন
 দ্বীপাবহম্ । অপি 'বা' 'যত্র' স্থানে 'স্বয়ং খাতাঃ' অল্পত্রিমা:
 'সর্বতীঃ' 'স্বয়ং' 'গম্ভীঃ' 'স্বয়ং' তৎ অবস্তুরস্বয়ং মধ্যস্থ-
 বস্তুম্ মপি বাসার্দ মিত্তি । ১০

বাস্তুবাটী নির্মাণের স্থানটী দীর্ঘ-প্রস্থে সমান হউক বা
 নাই হউক, চতুর্কোণ হইলেই ভাল হয় ; গোল স্থান হইলেও
 ক্ষতি নাই কিন্তু তাহার মধ্যভাগ ক্রমোচ্চ হওয়া চাই ; যদি
 তাদৃশ স্থানও না পাওয়া যায় ত ত্রিকোণ, বহুকোণ, অসম-
 কোণ, প্রভৃতি স্থানও বাটীর অন্য মনোনীত করিতে
 পারে ;—যদি তাদৃশ স্থানের সর্বদিকে অকৃত্রিম কোন
 খাত থাকে । ১০

অনুদ্বারস্বয়ং । ১১

'অনুদ্বারস্বয়ং' ম্হই মনুষ্যাঙ্গিপ্রবেশায় বায়ুপ্রবেশায় বা যাবন্তি
 দ্বারাষি স্বয়ং, তেভ্যং সর্বত্র মিব সমসুত্রপাতানুজ্ঞানানি দ্বারাষি
 বস, তাহ্ময়ং ম্হই কুব্ধীতিস্বয়ং । স্যাম নিম্নগুব্ধীতি অপ্রস-
 ত্তস্বয়ং নিবেদ্যাপ্রত্নী : । ১১

গৃহে মনুষ্যাঙ্গি প্রবেশার্থ হউক বা বায়ু প্রবেশার্থ
 হউক যত গুলি দ্বার থাকিবে, সেই দ্বারগুলির সমসুত্রপাতে
 তৎসদৃশ অপর দ্বারও থাকিবে । ১১

তদ্বাসানং প্রাগ্দ্বারং যমস্কামো বলকামঃ কুবী-
 তোদগ্দ্বারং পুত্রপশুকামো দক্ষিণাদ্বারং সর্বকামো ন
 প্রত্যগ্দ্বারং কুবীত । ১২

‘তত্র’ তাড়ম্ স্থানে ‘যমস্কামঃ’ ‘বলকামঃ’ পুত্রঃ ‘প্রাম্ দ্বা-
 রম্’ ‘শ্রবসানং’ বাসগৃহং ‘কুবীত’ । পুত্রকামঃ পশুকামश्চ পুত্রঃ
 ‘উদগ্দ্বারম্’ শ্রবসানং কুবীত । ‘সর্বকামঃ’ পুত্রঃ ‘দক্ষিণা-
 দ্বারম্’ শ্রবসানং কুবীত । ‘প্রত্যগ্দ্বারং’ পশ্চিমদ্বার শ্রবসানং ন
 কোঽপি কুবীত্বেতি । ১২

ঐরূপ স্থানে বাসগৃহ নির্মাণ করিবে । তন্মধ্যে যিনি
 বিশেষতঃ যশ ও বল কামনা করেন, তিনি বাড়ীখানি পূর্ব-
 দ্বার করিবেন ; যিনি বিশেষতঃ পুত্র ও পশু কামনা করেন,
 তিনি উত্তরদ্বারী বাস করিবেন ; যাহার কোন বিশেষ কামনা
 নাই অথচ সর্বকামনাই আছে, তিনি দক্ষিণদ্বারী ভিটেই
 করিবেন ; কিন্তু সাবধান ! কেহই যেন পশ্চিমদ্বারী বাসবাটী
 নির্মাণ না করেন । ১২

গৃহদ্বারং যথা ন সংলোকি স্মাত্ । ১৩

তস্মা কুবীত্বেতি । ১৩

বাটীর মধ্যে গৃহগুলির দ্বারগুলি ঐরূপভাবে থাকিবে,
 যাহাতে গৃহমধ্যস্থিত মনুষ্যাদি বহির্দ্বার পথে বাহির হইতে
 দেখা না যায় । ১৩

वर्जयेत् पूर्वतोऽश्वत्वं ब्रह्मं दक्षिणतस्तथा । न्य-
ग्रोध मपराद् देशादुत्तराच्चाप्युदुम्बरम् ॥ अश्वत्वा-
दग्निभयं विद्यात् ब्रह्माद् ब्रूयात् प्रमायुकान् । न्यग्रो-
धाच्छस्त्रसम्पीडा मन्त्रगामय मुदुम्बरात् ॥ आदि-
त्यदेवतोऽश्वत्थः ब्रह्मो यमदेवतः । न्यग्रोधो वारुणो
वृक्षः प्राजापत्य उदुम्बरः ॥ १४

अश्वत्थः—वसुदत्तः, स च आदित्यदेवतः, तं पूर्वतः स्वावा-
सस्य, वर्जयेत् ; पूर्वतः स्थितात् अश्वत्थात् अग्निभयं विद्यात् ।
ब्रह्मः—पर्कटो, स च यमदेवतः, तं दक्षिणतः स्वावासस्य,
वर्जयेत् ; दक्षिणतः स्थितात् ब्रह्मात् प्रमायुकान् ऋषितायुक्तान्
अस्यायुषः स्युस्तत्र वासिन इति ब्रूयात् । न्यग्रोधः—वटः, स
च वृक्षः 'वारुणः' वरुणदेवतः, तम् अपराद्देशात्पश्चिमात् प्रदे-
शात् स्वावासस्य, वर्जयेत् ; पश्चिमस्थितात् न्यग्रोधान् अश्व-
सम्पीडा भवेत् । उदुम्बरः—वज्रवृक्षः, स च प्राजापत्यः प्रजा-
पतिदेवतः, तम् उत्तरात् स्वावासस्य वर्जयेत् ; उत्तरस्थितात्
उदुम्बरात् मन्त्रगामय मन्त्रिरीर्ण भवेदेवेति । १४

अश्वत्थवृक्षेर देवता आदित्या, वारुणवृक्षेर पूर्वांशे अश्वत्थ
वृक्षे राशिवे ना, पूर्वे अश्वत्थे धाकिले अग्निभयं ह्य । पाकूड
गाह्वेर देवता यम, वृक्षेर दक्षिणांशे उहा धाकिले आयु
ह्यस्य ह्य । वटवृक्षेर देवता वरुण, गृह्वेर पाश्चिमांशे उहा

धाकिले शज्जाघातेर आशङ्का धाके । डूमुर गाहेर देवता
 प्रजापति, वामडूमिर उतरांशे उहा धाकिले चक्रुरोग
 जग्निगाथाके । १४

‘तानस्वस्थानस्थान् कुर्वीतैताश्चैव देवता अभियजेत १५

‘तान्’ अश्वत्थादीन् पूर्वादित्त्वस्त्रितान् ‘अस्वस्थानस्थान्’
 स्वस्थानेभ्य उत्याप्यान्यत्राभिलषितस्थानेषु संस्त्रितान् ‘कुर्वीत’ ;
 अपि ‘च’ तत्तदुत्थानकाले ‘एताः देवताः’ तत्तदृचदेवताः
 ‘एव’ ‘अभियजेत’ होमादिभिरर्चयेत् । १५

अनुपयुक्त स्थाने मयुं पर अश्वत्थादि वृक्ष, डूमिगा उपयुक्त
 स्थाने वगैहिवे एवं मेहै ममये मेहै मेहै वृक्षेन मेहै
 मेहै देवता, होमादिर द्वारा अर्चनीय हईवेन । १६

तत्र वास्तुयागः । —

मध्येऽग्निं मुपसमाधाय कृष्णया गवा यजेता-
 जेन वा श्वेतेन सपायसाभ्यां पापसेन वा । १६—१८

‘मध्ये’ वास्तुभवनस्य, ‘अग्निम्’ ‘उपसमाधाय’ पूर्वीक्तवि-
 धिना प्रज्वाल्य ‘कृष्णया गवा’ कृष्णायाः गोः मांसादिना ‘यजेत’
 —इति प्रथमः कल्पः । ‘श्वेतेन यजेत वा’ यजेतेति द्वितीयः ।
 ‘सपायसाभ्याम्’ गोऽजाभ्याम्, पायसेन च गोऽजयोरन्यतरस्य
 चेति तृतीयः । ‘पायसेन’ पायसमात्रेणैव ‘वा’ इत्यधमः
 कल्पः । १६—१८

বাস্তুভূমির মধ্যে অগ্নি স্থালিনী কৃষ্ণবর্ণা গাভীর মাংসাদির দ্বারা যাগ করিবে, খেত ছাগের মাংসাদির দ্বারাও এ যাগ হইতে পারে, কৃষ্ণ-গোমাংস বা খেত-ছাগমাংসের সহিত যদি পায়স হয় ত যাগ আরও ভাল হয়, অতঃপর পক্ষে পায়সের দ্বারা এই যাগ সম্পন্ন করিতে পারে। ১৬—১৯

বসা মাংসং মাংসং পায়স মिति সংযুযাষ্টম্ভীতং
গৃহীত্বা লুপ্তয়াহ্নাস্তীষ্যত ইতি প্রথমা বামদেব্যা
মহাব্যাহৃতয়ঃ প্রজাপত্যতুগতমা। ২০-২৪

‘ইতি’ ইমানি বসাদীনি ত্বারি ‘সংযুয’ সম্যক্ মিশ্রী-
ক্স মিশ্রিতং তৎ ‘অষ্টম্ভীতং’ চতুর্ভীত মিব গৃহীত্বা ‘লুপ্ত-
য়াৎ’। তত্র “বাস্তীষ্যতে (ম০ ব্রা০ ২,৬,১)” — ‘ইতি’ মন্ত্রেণ
‘প্রথমা’ আহুতিঃ। ততো ‘বামদেব্যঃ’ তিস্রঃ প্রযোক্তব্যঃ।
ততश्চ ‘মহাব্যাহৃতয়ঃ’ প্রযোক্তব্যঃ। ততঃ ‘প্রজাপত্যে’ — ‘ইতি’
‘এতন্মানেষু’ মন্ত্রেণ ‘ভক্ষমা’ আহুতির্হীতব্যেতি। ২০—২৪

বসা, হৃত, মাংস ও পায়স, — এই চারি সামগ্রী একত্র
মিশ্রিত করিয়া (যে রূপে চতুর্ভূহণ বলা হইয়াছে, সেই রূপে)
প্রতিবার অর্কগ্রহণ করত হোম করিবে। তদ্বাচ্যে “বাস্তো-
প্যতে. (ম০ ব্রা০ ২, ৬, ১)” মন্ত্রে প্রথম আহুতি প্রদত্ত হইবে ;
অনন্তর বামদেব্য ঋক্বেয়, তাহার পরে মহাব্যাহুতিগুলি
প্রদত্ত হইবে ; পরে “প্রজাপত্যে” — এই মন্ত্রটিতে শেষ
আহুতি প্রদত্ত হইবে। ২০—২৪

हुत्वा दश वलीन् हरेत् प्रदक्षिणं प्रतिदिश-
मवान्तरदेशेष्वानुपूर्व्येणाव्यतिहरन् । २५

‘हुत्वा’ सप्तवासुहोमान्तर भव ‘प्रतिदिश’ ‘प्रदक्षिणं’
यथा स्यात् तथा कृत्वा, ‘मवान्तरदेशेषु’ कोणेषु व्यतिहरो यथा
न भवेत् तथा च कृत्वा, ‘आनुपूर्व्येण’ एव ‘दश’ सङ्ख्याकान्
‘वलीन्’ ‘हरेत्’ । २५

वाञ्छहोम कस्मिन्ना त९परे अक्षिणाग्नौमात्रे अतिदिके
७ अतिकोणं यथाक्रमे दशति बलि अमान कस्मिन्ते
हरेवे । २५

वलीनां स्थानानि मन्त्राद्योपदिशति ;—

इन्द्रायेति पुरस्ताद् वायव इत्यवान्तरदेशे यमा-
येति दक्षिणतः पितृभ्य इत्यवान्तरदेशे वरुणायेति
पश्चान्महाराजायेत्यवान्तरदेशे सोमायेतुत्तरतो महे-
न्द्रायेत्यवान्तरदेशे वासुकाय इत्प्राधस्तदूर्ध्वं नमोब्रह्मण
इति दिवि । २६—३३

सुस्रष्टान्येतानि । २६—३३

वासुमिन्नं पूर्वे, त९परे अग्निकोणे इत्यादि अष्ट
दिके, त९परे निम्ने ७ ऊर्ध्वे, एते दश स्थाने ‘हेत्वाग्नि’
प्रकृति दश मन्त्रे दश बलि प्रदत्त हरेवे । २७—७७

प्राच्यूर्वावाचीभ्योऽहरहर्निताप्रयोगः संवत्सरे सं-
वत्सरे नवयज्ञयोर्वा । ३४, ३५ ॥ ७ ॥

प्राच्यादिदेवताभिः पूर्वोक्ताभ्यः 'अहरहः' प्रतिदिन नव
वलिहरणं कर्त्तव्यम् ; एवञ्चैवः 'नित्यप्रयोगः'—इति कस्य चिन्ना
तम् । स्वमते तु संवत्सरे संवत्सरे यदा यदा नवयज्ञौ ग्रीह-
यज्ञौ यवयज्ञश्च भवतः तदा तद्देवासा मपि तिस्रुषां वलिहरणं
मिति शम् । ३४, ३५ ॥ ७ ॥

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थपपाठके सप्तमखण्डस्य
सामन्त्रमिह्यतं व्याख्यानं समाप्तम् ॥ ४ । ७ ॥

पूर्वे हेतु देवतार उद्देशे, उक्ते ब्रह्मदेवतार उद्देशे
एवं अथस्तां वाङ्किदेवतार उद्देशे, प्रतिदिनै वलिकर्म्म
करिते ह्य ; अथवा प्रतिवर्षे ये समये नव धान्य ह्य एवं
ये समये यवादि शन्या नूतन ह्य, सेहै सेहै नवाग्नेर समये
(अर्थां बर्षे वारह्य) ए वलिह्य करिले ७ चले । ७४, ७५ । ७
हेति चतुर्थाध्यायुर सप्तम खण्डेर अनुवाद समाप्त ॥ ४ । ७ ॥

अथ अथवापहायणीमिह्यकर्म ।—

अथवापहायणीकर्मशौरक्षत्पञ्चिष्टा प्राङ्धोदङ्
वा यामान्निष्कम्यच तुष्यथेग्नि मुपसमाधाय ह्ये
राक इतोर्वाक्याङ्गलिना जुहुयात् । १

পুরস্তাদুক্তি 'স্রবণাপহায়ণী' কর্মণী । তথ্যো: স্রবণতবল-
 যস্ব বিহিতা: । 'তত্র সর্বৈরবাচ্যতৈর্বলিহরণ মজ্জত্বা কতিচিৎ
 'মস্বত্বান্' 'শিষ্টা' বলিশেষভূতান্ রশিত্বা, তৈরবাচ্যতৈ: 'মস্ব-
 স্তিনা' "হয়ে রাতে (ম° ব্রা° ২,৬,২-৫)" — 'ইতি' সূক্তা-
 ন্তর্গতানাং স্রবণা স্রবাম্ 'একৈকয়া' 'সুস্থয়াৎ' । স চ
 হোম:; 'প্রামাত্ প্রাঙ্ বা উদঙ্ বা নিশ্ক্রম্য' 'স্রবণাধি স্রবণম্
 স্রবণসমাধায়' তত্রৈব কর্তব্য ইতি । ১

ইতি পূর্বে স্রবণা কর্ম ও আশ্রয়ণী কর্ম বিহিত হই-
 য়াছে । উক্ত কর্মদ্বয়ে অক্ষত বলিও বলা হইয়াছে* । এই অক্ষত
 বলির মন্থনে মন্থন অক্ষতগুলি বলিকার্যে ব্যবহার না করিয়া
 তাহা হইতে কতকগুলি অক্ষত অবশিষ্ট রাখিবে । তাহাই
 এক এক অঞ্জলি করিয়া "হয়ে রাতে (ম° ব্রা° ২,৬,২—
 ৫)" — ইত্যাদি চারি মন্ত্রে চারিটি আহুতি প্রদান করিবে ।
 এই হোমটী প্রায় হইতে পূর্বে বা উত্তর নির্গত হইয়া কোন
 একটি চতুষ্পথে অগ্নি স্থালিয়া তাহাতেই করিতে হইবে । ১

প্রাঙ্, তক্রম্য বসুবন এধীত্বাৰ্হ মুদীক্ষমাণো দেব-
 জনেভ্যস্তির্যঙ্কিত্রজনেভ্যোঽর্হাঙ্কবেক্ষমাণোঽনপেক্ষমাণ:
 প্রত্যেত্যাংসতান্ প্রাম্ভীয়াদুপেতৈরমাতীয: সহ । ২—৪

* ২৬২ পৃ° ৩ প্র° ১ ১° ২২, ২৩ পৃ° দেখ ।

‘উত্কাম্ব’ উত্কাম্বং ব্যুত্কাম্বং বিপরীতগমনং প্রতিগমনানার-
 ম্ভ্য মিতি যাবত্, তত্ জ্ঞাতা তন পথ্যেব যত্র ক্রমচিত্ ‘প্রাঙ্’
 প্রাঙ্মুখঃ, ‘জঙ্’ম্’ উপরি ‘উদীচমাণঃ’ ‘দেবজনেভ্যঃ’ দেবগণানু-
 দ্বিষ্য “বসুভন এধি (ম. ব্রা. ২,৬,৬)” — ‘ইতি’ মন্ত্র’
 পঠেত্। ততঃ ‘তির্যঙ্’ মৃহগমনায় পশ্চিমাভিমুখো দক্ষি-
 ণাভিমুখো বা ভবিতুং তিরস্বীনঃ সন্, ‘অর্বাঙ্’ অধঃ ‘অবেচ-
 মাণঃ’ ‘ইतरजनेभ्यः’ দেবাতিরিক্তপ্রাণিগণানুদ্বিষ্য ত মৈব
 মন্ত্র’ পঠেত্। ততঃ ‘অনবেচমাণঃ’ পশ্চাদবস্বীকন মজ্জলৈব
 ‘প্রত্বৈত্ব’ স্বাवासं ‘উপেতৈঃ’ তদানীং তনোপস্থিতৈঃ ‘অমাত্বৈঃ’
 বসুভবগৈঃ ‘সহঃ’ ‘অচতান্’ হোমাবশিষ্টান্ ‘প্রাস্মীয়াত্’
 মুচ্যীত। ২--৪

পরে বাটিতে ফিরিবার জন্য গমনারম্ভ করিয়া পশ্চিমদেহ
 কোন একস্থানে উর্দ্ধাভিমুখ হইয়া দেবগণের উদ্দেশে
 “বসুভন এধি (ম. ব্রা. ২,৬,৬)” — এই মন্ত্র পাঠ করিবে।
 তৎপরে পুনশ্চ পশ্চির্মাভিমুখ বা দক্ষিণাভিমুখ অর্থাৎ
 গৃহাভিমুখ হইতে হইলেই বাঁকিতেই হইবে, সেই বাঁকিবার
 সময়েই স্রোধোদেশে তাকাইয়া অন্যান্য প্রাণিগণের উদ্দেশে
 পুনশ্চ এই মন্ত্রই পাঠ করিবে। অনস্তর পশ্চাদৃষ্টি না করিয়া
 স্বস্থানে প্রত্যাগত হইয়াই সে সময়ে সে স্থানে যে সমস্ত
 আত্মীয়গণ উপস্থিত থাকিবে, তাহাদের সহিত হোমাবশিষ্ট
 অন্নতণ্ডুলি ভক্ষণ করিবে। ২-৪

स्वस्त्ययनम् । ५

उत्तेन श्रवणायहायश्रीशेषाक्षतवज्जिकर्मणा 'स्वस्त्ययनं'
फलं भवेत्, तथाच स्वस्त्ययनकाम एवास्याधिकारी । ५

कथित श्रवणां ७ आश्रयश्रवणी कर्मज्ञेयं अवशिके अक्षतवज्जि
कर्मेण फल—श्रवणायन, अतएव याहारा विशेष श्रवणायन
वाक्षा करिबे, ताशादेरहे हेहा कर्तव्या । ५

—

अथ प्रसादकामकर्म ।—

वशङ्कमौ शङ्कश्चेति पृथगाहुती व्रीहियवहोमौ
प्रयुञ्जीत यस्यात्मनि प्रसाद मिच्छेत्तस्मै नित्य-
प्रयोगः । ६, ७

'यस्य' जनस्य 'आत्मनि' स्वे प्रसादम् 'इच्छेत्', 'तस्मै'
तदुद्देशतः "वशङ्कमौ (म० ब्रा० २, ६, ७)"—"शङ्कश्च (म० ब्रा०
२, ६, ८)"—'इति' आभ्यां मन्त्राभ्यां 'व्रीहियवहोमौ' व्रीहियव-
द्रव्यकहोमौ 'पृथगाहुती' विभिन्नद्रव्यहवनौ 'प्रयुञ्जीत' कुर्वीत ।
पृथगाहुतीत्युक्त्वा वशङ्कमाविति मन्त्रेण व्रीहियवहोमः, शङ्कश्चेति
मन्त्रेण च ववहोम इति । 'नित्यप्रयोगः' तत्प्रसादलाभपर्यन्त-
महरह एवैषः प्रयोगः कर्त्तव्य इति । ६, ७

ये कोन व्यक्तिं निजप्रति प्रसन्नता ईच्छा करिबे, तेहे
उद्देशे "वशङ्कमौ (म० ब्रा० २, ७, १)" मन्त्रे व्रीहियवहोम एव

“शक्यं (मं. ब्रा. २. ७, ८)”—एहं मन्त्रे, यवहोमं करिषे ।
यावत् काल उक्तेषां सिद्धना ह्येवे, तावत् प्रतिदिन ए
प्रयोगं अनुष्ठेत् । ७, ८

अथ शङ्खुयतर्होमः ।—

एकाक्षर्याया मर्षमासत्रते द्वे कर्मणौ । ८

‘एकाक्षर्यायाम्’ “आकृतीं देवतां मनसा (मं. ब्रा. २, ६,
. ८)”—इत्यस्या ऋषि ‘द्वे कर्मणौ’ अनुपदवक्ष्यमाद्ये विद्येते, ते
च द्वे एव ‘मर्षमासत्रते’ वेदितव्ये । ८

“आकृतिः देवी (मं. ब्रा. २, ७, ९)”—एहं शकृतीक
एकाक्षरी कहे । एहं एकाक्षरी शकृ विषये ये छुहैर्हि कर्म
बलिष्ठे प्रवृत्त ह्येमाहि, सेहं छुहैर्हि ‘अर्कमानत्रत’ जानिष्ठे
ह्येवे# । ८

तत्र प्रथमं कर्म शङ्खुयतर्हवनं नाम, तत्र कामनाद्वयमेवात्
द्विविधम्, तद् द्विविधं नैवोपदिशति ।—

पौर्षमास्यां रात्री खदिरशङ्खुयतं जुहुवादायुष्काम
आयसान् बधक्कामः । ९, १०

* यदि ७ एहं मन्त्रेण यावद्वाह-उत्तमे चारिणि कामना सिद्ध ह्येमाणांके पत्रं
ह्युत्तं ‘शकृयत होम’ ७ ‘शङ्खुयत होम’ एहं छुहैर्हि कर्म नथ्यार ।

স্বয়ং অপরস্ব বা 'আয়ুষ্কামঃ' পুত্রম্: 'স্বহিরস্বসুখম্'
 স্বহিরস্বানাং সখুনাং কীলকানাং যতং স্তুত্বাত্; স্বয়ং অপরস্ব বা
 বধকামসেত্ 'আয়স্বান্' সৌহৃদবিল্লতান্ সখুন্ যতং স্তুত্বা-
 দিতি । কদেত্বুচ্যতে,—'পৌর্ণমাस्यां रात्री' इति । ১,১০

নিজের বা অপরের আয়ুর্বাঙ্কি কামনা থাকিলে খদির
 কাষ্ঠের একশত খুঁটি হোম করিবে এবং নিজের বা অপরের
 আয়ুর্হানি কামনা থাকিলে লৌহের কীলক একশত হোম
 করিবে; এ ছুইটাই পুর্নিমার রাত্রে কৃত হইবে এবং এত-
 ছুভয়েই ঐ একাকরী মন্ত্র ব্যবহৃত হইবে । ইহাই 'শকুশত
 হোম' নামক প্রথম কৰ্ম্ম ; ইহা অঙ্কমানত্রত । ৯,১০

অথ স্মৃতিসহোমঃ ।—

অথাপরম্ । ১১

যদুক্তং 'ই কর্ম্মণী'—ইতি, তত্র নবমদশমসূত্রান্য্যাং দ্বিবিধং
 যদুযতং হবন সূত্রম্; 'অথ' ক্রমপ্রাপ্তম্ 'অপরম্' দ্বিতীয়ং কর্ম্ম
 স্মৃতিসহবনমিদ্ মুপদিশ্যতে । অপিচান্যাপি ত্বেবিধ
 মসি । ১১

পূর্বেই (অষ্টম সূত্রে) বলা হইয়াছে একাকরী ঋকে
 ছুইটি কৰ্ম্ম সম্পন্ন হইবে, তদ্ব্যতীত ইতিপূর্বে দ্বিবিধ 'শকুশত

होम' कर्म बना हरेणोह अतःपर 'इति होमः' शानक
विद्योत कर्म उपनिषे हरेणोह ; ईशा० विविध । ११ ।

प्राङ् वोद् वा यामान्निष्कम्य चतुष्पथे पर्वते
वारथ्यैः स्वण्डिलं प्रताप्यापोद्याङ्गारान् मन्म मन-
सानुद्वत्य सर्पिरास्येन जुहुयात् । १२

'यामात्' स्ववासस्थानात् 'प्राङ्' पूर्वाभिमुखः, 'उद् वा'
पृथवा उत्तराभिमुखः 'निष्कम्य' निर्गतो भूत्वा, 'चतुष्पथे पर्वते
वा' उपस्थितः सन्, 'आरथ्यैः गोमयैः' 'स्वण्डिलं' लोहपात्रं
'प्रताप्य' प्रतप्तं कृत्वा, 'अङ्गारान्' गोमयकृतान् स्वण्डिलसमुद्धान्
'अपोद्या' दूरीकृत्य, 'मन्म' प्रकृत मेवाचरीनामकं 'मनसा'
'अनुद्वत्य' द्रुतं पठित्वा तत्रैव प्रतप्ते स्वण्डिले 'आस्येन' समुत्थितं
'सर्पिः' दृत्तं जुहुयात् । १२

वासस्थानेन पूर्व वा उत्तरे गिरा कोन एक चतुष्पथे
वा पर्वत पृष्ठे, स्त्रियुटेर द्वारा एकधामि कुण्डिल (ता०त्रा)
तान्त्रापे तथ करिग्रा, सेहै अङ्गारण्णि मराईग्रा, ए एका-
करो मन्मटि मने मने शीख पाठ करत, शीखमूथे वृत्त नहेग्रा,
तद्दारा होम करिवे । १२

ज्वलन्त्यां द्वादशस्यमाः धूमे त्र्यवराद्यां यमीषः
कर्मैस्त्र्यवराद्यां । १३—१५

तादृशे होमि इते 'ज्वलन्तारा' शिखायां यजमानस्य 'द्विष्य
ग्रामाः' शब्दाः भवेयुः, प्रज्वलनाभावेन 'धूमै' इति 'प्रज्वलन्ताराः'
अत्रार्थशब्दोऽन्यूनवचनः । अतो न्यूनतोऽपि चो ग्रामाः
भवेयुः, ज्वालाधूमयोः अत्यल्पवहुत्वाभ्यां सञ्ज्वल्यग्रामसङ्ग्राना
मस्यत्वबहुत्वे । एवञ्चैतत् सर्वथाप्यनिष्कल मिति 'अमोघं कर्म'—
'इति' नाम 'आचक्षते' इति । *तदेतत् 'अच्छिलहोम'—नाम
एकाचर्या द्वितीयं कर्म । १३—१५

ए आहृति प्रदत्त इहेलेहे यदि दग् कश्चिन्न अग्निना ऊठे,
ताहाइहेले अनूर्थात्तार द्वादश ग्राम नात्त इहेवे । यदि
किञ्चमात्र ज्वाला ना ह्य अत्रात्त धूम देखा देय, तथापि नून
कस्से तिनथानि ग्राम ७ नात्त इहेवे (सर्वथा निष्कल इहेवेहे
ना); एहे जन्यहे हेहाके वृक्षगण 'अमोघ कर्म' बलेन ।
हेहाहे 'अच्छिलहोम' नामक द्वितीय कर्म ; हेहा ७ अर्द्धमास-
त्रत । १७—१८

अच्छिलहोमस्यैव प्रकारान्तरेण फलान्तरुजनकत्वमुच्यते ।—

वृत्तप्रविच्छित्तिकामो हरितगोमयान् सायं प्रात-
र्जुहुयात् । १६

यजमानः यदि 'वृत्तप्रविच्छित्तिकामः' वृत्तिर्जीवनोपायः
तस्य विच्छिदो ग फलत् इत्येकहोमः स्यात्, तर्हि तथैव आरक्ष-
गोमयैः प्रतप्ते अच्छिले सर्पिर्होमविधिभवतः 'हरितगोमयान्'

द्विविहङ्गोमद्यान् तेष्वेव चाख्येनेन 'साव' प्राप्त' 'जुहुवात्'
इति समाप्त निष्पत्त्यदीक्षत्वम् । १६

यज्ञमान यदि निजं जीविकारं विच्छेद कामना करेन,
ताहा हहेले विलघुटेर द्वारा एतथु सेहे श्रुतिले वृत्त
होम ना करिया गान् ७ एतःकाले नदेया गोबर मुखेर
द्वारा होम करिवे । एकाकरो मन्त्रे कर्तव्य कर्मव्यय
समाप्त । १७

अथ पश्वहोमः —

त्रिरात्रोपीधितः पश्वहोमं जुहुयादिद् महमिमं
विश्वकर्माश्च मिति वाससस्तन्तून् गोर्वीलानेव मितरेभ्यः
पश्येभ्यः । १७—२०

काव्येषु कर्मसु त्रिरात्राभोजनं विहितम् (३४६८० ८ सू०),
पश्वहोमोऽपि काव्यं कर्म, अत्रापि तत् प्राप्त मिति विशेषं
विधत्ते ;—'त्रिरात्रोपीधितः' उपवाससु अत्यभोजनं न त्वभो-
जन मितुक्तं पुरस्तात् (४७, ५१ सू० १६—२६, १—८ सू०) ।
'पश्वहोमं' पश्वं विश्वकर्मव्यं, तस्यै होमः पश्वहोमस्तम् । "इद्
महमिमं विश्वकर्माश्च (म० ब्रा० २, ५, १०)"—'इति' मन्त्रेण
'जुहुवात्' । मिं जुहुयादिति होमव्यं विधत्ते ;—'वाससः'
वासः पश्वं वेत् तस्य 'तन्तून्' दग्धासूत्राणि जुहुवात् । गौः पश्वं

বেত, তস্য 'গো:' 'বাস্তান্' পুচ্ছসীমানি জুহুযাত্ । 'হৃতবীষ:'
অজাবিকাডিভ্য: পশেয়ম্ব্যোঽপি 'এবম্' যম স্বকদির্ষ সীমাডিভ্য
কৃষ্য জুহুযাদিত্বি ব । ১৩—২০

যে কোন বস্তুর ব্যবসায় আরম্ভ করিবে, তাহার উন্নতি
কামনা থাকিলে ত্রিরাত্রি উপবাস করিমা* সেই সেই দ্রব্যের
একাংশ লইয়া, যথা—বজ্রব্যবসায় প্রবৃত্ত হইলে দশীর
কতকগুলি সূত্র গোব্যবসায় প্রবৃত্ত হইলে গাভীর পুচ্ছের
কতকগুলি লোম ইত্যাদি “ইদ মহ মিতং (ম০ ব্রা০ ২, ৬, ১০)”
—এই মন্ত্রে হোম করিবে । ১৭—২০

যম যমস্কামসহায়কামযো: যজনীয়প্রয়োগী ।—

পূৰ্ণহোমী যজনীয়প্রয়োগ বৃন্দ্রামবদাদিতি য
যমস্কাম: পূৰ্বাৎসহায়কাম উত্তরাম্ । ২১, ২২ ॥৮॥

'পূৰ্ণহোম:' "পূৰ্ণহোমং যমসে জুহোমি (ম০ ব্রা০ ২, ৬, ১১)"
—ইতি হোম: "বৃন্দ্রাঃ মবদাত্ (ম০ ব্রা০ ২, ৬, ১২)"—"ইতি"
মন্ত্রে 'য' হোম: 'যজনীয়প্রয়োগ:' (২৪৩৫০ ১২সূ.) বীথ্য: ।

* কাম্য কর্মে অভোজন ব্যবস্থা আছে ৩৪৬ পৃ. ১ সূত্র দেখ । পণ্যহোম
কৰ্মও কাম্য কর্ম ; তদনুসারে এখানেও অভোজন ঐশি ছিল, তদ্বিবারেণ
অন্যই উপবাস বিধি হইল ; উপবাস শব্দে অন্নভোজন ৪৭ পৃ. ১০—২০
ব্রহ্ম, ৫১ পৃ. ১—২ সূত্র এবং ৩১৭ পৃ. ১২ সূত্রের সীমনী দেখ ।

तत्र च 'व्यसनामः' चित् 'पूर्वाम्'. नचनम् प्रवृत्तीत्, 'वहाय-
कामः' चित् 'उत्तराम्' नचनम् प्रवृत्तीतेति । २१, २२ । ८ ।

इति सामवेदीये गीर्णिकान्तसूत्रे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमखण्डे
सामचमिदं व्याख्यानं समाप्तम् । ४ । ८ ।

पूर्णहोमः यथामे जुहोमि (म० ब्रा० २, ६, ११)"—एहै
मञ्जे कृत होम एवम् "हेत्वा मवदा९ (म० ब्रा० २, ७, १२)"—एहै
मञ्जे कृत होम ; ए उभय होमइ यज्ञनीय अयोगम्, तन्मध्ये
यथ कामना धाकिले प्रथम मञ्जुटि प्रयुक्त हईवे. एवम्. महाय
कामना धाकिले शेष मञ्जुटि व्यावहृत हईवे । २१, २२ ॥ ८ ॥

इति चतुर्थ अध्यायैर अर्कम खण्डे अनुवाद समाप्त । ८ ॥

अथ पुरुषाधिपत्यकामकर्म ।—

पुरुषाधिपत्यकामोऽष्टरात्र मभुक्तीदुस्वरान्त्सु, व-
चमसेधानुपकल्पयित्वा प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्नि-
ष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्नि मुपसमाधायाज्य मादित्य मभि-
मुखो जुहुयादन्न वा एकच्छन्दस्यऽश्रीर्वा एषिति
च । १, २

যুবধাণী স্ত্রীমুকানা সাধারচানাঃ মানিকেশ্বাম্, স্মারিত্বম্
 যদি কাময়েত, তর্হি তেন অষ্টরাম মমীজম্ কর্তব্যম্, তন্নৈব
 চাষ্টরামে 'সৌদুম্বরান্', স্রুবাধী প্রকাশ্য তর্হষ্টরামান্নে তান্
 স্রুবাধীন্ গৃহীত্বা 'প্রাক্ উহক্ বা যামাত্ নিশ্বাসম্' যং কশ্চি
 'দপি চতুর্থম্ প্রাপ্য তন্মৈব 'অম্মিম্ উপসমাধায়' 'স্মাদিত্বম্'
 'সুখম্ 'অমিসুখঃ' সন্ "অন্নং বা একশ্বন্দস্যম্ (ম০ ব্রা০
 ২, ৬, ১২)" — ইতি মন্ত্রেণ 'স্মান্যং স্রুহুয়াৎ'। ততঃ "স্রীর্বা
 এষা (ম০ ব্রা০ ২, ৬, ১৪)" — 'ইতি' মন্ত্রেণ 'স' যুনরপি
 স্মান্য মৈব স্রুহুয়াদিতি । ১, ২

যে কেহ পুরুষাধিপত্যঃ কামনা করিবে, সে ব্যক্তি অষ্ট-
 রাজ্ঞ † অভোজন করিয়া ইতিমধ্যেই উচ্চস্বর কার্ঠের স্রব,
 চমস ও ইধা সংগ্রহ করিয়া, তৎসমস্ত সস্ত্রে লইয়া আন্দের
 পূর্বে বা উত্তরে নির্গত হইয়া কোন এক চতুর্পথে অগ্নি-
 স্থাপনা করণানন্তর "অন্নং বা (ম০ ব্রা০ ২, ৬, ১৩)" — এই মন্ত্রে
 স্রুতাহতি প্রদান করিবে এবং তদব্যবহিতেই "স্রীর্বাএষা
 (ম০ ব্রা০ ২, ৬, ১৪)" — এই মন্ত্রে দ্বিতীয় স্রুতাহতিও প্রদান
 করিবে । ১, ২

● অর্থাৎ সৈন্যপতা প্রভৃতি উচ্চপদ প্রাপ্তির বাঁধা থাকিলে অর্থাৎ বহু
 লোকে মান্য করুক, এরূপ অভিলাষ হইলে ।

† সামান্যত কাব্য কল্পে ত্রিরাজ অভোজন ব্যবস্থা আছে (৩৩৬ পৃ० ৯ইত্ৰ
 দেখ), এই জন্য এখানে বিশেষরূপ অষ্টরাজ বলা হইল ।

पशुस्य घृत मेवेति ग्रामे तृतीयां गोष्ठे पशु-
कामो विदूयमाने चीवरम् । ३—५

ततः 'ग्रामे' प्रत्यागत्य "पशुस्य घृत मेव (म० ब्रा० २, ६, १५)" — 'इति' मन्त्रेण 'तृतीयाम्' आहुतिं जुहुयात् प्राज्य स्यैव । स च पुरुषाधिपत्यकामः पुरुषः यदि 'पशुकामः' अपि तर्हि ग्रामे होतव्यां ता माहुतिं 'गोष्ठे' एव जुहुयात् । तत्रापि तद् गोष्ठं 'विदूयमानम्' चाहं वेत्, तत्र 'विदूयमाने' गोष्ठे 'चीवरं' लोहचूर्णं जुहुयात् प्राज्य मिति । ३—५

अनन्तर ग्रामे प्रत्यागत नईया "अग्न्यां घृत मेव (म० ब्रा० २, ७, १५)" — एही मन्त्रे तृतीय आहुति प्रदान करिबे । सेही पुरुषाधिपत्यकाम पुरुषेरेर यदि अनूषङ्गिक पशु-कामना० थाके, ताहा हईते सेही तृतीय आहुतिटि गोष्ठे अनूर्ठेय । एवं ए गोष्ठं यदि आर्द्रभूमि हय, ताहा हईले तन्स्थाने सेही तृतीय आहुतिटि घृतेर ना हईया लोहचूर्णेरेर हईवे अर्थात् घृत होम ना करिग्या तन्परिवर्ते लोहचूर्ण होम करिबे । ७—५

प्रतिभयेऽध्वनिं वसुदशानां यन्थीन् बध्नीतीपेत्य
वसनवतः खाशाकारान्ताभिः सहायानाञ्च स्वस्त्या-
यनम् । ६, ७

‘অধ্বনি’ মার্গে ‘প্রতিভয়ে’ ভয়হীনো উপস্থিতী ‘বন্ধনবতঃ’
সহচারিণী পান্যজনান্ ‘উপেত্য’ তৎসমীপং গৃহ্য ‘স্বাহাকারান্-
স্তাभिঃ’ তাभिरेव “अन्नं वा (म० ब्रा० ২, ৬, ১২—১৫)”—
ইত্যাদিপ্রিস্তিস্থমিঃ ऋग्भिः ‘বন্দনদয়ানাং প্রতীক্ণ’ ‘বন্দীত’ । এতেন
কর্মণা ‘সহায়ানাং’ সহচারিণা মপি পথিকানাং ‘স্বস্তায়নং’
भवेत्, किम्पुनः भयप्राप्तस्त्रैकस्य तस्येति । ৬, ৩

পথি মধ্যে হঠাৎ কোন ভয়-হেতু উপস্থিত হইলে ঝটতি
নহচারী পাশ্চগণের সঙ্গোপস্থ হইয়া পূর্বেস্বাক্ত “অন্নং বা (ম०
ব্রা० ২, ৬, ১৩—১৫)”—এই মন্ত্রত্রয় স্বাহাকারান্ত জপ করত
বসনের দশাসূত্রগুলি বন্ধন করিবে । ইহাতে সে ভয়-প্রাপ্ত
ব্যক্তির ভয় ত দূর হইবেই, তৎসহচারী পথিকদেরও মঙ্গল
হইবে । ৬, ৭

—

अथ आचितसहस्रकामकर्म ।—

आचितसहस्रकामोऽक्षतसत्त्वाद्भुतिसहस्रं जुहुयात् । ৮

তাभिঃস্থিস্থমিঃ ऋग्भिः স্বাহাকারান্স্তাभिरेव, एकैकाद्भु-
तिर्हीतथ्येति च । ৮

যে কেহ সহস্র আচিত * কামনা করিবে, সে ব্যক্তি উক্ত
মন্ত্রত্রয়েই অক্ষত-সত্ত্বুর এক সহস্র স্নাহতি প্রদান করিবে । ৮

* ইতিপূর্বে ৩ষ্ঠ ৭৫৩ ১৩শ সূত্রে আচিতশতকামের উল্লেখ আছে ।

अथ पशुकामकर्म ।—

पशुकामो वत्समिथुनयोः पुरीषाहुतिसहस्रं जुहुयात् । ९

पशून् गवाहीन् कामयते यः पुरीषः, सः 'वत्समिथुनयोः पुरीषाहुतिसहस्रं जुहुयात्' स्वाहाकारान्ताभिस्ताभिस्तिस्रभि-
रेवर्गभिरिति । ९

ये केह गोश्रद्धति बृह९ पशु कामना करिबे, से
व्यक्ति, हुहेति बाहुरेर गोवर शुक्र कराहेया, उक्त मज्जत्रय
पाठक्रमे, त९ समस्त एकमहस्य आहृति प्रदान करिबे । ९

अथ क्षुद्रपशुकामकर्म ।—

अविमिथुनयोः क्षुद्रपशुकामः । १०

अविमिथुनयोः शुक्रैः पुरीषैरिति, ताभिस्तिस्रभिः स्वाहा-
कारान्ताभिरिति च । १०

ये केह मेमादि क्रुद्र पशु कामना करिबे, से व्यक्ति
हुहेति मेवेर पुरीष शुक्र कराहेया, उक्त मज्जत्रय पाठक्रमे
त९ समस्त एकमहस्य आहृति प्रदान करिबे । १०

अथ वृत्ताविच्छित्तिकामकर्म ।—

वृत्ताविच्छित्तिकामः कम्बुकान् सार्धं प्रातर्जुहुयात्
क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्यापस्वाहेति । ११

‘कम्बुकान्’ तुषान् ; फलीकरयकम्बुमानिति द्वीकान्तरम् । अन्यद् व्याख्यात मिवैव । ११

ये केह निद्र जीविकार अविच्छेद कावना करिबे, से ब्यक्ति, अतिदिन सायं ७ प्रातः काले, “कूषे याही (म० ब्रा० २, ७, १७ ; ११)”—एह मल्ले कतकगुलि तूष होम करिबे । ११

—

अथ विषदोषनाशकामकर्म ।—

मा भैषीर्न मरिष्यसीति विषवता दष्ट मन्त्रिभ्युच्चन् जपेत् । १२

‘विषवता’ सर्पेण, इच्छिकादिना वा ‘दष्ट’ स्थानम् ‘मन्त्रिः अभ्युच्चन्’ ‘मा भैषीर्न (म० ब्रा० २, ६, १८)’—इति मन्त्रं जपेत् । १२

विषधर सर्पादि दंशन करिने, सेहै दष्ट स्थान धूहैया “मा भैषीर्न” (म० ब्रा० २, ७, १८)—एह मल्ले जप करिबे । इहाते सकल प्रकार विष-दोष नष्ट रहैबे । १२

—

अथ स्नातकस्वस्त्रायनकर्म ।—

तुरगोपायेति स्नातकः संवेद्यनवेलायां वैश्वानरं दण्डमुपनिदधीत स्वस्त्रायनार्थम् । १३

‘आतकः’ अतसमवर्तनी द्वितीयप्रमाय उच्यते: ‘सवे-
शनवेक्षायां’ शयनसमवे ‘स्रष्टप्रयनार्त्तम्’ “तुस्योपाय (म०
ब्रा० २,६,१८)”—इति मन्त्रेण ‘वैश्रतं दण्डं’ वंशयष्टिम् ‘उप’
समीपे सस्यैव ‘निदधीत’ स्थापयौत । १२

आतकगण # , निर निर श्रुत्यग्ननार्थ, शयनकाले “तूत्र-
गोपाय (म० ब्रा० २,७,१९)”—एहे मन्त्रे एकगाहि वंशयष्टि
निकटे प्राथिवे । १३

अथ क्रिमिनांशकामकर्म ।—

इतस्ते अत्रिणा क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देशं मन्नि-
रभ्युक्षन् जपेत् । १४

‘क्रिमिमन्तं देशम्’ त्रयादिक मधुसूदरादिकस्य ‘अग्निः अभ्यु-
क्षन्’ “इतस्ते अत्रिणा क्रिमिः (म० ब्रा० २,७,१—४)”—
‘इति’ चतुर्दशं सूक्तं, ‘जपेत्’ । एतेनैव क्रिमिनाशो भवे-
दिति । १४

● समावर्तन मन्त्रान्तरं पत्र हहेते गृहशास्त्रेण पूर्वपर्याप्त आज्ञा-
नक्षिकहे, एहे आज्ञासमन्नि-समन्निष्ठ विजयनकेहे ‘आतक’ कहे । एहे आतक
तिन प्रकार । ७ अ० १५१० २१,२२ ७ २७ सूत्रे देव ।

যে কোন স্থানে ক্রিমি জন্মাইবে, সেইস্থানে জল দিয়া ধুইয়া “হতশ্চে (মংক্রাঃ ২, ৭, ৭, — ৪)” — এই চারিটি মন্ত্র জপ করিবে ; ইহাতেই কি উদর মধ্যগত, কি ত্রণাদিতে জাত, সমস্ত ক্রিমিই বিনষ্ট হইবে । ১৪

পশুনাশ্চৈচ্ছিকীর্ষেদপরাঙ্কে সীতালীষ্ট মাহৃত্য
বৈহায়সী নিদধ্যাতস্য পূর্বাঙ্কে পাশুभिः পরিকি-
রন্ জপেৎ । ১৫ ॥ ৫ ॥

তদেব ক্রিমিনাশনং ‘পশুনাং’ গৃহপালিতানাং গবাদীনাং
‘শিকীর্ষেৎ চেৎ’, তর্হি ‘অপরাঙ্কে’ কালে ‘সীতালীষ্ট’ সান্ন-
সত্য’ সৌষ্ট্রম্ ‘মাহৃত্য’ ‘বৈহায়সী’ দিগ্যাং ‘নিদধ্যাত্’ অনাহতে
জর্মে স্থাপয়েদिति यावत् । তतो রাত্রিপ্রभाते ‘পূর্বাঙ্কে’ एव काले
‘तस्य’ সৌষ্ট্রস্য ‘पाशुभिः’ रजोभिः पशोः क्रिमिमन्तं प्रदेशम्
‘परिकिरन्’ त मेव सूक्तं ‘जपेत्’ । एतेनैव पशूनां क्रिमिनाशो
भवेदिति । १५ ॥ ५ ॥

इति सामवेदीये गोबिन्दगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके ऋषभस्य
खण्डस्य सामश्रमिज्जतं व्याख्यानं समाप्तम् । ४ ॥ ५ ॥

পশুদের ক্রিমি নাশ করা অভিপ্রেত হইলে, যে কোন
দিবস অপরাঙ্কে, সান্নসত্যের কর্ষণে উখিত, একটা মাটির
ঢেলা লইয়া আসিয়া অনাহতস্থলে উল্কে উহা বুলাইয়া

রাধিবে, তৎপর দিবস ণাতে ঐ টেনাটি শুড়াইয়া, সেই ধূলিগুলি ক্রিমিশূলে ছড়াইতে ছড়াইতে ঐ চারিটি মন্ত্র জপ করিবে। ইহাতেই গবাদি পশুর সর্বপ্রকার ক্রিমি নাশ হইবে। ১৫ ॥ ৯ ॥

ইতি চতুর্থ অধ্যায়ের নবম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ৪ ॥ ৯ ॥

অর্ঘ্যস্বীয়মযোগা:।—

• অর্হণীয়গণ * গৃহাগত হইলে, যেরূপে তাঁহাদের অর্হণা প করিতে হয়, তাহাই এ প্রকরণে বলা যাইবে।

তত্র, উপস্থানবিধি:।—

উত্তরतो गां बह्वीपतिष्ठेरन्नर्हया पुत्रवाससेति । १

আচার্য্যাদৌর্না বহ্বা মন্যতমস্ব অর্হণীয়স্ব 'উত্তরত:' 'গাং বহ্বা' "অর্হয়া পুত্রবাসসা (মং ব্রাং ২, ৮, ১)" — "ইতি" মন্ত্রং পঠন, ত মর্হণীয়ম্ 'উপতিষ্টেরন্' । ১

আচার্য্য প্রভৃতি অর্হণীয় ব্যক্তির উত্তরে একটি গাভী বন্ধন করিয়া "অর্হণা পুত্রবাসসা (মং ব্রাং ২, ৮, ১)" — এই মন্ত্রে নেই অর্হণীয়ের উপস্থিতির অনুমোদন করিবে।

* চতুর্বিংশ সূত্রে বক্ষ্যমাণ আচার্য্য প্রভৃতি হ্রস্বজন।

। অর্হণীয় অর্ধাৎ অর্হণীয়, পুত্রবাসসা এবং অর্হণা অর্ধাৎ অর্হণা, পূজা

ततः—

इदं महं मिमां पद्यां विराज मन्नाद्यायाधि-
तिष्ठामोति प्रतितिष्ठमानो जपेद्यत्रैव मह्यिष्यन्तः
स्युर्यदा वार्हयेयुः । २

‘यत्र’ स्थाने ‘एनम्’ अर्हणीयम् ‘अर्हयिष्यन्तः’ शिष्यादयः
‘स्युः’, ‘यदा वा’ यस्मिंश्च काले ते ‘अर्हयेयुः’ पूजयेयुः, तत्रैव
स्थाने, तदैव काले, सः अर्हणीयः आचार्यादीना मन्वतमः
‘प्रतितिष्ठमानः’ दण्डायमानः “इदं महं मिमां पद्यां विराज
मन्नाद्यायाधिष्ठामि (म० ब्रा० २,८,२)” —‘इति’ मन्त्रं
‘जपेत्’ । २

ये ज्ञाने एहे अर्हणीयके अर्हणा करिष्ये शिष्यादिना
हेच्छा करिष्ये, एवञ्च ये सत्रेण अर्हणा करा मञ्जव, तेहे ज्ञानेहे
एवञ्च तेहे सत्रेणहे, अर्हणीय व्यक्ति दाँडाहेया “इतं महं मिमं
(म० ब्रा० २,८,२)” —एहे मञ्जुर्हि पाठ करिष्ये । २

विष्टरादीनां पद्यानां त्रिस्त्रिंशदनीयता माह ;—

विष्टरपाद्याध्याचमनीयमधुपर्कानेकौकशस्त्रिस्त्रिंश-
दयेरन् । ३

विष्टरादीन् पद्य ‘एकैकश.’ प्रत्येकं ‘त्रिः त्रिः’ उच्चार्य
‘वेदयेरन्’ निवेदयेरन्, अर्हवितार इति शेषः । ३

विह्वल, पाप्मा, अर्था, आचमनीय ७ मधुपर्क ;—एहै
पौचटिहै एक एकटि करिग्रा तिन, तिन बार निवेदन
करिये ॥ ७

विष्टरप्रवृत्तविधिः ।—

या ओषधीरित्युदञ्चं विष्टर मास्तीर्याध्युपवि-
शेत् । ४

अर्हणीयो जनः विष्टरं प्राप्य “या ओषधीः (म० ब्रा० २,
८, ३ ; ४)”—‘इति’ इत्थं सूक्तं पठन्, तं विष्टरम् ‘उदञ्चम्’
उत्तरायं कृत्वा आसने ‘मास्तीर्यं’ पातयित्वा, ‘अधि’ तदुपदि
‘उपविशेत्’ (आसने इति तु मन्त्रसिक्काद् ज्ञायते) । ४ .

अर्हणीय व्यक्ति विह्वल पाहैना, “या ओषधीः (म० ब्रा० २,
८, ३)”—एहै मन्त्रपत्र पाठि करत ताहा उठराग्रभावे आसनेर
उपरि पाठिग्रा तदुपरि उपविष्ट हहेवे । ४

द्वौ चेत् पृथग्यग्भ्याम् । ५

‘द्वौ’ विष्टरौ प्राप्नो चेत्, द्वावेव तौ ‘पृथग्यग्भ्यां’ पूर्वसू-
क्तौ याओषधीरिति सूक्ते श्रुताभ्यां विभिन्नाभ्यां व्यवहार्यौ । ५

● एहै पौचटिहै पविष्टर एवरे तिनबार करिग्रा निवेदन-एगानी, विवाहित
आर्वांग ७ कफनी, अनान्य सकलहे अवगत आहैन ।

যদি অর্হগ্নিতা ছুইটী বিকটর দিয়া থাকে, তাহা হইলে, পূর্বেকৃত মন্ত্রদ্বয়ের এক একটী পাঠানুসারে ঐ ছুইটীই ব্যবহার করিবে । ৫

পাদযোরন্যম্ । ৬

তত্র একং বিষ্ণরম্ আসনোপরি আস্তীর্ষাধুপবিগ্নেদিত্যু-
ক্তাম্ ; ‘অন্যম্’ দ্বিতীয়ং তু ‘পাদযোঃ’ অথস্মাত্ আস্তীর্ষাধু-
পবিগ্নেদিত্যেব । ৬

একটি বিষ্ণর আসনের উপরি পাতিবে বলা হইয়াছে ;
অপরটি পদদ্বয়ের নিম্নে পাতিবে । ৬

পাশ্বযজ্ঞবিধিঃ ।—

যতো দেবীরিত্যপঃ প্রেচেত । ৭

অর্হগ্নিতা পাশ্বায় হুতাঃ ‘অপঃ’ “যতো দেবীঃ (মঃ
ব্রাঃ ২, ৮, ৫)”—‘হতি’ মন্ত্রং পঠন্ ‘প্রেচেত’ অর্হগ্নীষী জন
হতি (পাশ্বাদিত্যন্বয়ত্বা এব টীকায়াঃ পরিগ্নিষ্টে) । ৭

অর্হগ্নিত্—কর্তৃক অর্হগ্নীষ ব্যক্তিকে পাদ্য অর্থাৎ পাদ-
প্রকালার্থ জন প্রদত্ত হইলে, উহা “যতো দেবী (মঃ ব্রাঃ
২, ৮, ৫)”—এই মন্ত্রে অর্হগ্নীষ ব্যক্তি নিরীকণ করিবে । ৭

সব্ধং পাদং মন্বনেজিত্ব ইতি সব্ধং পাদং প্রচা-
লयेत् । ৮

“सव्यं पादं भवनेनिजे (म० ब्रा० २,८,६)”—इति
पठन् अर्हचीयः सः ‘सव्यं’ नाम ‘पादं’, प्रघातयेत् । ८

अनन्तरं मेहे अर्हणीयं व्यक्ति, मेहे जलेन कतकटां दिस्या
“सवां पादं भवनेनिजे (म० ब्रा० २,८,७)”—एहे मन्त्र
पाठं करत शीघ्रं वामं पादं प्रकालनं करिषे । ८

दक्षिणं पादं भवनेनिजे इति दक्षिणं पादं प्रघा-
तयेत् । ९

ततः “दक्षिणं पादं भवनेनिजे (म० ब्रा० २,८,७)”—
‘इति’ मन्त्रं पठन् स अर्हचीयः ‘दक्षिणं पादं’ प्रघातयेत् । ९

तान्तरं परे “दक्षिणं पादं भवनेनिजे (म० ब्रा० २,
८,९)”—एहे मन्त्रं पाठं करत शीघ्रं दक्षिणं पादं प्रकालनं
करिषे । ९

पूर्वं मन्त्रं मपरं मन्त्रं मितुगभौ शिषेण । १०

‘शिषेण’ अवशिष्टेन पाद्योदकेन ‘उभौ’ पादौ सव्य-
दक्षिणौ एकत्रीकृत्य प्रघातयेत् ; तत्र च “पूर्वं मन्त्रं मपरं मन्त्रं
(म० ब्रा० २,८,८)”—इति मन्त्रः प्रघोक्तव्यः । १०

अवशिष्टे जले वामं च दक्षिणं उभयं पादौ एकत्र घात
करिषे ; एहे मन्त्रे “पूर्वं मन्त्रं (म० ब्रा० २,८,८)”—एहे
मन्त्रं पाठं करिषे । १०

অর্ঘ্যবহুবিধিঃ ।—

অন্নস্য-রাষ্ট্রসীত্বার্থ্য প্রতিশ্রুতীয়াৎ । ১১

“অন্নস্য রাষ্ট্রসি’ (ম. ব্রা. ২,৮,৮)”—‘ইতি’ মন্ত্র’ পঠন্, স অর্হণীষঃ, অর্হণিত্বা দত্তম্ ‘অর্হণম্’ প্রতিশ্রুতীয়াৎ ১১

অন্নস্য রাষ্ট্রসি (ম. ব্রা. ২,৮,৯)”—এই মন্ত্র পাঠ করিয়া সেই অর্হণীষ ব্যক্তি, অর্হণিতার এদত অর্ঘ্য এতিএহ করিবে । ১১

আচমনীষ্যবহুবিধিঃ ।—

যশোঽসীত্বাচমনীয় মাচামেৎ । ১২

“যশোঽসি (ম. ব্রা. ২,৮,১০)”—‘ইতি’ মন্ত্র’ পঠন্, স অর্হণীষ্যঃ অর্হণিত্বা দত্তম্ ‘আচমনীয়ম্’ আচমনার্থ্য মুদকং গৃহীত্বা ‘মাচামেৎ’ আচমনবিধিনা আচমনং কুর্যাৎ । ১২

অনন্তর অর্হণীষ্যকর্ক আচমনীয় জন এদত হইলে, তাহা “যশোঽসি(ম. ব্রা. ২,৮,১০)”—এই মন্ত্র, গৃহীত্ব আচমনবিধি অনুসারে, অর্হণীষ ব্যক্তি আচমন করিবে । ১২

মধুপর্কবহুবিধিঃ ।—

যশসী যশোঽসীতি মধুপর্ক প্রতিশ্রুতীয়াৎ । ১৩

ततोऽर्हवित्वा हतं 'मधुपर्कं' "यशसो यशोऽसि (म० ब्रा० २, ८, ११)" — 'इति' मन्त्रं पठन् अर्हवित्वां प्रतिगृह्णीयात् । १३

तदनन्तर अर्हवित्-कर्तृक मधुपर्क-प्रदत्त होले, अर्हणीय व्यक्ति, "यशसो (म० ब्रा० २, ८, ११)" — एहे मन्त्र पाठ करत उहा ग्रहण करिवे । १३

यशसो भक्षोऽसि महसो भक्षोऽसि श्रीर्भक्षोऽसि त्रियं मयि धेहीति त्रिः पिबेत्तूष्णीं चतुर्थम् । १४, १५

गृहीतश्च तं मधुपर्कं "यशसो (म० ब्रा० २, ८, १२,)" — 'इति' मन्त्रेण 'त्रिः' त्रिवारं 'पिबेत्' ; 'तूष्णीम्' अमन्त्रक निव 'चतुर्थं' पान मिति । १४, १५

गृहीत नेहे मधुपर्क "यशसो (म० ब्रा० २, ८, १२)" — एहे मन्त्रे वारज्य पाठ करिवे एवं तएपरे चतुर्थ वार अमन्त्रक पान करिवे । १४, १५

भूय एवाभिपाय श्रेष्ठं ब्राह्मणाय दद्यात् । १६

मधुपर्काधिकारश्चेत् 'भूयः' पुनरपि पञ्चमवार मपि अमन्त्रक निव 'अभिपाय' 'श्रेष्ठं' पानावच्छिष्टं 'ब्राह्मणाय' अर्हवते यस्मै कस्मै चित् 'दद्यात्' । १६

यदि मधुपर्क अधिक थाण होला वादक (याहा चारिवार पाठेण निःशेष हन्न ना), ताहा होले पञ्चम वार पान

करिषे ; एवारेण मन्त्रपाठे आवर्ण्यक नाहे । ईहातेण मन्त्र
निःशेषित ना इहेले , पानावर्णिके मन्त्रपक कोन अहावान्
त्राङ्गणके प्रदान करिषे । १७

बध्गोमुक्तिप्रकारः ।—

आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रिभूयात् । १७

ततश्च 'आचान्तोदकाय' स्वस्वचित्ताय अर्हणीयाय 'नापितः'
गवादेर्विशसिता 'गोः'—इति पदं 'त्रिः' त्रिवारं 'भूयात्' ।
वारचयगोपदोशाप्यमात्रेङ्गितेन 'बधा गौरिदानो ज्ञातव्यव्या
न वा ?' इति अर्हणीय सुदृश्य विशसिता नापितः पृच्छे-
दिति । १७

परे यथन सेहे अर्हणीय, मुख अकालगादि करिष्या स्वह-
चित्त इहेवे तथन बाँडाते नापित आसिया सेहे अर्हणीयके
वायव्यम जानाहेवे,—“गाडीगी ? ”. अर्थात् एखनहे कि
गाडीगी काटिते इहेवे ईहाहे ईश्रिते जिज्ञासा करिषे ? । १९

ततश्च नापितं किं प्रतिभूयादित्याह,—

सुध गां वरुणपाशाद् द्विषन्तं मेऽभिधेहीति तं
जघ्नुमुथ्य चीभयोः कृत्स्नज गा मन्तु, दृष्टानि पिबतूदका
मिति भूयात् । १८

“सुध गां (म० ब्रा० २, ८, १३)”—‘इति’ मन्त्रं “तं जघ्नु-
मुथ्य (म० ब्रा० १, ८, १५)”—‘इति’ मन्त्रं च तं नापितं

মুয়াত্,—ইমী মন্মী পঠবর্হীযো গোমীখনায়াদেয়ং কুর্যাদি-
হিতি । ১৮

অনন্তর খাঁড়াতে নাগিতের উত্তরে অর্হণীয় ব্যক্তি “মুক
গাং (ম০ ভা০ ২,৮,১৩)” মন্ত্র এবং “তং মহামুখ্য (ম০ ভা০
২,৮,১৪)” মন্ত্র, এই—মন্ত্রবয় পাঠানুরূপ গোমোচনার্থ
আদেশ করিবে । ১৮

মাতা রুদ্রায়া মিত্বনুমন্ত্রয়েত । ১৯

• তাহ্মাদেয়েন মুক্তায়াং গবি, তা মেব গা মবর্হীযবর্হীয
এব “মাতা রুদ্রায়াং (২,৮,১৫)”—‘হিতি’ শব্দে মন্ত্রে
অনুমন্ত্রণ করিবে । ১৯

অর্হণীয় ব্যক্তির তাদৃশ আদেশানুসারে বধার্থ বক্র
গাভীটিকে খাঁড়াতে নাগিত ছাড়িয়া দিলে, অর্হণীয় ব্যক্তি
“মাতা রুদ্রায়াং (ম০ ভা০ ২,৮,১৫)”—এই মন্ত্রে সেই গাভী-
টিকে অনুমন্ত্রণ করিবে । ১৯

গদাশমনানাশমনযৌর্হীযস্যামাহ,—

অন্যথ যস্মাত্ । ২০

‘যস্মাত্’ শব্দ: শ্রীতসূত্রায়নুসারতোগুণেযো জ্যোতিষ্টোমাদি:,
তস্মাত্ ‘অন্যথ’ শব্দসূত্রোক্তবিবাহাদৌ পূর্বাঙ্গী গোমীখন-বিধি:
বিদ্যাহিতি । ২০,

श्रोत्र-सूत्रादि-मनुसाधे वे मकल (ज्योतिषकौमादि)
यञ्ज अशुर्भित्त हहेया थके, तस्मिन्स्थाने, अर्थां गृह्यासूत्रोक्त
विवाहादिस्थानेई उल्लिखित गो-मोचनं व्यवस्था. जानिते
हहेवे । २०

क्रुततेत्यधियज्ञम् । २१

‘अधियज्ञम्’ यज्ञम् अधिजात्य आदेयवचनं तु ‘क्रुतत’
ब्रह्मायाः तस्याः गोः आत्मभनम् ‘इति’ एव । २१

यञ्जे,—थांङाते कर्तृक एहेरूप द्विजांसित हहेले “कर”
अर्थां “सेहे गाभीटीके वध कर”—हेहाई आदेश करिते
हहेवे । २१

अर्हणीयपरिगणनम् ।—

षडर्घ्यार्हा भवन्ति । २२

षडर्घ्यार्हाः अर्घ्यप्राप्तियोग्याः ‘षट्’ एव भवन्ति । २२

अर्हणीय-संख्या छत्रटीमात्र । २२

के ते ? इत्याह,—

आचार्यं षड्विक्त्वात्तन्वी राज्ञा विषयः प्रि-
योगतिथिरिति । २३

‘जाषाईः’ कस्यादिसहितसमपदेशात्प्राप्तकः, ‘अद्विक’
होमादीना मन्वतमः, ‘जातकः’ ज्ञतसमावर्तनात्प्राप्तकः
‘रामा’ अभिषिक्तो ‘राम्बि’, ‘विवाहः’ विवाहं कर्तुं भावतः
‘प्रियोऽतिथिः’ विद्योद्दिगुचवानभ्यागतः ;—इति षट् । २३

आचार्या, अष्टिक, ज्ञातक, ब्राह्म, वर ७ शुभवान् अतिथि ;—
एहे ह्यत्र जना । २७

अर्ह्यकाकानिर्ह्यं करोत्याचार्यः ।—

परिसंवत्सरानर्ह्येयुः । २४

‘परिसंवत्सरान्’ वीषायां परि ; संवत्सरान् प्रतीति यावत् ।
तथाच प्रतिद्वितीयाद्विर्वर्षान्ते तानाचार्यादीनर्ह्यणीयान् ‘अर्ह्य-
येयुः’ पुनयेयुः शिष्यादय इति । २४

अन्यान अति-तृतीयवर्षांस्तु अर्हणीयगणेर अर्थात् आचा-
र्यादिर अर्हणा करिष्येव । २४

संवत्सरचयमध्ये ऽप्याह ।—

पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च । २५

यज्ञे . विवाहे च समागतान् तान् संवत्सरचयमध्ये ‘पुनः’
‘च’ अपि अर्ह्येयुरित्येव । द्विर्वचन मध्यायसमाप्तिस्वक-
मिति शब्द । २५ ॥ १० ॥

इति सामवेदीये गोभिलस्य सप्तसूत्रे चतुर्थप्रपाठके द्वायमस्य
खण्डस्य व्याख्यानं सामन्निर्गतं समाप्तम् ॥ ४ । १० ॥

॥ चतुर्थप्रपाठकश्च समाप्तः ॥ ४ ॥

যজ্ঞ এবং বিবাহ উপলক্ষে পূজনীয়গণঃ সংবৎসরজন্মের মধ্যেই পুনশ্চ সমাগত হইলে, তাহাতেও যথাবৎ পূজালাভ করিবেন । ২৫ ॥ ১০ ॥

ইতি চতুর্থাধ্যায়ের দশম খণ্ডের অন্তিম সমাপ্ত । ৪ । ১০ ॥

॥ ইতি চতুর্থ অধ্যায় সমাপ্ত ॥ ৪ ॥

॥ ‡ ॥ ইতি গোবিন্দব্রহ্মসূত্র সমাপ্তম্ ॥ ‡ ॥

टीकापरिशिष्टम् ।

इह गृह्यसूत्रे यानि ज्ञानिचित् दुर्वाचपदादीनि
विद्यन्ते, तेषां मर्णादिवोधनायेदम् ।

॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥

प्रथमखण्डे—

१ सू. गृह्याकर्माणि

“यत्न्यः पुत्राच्च कन्याश्च जनिष्यात्वापरे सुताः ।

गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः ।

तेषां संस्कारयोगिन शान्तिकर्मजिवास्तु च ।

षाचार्यविहितः कल्पद्रुमाद् गृह्या इति स्थितिः ॥”—इति

गृह्यासङ्ग्रहः । १ । २५, २६

एवञ्च गोभिलप्राार्यप्रचीता इयं स्थितिः ‘गृह्या’—इत्युच्यते,
तस्यां यानि कर्माणि वक्ष्यमायानि, तान्येव गृह्याकर्माणि ।

—इत्येकोऽर्थः । अपरार्थसु मूलेन साकमेव सुद्धितः । केचित्तु

‘गृह्या’—इति कर्माचीत्यस्य विधिवत्, एवञ्च पदं, सुपांसुसुनि-
त्यात्वे च रूपं मिति मन्यन्ते, तथाच ‘गृह्येऽन्वी अनुष्ठेवानि

कर्माणि’—इति द्वितीयोऽर्थः सत्यस्यते ।

५ सू. अग्न्याहार्यवन्ति

“यत् त्राव” कर्मणा मादौ वा यान्ति दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यत् अन्वाहार्यं तदुच्यते ॥” क० प्र० ३
अन्वाहार्यं विद्यते देवां कर्मिणां तान्मौनानि अन्वाहार्यवन्ती-
त्यर्थः । तथापि विशेषोऽस्ति, तथाहुक्तं कर्मप्रदीपे—

“नाष्टकास्तु भवेच्छ्रावणं न श्रावणे श्रावणं मिश्रते ।

न सोचन्तो-जातकर्म-प्रोवितागत-कर्मसु ॥”—इत्यादि ।

६ सू. अभिरूपभोजनम्

“यत्र विद्या च वित्तं च सत्त्वं धर्मः श्रमो दमः ।

अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमि यो व्यवस्थितः ॥” गृ० स० २।१२

७ सू. अन्वां, समिधम्

“आचार्येणाभ्यनुज्ञात आचार्यान्मो विधिर्यथा ।

प्रणीतेऽन्मो समिध्यादन्तां सा ब्रह्मचारिणाम् ॥” गृ० २।१८

“नाष्टुष्ठादधिका प्राच्या समित् स्वसंतया क्वचित् ।

न विद्युक्तत्वचा चैव न सकौटा न पाटिता ।

प्रादेशात्प्राधिका नीमा न तथा स्वादिश्याखिका ।

न सपर्या न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ॥” क० प्र० १

८ सू. अभ्युक्षेत्

“उत्तानेनैव इक्षेन प्रोचयं समुदाहृतम् ।

न्यस्यतांभ्युक्षयं प्रोक्तं त्रिरवापोचयं ब्राह्म ॥” गृ० १।१०३ भा०

१० सू. अक्षयाहृतम्

अवाहरणाभ्युक्षणात् सचयं मुच्यते, तस्य आहृतं रीति-
रिति । गृह्यासंगहे तु—

“सचयं तत् प्रवक्ष्यामि प्रजायं देवतस्य च ॥”

× + + + ।
 तस्मात् ऋषेण सुषेण प्रचेताव कुशेन वा ।
 प्रोक्षिष्येत्तत्र च विप्रः सिद्धिकामस्तु कर्मसु ।
 सत्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोक्षिष्येद् दक्षिणेन तु ।
 तावन्नोत्थापयेत् पार्थिवं यावदग्निं निधापयेत् ।
 प्राग्गता पार्थिवी ज्ञेया आग्नेयी चाप्युदग्गता ।
 प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च प्राक्कृता स्मृता ।
 उत्तरं गृह्य रेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत् ।
 द्वारमिदं तु द्रव्याणां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम् ।
 पार्थिवी चैव सौमी च क्षेत्रे द्वे द्वादशाङ्गुले ।
 एकविंशतिरग्नेयी प्रादेशिन्धे उभे स्मृते ।
 षडङ्गुलान्तराः कार्यं आग्नेयी संहितासु ताः ।
 पार्थिवायासु रेखावर्तिस्तस्मात् उत्तरीत्तराः ।
 शतवर्षं पार्थिवी स्यादाग्नेयी संहिता भवेत् ।
 प्राजापत्या भवेत् क्षणा नौसाग्नेयीं विनिर्दिशेत् ।
 पीतवर्षेण सौमी स्याद्रेखाणां वर्षक्षयणम् ।
 एव क्षेत्रविभिः प्रोक्तो गृह्यकर्मसु सर्वसु ।
 स्यात्तास्ता ऋजवः कार्यं क्षेत्रास्ताः सुसमाहिताः ॥१४७-५८

११ सू. अग्निं प्रचयन्ति

“कपालैर्मिन्नपात्रैर्वा न त्वामैवीमवेन वा ।
 अग्निप्रचयनं कार्यं वेजमानं-भयाकृतम् ।
 अथः प्रचीतो निष्चिद्योऽग्निश्चेन्नयद्वियुतः ।
 त्वरया पुनरानीतो षडङ्गानमवापचः ।
 तस्माच्छुभेन ऋषेण अग्निश्चिद्योऽग्निः ॥”

अग्निप्रथयनं कुर्यात् यद्यमान-सुखावहम् ।

युग्मं पात्रान्त्सु कांस्यं स्यात् तेनाग्निं प्रथयेद् युग्मः ।

तस्याभावे शरावेद्य नवेनाभिस्तुल्यं तम् ॥” अ० सं० १ । ६४ - ६७

१४ सू. अग्निसमाधानं

“आधानस्य तु चत्वार उक्ताः कासाः पृथक् पृथक् ।

(१) अन्त्या समिद्ध, (२) विवाह्य, (३) विभागः,

(४) पनेष्ठिनः ॥” अ० सं० १ । ७६

गोभिलीयानान्त्सु चयएव कासाः । विभागकासस्तु गौतमीयानाम् ।

१७ सू. मयित्वा

अरथिद्वयमिति शेषः । अरथिद्वयस्य चयं त्वेषम्, —

“अश्वत्थो यः शमीगर्मः प्रथस्तोर्वीसमुद्रवः ।

तस्यं प्राप्सु खी श्यावा घोदीषी घोर्दुनायि वा ।

अरथिद्वयस्यै प्रोक्ताः, तस्यैवोत्तरारथिः ॥” इत्यादि अ० प्र० १

“देवयोनिः स विद्मि वस्तस्य मथो हुताशनः ॥” अ० सं० १ । ८०

१८ सू. उदिते, अनुदिते

“रेचामात्रं तु ह्यजेत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।

उदयं तं विजानीयात् होमं कुर्याद् विषयश्चः ॥” अ० सं० १ । ७५

“राधेः घोर्दुशमि अग्नी अहनश्च नृपिते ।

अनुदयं विजानीयाद्योमं तत्र प्रथस्यदित् ॥” अ० सं० १ । ७३

समयाद्गृहितकासोऽपि हीमी मन्वादिभिश्च परिदृष्टः, परं न

तत्पौष्टमानाम्, गोभिलसिद्धिः । तस्यास्य चयं त्वेषम्, —

“ततः प्रभातसमये जष्टे अश्वत्थस्य चये ।

रथिद्वयं न ह्यजेत समयाद्गृहितं कृतम् ॥” अ० सं० १ । ७४

द्वितीयच्छे —

१ सू. यज्ञोपवीत

“निष्ठद्रुहं हतं कार्यं तन्मुपव मधोवृतम् ।

निष्ठतद्योपवीतं स्यात् तस्यैका यन्निरिष्यते ॥” क० प्र० १

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नयतान्तवम् ।

* * * * *

द्विगुणं त्रिगुणं वापि एकयन्त्रिकतं विदुः ॥” गृ० सं० १।४८-५१

द्वितीयच्छे —

६ सू. जुहुयात्, कृतस्य, अकृतस्य

“होमपात्र मनादेशे द्रवद्रव्ये जुवः स्वतः ।

पात्रिरेवेतरस्त्रिंशु जुषा पात्र न ज्ञयते ॥” क० प्र० १

“यवग्रीहकृतं त्रिंशं तच्छुषादि कृताकृतम् ।

शोदनं तु कृतं विद्यात् न तस्य करणं पुनः ॥” गृ० सं० १।८३

८ सू. चक्षुःस्थ्या, जुषेच

“तिर्यगूर्ध्वं समिप्यान्ना इडा नातिवृद्धमुषी ।

स्यस्योदुम्बरी वापि चक्षुःस्थी प्रयस्यते ॥” क० प्र० २

“छादिरो वाच पाशो वा द्विवितंस्त्रिः जुवः कृतः ।

जुक् वाहुमात्रा विघ्ने वा वृत्तसु प्रचक्षुःस्थीः ।

जुवाद्ये प्राचयत्, शान्तं वाहुदुम्बरिमण्डलम् ।

जुवाः शरावयत् शान्तं, जुषवाद्ये चक्षुःस्थीः ॥” क० प्र० १

९ सू. अपराधितानां

“प्रक्रमये तद्योवाद्ये क्षीमिन्विह्वलानि तन्ना

यज्ञां द्विषि विधिं प्राहुःस्थानाहुःपराधितानम् ॥” गृ० सं० १।७८

१८ सूः उपाएशु

“अनेहकारयेत्यन्त मीवही टी प्रभासयन् ।”

किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपाहः स जयः सृतः ।” ज.
चतुर्थं चण्डे —

२ सूः अतिथिभिः

“एकरानं हि निवसवतिथिर्ज्ञानः सृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरच्यते ॥” मनुः ३।१०२

३१ सूः फलीकरणानाम्, आचामस्य

“कञ्चुबाध कथायैव फलीकरणकञ्चुयाः ॥” गृ० भा०

“ओदनापद्रवं प्राङ्गुराचामं हि मनीषिणः ॥” गृ० भा०

पञ्चमं चण्डे—

३ सूः सन्ध्यां उपवसन्

“अहोरात्रस्य चः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।

सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”

उपवासदिनकर्त्तव्यताकर्त्तव्यते स्वयमेवोक्ते (४६५०, ५० ५०) ।

“उपाहृतस्य पापेभ्यो यस्तु नासौ गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयो न शरीरविशोधनम् ॥” इति च स्मृत्यन्तरम् ।

१०, ११ सूः पूर्णः

“रात्रामध्यगतसकः पूर्ण इत्यभिधीयते ।

१३—२६ सूः स्थितिद्वयं, अन्नान्, ज्ञेयान्, औपवसथिकम्

“वेदिः परिष्कृता भूमिः चने अण्डिद्वयम् ॥” इत्यमरः ।

“प्रादेशवमिषां प्रमाथं परिशीर्तितम् ॥” ज० प्र० ३

“इयः सपत्न्यादानं यथावत् नैव च ।

तुषी भितानि कुर्वीत कनकाद्यैः माहरेत् ।” अ० अ० १।१०२

“इयमातीतं निष्कार्यमायं निषयं भवेत् ।

उत्तथाहुत्तुष्यय नवदाननिवाचनम् ॥

एवैव दर्वीं यस्तत्र विशेषस्त मष्टं नृवे ।

दर्वीं इयमाहुत्तुष्यया तुरीयोनयु निषयम् ।”—इति क० प्र० २

१—६ सू. औपवसथिकं नास्नाति—इत्यादि ।

उपवासदिग्निवमित्याद्यौपवसथिकमित्यर्थः । तद्योक्तं,—

“सवयं मधु मांसश्च चारांशो येन भूयते ।

उपवासे न भुञ्जीत मोक्षराशौ कनकम् ॥” क० प्र० ३

अतएवाह स्मृतिः,—“भृहस्त्रो ब्रह्मचारी च यस्त्वनम्रंस्तपश्चरेत् ।

प्राणान्निहोचक्षीपेन चवकीर्षी भवेत्तु सः ॥”—इति,

“अनङ्गान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते चयः ।

अन्नम् एव सिध्यन्ति नैवां सिद्धिरनन्तराम् ॥”—इति च ।

२१ सू. दर्भवटं

“अर्धवेद्यसु नवेद् ब्रह्मा सन्धवेद्यसु विष्टरः ।

इच्छिष्यावर्तकी ब्रह्मा वामावर्तसु विष्टरः ।

कतिभिश्च कुशैर्ब्रह्मा ? कतिभिश्च विष्टरः कृतः ?

पश्चाद्यग्निः कुशैर्ब्रह्मा तर्ह्येन च विष्टरः ॥” अ० १ । ८८, ८९

“द्विराष्ट्रजाय मध्ये त्रै लोकात्मनोऽपि ॥” — इति पु०
 अग्निः प्रदक्षिणावर्त्तः स अन्नान्निजसम्पन्नः ॥” — इति पु०
 “यत्रवास्तुनि सुष्टयाश्च स्तम्भे दर्भवटौ तथा ।
 दर्भसङ्क्रमा न विहितता विष्टराक्षरचेत्वपि ॥” — इति च क० प्र०

सप्तमः अध्यायः

१ सू. उलूखलामुसली, शूर्पम्

“सुसलोसूखले वार्षे स्वायते सुष्टुते तथा ।
 श्रद्धाप्रभाषे भवतः शूर्पं वैश्व निव च ॥” — इति क० प्र० २

२, ३ सू. हविर्निर्वपति

“ब्रह्मानर्मेण्यि सौमन्ते यत्र पाकः सदा गृहे ।
 विवाहे चैव साजानां नीत्तो निर्वपणे विधिः ॥” गृ० स० २। १८

८ सू. अभिघार्योद्वास्य प्रत्यभिधारयेत् ।

“पवित्रान्तर्हितं कृत्वा चरं प्राज्ञोऽभिधारयेत् ।
 उद्वास्य चैवं विधिना एवं तन्म न क्षुप्यते ।
 चतुर्मुष्टिचक्रः कार्यचतुर्थासुप्तरोऽपि वा ॥” गृ० स० २। १८

१६ सू. परिधीन्

“वाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽग्रचाः ।
 त्रयो भवन्तग्रशीर्षाया एनेवासु चतुर्दिग्मन् ।
 प्रागधावभितः पश्चाद्गृह्यन्त मन्वापरम् ।
 न्यवेत् परिधि मन्वस्य दुर्दिगयः स पूर्वतः ॥” क० प्र० २

१७, १८ सू. प्रथीता

“विहितप्रतिविधाश्च प्रथिता मीपकस्ययेत् ।” षट् स० १।८६
 १८ । ९० सू. आण्यं, सर्षिद्वैलं दधि पयो यवागूं वा
 “अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा ।
 चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाण्य मितरद् दृढम् ।
 दृढं वा यदि वा तैलं पयो वा यदि यावकम् ।
 आण्यस्थाने नियुक्ताना माण्यशब्दो विधोयते ।
 आण्वानां सर्षिरादीनां संस्कारे विधिबोद्धिः ।
 अनधिनवयथं दध्नः शेषाणां त्रयथं स्मृतम् ।
 यथा सौमन्तिका नारी पूर्वगर्भेण संस्कारता ।
 एव माण्यस्य संस्कारः संस्कारे विधिनोद्धिः ॥”

—इति षट् स० १ । १०६-१०८

२१—२३ सू. पवित्रं

“अनन्तर्गमिषं सायं कौशं द्विहस्त निव च ।
 प्रादेयभाषं विघ्नेषं पवित्रं यच्च कृषयित् ॥” का० प्र० १

२४ सू. सम्पूय, उटपुनाति

“पवित्र मन्तरे कृत्वा स्नात्वा माण्यं समावपेत् ।
 एतत् सम्पूयनं नाम पचादुत्पवनं स्मृतम् ॥” षट् स० १ । १०६

२६ सू. आण्यं

“आण्यसहितं माण्ययाच माण्यस्वाधी मिति वापत् ।
 “माण्यस्वाधी च कर्त्तव्या तैजसद्रव्यप्रथया ।
 महीमवी वा कर्त्तव्या सर्षिस्नात्वाहुतीषु च ।

पान्यसाध्याः प्रमाथं तु यथाकार्यं तु कारयेत् ।

सुहृदा मन्त्रां भद्रा माण्यसाधीं प्रचक्षते ।” इति ऋ० प्र० २

अष्टमखण्ड —

२सू. उपघातं

“पाणिना निघण्टेनाव द्रुवेणैव तु वक्ष्यति ।

इयते चानुपक्षीर्यं उपघातः स उच्यते ।” इति ऋ० स० १ । १११

१५सू. महाव्याहृतिभिः

“भूराद्यास्तिष एवेता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।” इति ऋ० प्र०

नवमखण्डे —

“त्रौचयः श्रावयो मुग्धा गोधूमाः सर्वपास्तिसाः ।

श्रवाशोधधयः सप्त विपदो जग्नि धारिताः ॥”—इति ऋ० प्र० भा०

॥ द्वितीयप्रपाठकः ॥

प्रथमखण्डे —

१सू. सुरोत्तमेन

‘सुरा’—इति निघण्टो उद्कनामह (१ ऋ० १२ ऋ०)

पाठभेदेन पञ्चविंशतितमं प्रदं मन्त्रि, तदेवाम चाह्म मित्याध-

निकानाम् । परं तत्र तत्रा निगमाहर्षनात् उद्कनामस्य

सुरायन्त्याभास इत्यादिभिः सतत्त्वात् ।—

“सर्वेषां स्त्रियामिन्द्राभिर्दृष्टिरक्षतमित्येतेः ।

ज्ञानं चतुर्भिः कक्षभिः स्त्रीभिः स्त्रीं यत्नं ज्ञावन्तम् ।

गोडो पीटो च मन्थी च विज्ञेवास्त्रिविधाः सुराः ।

पापिकर्मणि गोडो ज्ञात् सत्या माध्याधमा सुरा ॥”

—इति गृ० स० २ । १५, १६०

१३—११ सू. प्राजनेन, ध्रुवाणा मुपां, साजां

“अवसिक्तानु विधिना पापिशाहन्तु प्राजनी ।

रक्षणां मनुगच्छेत् सप्ताहं चरह मेव वा ॥” गृ० स० २ । ३५

महानदीषु वा आपः क्रीड्यान्वाच क्रदेषु च ।

गन्धवर्षरसैर्बुक्ता ध्रुवास्ता इति निश्चयः ॥” गृ० स० २ । २५

“अचतासु यवाः प्रोक्ता भृष्टा घाना भवन्ति ते ।

भृष्टासु प्रोहयो साजा घटाः खाण्डिक उच्यते ॥” कं० प्र० ३

द्वितीय चण्डे—

३ सू. प्रपदेन

“यादायं प्रपदम्”—इत्यमरः २ । ६ । ७१ ।

४—१० सू. प्रदक्षिणमग्निं परिचयति

“साजानाज्यं जुवं कुशं प्राजनाज्जान मेव च ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत दम्पती तु विना यज्ञी ॥” गृ० स० २ । २८.

‘यज्ञी’—इति उदकयाह्न्याजनायाह्न्य विनेत्यर्थः ।

द्वितीय चण्डे—

११ सू. चतुस्रमग्नी

“सृष्टयनामिकाये च कश्चिदासीन्नववधि ।
चतुस्रस्यौषं सर्वप-सर्वदेवाद्युमन्त्रयेत् ॥” इति क० प्र० ।

१४ सू. अर्घ्यम्

“अर्घ्यार्हा भवन्ति”—इत्यादि वक्ष्यताचार्यः स्वयं भव
(४ । १० । २२)

१७ सू. हविष्यम्

“अयुक्त ममूलवचैरपर्युषित भव च ।
हविष्य भेतदन्नाद्य मसुरैरप्यसंयुतम् ॥” ऋ० स० २ । ७६
चतुर्वक्षणे—

२ सू. नदीः

“मासद्वयं त्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्रसाः ।
शाशु ज्ञानं न कुर्वीत वर्जयित्वा ससद्गमाः ।
धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विष्यते ।
न ता नदीयन्द्बद्धा गतांस्त्री परिकीर्तिताः ॥” क० प्र० १
पञ्चम वक्षणे—

२—६ सू. स्रुवसम्प्रातम्, प्रासयित्वा

“इत्वाण्यं परिशेषेण वत् इत्यं सुपकल्पितम् ।
स्रुवेचैव तु तत् स्रुष्टं सम्प्रातं चैव तं विदुः ॥” ऋ० स० १ । ११४
“उ हर्तमं गच्छेद्दी रोमच्छेद्ग भव च ।
संभनं भवसावाद्यं प्रासयामि विदुर्गुणाः ॥” ऋ० स० २ । १८

वचनम् —

६—१२सू. न्ययोधशुद्धां, व्रतंवती, ब्रह्मवन्तुः

“सतम्यपत्नवो बुध्नः शुद्धेति परिवर्ज्यते ।

पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मवन्तुस्तथाश्रुतः ।” क० प्र० ३

सतम्यवचनम् —

४ सू. शलाटुयथ

“शलाटु गीक मित्युक्तं यद्गुः स्वयम् उच्यते ।”—इति क० प्र० ३

“यामि क्वत्ते शलाटुः स्वात्”—इत्यमरः २ । ४ । १५

५ सू. दर्भपिच्छूलीभिः,

“एतत्प्रमाणा भवेन्ने कौशी भेवार्द्रमञ्जरीम् ।

शुष्कां वा शीर्षकुसुमां पिच्छूलीं परिवचते ।”—क० प्र० १

‘एतत्प्रमाणां’ प्रादेशप्रमाणा मिति यावत् ।

६, ८ सू. वीरतरेण, शलल्या

“विभिः खेतैश्च यक्ष्णी, प्रोक्तो वीरतरः शरः ।” मृ०स० १ । ८५

“याः पश्यन्त्याः यक्ष्णी तथा वीरतरः रुद्यतः ।” क० प्र० ३

९ सू. क्वसरः

“तिक्ष्णतण्डुलसम्पन्नः क्वसरः सोऽभिधीयते ।” क० प्र० ३

नवमवचनम्

१८, १९ सू. कपुष्पिकां, कपुष्पसम्

“कपुष्पिकाभितः वेद्यं कृद्भिः क्वसाद्-कपुष्पकम् ।” इति क० प्र० ३

२५ सू. यथागोत्रजुलकल्पम्

“दक्षिणाकपर्हाः शिष्टा चात्रेयाश्रिकपर्दिनः ।

आद्विरसः पञ्चषूडा सुखा धृगोः शिष्टिनोऽग्नी ॥” अ० सं० २ । ४०

द्वयमखण्ड —

१ सू. उपनयेत्

“अध्वोक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

बालो वेदाय तद्योगाद् बालस्योपनयनं विदुः ॥”-इति अ०

६ सू. ऐषोयरौरवाजानि

१० सू. मुञ्जकाशताम्बल्यः

“अनृषो माणवको ज्ञेयः, एषः कृष्याद्युगः अतः ।

द्वर्गौरुद्युगः प्रोक्तः, ताम्बलः शय उच्यते ॥” क० प्र० ३

॥ तृतीयप्रपाठकः ॥

प्रथमखण्डे —

२० सू. स्नानम्

जलक्रीडादिपूर्वकं मज्जनं नैव स्नानमिच्छते ।

“न जालोत्सादनं कुर्यादनापदि कवचनम् ।

जलजिवा मज्जयदं प्रती दृष्टं द्रव्याग्नेत् ॥” क० प्र० ३

द्वितीयखण्डे —

४५ सू. वरः

“गोर्विशिष्टतमा विप्रैर्वेदैष्वपि निगन्थते ।

न ततोऽन्यद् वरं यस्मात् तस्माद् गोर्वर उच्यते ॥”

— इति कं० प्र० १

द्वितीयखण्डे —

६ सू. अक्षतधानाः

“अक्षतासु यवाः प्रोक्ताः शृष्टा धाना भवन्ति ते ।” क० प्र० ३

११ सू. पञ्चिणी

“हावद्भावेकरात्रिष पञ्चिणीत्यभिधीयते ।” इति शु०

२० सू. निर्घाति

“यदान्तरिक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः ।

पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ।” इति ष्यो०

२६ सू. शिष्टाचारः

“धर्मेणाधिगतो वैसु वेदः सपरिहृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः सुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥” स्मृ०

३० सू. अद्भुते

“प्रकृतिविषय मनुत मापद्ः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्ति”

— इत्याद्यवर्षणम् ।

चतुर्थखण्ड —

६ सू. नम्निका

“नम्निकां तु वदेत् कन्यां यावत्सर्तुमती भवेत् ।
 ऋतुमती त्वनम्निका, प्रयच्छेत्तु नम्निकाम् ।
 अंघ्रातां रजसो गौरी, प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
 अश्विज्ञिता भवेत् कन्या, कुचहीना च नम्निका ।
 व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत कन्यकाम् ।
 पयोधरैस्तु गन्धर्वा, रजसाग्निः प्रकीर्त्तितः ।
 तस्मादव्यञ्जनीपेता मरणा मपयोधराम् ।
 अभुक्ताश्चैव सोमाद्यैः कन्यकां तु प्रयच्छते ॥”

—इति गृ० सं० २ । १७-२०

षष्ठखण्डे—

४ सू. विलयनं

“दध्वर्षमधितं सर्वं तद् वै विलयनं स्मृतम् ।” इति गृ० भा०

सप्तमखण्डे—

६ सू. प्रक्रमे

“संश्रुतपदविन्यासस्त्रिपदः प्रक्रमः इत्यतः ।
 स्मार्त्तं कर्मणि सर्वत्र श्रौते त्वध्वर्युचोदितः ॥” इति गृ० भा०

७ सू. कपालम्

“कपालं गृह्यत्यं पात्रं चक्राघटितं मुच्यते ।
 प्रासुरं चक्रघटितं देवे पैत्रे च वजयेत् ॥”

—इति गृ० सं० २ । ७८ भा०

१० सू. न्यञ्चौ पाणौ

“इचिषं वामतो वाङ्ग मात्माभिसुष्ठ मेव च ।

करंकरस्य कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्मणः ॥” क० प्र० २

२० सू. स्थासीपाकाकृतान्यत्

“स्थासीपाकाकृतान्यत्, यत्र संज्ञा निपात्यते ।

तथाप्यभागे इत्येव न्युच मास्तोर्यावद्यति ॥” गृ०सं० १ । ११५

प्रष्टमखण्डे —

१ सू. पृषातके पायसञ्चरुः

“पयो यदाप्यसंयुक्तं तत् पृषातकमुच्यते ।

इध्यैके । तदुपासाद्य कर्त्तव्यः पायसञ्चरुः ॥ क० प्र० ३

३ सू. गोनामभिः

“काम्या प्रिया च हृद्या च इष्टा रन्ता सरस्वती ।

मह्यी विद्युता चान्नरा च गोनामानि विदुर्बुधाः ॥”

— इति गृ० सं० २ । ६०

८ सू. नवयज्ञे

“शरद्वसन्तयोः केषिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्लामाकीवनिनः स्मृतः ।

चाश्वयुज्यां तथा छष्ट्यां वासुकर्मणि यात्रिकाः ।

यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होम मेवं प्रचक्षते ॥” क० प्र० ३

नवमखण्डे—

४ सू. फलवतीम्

“सकला बहुरीयाणां फलवत्यभिधीयते ।” क० प्र० ३

६ सू. जातशिलासु

“घना विकसिताशङ्गाः कृता जातशिलासु ताः ।” क० प्र० १

१२ सू. स्वस्तरम्

“स्वस्तरं सर्वं मासाद्य यथा यदुपयुज्यते ।

द्वैवपूर्वं ततः आर्षं मत्सरः शुचिरारभेत् ॥” क० प्र० २

“पारिभाषिक एव स्यात् काञ्ची गोवाजियज्ञयोः ।

अन्यस्याशुपदेशासु स्वस्तरारोहणस्य च ॥” गृ० सू०

दशमखण्डे—

८, १० सू. अपूपान्, त्रैयम्बकप्रमाणान्

“त्रैयम्बकं करतल मपूपा मण्डकाः स्मृताः ।” क० प्र० १

१८ सू. उल्मुकेन

“अङ्गारोऽस्नात मुहसुकम्” — इत्यमरः २, ८, १० ।

२५ सू. स्त्रीतांसि

“सप्त तावन्मूर्धन्यानि तथा स्तनचतुष्टयम् ।

नाभिः श्रोणिरपानश्च गोः स्त्रीतांसि चतुर्दश ।” क० प्र० १

॥ चतुर्थप्रपाठकः ॥

प्रथमखण्डे—

१ सू. सर्वाङ्गेभ्य

“हृज्जिह्वाक्रीडसक्थीनि यज्ञदृष्टकौ शुद्धं स्नाताः ।

श्रोणिः स्नात्सटा पार्श्वे पञ्चङ्गानि प्रचक्षते ॥

एकादशाना मन्त्राना मवदानमनि सङ्गत्या ।

पार्श्वस्य वृत्तसकृद्व्योच्य दित्वादाहुचतुर्दश ॥” क० प्र० १

द्वितीयखण्ड—

१५ सू.

“वर्षीं कुर्यादुदसुखीम्” अ० सं १ । १८ काष्ठासनमित्थर्षः

“शङ्खुचैवोपवेश्य द्वादशाङ्गुल इत्यते” अ० सं १ । ८४

वृषपरपर्याय उपवेशः इति नारायणोपाध्यायाः ।

१७—२० स्थगरं

“स्थगरं सुरभि चैर्यं चन्दनादि विलेपनम् ।” क० प्र० २

द्वितीयखण्ड—

६ सू. पूर्वस्यां काष्ठीं

“पुरतो यात्मनः कर्षूः सा पूर्वा परिकीर्त्यते ।

मध्यमा दक्षिणेनास्यास्तदक्षिणत उत्तमा ॥” क० प्र० २

८ सू. एवमेवेतरयोः

“पितृवृत्तरकर्षन्ते मध्यमे मध्यमस्य तु ।

दक्षिणे तत्पितृचैव पिण्डान् पर्वणि निर्वपेत् ॥” क० प्र० २

१० सू. पिण्डं

पिण्डप्रमाणं त्वाह “पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान् ।” क० प्र०

३४ सू. वृद्धिपूर्त्तेषु

“वृद्धिः पुत्रसंस्कारः” — इत्येव महभाष्यम् ।

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदान मारामांः पुत्रं मित्त्वमिधीयते ॥” जातृवर्चः ।

चतुस्रस्य —

२५ सू. गोलकानां

“पासाया गोलकाश्चैव” क० प्र० १

पञ्चमस्य —

५ सू. परिसमूहेत्

“स्रत्वान्धमिमुञ्चौ पाणौ स्रस्थानस्थौ सुसंयतौ ।
प्रदक्षिणं तथासीनः क्षुर्यात् परिसमूहनम् ॥” क० प्र० २

६ सू. वैरूपाक्षः

“विरूपाक्षोऽसि” — इति मन्त्रः । म० ब्रा० २, ४, ५

७ सू. प्रपदः

“तपस्य तेजस्य” — इति मन्त्र । म० ब्रा० २, ४, ५

२६ सू. अविदासिनि

“मध्ये स्थण्डिल मन्त्रे च वारिणा परिसंहतम् ।

अविदासिनं ह्रदं विद्यात्तादृशं कर्मणो विदुः ॥”

— इति षट् सं० २ । १२

२८ सू. उपतिष्ठेत्

“तदसंसक्तपार्श्विर्वा एकपाद्वर्षपाद्वपि ।

क्षुर्यात् सताम्रशिर्वापि अर्धं बाहुरथापि वा ॥” म० ब्रा०

२६ सू. परिविध्यमाद्ये

“वाताद्यैर्मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः काराः ।

मासाभाः श्योक्तिं दृश्यन्ते परिविध्यसु स स्मृतः ॥”

—इति भरतधृत-साहसार्कः ।

षष्ठखण्डे—

११ सू. आचितशतकामः

“सुवर्णविस्तौ हेब्बोऽचे कुबविस्तसु तत्पले ।

तुमा स्त्रियां पक्षशतं भारः स्याद् विंशतिसुक्ताः ।

आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥”

—इति अ० को० २, ९, ८७

१२ सू. त्रीहिकांसौदनं, कणान्

“द्रीणः स्यात् कांसमानकः” त्रीहीणां कांसं त्रीहिकांसम्,

तस्य शोदनं भक्तं त्रीहिकांसौदनम्, तम् ।

“कधुकाद्य कणाद्यैश्च फलीकरणककुशाः ।” अ० भा०

सप्तमखण्डे—

८ सू. अनुषंरम्, अमरुपरिहितम्, अक्लिन्नम् ।

“उर्वरा सर्वसखाब्धा स्यादूषः चारद्यत्तिका ।

जषवानूषरो हावप्यन्यलिङ्गो स्वसं खली ॥” अ० बी० २, १, ५

“क्लिन्नं सजलं प्रोक्तं । दूरस्थातीदको मरुः ।” अ० प्र० ३

९ सू. दर्भसम्भितं

दर्भैः सम्भितं माच्छवम् ।

अतएव अद्यान्तरे, — “वज्रिन् कुम्भवीर्यप्रभूतम्”

१० सू. शादासम्मितं, मण्डलद्वीपसम्मितम्, सर्वतः

“शादा चैवेष्टवा स्मृता” (क० प्र० ३) । तथा सम्मितं
सुख्यं चतुरस्र मिति यावत् । मण्डलं वर्तुलम् । “द्वीप सुवत
माख्यातम्” (क० प्र० ३) । तत्सम्मितं तर्तुल्य मिति ।

“दिशाञ्च विदिशाञ्चैव यत्र नोक्ता विचारणा ।

सर्वतस्तत्र शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते ॥” गृ० स० १ । ८६

२६—३३ सू. इन्द्राय, पितृभ्यः

“अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥” —इति,

“स्वधाकारेण निनयेत् पितॄन् बलि मतः संदा ।”

—इति च विशेषोपदेशात् “इन्द्राय नमः” —इत्यादि

“पितृभ्यः स्वधा” —इति च बोध्यम् ।

अष्टमखण्ड -

८ सू. एकाक्षर्यां

“अकृतिं देवीं मनसा प्रपद्ये (म० ब्रा० २, ६, ८)” —इत्ये-
तस्मिन् मन्त्रे “एक मन्त्रम्” —इति दर्शनादय एव मन्त्र एका-
क्षरीति व्यपदिशन्तेऽपि ।

९ सू. खदिरशङ्कुशतं

“सत्वचः शङ्कुः कार्यास्तीक्ष्णाया वीतकण्टकाः ।

समिन्नाक्षयसंयुक्तः सूचीतुष्पास्तथायताः ॥” क० प्र० २

“शंकुचैवोपवेश्य द्वादशाङ्गुल इत्यते” ॥ गृ० स० १ । ८४

२१ सू. पूर्णहोमः

“पूर्णहोमं ययने जुहोमि (म० ब्रा० २, ६, ११)” — इति
पूर्णशब्दान्वितमन्त्रेण होमः ।

नवमखण्डे—

५ सू. चीवरम्

“सोहपूर्णन्तु चीवरम्” क० प्र० ३

११ सू. काम्बूकान्

“फलोत्तरणकङ्कयान्” — इति महभाष्यम् । कष्यान् — इत्येव
तन्निष्कर्षार्थ इति मञ्जुहृदः । तुषानित्थेवास्मानुश्वचनम् । तद-
चार्थनिर्णये भूमिदेवाः प्रमाणम् ।

१३ सू. संवेशनवेलायां

“स्यान्निद्रा शयनं स्नापः स्नानः संवेश इत्यपि ।” अ० को० १, ७, ३६

दशमखण्डे—

४ सू. विष्टरम्

“ब्रह्मविष्टरयोश्चापि सन्देहे संमुपस्थिते ।

उर्ध्वदेशो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्त्रु, विष्टरः ।

कतिमित्थु भवेद् ब्रह्मा ? कतिभिर्विष्टरः स्मृतः ?

ब्रह्माशक्तिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ॥”

— इति गृ० स० १ । ८८, ८९ ।

“यज्ञवासुनि सुष्टयाश्च स्तम्भे दर्भवटी तथा ।

दर्भसङ्गा न विहिता विष्टरास्तरयेष्वपि ।” क० प्र० १

७ सू. अपः = पाद्व्यम्

“पादार्थं मुदकं पार्थं केवलं जलमेव तत् ।
तत्तैजसेन पात्रेण शङ्केनापि निवेदयेत् ॥” गृह्यात्तरम् ।

११ सू. अर्घ्यम्

“दध्यक्षतसुमनस आपश्चेति चतुष्टयम् ।

अर्घ्यं एष प्रदातव्यो गृह्ये ये अर्घ्यार्हाः स्मृताः ॥” गृ० २ । ६२

अष्टाहमर्घ्यलक्षणञ्चैवम्,—

“दध्यक्षतसुमनसो घृतं सिद्धार्थका यवाः ।

पान्नीयञ्चैव दर्भाश्च अष्टाङ्गो ह्यर्घ्य उच्यते ॥” गृ० स० २ । ६३

“कांसेनैवार्हणीयस्य निगयेदर्घ्यं मन्त्रलो ॥” का० प्र० ३

१३ सू. मधुपर्कम्

“सर्पिषा मधुना दधा अर्चयेदर्हयन् सदा ।

ऋषिप्रोक्तेन विधिना मधुपर्केण यान्त्रिकः ॥

कंसे चितय मासिच्य कंसेन परिसंघृतम् ।

परिश्रितेषु देयः स्यान्मधुपर्क इति ध्रुवम् ॥”

—इति गृ० स० २ । ६४, ६५ ।

“साक्षतं सुमनोयुक्त मुदकं दधिसंयुतम् ।

अर्घ्यं दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्को विधीयते ।

कांस्यापिधानं कांस्यख्यं मधुपर्कं समर्पयेत् ॥” का० प्र० ३

“दधनि पयसि वाधवा कृतान्ने मधुदद्यान्मधुपर्कमेतदाहुः ।

दधिमधुसस्त्रिषु सक्तवः पृथगेते विहितान्मयसु मन्वाः ॥”

—इति गृ० स० २ । ६८ ।

१६ सू. शेषं

पीतावशिष्टम् । नास्योच्छिष्टता ; तथाहि—
 “मधुपर्कं तथा सोमे अप्सु प्राणाहुतीषु च ।
 अगुच्छिष्टो भवेद् विप्रो यथा वेदविदो विदुः ।
 प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्के तथैव च ।
 आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥”

—इति गृ० सं० २ । ६६, ६७ ।

२३ सू. आचार्यः, ऋत्विक्

“उपनीय तु यः शिष्यं वेद मध्यापयेद् द्विजः ।
 सकल्पं सरहस्यञ्च त माचार्यं प्रचक्षते ॥” म० सं० २।१४०
 “अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।
 यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोष्यते ॥” म० सं० २।१४३

अग्निनामानि (. गृ० सं० १ प्र०)

“लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।
 अग्निसु मासतो नाम गर्भधाने विधीयते ॥ २
 पुण्ड्रवने चान्द्रमसः शुक्राकर्षणि शोभनः ।
 स्त्रीमन्ते मङ्गलो नाम प्रागल्भो जातकर्षणि ॥ ३
 नान्नि स्यात् पार्थिवी ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा ।
 सभ्यनामाऽथ चूडे तु व्रतादेशे समुद्रवः ॥ ४
 गोदाने सूर्यनामा तु केशान्ते ह्यग्निरुच्यते ।
 वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकः स्रुतः ॥ ५

चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथापरि ।
 आवसथ्ये भवो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु पावकः ॥ ६
 ब्रह्मा वै गार्हपत्ये स्यादौश्वरो दक्षिणे तथा ।
 विश्वुराहवनीये तु अग्निहोत्रे त्रयोऽन्यः ॥ ७
 सप्तहोमे तु बक्रिः स्यात् कोटिहोमे हुताशनः ।
 प्रायश्चित्ते विधिसैव पाकयज्ञे तु साहसः ॥ ८
 देवानां हव्यवाहसु पितॄणां कव्यवाहनः ।
 पूर्णाहुत्यां सृष्टो नाम शान्तिके वरदस्तथा ॥ ९
 योष्टिके ब्रह्मदस्यैव क्रोधोऽग्निशामिधारके ।
 वय्यार्थे कामदो नाम वनदाहे तु दूतकः ॥ १०
 कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादो मृतभक्षणे ।
 समुद्रे वाङ्मो ज्ञेयः क्षये संवर्त्तको भवेत् ॥ ११
 एतेऽन्यः समाख्याताः आवयेद् ब्राह्मणः सदा ।
 सप्तभिः प्रवृत्तिविख्याता ज्ञातव्याश्च द्विजेन तु ॥ १२”

॥ इति टीकापरिशिष्टं समाप्तम् ॥

इतिश्रीसामगाथार्थसत्त्वत्रतसामन्वमिभङ्गात्तार्थविरचितया
 'व्याख्यान'-नाम-टीकया तत्परिशिष्टेन च समन्वितं
 ब्रह्मनुवादेन च मण्डितं

॥ गोभिल-गृह्यसुत्रं समाप्तम् ॥

॥ गोभिल-गृह्यसूचीपत्रम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

(सर्वकर्मसाधारणविधयः)

१ ख० अधिकार्यादिनिर्णयः २

अग्न्याधानम् ३

नित्यहोमकालः १०

२ ख० उपवीतविधिः १३

आचमनविधिः १५

(अथ ब्रह्मयज्ञप्रकरणम्)

३ ख० वैश्वदेवविधिः २१

४ ख० बलिहरणम् २८

(अथ दर्शपौर्णमासप्रकरणम्)

५ ख० कालनिर्णयः ४१

उपवासदिनकार्तव्यता ४६

६ ख० उपवासदिनाकार्तव्यता ५०

द्वयनिरसनम् ५४

ब्रह्मस्वापनम् ५५

७ ख० तण्डुलविधिः ५८

स्नातोपाकविधिः ६०

आज्यविधिः ६४

८ ख० उपघातहोमविधिः ६७

उपस्तोत्राभिधारितविधिः ६८

स्निष्टकहोमविधिः ७१

महाव्याहृतिहोमः ७३

भावापकाहनिर्णयः ”

परिसमूहनादीनां तन्त्रविधिः ”

मैत्रेयाश्वशुभ्ररणम् ७४

मन्त्रभेदकथनम् ७५

यज्ञवासुकर्म ७६

९ ख० यागान्तरकर्माणि ७८

॥ अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥

(विवाहादिसंस्कारप्रकरणम्)

१ ख० कन्यापरीक्षणम् ८८

ज्ञातिकर्म ८९

कुशस्थिकास्तनम् ८३

२ ख० परिणयविधिः ८८

पाणिग्रहणम् १०२

३ ख० उत्तरविवाहः १०५

४ ख० बध्मानयनम् ११३

५ ख० अंतुर्णीकर्म ११८

गर्भाधानम्	११८	(षट्शिकर्तव्यप्रकरणम्)	
६ ख० पुंसवनम्	१२२	६ ख० गोपालन विधिः	२५४
७ ख० सीमन्तकरणम्	१२६	गोपालनविधिः	२५४
सोषण्तीहोमः	१३३	गोयज्ञः	२५८
जातकर्म	१३४	ऋषभपूजा	२४८
निघ्राजननम्	१३५	अश्वयज्ञः	”
८ ख० निष्क्रामणम्	१३७	७ ख० अवशाकर्म	२६१
नामधेयकरणम्	१४०	८ ख० आश्वयुजीकर्म	२७०
पौष्टिककर्म(ज.अग्निधिः)	१४३	नवयज्ञः	२७३
मूर्धाभिघ्राणम्	१४४	९ ख० आपहायणीकर्म	२७८
९ ख० चूडाकरणम्	१४७	१० ख० अष्टकाविधिः	२८७
१० ख० उपनयनम्	१५५	(१) अपूपाष्टका	२८०
		(२) मांसाष्टकापूर्वकृत्यानि	२८३

॥ अथ तृतीयः प्रपाठकः

१ ख० समावर्तनगोदानं वा	१७४
ब्रह्मचारिकृत्यम्	१८६
(महाणाञ्जीसाम)	२०८
३ ख० उपपाकर्म	२११
अनध्यायविधिः	२१८
अमुतविधिः(दुःस्वप्न)	२२३
४ ख० स्नातकविधिः	२२७
५ ख० समाहृतविधिः	२४१

॥ अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥

१ ख० मांसाष्टकाहोमः	३०१
२ ख० अन्वष्टकम्	३०८
३ ख० अन्वष्टक्याहम्	३१८
४ ख० पिण्डपिढयज्ञः	३३३
(३) शाकाष्टका	३३६
वपाहोमः	३३७
ऋषहोमः	३३८
हस्ताभिर्बीजः	३३८

(अथ काम्यकर्मप्रकरणम्)	स्वच्छिन्नहोमः	३७८
५ ख० होमपूर्वकृत्यानि ३४३	— (पत्यकामकर्म)	३८१
भोजननियमः . . . ३४६	यशस्वकामकर्म	} ३८२
ब्रह्मवर्चसकामकर्म ३४८	सहायकामकर्म.	
पुत्रपशुकामकर्म ,,	८ ख० पुरुषाधिपत्यका०	३८३
उभयकामकर्म ३५०	आचितसहस्रकामकर्म	३८६
पशुस्वस्त्रायनकामकर्म ,,	पशुकामकर्म	३८७
(१) प्रसादकामकर्म ३५१	सुद्रपशुकामकर्म	,,
पार्थिवं कर्म ,,	हृत्विच्छित्तिकामकर्म	,,
भोगादिकामकर्माणि ,,	विषदोषनाशकामकर्म	३८८
६ ख० अकालपृथुपापरोगाभ्याम्	ज्ञातकस्त्रायनकर्म ,,	
आकलदेहरक्षाकामकर्म ३५८	क्रिमिनाशकामकर्म	३८८
दारिद्र्यनाशकामकर्म ,,	(अथ अर्हणीयप्रकरणम्)	
यशस्वकामकर्म । ३६०	१० ख० उपस्थानविधिः	३८९
स्वस्त्रायनकामकर्म ,,	विष्टरग्रहणविधिः	३८३
आचितशतकामकर्म ३६१	पाद्यग्रहणविधिः	३८४
७ ख० वासुनिर्माणकर्म ३६३	अर्घ्यग्रहणविधिः	३८६
वासुयागः ३७०	आचमनौद्यग्रहणविधिः ,,	
८ ख० अथवायुहायणीशेषा-	मधुपर्कग्रहणविधिः ,,	
चतैः काम्यकर्म ३७३	ब्रह्मगोमुक्तिप्रकारः	३८८
(२) प्रसादकामकर्म ३७६	गवालभनालभनयोर्व्यवस्था	३८८
शङ्खतहोमः ३७७	अर्हणीयपरिगणनम्	४००
— (बधकामकर्म) ,,		

सूत्रोपासमन्त्रादिनामानि ।

मन्त्रादिनाम 	प्र० ख० सू० 	पृ०
अनुवाक्याः ...	३, ३, ८.	२१४
अरिष्टसाम ...	३, १०, २०. ...	२८६
आदित्यव्रतम् ...	३, १, २८. ...	१८३
एकाक्षरौ ...	४, ८, ८. ...	३७७
औपनिषद्म् ...	३, १, २८. ...	१८३
कौतोमतः ...	४, ५, १८—१८. ...	३५१
खाण्डिकाः ...	३, ३, ५. ...	२१४
छन्दसः ...	३, ३, ५. ...	२१३
ज्येष्ठसाम ...	३, १, २८. ...	१८३
ज्योतिरभिव्यख्यम् ...	३, १, ३८—४८. ...	१८८
पर्कम् ...	३, ८, ७. ...	२८२
प्रपदः ...	४, ५, ७. ...	३४५
महानाम्नः ...	३, २, ५—६. ...	१८७
वामदेव्यम् ...	२, ४, ४—५. ...	११५
वैरूपाक्षः ...	४, ५, ६. ...	३४५
शक्त्यः ...	३, २, ७—८. ...	१८८
सामसावित्री ...	३, ३, ३. ...	२१२
सावित्री ...	३, ३, २. ...	२११
स्त्रीत्रोया ...	३, ३, ३१—३३. ...	१८५
स्वरभिव्यख्यम् ...	३, १, ३८—४८. ...	१८८

सूत्रोपात्ताचार्यनामानि ।

श्रीशङ्करः	...	३, १०, ५.	...	२८८
कौत्सः	...	३, १०, ४.	...	२८८
कौहलीयाः	...	३, ४, २४.	...	२४०
गौतमः	...	३, १०, ५.	...	२८८
जमदग्निः	...	२, ८, २१.	...	१५३
शृगवः	...	१, ८, १—४.	...	६८
मानतन्त्रव्यः	...	१, ५, १—८.	...	५१
रीरुकि ब्राह्मणम्	...	३, २, २—८.	...	१८८
वार्कखण्डी	...	३, १०, ५.	...	२८८
सुदाः पैजवनः	...	१, ८, ६.—१२.	...	२८

॥ सूत्रोक्तविज्ञेयपदादिसूचीपत्रम् ॥

अक्षिप्तम्	३६५, ४२३	अजिनादि	१५८
अक्षतम्	२३, ४०७	अतिथिः	२५, ४०८
अक्षतः	२१४, ४१७	अतिप्रणयः	२६४
अक्षिसवहनम्	२३	अनुतम्	२३३, ४१७
अग्निनामानि	४२७	अनघाम्	३४०
अग्निप्रणयनम्	६, ४०५	अनुदयः	११, ४०६
अग्निसमाधानम्	७, ४०६	अनुमन्त्रयम्	१०८, ४१३

अनुसरम्	३६५, ४२३	आ	
अन्तरा समित्	३, ५०४	आशमनम्	१५
अन्वाहार्यम्	,, ४०३	आशामः	४१, ४०८
अपराजितम्	२४, ४०७	आचार्यः	४००, ४२७
अपवर्गः	३	आचितः	३६१, ४२३
अपसन्दवि	३३	आज्यम्	४११
अपूषः	२८१, ४१०	आज्यसंस्करणम्	६३, ४११
अभिघारणम्	२८२, ४१०	आधानकालः	५, ६
अभिरूपः	, ३, ४०४	आङ्गवनम्	२२८
अभिवादनम्	१६३	आमन्त्रणम्	३१७
अभ्युक्षणम्	४, ४०४	आवापः	७३
अमरुपरिहितम्	३६५, ४२३	आशाम्	३४०
अमावास्या	४२, ४४		
अरहाम्	३४०	इक्षीपकास्थनम्	४६, ४०८
अरणी	८, ४०६		
अर्घ्यः	३८६, ४२६	ईक्षकप्रतिमन्त्रणम्	१०३
अर्हणीयाः	४००, ४१३	ईश्वरः	५१
अलक्ष्मीनिर्षोदः	३५८		
अवदानम्	२७५	उच्छिष्टप्राशनम्	२७५
अवसानम्	३६३	उत्कारः	३४१
अवहननम्	५८	उत्पवनम्	६५, ४११
अविदासी	३५३, ४२२	उदकाक्षलिवेकः	२१
अश्लाकामणम्	८८	उदगयनम्	२
अष्टाङ्गार्घ्यः	४२६	उदयः	११, ४०६

उद्घासनम् .	६६	श्री	
उपक्रमः	१०	श्रीदर्शनचक्रः .	३०३
उपघातहीमः . .	६७, ४१२	श्री	
उपनयनम् .	१५५, ४१६	श्रीपवसधिकम्	४७, ४०८, ४०९
उपनिनयनम्	२६५	क	
उपश्लेषनम्	४	कांसस्	२३
उपवसधः	४६	कपालम्	२६२, ४१८
उपवासः	४२, ४०८	कपुच्छलम्	१४९, १५२, ४१५
उपवेशः	११३	कपुष्पिकाम् . .	” ”
उपसञ्चारः	३०९	कम्बूकः	३८७, ४२५
उपस्तीर्णाभिधारितः	६८	कर्षूः	३१२, ४२१
उपस्थानम्	४२२	कांसम्	४२३
उपांशु	२७, ४०८	किलिनम्	३६५
उलूखलसुशले	५८, ४१०	कुक्षपत्योः	२२३
उल्लुकः	२८५, ४२०	कुशलोकरणम्	१५३
उल्लिखनम् (लक्ष्णं)	५	कूवरवाहू	२३८
ऋ		कृतम्	२३, ४०७
ऋत्विक्	४००, ४२७	कृषरः	१३०, ४१५
ए		कौतोमतम्	३५१
एकभूयांसि	३५१	क्षीमादिवसनानि	१५८
एकशूला	३०१	ग	
एकाचरी	३७०, ४२४	गर्भसम्भवः	११९
ऐ		गवानुमन्त्रणम्	३९९
ऐष्यः	१५८, ४१६	गृहमेधिव्रतम्	३६

गृहविद्ययाम्	३२७	दर्भवटुः	५०, ४०८
गृह्याकर्माणि	१, ४०३	दृशत्पुत्रम्	८३
गोचर्म	११५	देवयोनिः	८
गोनामानि	२७१, ४१८	दुःखप्रदर्शने कृत्यम्	२२४
गोसक्तः	३३८, ४३२	ध	
घ		धृतिहोमः	११६
घमसः	२५	ध्रुवा प्रापः	८३, ४१३
घरुः	१७२	न	
घरुस्थाली	२३, ४०७	नग्मिकानग्मिके	२२७, ४१८
घित्वायूपः	२२५	नद्यः	११३, ४१४
घीवरम्	३८५, ४२५	नवयज्ञः	२७३, ४१८
घोडम्	१५३	निगननम्	३३
ज		निर्घातः	२२०, ४१७
जातशिला	२८२, ४२०	निर्घापः	५८, ४१०
जातुधान् मणीन्	२७२	निष्कालनम्	२५८
त		निष्कवनम्	३२७
तन्तीम्	२५७	न्यस्यकर्म	२६७, ४१८
तन्तीविहरणम्	२५८	प	
तर्पणम्	५१७	पञ्चसी	२३८
तूष्णीम्	२८	पक्षिणीम्	२१५, ४१७
दणनिरसनम्	५४	परमेष्ठीकरणम्	६
त्रैयम्बकम्	२८१, ४२०	परिणयनम्	८८, ४१३
द		परिणहनम्	१८७
दक्षिणा	११२	परिधिः	६३, ४१०

परिविषयमाणम् .	३५५, ४२३	प्राजनम्	८३, ४१३
परिभिन्नम्	३१	प्रातः	२४
परिसमूहनम्	४, ४२२	प्रातराशः	२७
परिस्तरणम्	६१	प्रातराशसमयः	१८८
पाद्यम् (अपः)	३८४, ४२६	फ	
पर्युक्षणम्	२२	फलवती	२८०, ४१८
पवित्रम्	६४, ४११	फलीकरणम्	४१, ४०८
पिच्छूलिः	१३०, ४१५	फण्टम्	२२८
पिण्डम्	३२३, ४२१	क	
पूर्णः	४५, ४०८	वलिखत्तम्	३७
पूर्णपात्रम्	७८	बलिहरणम्	२८
पूर्णहोमः	३८२, ४२५	ब्रह्मबन्धुः	१२५, ४१५
पूर्तः	३३१, ४२१	ब्रह्मचारिज्ञानम्	१८०, ४१६
पृषातकः	२७७, ४१८	ब्रह्मा	५५
पिथा	३५२	भ	
पीर्षमासी	४४	भगवा	२७
प्रक्रमः	२६२, ४१८	म	
प्रणीता	६३, ४१०	मणिकः	२२३
प्रत्यभिचारणम्	२८२, ४१०	मण्डलदीपम्	३६६, ४२४
प्रत्युपसर्गनम्	२७	मधुपर्कः	३८६, ४२६
प्रपदः	४२२	मधुपर्कीच्छिष्टपानम्	३८७, ४२७
प्रपदम्	४१३	महाव्याहृतयः	७३, ४१२
प्रवेग्नम्	२५८	मांसचदः	३०३
प्राचीनावीती	१४	माणवकः	१५७

नेत्रणम्	४७, ४०८	विष्टरः	३८३, ४४५
य	/	वीरतरः	१३०, ४१५
यज्ञः	३८८	वृषी . . .	३१३, ४२१
यज्ञवास्तु .	७६	वृष्णुपधानम्	३१३
यज्ञोपवीतम्	१३, ४०७	वृद्धिः	३३१
यथागोचकुंलकल्पम्	१५३, ४१६	वृषलः	२५२
यूषः	३०४	वैरूपाक्षः	३४५, ४२२
र		व्यञ्जनम्	३३६
रश्मनाः (ताम्बूल्यः)	१५८, ४१६	व्रतवती	१२५, ४१५
रोरुकि	१८८	श	
रु		शकलीटः	११६
रुच्यणम्	६, २५६, ४०४	शङ्कुः	४१, ४२४
राजाः	८३, ४१३	शकली .	१३०, ४१५
राजहोमः	८८	शालाट्टमैयः ।	" "
व		शाखाविशाखे	२८८
वपा	२८७	शादा	३६६, ४२४
वपाश्रपथी	३०१	शिष्टाचारः	२२२, ४१७
वरः	२००, ४१७	शुक्ला	१२४, ४१५
वर्हिः	४६	शूर्पः	२६३, ४१०
वास्यतः	२८	स	
वास्तोष्पते	३७१	संवेशनम्	४२५
विदूयमानम्	३८५	सक्तकरणम्	६३
विसयनम्	२५५, ४१८	सखरः	३६३
विश्राणितम्	४१	संज्ञपनम्	२८६

सान्धवशा	३६०	सुखदृक्कामः	७१
सन्ध्या	४२, ४०८	स्रीता	३४०
सपर्वत्कम्	२०३	सुभूमिः	३०
समयाधुप्रषितम्	११	सुरोत्तमः	८२, ४१२
समिधः	३	स्रीविष्टकती	२८०
सम्पातः	११८, ४१४	खगरः	३१७, ४२१
सम्पूयनम्	६५, ४११	खण्डिलः	४६, ४०८
सन्धारः	२८१	खालीपाकः	६७
सर्वतः	३६६, ४२४	खालीपाकावृत्तान्यत्	२६८, ४१८
सर्वाङ्गाणि	३२०, ४२०	ख्रातकः	२४४
सर्वौषधयः	२७२	खस्तरः	२८४, ४२०
सस्तूपः	३३	खुवः	२३, ४०७
सान्निपातिकम्	३४८	ख्रीतांसि	२२७, ४२०
सायम्	२४		
सायमाशः	२७	खविष्यम्	१११, ४१४
सायमाशसमयः	१८८	ख्रासनम्	११८, "

॥ सूचीपत्रं समाप्तम् ॥

॥ टीकाकारपरिचयः ॥

दृष्ट्वा यत्कथनिष्ठां प्रसुद्धिगुरुणाऽख्यायि सत्त्वव्रतोऽथम्;
बुद्धीमानस्य तुष्टः सदसि परिचया दाह सामञ्जसोति ।
वक्त्रे यस्मै लयच्छत् भुवनविजयिणी सुद्वितं ग्रन्थ मेकम्,
यत्पौर्वरावसथोऽग्निरपि समिधितो वक्त्रदेवोऽपि नित्यम् ॥
आ देवाद् ब्रह्मचर्याद् गुरुभवनकृताद् येन वित्ता हि वेदाः,
आ वेदाराच्च पद्भ्यां भ्रमित मपि जिता क्षिप्रिणो ब्रह्मकुण्डे ।
हारिचन्द्रीयपक्षे जयपुरसमिती येन सत्त्वाः प्रतिष्ठाः,
माध्यस्थ्यं येन काष्ठां कृत मधिपमूर्तं श्रीदयानन्दवादे ॥
वक्त्रे छन्दस्य गीर्षं यजुरपि तनितं सानुवादे सटीकम्,
षड्विंशं देव-मन्त्रे विधिक सुपनिषद् वंश मार्कण्डेय ।
नैरुक्तं सामसूची निगमकसहितं काशितं येनः सम्यक्,
तेनैवेयञ्च टीका सुनिश्चयसुकमे भीमिनीया प्रणीता ॥

[तत्पादान्तेर्वाङ्मणम्]

